

**КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ**

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Між Бугом і Дніпром

**Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України**

Випуск IV

**Присвячений 90-річчю створення
Державного архіву Кіровоградської області та
90-річчю Національної спілки краєзнавців України**

**Кіровоград
Центрально-Українське видавництво
2015**

ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)
УДК 908 (477.65)
М 58

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол № 13 від 17 серпня 2015 року)

Рецензенти:

В.М. Орлик, доктор історичних наук, професор, м. Кіровоград
Л.В. Стрільчук, доктор історичних наук, професор, м. Луцьк
Л.С. Тупчієнко, кандидат історичних наук, професор, м. Київ.

М 58   Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України /Випуск IV. – Кіровоград:
Центрально-Українське видавництво, 2015. – 372 с.
ISBN 978-966-130-076-6

Випуск IV видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» присвячений 90-річчю створення Державного архіву Кіровоградської області та 90-річчю Національної спілки краєзнавців України.

ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)
УДК 908 (477.65)

ISBN 978-966-130-076-6

**Збірник « Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України » зареєстровано Головним управлінням юстиції у Кіровоградській області як друкований засіб масової інформації
(Свідоцтво від 02.12.14 серія КГ №842/418 Р)**

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (головний редактор видання, голова редакційної ради)

Атамчук В.В., заступник голови Кіровоградської обласної державної адміністрації

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України»

Білоус В.Б., к. філолог. н., провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області

Гребньова В.Т., к. філолог. н., доц., провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області (відповідальний секретар)

Козир І.А., к.і.н., доц., проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, заслужений працівник освіти України

Колечкін В.П., к.і.н., старший науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області

Левченко Л.Л., д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської області

Михида С.П., д. філолог. н., проф., зав. кафедрою зарубіжної літератури та компаративістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедрою гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

Панченко В.Є., д. філолог. н., проф., професор кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

Петренко І.Д., головний спеціаліст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений

З М І С Т

Бабенко Олег.
Скарбниця історичної пам'яті краю.....7

Частина I. Спадщина

Гребень Валентина
Заселення нинішніх Кіровоградської та північної частини Миколаївської областей у XVIII – першій половині XIX ст. 14
Шевченко Сергій
Публікація археологічних пам'яток козацької доби на території Кіровоградщини (кін. XVIII-поч. XXI ст.).....30

Частина II. Dokumentum

Шляховий Костянтин
Цвинтар в огорожі Петропавлівської церкви (архівні документи як джерело місцевої некрополістики) 38
Мануйлов Олександр
Поховання в огорожі Петропавлівської церкви: архівні документи як база для дослідження Єлисаветградського некрополя.....46
Чорний Олександр
Метрична книга Успенського кафедрального собору м. Єлисаветграда за 1835 рік про місце поховання генерал-лейтенанта П. І. Каблукова 1-го.....53

Бабенко Оксана
Доля «Резидента» (За матеріалами архівно-слідчої справи № 5216 на Брейтлінга Густава Яковича, 1919 р.н., яка зберігається у Державному архіві Кіровоградської області) 59

Бурлака Лідія
Червонокам'янські оstarбайтери.....69

Частина III. MEMORIA

Поліщук Кирило
Драматургія Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) як культурно-мистецький феномен.....82

<p><i>працівник культури України</i> Резнік В.В., к.політичних н. Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського художнього музею, віце-президент ІКОМ України. Філоретова Л.М., к.і.н.,доц., декан факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка</p> <p>Редакційна колегія випуску: Бабенко О.О. (голова, головний редактор) Білоус В.Б., к. філолог. н., Гончарова Т.В., начальник відділу археографії та використання документів ДАКО Гребньова В.Т., к. філолог. н., доц. (науковий редактор) Колєчкін В.П.,к.і.н. (відповідальний секретар) Маренець Л.В., заступник директора – головний зберігач фондів ДАКО Митрофаненко Ю.С., к.і.н., ст. викладач обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. В.Сухомлинського Чорний О.В., к.і.н., доц., заст. завідувача кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Янчуков С.М. (редактор)</p> <p>Випуск рекомендовано до друку науково-методичною радою Державного архіву Кіровоградської області (протокол № 13 від 17 серпня 2015 року)</p> <p>25030 м. Кіровоград, вул. Академіка Корольова, 3 тел./факс (0522) 37 31 95 public@dakiro.kr-admin.gov.ua</p>	<p>Долгіх Марина Український композитор Ю.С. Мейтус і його родина у матеріалах Державного архіву Кіровоградської області.....94</p> <p>Шепель Федір Василь Докучасв та Анатолій Коверга – легенди Єлисаветградського природознавства.....104</p> <p>Маруценко Віктор Станція Долинська і родина Бочковських ..... 111</p> <p>Бабенко Богдана Дещо про «український» період у творчій спадщині Ярослава Івашкевича.....124</p> <p>Пасічник Лариса Архівіст, названий ворогом народу....145</p> <p>Петренко Іван Нові штрихи до біографії В.О.Сухомлинського .....150</p> <p>Філоненко Оксана Арон Резнік – освітній діяч Кіровоградщини.....154</p> <p>Голобородько Віктор Краєзнавча спадщина Анатолія Кохана: лауреата премії імені В.Ястребова, лікаря, краєзнавця, журналіста, громадського діяча.....159</p> <p>Частина IV. CONFERENTIA</p> <p>Янковський Томаш, Волошинов Владислав Демографічні процеси серед єврейського населення Єлисаветграда наприкінці XIX ст. ....164</p> <p>Прокоп Юлія Євреї-іноземці у Єлисаветграді у XIX ст.: огляд архівних джерел.....176</p> <p>Базака Роман «Известия Єлисаветградского общества сельского хозяйства» в системі спеціалізованої преси Єлисаветграда.....182</p> <p>Білошапка Василь З історії католицького костелу Пресвятої Богородиці в с Антонівка Олександрівського району Кіровоградщини .....188</p>
---	---

***

Випуск IV видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» присвячений 90-річчю створення Державного архіву Кіровоградської області та 90-річчю Національної спілки краєзнавців України.

До випуску увійшли 44 статті науковців та краєзнавців з Кіровограда, Одеси, Києва, Республіки Польща, викладачів кіровоградських ВНЗ, присвячені різним аспектам історії Центральноукраїнського регіону. Також поміщено хроніку основних подій у діяльності обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Розраховано на всіх, хто цікавиться історією м. Кіровограда та Кіровоградської області, а також професійних дослідників вітчизняної історії та культури.

***

Summary

Edition # 4 of the *“Between the Bug and the Dnieper: a scientific bulletin of regional studies of the Central Ukraine”* is dedicated to the 90-th anniversary of creation of the State Archives of Kirovograd Region and The National Union of ethnographers of Ukraine. It comprises 44 articles by research personnel from Kirovograd, Odessa, Kiev and the Polish Republic, as well as by lecturers from Kirovograd higher educational institutions and ethnographers, dealing with different aspects of the history of the Central Ukraine. Chronicles of the main events in activities of the regional organization of the National Union of Ethnographers of Ukraine are also published in this issue.

Плотніков Євгеній

Кіровоградщина у роки Першої світової війни у пострадянській історіографії.....192

Юрченко Олег

Від заводу Ельворті до «Червоної зірки» 200

Пархомчук Валентина

Грошові знаки та цінні папери елісаветградського самоврядування 1918-1920 років у фондовій збірці кіровоградського обласного краєзнавчого музею.....211

Ковальчук Михайло

Збройна боротьба у Єлисаветграді в лютому 1918 р. 222

Маршанін Анатолій

Процеси індустріалізації у нашому краї 228

Бабенко Оксана, Білоус Віктор

Архівно-слідчі справи як джерело вивчення конкретної епохи.....237

Петренко Іван, Бабенко Олег

До питання збереження документів партійного архіву Кіровоградського обкому КП(б)У напередодні та під час німецької окупації краю 241

Даденко Василь

До питання історії функціонування у м. Кіровограді гітлерівського табору для військовополонених «Шталаг-305» 248

Радченко Ольга

Транспорти з Кіровограда до Бухенвальда восени 1943 р.: з вогню та в полум'я.....259

Кулибаба Юрій

Остарбайтери Кіровоградщини.....267

Шевченко Борис

Невідома історія радянського руху опору на Кіровоградщині: міжрайонний партизанський загін № 0721.....274

Колескін Вадим

«Партизанський загін ім. Залізняка» та Рух опору на території Ульяновського району.....282

The bulletin is addressed to all those interested in the history of the city of Kirovograd and the region, as well as to professional researchers of national history and culture.

***

Выпуск IV издания с продолжением «Меж Бугом и Днепром. Научно-краеведческий вестник Центральной Украины» посвящен 90-летию создания Государственного архива Кировоградской области и 90-летию Национального союза краеведов Украины.

В выпуск вошли 44 статьи научных работников из Одессы, Киева, Кировограда, Республики Польша, преподавателей кировоградских ВУЗов и краеведов области, посвященные различным аспектам истории Центральноукраинского региона. Также содержится хроника основных событий в деятельности областной организации Национального союза краеведов Украины.

Рассчитано на всех, кто интересуется историей г. Кировограда и Кировоградской области, а также профессиональных исследователей отечественной истории и культуры.

Бабенко Олег

Діяльність районних оціночних комісій з визначення суми компенсацій переселенцям із зони затоплення Кременчуцького водосховища.....294

Частина V. EXPEDITIO

Гарашенко Микола

Історія села Комишувате Новоукраїнського району (Краєзнавча розвідка) 304

Пасічник Олександр

Відображення доби гайдамаччини у топоніміці краю.....312

Постриган Віталій

Динаміка заснування та еволюція назв населених пунктів Онуфріївського району.....319

Балацький Леонід

Топоніміка населених пунктів Олександрійського району.....326

Панагбєєва Ірина

Історія виникнення села Піщаний Брід (Записано зі слів Красюк (Тримбач) Ганни Павлівни, дочки Тримбача Павла Макаровича, 1891 року народження).....329

Пєшко Іван

Моє рідне село – Щасливе.....331

Шевцов Анатолій

Історія виникнення і походження назви села Куколівка.....333

Плотницька Ангела

Краєзнавство і туризм сучасної Кіровоградщини.....336

Романько Ірина

Щоб Україна вся біля серця була: музей краєзнавства у Кіровоградській льотній академії НАУ.....349

Сергій Гейко

Дослідження родоводу як засіб вивчення історії краю.....352

Частина VI. Хроніка

Колєчкін Вадим

Дещо з хроніки подій краєзнавчого життя краю.....358

Скарбниця історичної пам'яті краю

Державний архів Кіровоградської області у 2015 році відзначає 90-річчя свого заснування. На цей час архів має потужний фонд документів. Це понад 1 млн. 320 тис. документів на паперових носіях, об'єднаних у більш ніж 8,2 тис. фондів, 218 одиниць науково-технічної документації, 259 кінодокументів, 49 відеодокументів та 291 зразок звукозапису, більш ніж 23,5 тис. фотодокументів, близько 14 тис. книг та брошур, 647 комплектів журналів, 7116 підшивок газет, 4448 карток, листівок, плакатів тощо – вся історія Приінгульського краю, що розлого простягся між Бугом і Дніпром, та його адміністративного центру від 1759 р. до 2015 р. знайшла відображення у фондах та колекціях Кіровоградського архіву.

Рік за роком відкладалися документи, накопичуючись в установах та підприємствах, приватних колекціях. До утвердження влади більшовиків централізований облік та зберігання документів практично не велися. Тому багато документів з історії краю були просто знищені, як непотрібні, без будь-якого натяку на наукову експертизу. Разом з ними спливали у небуття й чиїсь життєві справи, злі або добрі, корисні або шкідливі. Незадокументована пам'ять про людей, які будували міста, села, розорювали цілинну пустелю, перетворюючи її на цивілізований пейзаж, прирекла їхні імена на довічне забуття.

Лише після революції 1917 р. розпочинаються спроби ревізії старих установ з метою виявлення цінних документів та взяття їх на облік. У 1917 р. при Єлисаветградському ревкомі створюється комісія під керівництвом Погребецького, яка мала відібрати цінні документи для подальшого зберігання під прихистком нової влади.

Проте революційні події та громадянська війна 1918-1920 рр. внесли свої корективи у процес формування архівно-наукового центру міста й округи. Документи та історичні пам'ятки продовжували нищитися заради сьогоденних, плінних справ. Дефіцит паперу призводив до повторного використання вже пописаних листків, папери гинули у пожежі, розтягувалися на «самокрутки» чи й просто йшли

«на розпал». Власникам приватних колекцій було вже часто не до збереження пожовтілих листків. Їм хотілося їжі, тепла, а ще краще - сісти у поїзд та втекти туди, де немає холоду і голоду, а влада не змінюється раз на півроку на ідейно протилежну.

Лише після перемоги більшовиків у громадянській війні з настанням хоч якогось суспільного миру, з'явилася можливість повернутися до питання про збереження документальної спадщини міста й околиць. У липні 1920 р. повітовий виконком створив комісію з обстеження архівів, яка діяла у Єлисаветграді. У жовтні 1920 р. було ухвалене рішення про створення єдиного повітового архіву, який мав розміститися у приміщенні колишньої земської управи. Проте рішення не було виконане через труднощі перших післявоєнних років та відсутність спеціалістів.

Тим часом документи продовжували втрачатися. Частина документів міської управи була використана повторно через паперовий голод перших років радянської влади, частина загинула в пожежі, частина була у вкрай занедбаному стані. Навряд чи випадково були знищені архіви жандармського управління та поліції, повітового суду, земської та міщанської управ.

Лише у 1924 р. президія Зінов'ївського окружного виконавчого комітету повернулася до ідеї створення архіву. 9 вересня 1924 р. було порушене питання про створення архівного управління на території округу. 2 січня 1925 р. на засіданні робочої трійки Зінов'ївського окрвиконкому було ухвалено рішення про організацію в окрузі архівного відділу, який став частиною апарату окрвиконкому.

17 листопада 1925 р. постановою президії архівний відділ був перетворений на окружне архівне управління. Першим завідуючим його став Г. М. Павлюченко. Спочатку він був єдиним співробітником архіву, але згодом йому дали архіваріуса. У березні 1926 р. архівному управлінню виділили першу окрему споруду – колишній дім купця Остроухова. Павлюченко зі співробітником провів досить велику і важливу роботу. У 1926-1927 рр. на зберігання було прийнято частину документів колишніх органів влади, навчальних закладів, підприємств зв'язку та особистий фонд колишнього громадського діяча та краєзнавця П. З. Рябкова. Одночасно перед окрархіввідділом ставилося завдання збирання документів, що стосувалися революційних подій на Єлисаветградщині та боротьби за радянську владу у краї.

У 1928 р. Архівному управлінню було надано нове приміщення (провулок Слуцького, 10), штат працівників збільшився удвічі. Тепер, окрім завідуючого та архіваріуса, було передбачено посади завідуючого секретно-політичним відділом та охоронець. Сам архів

було підпорядковано управлінню НКВС. Очевидно, хтось уже передбачив, що незабаром розпочнеться епоха нелегких для краю років, згадку про які потрібно буде зберегти, але так, щоб не зруйнувати «світлий образ» «народної» влади.

У 1930 р. через ліквідацію Зінов'ївського округу окружне архівне управління було перетворене у міське архівне управління, яке мало право контролювати відомчі та районні архіви. Управління обслуговувало територію колишнього Зінов'ївського округу. У 1932 р., коли Зінов'ївський район увійшов до Одеської області, окружне архівне управління було перетворене на Зінов'їський державний історичний архів.

У 1934 р. після чергового перейменування міста був перейменований і архів. Тепер він став Кіровським державним історичним архівом. У 1937 р. через перехід м. Кірово до складу Миколаївської області архів був підпорядкований Миколаївському обласному архівному управлінню. А у 1939 р., коли була утворена окрема область, а місто було перейменоване на Кіровоград, архів також отримав статус Кіровоградського обласного державного архіву, який підпорядковувався обласному управлінню НКВС.

Бурхлива діяльність радянської влади у всіх сферах суспільного життя не проходила повз архів. На полиці архіву лягали нові документи про чийсь справи, добрі і злі, корисні та шкідливі, трудові здобутки народу і злочини проти нього уявних та реальних «ворогів народу», славу та ганьбу, що іноді не можна було відрізнити одну від одної.

Якщо станом на 1930 р. в архіві налічувалося 620 документальних фондів, то на 1 січня 1933 р. їх було вже 1258, а на 1941 р. – 1515, що склалися з 520776 одиниць зберігання. З 1934 р. при архіві існувала науково-технічна бібліотека. Бібліотека постійно поповнювалася науковими довідниками, підшивками періодичної преси, новими знахідками. Частина документів була засекречена і схована від громадськості, але не знищена, а збережена, про всяк випадок, для наступних поколінь.

Але війна, що прийшла на Кіровоградщину, змінила життя міста на довгі два з половиною роки. Обласний архів був евакуйований спочатку до м. Уфа, потім до м. Балашов Саратовської області, а далі до м. Шадринськ Челябінської області. Головна частина дореволюційних матеріалів, матеріалів періоду громадянської війни, матеріалів таємного відділу було врятовано. Але значна кількість документів радянського часу була або знищена при відступі, або загинула через недбале ставлення з боку окупаційної влади, яку не

цікавила попередня історія, що закінчилася, як вважали окупанти, з їхнім приходом. Визволення міста призвело до нищення як залишків радянських документів, так і документів окупаційного періоду, які були смертельно небезпечними для тих, хто скомпроментував себе як коллаборанти.

Проте документація, що залишилася від окупантів, була ретельно зібрана і описана архівними працівниками. Так само були зібрані і спогади про окупацію, матеріали розслідування злочинів, звіти про рух опору у області. Таким чином, невдовзі після визволення, протягом 1944 р., архів прийняв на зберігання 206 фондів, 1563 одиниць зберігання, 1053 екземпляри книг, газет та журналів, які частково склалися з того, що залишили у спадок окупанти, а частково як наслідок діяльності відновлених радянських установ.

У 1949-1958 рр. архів накопичував нові матеріали, активно відновлював фонди, що збереглися з довоєнних часів, проводив описування і впорядкування колекції. З 1958 р. архів отримав назву «Кіровоградський обласний державний архів», в якому, власне, продовжувалася робота з впорядкування фондів. Через перевантаженість сховищ архіву документи, головним чином, приймалися лише від ліквідованих установ.

У 1960 р. архів був виведений з підпорядкування МВС і переданий Архівному управлінню, створеному при Раді Міністрів УРСР. У цьому ж році в архіві розпочалося створення фонду фотодокументів. У 1960-1963 рр. колекцію архіву поповнили 4135 фотографій.

У період 1958-1967 рр. в архіві існували три головні відділи фондів - відділ дореволюційних матеріалів, відділ жовтневої революції та радянського будівництва, а також науково-довідковий та газетний фонди. До архіву часто зверталися журналісти, краєзнавці, історики, що шукали серед купи буденної інформації перлини унікальних фактів та краєзнавчих знахідок. Проте частіше архів ставав необхідним для звичайних громадян, які шукали родичів або влаштовували свої пересічні справи. У 1965 р. розпочалося створення унікального на той час проекту – багатотомної «Історії міст та сіл Української РСР». Архівні документи стали головним джерелом для цієї величезної роботи, яка тривала до 1972 р.

Перехід від відбудови до розбудови позначився і на діяльності архіву. З часом кількість документів, що стосувалася різних сторін життя міста, стала настільки великою, що старе архівосховище не могло вже вмістити всієї кількості документальних джерел, що залишав у спадок кожен новий рік життя Кіровоградщини. Тому

наприкінці 1967 р. було ухвалено рішення про будівництво нової споруди, до якої потрібно було перемістити величезний масив інформації, що, наче зошити «колективного щоденника» області, вже не вміщувався у стару «шухлядку».

У 1975 р. будівництво нового корпусу було розпочато, а у 1983 р. архів перемістився до нової будівлі. За цей час архів встигли перейменувати з «КОДА» на «ДАКО» – Державний архів Кіровоградської області, створити і ліквідувати кілька відділів. Проте сама архівна справа ставала все більш рутинною та буденною, аж поки не розпочалася перебудова, а потім і розбудова незалежної Української держави. Протягом 1980-1990-х рр. колекція архіву поповнилася новими документами органів влади, громадських організацій, підприємств, приватних осіб, які відображали й щоденну працю, й нелегку боротьбу за «перебудову», а згодом – розбудову й утвердження нової держави.

У серпні 1991 р. вийшла постанова Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України. Відповідно до постанови документи партійного архіву Кіровоградського обкому КПУ мали бути передані до державного архіву області як такі, що мали велику історичну, наукову та суспільно-політичну цінність.

Разом з партійними документами (приміщення партархіву стало найменуватися корпусом № 2 ДАКО) до ДАКО перейшли на роботу і співробітники архіву обкому партії. Але найважливіше було те, що документи, які були приховані від наукової громадськості та широкого суспільного загалу, нарешті побачили світло. Нова інформація дуже швидко була оцінена дослідниками і запущена у науковий та публіцистичний обіг.

Здобутком громадськості стали 82 фонди обсягом 6810 справ та 2944 окремих одиниць зберігання з архіву Кіровоградського обкому КПУ. Нарешті були прочитані й страшні рядки історичного щоденника Кіровоградщини 20-50-х рр. ХХ ст., які містили понад 38 тисяч архівно-слідчих справ на репресованих радянською владою громадян, близько 14 тис. фільтраційних справ на громадян, що були примусово вивезені на роботи до Німеччини у 1941-1944 рр, переданих від репресивних органів у перші роки незалежності України.

Без відкриття архівних справ навряд чи можна було б висвітлити історію трьох голодоморів, історію німецької окупації, боротьбу за незалежність України у 1917-1921 рр. і багато інших невідомих, до того перлин історичної пам'яті, які були, як здавалося, навічно поховані під буденними нашаруваннями від замуленості, нанесеної невблаганною і стрімкою річкою часу.

Архівні документи ніколи не лежали непорушно. Іноді вони бачили світло на тематичних виставках, пробивалися на шпальти газет та книжок, лунали у радіо- та телеефірі. Але вони завжди поверталися у свій затишний картонаж на своїй-таки власній полиці, де знову чекали на того, хто винесе їх на світло, щоб знову осяяти нове покоління людей світлом мудрості спільного існування, долаття перешкод, будівництва нового і руйнування старого, аби ніколи не зникла пам'ять про людей та їхні справи, злі та добрі, чесні та безчесні, корисні та шкідливі, великі і маленькі. Бо без цього людство так нічого і не збагне в системі координат дихотомії величного і нищого у житті – безсмертного-вічного і скороминучого-прохідного.

Сьогодні Державний архів Кіровоградської області не просто орган державної влади – структурний підрозділ обласної державної адміністрації, на який покладено виконання функції держави у галузі архівної справи та діловодства, – формування, збереження та використання Національного архівного фонду в краї, а й багатопрофільна установа, що є, водночас, науково-дослідницькою інституцією й виставковим центром, виробничим майданчиком й організацією з експлуатації споруд, центром громадської активності краєзнавців і пам'яткоохоронців області й надання послуг держави громадянам, уся діяльність якої спрямована на утвердження й розбудову модерної Української Держави. Адже «без історії – немає майбутнього». Архівісти ж історію не лише зберігають і вивчають, а й примножують своїми добрими справами в ім'я майбутнього рідної землі і людей, що її населяють.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 18.
2. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 38.
3. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 76.
4. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 250.
5. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 322.
6. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 419.
7. ДАКО, Ф. Р-250, оп. 3, спр. 823.
8. ДАКО, Ф. Р-5069, оп. 1, спр. 103.

Відомості про автора: **Бабенко Олег Олександрович**, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Частина І
СПАДЩИНА

Заселення нинішніх Кіровоградської та північної частини Миколаївської областей у XVIII – першій половині XIX ст.

Актуалізація теми полягає у дослідженні проблематики історії краю XVIII-XIX століть, адже вона надзвичайно розмаїта. Це і історико-географічні аспекти (територія області географічно об'єднала протягом століття периферійні землі Польщі, Росії, але основна частина входила до земель Вольностей Запорозьких); колонізаційні процеси Російської імперії, масове переселення та залюднення Півдня (колонізація урядова та стихійна); заснування Нової Сербії, яка поруч з Слов'яносербією виконувала роль засобу російської колонізації; історія Новослобідського полку; будівництво фортеці Св.Єлисавети, що дала початок місту; формування великих земельних володінь наприкінці XVIII століття – на початку XIX століття; соціальні моменти та культурно-освітні процеси.

При всій актуальності та затребуваності цей період історії краю малодосліджений та маловідомий широкому загалу. Відсутні ґрунтовні узагальнюючі наукові праці. На сьогодні точаться запеклі суперечки між прихильниками різних точок зору щодо: ролі іноземних поселенців в освоєнні краю, долі місцевого населення, етнічно-культурних процесів та інше.

Дослідження охоплює час масового заселення краю, утворення Нової Сербії, її скасування та створення Новоросійської губернії, а саме – період XVIII століття.

За хронологічні рамки можна взяти два моменти – 1734 і 1775 рр. Перша дата – поворот запоржців з-під татарської протекції і заснування Нової Січі на р. Підпільній. Друга дата – ліквідація Запорозької Січі.

Нова Запорізька Січ характеризується посиленням колонізації, зміцненням та оформленням запорозької старшини, спробами розвинути сільське господарство, і в зв'язку з тим, все гострішою боротьбою її з російською владою за землю.

Друге видатне явище періоду, що розглядається, – це створення, частково на кордоні з Запорозькими Вольностями, а частково на самих запорозьких землях військових чужинецьких колоній – Нової Сербії та Слов'яносербії. Створені колонії з метою охороняти російські кордони

від татарських нападів, а також можливих ускладнень з запорозькими козаками, які не тільки не виправдали сподівань і довір'я влади, а й не змогли створити надійного захисту, були першим кроком російської влади до знищення Запоріжжя [93, 35].

Третє видатне явище цього періоду – скасування сербських колоній і створення замість них Новоросійської губернії. Проводячи поступове просування вглиб запорозьких степів, царська влада підготувала ліквідацію Запоріжжя. Весь цей період характеризується безперервним, інтенсивним колонізаційним процесом, скерованим у Південну Україну та інтенсивним заселенням її.

З одного боку українське й російське селянство втікало від гніту кріпаччини. До натовпів переселенців з Лівобережної України і Росії прилучались і жителі Правобережної України. Саме в цей час тут настав строк всякого роду пільг. Так пани приваблювали населення на спустошені землі. З іншого боку у XVIII столітті і російський уряд, і запорозька старшина починають всіма заходами притягувати населення в південну Україну. З'являються державні й поміщицькі слободи, міста. В цей період рух російського й українського капіталу ледве починається. У цей час українські й російські поміщики ще не відважуються іти на землі, де життя повне тривоги й небезпек, тому серед поміщиків, що дістали землю, переважають офіцери місцевих полків та службовців місцевих канцелярій.

Зруйнування Запорозької Січі, що стала перепорою для руху Російської імперії до Чорного моря, вносить радикальну перемену в становище краю. Колосальні простори Запорозьких Вольностей переходять до Новоросійської та Азовської губерній. На ці землі пускається тепер російський та український поміщик.

Таким чином, період 1734-1775 рр. – це самостійний і різко відмежований період в історії заселення краю. Протягом цього відрізка часу, незважаючи на всі небезпеки, часто всупереч бажанням уряду, невтримним потоком ішли сюди російські та українські переселенці, рятуючись від панщини, переслідувань за віру та інших утисків, заселяли вільні степи [17; 4].

Тут весь час помітна була двоїстість у ставленні царського уряду до переселенців: з одного боку, стоячи на сторожі інтересів поміщиків, він уживав усіх заходів для того, щоб не давати змоги закріпаченим селянам відходити від панів; з другого боку, намагаючись якнайшвидше заселити Новоросійську губернію, він не міг надто категорично ставитись до селян, що тікали сюди. Місцеві представники влади, зі свого боку, покривали їх. Так у Новоросійській губернії встановилось таке саме ставлення до населення, яке було на Запоріжжі. Тут заселяли державні слободи, міста, приносячи з собою багатство – звичку до праці. Саме народи, українсь-

кий і російський, були головними героями цієї доби, адже вони своєю боротьбою із ворогом та працею закладали початок культури [44; 26].

Приїзд чужинців, головне «єдиновірних» слов'ян, не було дивом в Україні. Чимало сербів служило в українському війську ще в XVI столітті: багато слов'ян приїздило вчитися в Київські Академії. Прибуття чужинців збільшується з початку XVIII століття; за Петра I-го зорганізовано окрему «команду» з сербів, що їх вивів майор Іван Албанес, призначений командиром цієї команди. Пізніше, під час турецької війни, цю команду реформовано і вона обернулася в Сербський гусарський полк.

За часів Північної війни в армії служило чимало волохів. У 1733 році на пропозицію графа Вейсбаха викликали з-за кордону чужинців служити у війську; то були переважно серби, мадяри, словаки, македонці, босняки. З них утворили Венгерський і Молдованський полки, які поставили в Україні.

Крім таких масових переходів, протягом всього XVIII століття не припинявся перехід в Україну окремих сербів, словенців, чорногорців. Багато хто з них вступав у лави української старшини, стаючи сотниками.

Всі ці факти свідчать, що шлях в Україну був добре відомий у XVIII столітті слов'янам, а приклад тих, що приїхали сюди, показував, як легко нажити хороший маєток і зробити блискучу кар'єру. Масового ж характеру він набрав від 1751-го року.

У 1751 році до російського посла у Відні, графа М. П. Бестужева-Рюміна прийшли полковник Іван Самойлович Хорват-од-Куртич зі своїми братами Дмитром, Миколаєм та Федором Чорбами як представники сербської шляхти. Вони запропонували організувати в широких розмірах перехід сербів в Україну на таких умовах: уряд дає для оселення сербів місця коло Батурина, і там Хорват заселяє два полки, сформовані винятково із сербів, македонців, албанців та інших «православних» людей, всього 3000 душ.

У Петербурзі поставилися до Хорватської пропозиції прихильно. 11 липня 1751 року Бестужев-Рюмін отримав наказ почати офіційні переговори з Австро-Угорським урядом з приводу переселення сербів до Росії. Другим – наказом 13 липня 1751 року пропонувалося Бестужеву-Рюміну повідомити Хорвата, що його прийнято в російське підданство [6; 1].

У жовтні 1751 року з Хорватом прибула перша валка сербських переселенців до Києва, що був за збірний й розподільний пункт для всіх чужоземних переселенців. Хорват поїхав до Петербурга і подав докладний план організації переселення [7; 3].

Найвищим указом 24 грудня 1751 року було наказано Сенатові разом з Військовою Колегією розглянути справу; в цьому наказі визначалася керівна точка зору, що характеризувала ставлення уряду до сербських поселень. Сенат разом з Військовою Колегією розглянув заяву Хорвата на

засіданнях 25 і 27 грудня 1751 р., і внаслідок цього з'явився указ 29 грудня 1751 року.

Більшу частину пунктів Хорватського прохання прийняли без змін. В указі містилася широка програма організації чужоземних поселень. Все це було закріплене в наданій Хорватові грамоті 11 січня 1752 р. У цій грамоті територія, дана для оселення сербів, вперше названа «Нова Сербія» і цю назву офіційно прийнято, хоча в тій самій грамоті зазначалося, що там оселять людей сербського, македонського, болгарського, волоського народів православної віри. [8; 3]

Хорватові дозволялося набрати 4 полки, два гусарські і два пандурські, по 400 чоловік у кожному, при цьому в одному з гусарських полків йому і його нащадкам надавалося спадкове право бути полковниками; командири полкові зрівнювалися з армійськими чинами російської армії; всім полкам надавалася достатня кількість землі, на якій ніхто, крім закордонних переселенців, не може оселятися; всім переселенцям при вступі на службу видається річна платня, а пізніше – командирам повна платня; вдовам і сиротам залишаються земельні ґрунти їхніх чоловіків і батьків та річна платня; для охорони поселення збудують кріпость Св. Єлисавети із залогом «ландміліських» полків; всім дозволяється вільна торгівля (крім Великої Росії й Малої Росії).

Указ від 29 грудня 1751 року визначав кордони Нової Сербії: починаючи «від р. Кагарлик прямою лінією до р. Тури, на р. Кам'янці, та від р. Кам'янки на верхів'я р. Березовки, від неї на вершину р. Омельника і до того місця, де він впадає у Дніпро, відступаючи від польського кордону по 20 верст».

Ще докладніше регламентовано деталі організації «Нової Сербії» в «Інструкції Головному командирові «Нової Сербії» генералові І. Ф. Глебову», виданій 3 лютого 1752 року, де точно визначено територію, надану «Новій Сербії». Ця територія була призначена тільки для поселенців двох полків – одного гусарського та одного пандурського. Того самого 1752 року Хорват повідомив, що в «Нову Сербію» збираються перейти немало «православного простонародства» і «12 персон із начальних людей» і просив виділити їм землю. Сенат постановив виділити їм землю понад Дніпром вниз від новосербських поселень до Хортинського острова, однак цього не довелося робити, тому що ні «православного простонародства» ні «начальних людей» не прибуло [32; 15].

У 1752 році серби прибули в призначене їм місце, що називається тепер «Нова Сербія». Важко сказати, скільки чоловік привіз з собою Хорват: докладної статистики взагалі в XVIII столітті не було, та й не було в Хорватових інтересах подавати точні цифри. Лише в кінці існування Нової Сербії, тобто через 10 років, вдалося більш-менш приблизно встановити число чужоземних переселенців. Тепер лише можна зазначити, що

колонізація не мала того інтенсивного характеру, на який розраховував російський уряд, і не виправдала покладених на неї надій [47; 65].

Потрібно сказати, що вихід з Австро-Угорщини такого великого числа емігрантів не міг не стурбувати цісарський уряд; провідників переселення стали арештовувати, затримувати їхні родини, не давали дозволу на виїзд. Бестужев-Рюмін міг клопотатися лише про принципову згоду на їхній виїзд. Конфлікт між Росією та Австро-Угорщиною на цьому ґрунті призвів до зміни Бестужева-Рюміна графом Кейзерлінгом, який почав провадити переговори поміркованішим і обережнішим шляхом, але теж не досяг значних успіхів [42; 100].

Майже одночасно з оселенням чужоземних виходців у правобережній частині Запорозьких «Вольностей» у Новій Сербії почалось переселення їх на лівобережну сторону «вольностей». Скоро після візиту Хорвата до Бестужева-Рюміна до нього прийшли полковники сербського війська Іван Шевич і Райко-де-Прерадович з аналогічною пропозицією – вивести до Росії гусарський полк; Бестужев-Рюмін перенаправив їх до Росії, і в 1752 р. Шевич і Прерадович з родичами та навербованими сербами були вже в Києві, звідки, залишивши своїх людей у Києві, поїхали до царського двору добувати пільг та привілеїв. Вони доводили, що обидва мали в Австро-Угорщині вищий ранг, ніж Хорват, і не погоджувалися бути в Росії під його зверхністю; не хотіли вони також і підлягати один одному. Вони вимагали для себе і своїх полків незалежного становища та окремих територій [19; 200].

Сенат опинився у складному становищі. Спочатку він пропонував оселити обох за межами України, в Оренбурзькій губернії, потім – на Українській лінії серед «ландміліських» полків, але ці проекти не задовольняли сербів. Шевич вимагав частину Нової Сербії незалежну від Хорвата; Прерадович – смугу землі понад Дніпром – від Орелі до Кінських Вод і до Бахмута, тобто до самого серця Запоріжжя. Час минав, сербські полковники сперечалися з Сенатом, вимагаючи вигідніших умов, привілеїв таких, як у Хорвата, визнання їхніх заслуг і т.п.

У 1753 році Сенат на засіданні 31 березня остаточно зважив справу оселення полків Шевича і Прерадовича, зв'язавши її з новими планами охорони України і будови нової Української лінії з поселеннями «ландміліських» полків. Вимоги Шевича і Прерадовича Сенат визнав за надмірні і дав таку відповідь на їхні прохання: землі, які просив Шевич, уже заселив Хорват; що ж до вимоги Прерадовича, то дати йому таку велику територію не можна було. В засіданні Сенату 17 травня 1753 року Шевичу і Прерадовичу оголошено найвищу конінформацію постанови про наділення землею: «одному від Бахмута, а другому від Лугані». Так засновано сербську колонію на лівому березі Дніпра. На відміну від Нової Сербії її названо Слов'яносербією [36; 12].

Таким чином, у 1751-1753 рр. засновано чужоземні колонії по обох боках Дніпра, на тих самих місцях, які запорожці вважали за свої «вольності» і право на які російський уряд вказав у грамоті Єлисавети 15 грудня 1744 року. Під час вмовлянь про надання землі сербам, російський уряд підкреслював, що земля надається для того, щоб її заселити, і цілком ігнорував те, що цю землю за кілька років перед заснуванням Нової Сербії передано в розпорядження Миргородського полку і кількома указами дозволено селитися на ній усім охочим.

Майже все XVIII століття на Правобережній Україні горів вогонь гайдамацького руху. Тоді російські військові навіть підбивали селян з Польської України до повстань. Проте коли вогонь гайдамацького повстання розгорався дуже широко, росіяни об'єднувались з поляками і громили гайдамаків разом. Тому не дивно, що однією зі стратегічних задач фортеці Святої Єлисавети була боротьба з гайдамацьким рухом. У цьому контексті дуже красномовним є указ Російської державної колегії іноземних справ від 22 травня 1758 року, що свого часу перебував у комендантських справах фортеці.

Зокрема, у ньому йшлося про те, що за скаргами з польського боку і гайдамаками з 4 грудня 1750 року до 19 листопада 1757 року обивателям Брацлавського воєводства спричинено усіх збитків на чотири мільйони двісті дванадцять тисяч злотих людей різного стану, вбито триста п'ятдесят дев'ять чоловік і пограбовано два костьоли, церква, сорок міст та сто дев'яносто дев'ять сіл.

При цьому видавалося розпорядження про «прикладення особливо-го зусилля для викорінення гайдамаків». Для виконання цього наказу, справедливо вважаючи, що основною опорою гайдамащини є Запорозька Січ, обер-комендант фортеці Глебов 23 жовтня 1759 року в слободах Воші та Інгулецькій запровадив вартові стаціонарні пости для того, щоб усі, хто йде з Польщі повз фортецю Святої Єлисавети з «різними припасами», у Січ не пропускалися, а мусили з'явитися до гарнізонної канцелярії.

І все ж гайдамаки продовжували громити маєтки магната Ф.Потоцького у районі Торговиці, Грушок, Нерубайки, Кам'яного, Голіванівська.

Проте найширший відгомін на терені нинішньої Кіровоградщини (як і по Україні взагалі) мало найбільше гайдамацьке повстання – апогей гайдамащини, – знаменита Коліївщина (1768 рік). Вже навесні того року у північно-східній частині краю, у районі Цибулевого і Цвітного, почали гуртуватися повстанці. Чимало гайдамаків у загонах М. Залізняка, Г. Саражина, В. Щербини, К. Крутя та інших ватажків походило з різних районів Єлисаветської провінції. А у загонах гайдамацького ватажка Семена Неживого були навіть жителі форштадтів фортеці Святої Єлисавети.

Поряд з українцями у повстанському русі брали участь росіяни, серби та інші поселенці цих місць [18; 60].

З придушенням Коліївщини в Україну прийшло відносно затишшя. Винятком була лише Єлисаветська провінція. Тут під час селянської війни під проводом О.Пугачова у Росії (1773-1775 рр.) знову активізувались гайдамацькі виступи. Збройні сутички між гайдамаками і військовими поселенцями охопили всю провінцію. Остаточного краю гайдамацьким виступам було покладено лише 1775 року разом з ліквідацією їх основної опори – Січі. Та про це мова піде нижче.

Як вже мовилось, у 1754 році Оттоманська Порта була дуже стурбована будівництвом фортеці Святої Єлисавети на р. Інгул. Тому не дивно, що з початком війни у 1768 році вістря удару кримських татар – союзників Туреччини, було спрямоване саме проти цієї фортеці. Тим більше, що саме тут була опорна база російського війська цієї частини імперії. Тут були склади зброї та продовольства задніпровських військ.

Отже, відразу по новорічних святах 1769 року семидесятитисячне військо кримського хана Керим Гірея, скориставшись сильними морозами, що скували ріки, перейшло замерзлий Буг, і на Різдво взяло в облогу фортецю Святої Єлисавети. За наказом хана, татари мали, поділившись, покрити всю територію Нової Сербії, спалити всі села і весь врожай, захопити в полон жителів і погнати з собою худобу. Уникаючи боїв з регулярними частинами російського війська, орда досить успішно виконувала своє завдання. Вона грабувала мешканців, палила населені пункти. Лише з Єлисаветської провінції було вигнано у полон близько тисячі чоловік, знищено десятки сіл, понад тисячу будинків. Проте прорватися далі фортеці Святої Єлисавети татари не змогли. З фортечних валів орду зустріли сильним перехресним артилерійським вогнем. Зваживши на такий стан справ, Керим Гірей звелів своїм воякам обложити фортецю і чекати зручного моменту для нападу.

Гарнізон фортеці (5 тисяч осіб) під командуванням генерала Ісакова приготувався до тривалої облоги та можливих штурмів. Та все ж становище було вельми поганим. Проте, пограбувавши, спаливши і потопивши у крові Аджамку, Лелеківку, Цибулеве та Гончарську слободу, татари відійшли у Польську Україну, в район теперішньої Балти для розподілу своєї здобичі. Надалі впродовж цієї війни фортеця Святої Єлисавети залишалась опорною базою для російських задніпровських військ [49;66].

Влітку 1769 року у фортеці був дислокований штаб 2-ї російської армії, якою командував Петро Олександрович Рум'янцев. З фортеці Рум'янцевим була відправлена реляція (донесення про хід воєнних дій) імператриці Катерині II. Під командою Рум'янцева, крім регулярних військ, були гусарські та пікінерські посилені частини з Єлисаветської провінції, які згодом відзначилися у боях проти турок у Молдавії та Во-

лощині. До речі, нашествя татар у 1769 року було останнім в усій історії кривавих і спустошливих походів кримчаків на Україну. Після нього вони вже не помишляли про напади, а лише про захист.

Якщо ж згадувати визначних воєначальників, які відвідували фортецю і місто Єлисаветград, то можна назвати, крім вже згаданих, Г. О. Потьомкіна та П. Рум'янцева, також О. Суворова, П. Паніна, М. Кутузова, які бували тут з інспекційними поїздками.

При цьому графові Паніну в Єлисаветграді було влаштовано урочисту зустріч з гарматними салютами. Михайло Іларіонович Кутузов бував у фортеці наїздами, та, бувало, затримувався на досить тривалий час. Так, 1782 року він мешкав у фортеці від серпня до листопада. Саме тут влітку 1782 року він отримав звання бригадира. Відомо також, що в це й час тут перебував штаб підпорядкованого йому полку і що топографами того полку була накреслена карта тутешньої місцевості. На відміну від самого М. Кутузова, родина його мешкала у Єлисаветграді досить тривалий час постійно.

Якщо на початку XVIII століття, за Мазепи, запорізьке низове товариство жило на самій периферії заселених областей, то тепер густонаселені землі зовсім близько присунулись до його кордонів (Польська Україна, Слобожанщина, Гетьманщина), тісним півколом облягали Вольності з заходу, півночі й північного сходу. При цьому на навколишніх землях вже явно відчувалося бажання поширення далі (тобто на запорозькі землі) колонізаційного руху. А землі Запоріжжя, звичайно ж, являли з цього приводу велику принаду. Та й сам російський уряд постійно носився з різними планами будування укріплених ліній і окремих фортець на Вольностях. І запорозьке товариство правильно зрозуміло ситуацію.

Козаки зрозуміли головне: якщо не бажають, щоб їхні землі заселив хтось інший, то мусять заселяти їх самі. І така колонізація розпочалась. Праця козаків давала відчутні результати. Але з іншого боку, уже на повну потужність наступали нові колонізатори. Вже згадувалося про обставини заснування Росією двох «Сербій» на козацьких землях та фортеці Святої Єлисавети. І згодом, можливо, і можна було б якось змиритись, але новопоселенці виявили себе дуже неспокійними сусідами. Між ними і запорожцями повсякчас поставали безперестанні суперечки і непорозуміння, які часом переходили у збройні сутички.

Так було, наприклад, 1764 року над р. Ташликом (нинішній Новоукраїнський район) на кордоні Нової Сербії. Чутки про сутички між сербами-поселенцями і запорожцями, звичайно ж, доходили до російського уряду. І незадоволення, саме собою, випадало на долю козаків. [43; 88-89]

Окрім того, скарги на запорожців ішли і від польського уряду, який звинувачував не без підстав січовиків у підтримці гайдамацького руху в Україні. І, врешті-решт, всі ці події відбувалися вже за правління Катери-

ни II, з її політикою централізації, скасування всіх автономних областей у межах імперії і переведення їх на рівень звичайних провінцій.

У 1774 року Кючук-Кайнарджийським мирним договором закінчилася чергова російсько-турецька війна (1768-1774 рр.), внаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря. До імперії Російської відійшла територія у пониззях Дніпра та Південного Бугу. Відповідно зменшилася небезпека турецько-татарських набігів, а нові кордони пролягли далеко на південь від Запоріжжя. Завдяки новим придбанням імперії на півдні, у причорноморських степах зміцнилась влада царизму в Україні. Все це разом узятє стало поштовхом для царизму у практичній реалізації смертного вироку Запоріжжю [44; 26].

Причому, у згаданій війні з Туреччиною далеко не остання роль належала запорозькому війську. І все ж, у вищих урядових колах Росії стали вважати, що Запоріжжя вже втратило своє значення форпоста в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорозькі козаки не становлять цінності як військова сила. І хоча подальші події показали, що це помилка, було проведено операцію з ліквідації Запорозької Січі. У похід на запорозьке козацтво царські війська виступили 26 травня 1775 року. Для операції були використані збройні сили, що поверталися з означеної війни. Командував цими численними силами генерал-поручик Петро Аврамович Текелій (Текеллі) виходець з сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер, друг і родич І. Хорвата [45; 200].

Текелій поділив своє військо, сконцентроване біля фортеці Святої Єлисавети, на п'ять частин. Найбільший загін під проводом самого генерала-поручика мав атакувати Січ – запорозьку столицю. Інші загони мали наказ наступати на паланки одночасно в кількох напрямках. До речі, до одного із з'єднань, що рушило від річки Сутоклеї – Камишеватой до гирла Домоткані, входило 11 ескадронів Єлисаветградського пікінерного полку [96; 230].

4 червня війська підійшли до Січі. Опору не зустрілось ніде. Певною мірою, завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залоги. Більша частина козаків на той час розійшлася по зимівниках або подалася на промисли. Січ охоронялася 20-ма невеликими гарматами та тритисячним гарнізоном (за іншими даними – десятитисячним). Залози в паланках були ще слабкішими. Зимівники не охоронялися зовсім. 15 червня війська Текелія зайняли Січ майже без опору.

Окуповану територію «Вольностей» було поділено на «уїзди». Частина старшини зберегла свої маєтки (зимівники), проте основна маса козаків була позбавлена прав незакріпаченого землероба або ремісника. На базі зимівників та інших поселень почали створювати державні слободи, жителі яких переводилися у стан військових поселенців, пікінерів та ін. Вони мешкали вже на казенних землях і мали постачати певну кількість

солдат до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, обкладаючи важкими податками (поземельний «оклад», подушний податок тощо). Скажімо, ініціатор ліквідації Січі Г. О. Потьомкін отримав у подарунок від своєї монаршої покровительки більше ста тисяч десятин козацьких земель. Не обійшла своєю ласкою Катерина II і безпосереднього виконавця акції Петра Текелія.

У районі села Хмельового (тепер Маловисківського району) він до 3160 десятин, отриманих ним у дарунок від її величності 1767 року, долучив ще 2565 десятин угідь. І безбідно доживав свого віку тепер уже генерал-аншеф, ветеран двох (Семилітньої та російсько-турецької 1768-1774 рр.) воєн, то у своїх володіннях, то в Новомиргороді, де мав будинок.

Таким чином, з ліквідацією Запорозької Січі фортеця Святої Єлисавети начебто узаконила своє існування. Адже однією з вимог запорожців була ліквідація фортеці і повернення земель, зайнятих нею до складу «Вольностей». Легше зітхнули такі прошарки елисаветградського населення як євреї та розкольники. Адже як тим, так і іншим заборонялося жити у межах «Вольностей». Як би там не було, Запорозьку Січ ліквідовано. Але вона залишилась жити у пам'яті народній, піснях, легендах, переказах, у пам'ятках матеріальної культури, здебільшого по музеях.

До речі, ще донедавна в Лелеківці існувала одна з запорозьких церков, заснована в ім'я святої Трійці 1766 року козаком Лелекою. Ті архіви та зброя, захоплені у запорожців, ще довго зберігалися у фортеці Святої Єлисавети. Зброю поступово було перевезено до новозбудованого Херсону, а потім – до столиці [4; 93].

В результаті перемоги у війні 1768-1774 років ліквідації Запорозької Січі (1775 р.), а з нею й викорінення гайдамаччини, розподіли Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 роках), що знищили Польську державу, а також приєднання Криму у 1783 р. обумовили просування імперських кордонів далеко від фортеці Святої Єлисавети, яка втратила своє стратегічне значення, була роззброєна, а, зрештою, і ліквідована [12; 1].

У рескрипті від 10 лютого 1784 року зазначалося, що фортеця «за своїм становищем всередині держави фортецею більше вважатися не може, а тому обертається на внутрішнє місто». З цього часу фортеця разом з передмістями (форштадтами) отримала права міста і стала іменуватися містом Єлисаветградом.

Указ датовано 1784 роком. Проте у різних джерелах існує ще щонайменше чотири дати перетворення фортеці на «внутрішнє місто»: 1764, 1765, 1775 та 1782 рр. Зауважимо, що, на наш погляд, майже з початком будівництва (18 червня 1754 року) фортеця разом з околицями вже мала риси міста [14; 2-3].

І стосовно назви. Фортеця називалась іменем матері Іоанна Хрестителя (Предтечі). Що ж до назви міста, то, на нашу думку, його «автомати-

чно» було названо за назвою фортеці, тобто також на честь Святої Єлисавети. Адже у ті часи не було традиції називати міста іменами померлих самодержців. А традицій дотримувалися свято [45; 56].

Майже відразу, як фортеця почала будуватися, біля неї з'являються форштадти – райони для цивільних поселенців. На північ, за невеличким ярком, на березі Інгулу, виникла Солдатська слобода, що пізніше була перейменована на передмістя Бикове, за прізвищем капітана, який керував його забудовою. До речі, була у Бикового ще одна назва – Грецьке. Бо саме там воліли поселятися грецькі переселенці [5; 3].

На схід від фортеці з'явилося передмістя Пермське, назву пов'язують з Пермським полком. Як Бикове, так і Пермське були невеличкими житловими районами по десятку кварталів кожне з «кривими» вулицями і провулками. 1757 року у обох передмістях налічувалось 128 дворів. Тут, головним чином, мешкали вихідці з України, Польщі (українці ж), Росії (старообрядці), Балканського півострова тощо. З 1754 до 1757 рр. населення передмість (без Балки, Ковалівки та військового контингенту фортеці) збільшилось більше ніж у три рази, відповідно з 180 до 591 особи чоловічої статі [34; 96].

Незабаром забудова з'явилась і на другому (лівому) березі Інгулу. З огляду на те, що лівий берег був нижчим правого, нове передмістя отримало назву Подол. Креслення 1762 року свідчать, що тут виник великий житловий масив, розрізаний 10-12-саженної ширини вулицями на сітку квадратних та прямокутних кварталів. Саме Подол став ядром поселення (міста), що швидко розросталось.

У фортеці, форштадтах та приписних слободах (без сіл Ковалівка та Балка) на середину 1770 року налічувалось до 1000 дворів і 2400 міщан, чоловіків та жінок. У композиційному сенсі структура міста не змінювалась. У всі боки розросталася прямокутна сітка кварталів, яка склалася раніше. Крайніми вулицями лівобережної частини міста стали Петровська, Клинівська (М. Кропивницького), Театральний провулок. І, хто знає, можливо саме з тих пір і пішла легенда про баржі, які начебто свого часу спускались по річці [40; 29].

Забудова міста залишалася одноповерховою. Переважно споруджувалися будиночки, що нагадували сільські хати. Навіть при спорудженні громадських будинків використовувались форми української архітектури.

В цей же час, разом з фортецею та непримітними будинками, обличчя міста визначали споруди, що виникли практично одночасно з появою поселення при фортеці. Це міський ринок (на місці сьогоденного Центрального ринку) та дерев'яні храми Успенській (на місці якого розташований нині виконком міської ради народних депутатів), Володимирський (Грецька церква або Свято-Різдва Богородиці кафедральний собор), Зна-

менський (на Биковому – сучасна територія диспансеру) і розкольницький молитовний будинок (теперішній клуб працівників торгівлі).

До 80-х років XVIII ст., коли фортеця служила військовим укріпленням, її коменданти примушували обивателів косити сіно, возити дрова для потреб гарнізону. Під час воєн міщани платили підвищені податки, виконували гужову повинність, утримували власним коштом військовий лазарет тощо.

Створення Нової Сербії з метою охоронити російські кордони від татарських нападів не справдило сподівань влади і не змогло створити надійної заслони, але було першим кроком російської влади до знищення Запоріжжя.

А також – це період скасування сербської колонії і створення замість неї Новоросійської губернії та ліквідації Запорозької Січі. Весь цей період характеризується безперервним, все інтенсивнішим колонізаційним процесом, скерованим у південну Україну і інтенсивним заселенням її.

Цей часовий відтинок характеризується цілою низкою явищ, що відрізняють його від попереднього та від наступного періоду.

На межі XIX ст. темпи заселення краю не зменшуються. Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. не змогла загальмувати цей процес. Жодних законів, які могли б призупинити заселення краю, у ці роки не видавалося. На жаль, переселенці з внутрішніх губерній країни так само не отримували від казни жодної допомоги. Їхній перехід на нові місця здійснювався за законами кінця 70-х початку 80-х рр. XVIII ст. Доповнення до них були незначними. Закон, опублікований у липні 1800 р., відмічав, що селяни мають право переселятися в інші селища за власним їхнім бажанням [42; 221].

Одночасно з цим було видано багато указів, на основі яких здійснювалося переселення іноземних колоністів, збільшення кількості яких знову зростає на початку XIX ст. [35; 145].

У 1802 р. було опубліковано указ про переселення у Новоросію греків і болгар, які звільнялися від сплати податків і повинностей на 10 років [38; 230].

У 1803 р. починається переселення у степи Новоросії німецьких колоністів. Для їх переселення із скарбниці було відпущено 20 тисяч рублів [42; 231].

Спочатку вони заселялися на основі правил 1763 р., за якими іноземним переселенцям надавалися: свобода віросповідання, свобода рекрутських повинностей, право на створення фабрик і свобода торгівлі, пільга на 30 років у сплаті податків, допомога для заведення господарства та земельні наділи. Іноземних колоністів рекомендувалося направляти у Новоросію, у поселення, які були наближені до портів [34; 150].

У кінці XVIII – XIX ст. продовжується швидке заселення майже всієї території губернії як переселенцями із внутрішніх губерній, так із-за кордону (німецькі колоністи, греки, болгари, вихідці з Пруссії та переселенці з Турецької імперії). У цілому найшвидше у XIX ст. заселявся Єлисаветградський повіт [47; 193].

У 1866 році селян переведено в стан державних, але тяжке життя аж ніяк не полегшало. Як і раніше, вони виконували грабіжницькі земські та натуральні повинності. Тим часом, класове розшарування набирало все більших розмірів.

У XIX ст. Новоросія залишається основним районом країни, який найшвидше і найбільше заселявся. Темп її освоєння навіть зростає порівняно з 80-ми – першою половиною 90-х років. Переселяються в основному державні селяни, але й немало і поміщицьких. Дуже багато селян, які втікали із сусідніх губерній, закріплюються за поміщиками Новоросії, до того ж влада не забороняє цього [42; 245].

У 1806 році перетворення Північного Причорномор'я у єдиний легально заселений край, збіглося з інтересами поміщиків півдня країни. Це відкривало перед ним нові можливості для отримання дешевої робочої сили [34; 145].

У кінці першої чверті XIX ст. положення про заселення Новоросії, як головного району країни було ліквідовано. 22 травня 1824 р. було опубліковано указ, який дозволяв переселення державних селян у всі губернії. Покидаючи рідні місця, вони передавали односельчанам свої земельні наділи. А указом від 17 липня 1812 року селяни-переселенці отримували пільги від податків і повинностей [42; 247].

Період 1812-1835 років був останнім періодом інтенсивного заселення Новоросії. 9 листопада 1827 року було видано указ, за яким переселенці, які проживають на цей час у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, повинні залишатися на своїх місцях. Метою указу було встановити спокій у Новоросійському краї. Але в указі не було вказано конкретні строки, протягом, яких потрібно було надати дані про чисельність населення [42; 259].

З усього вище сказаного можна зробити висновок, що хоча переселенці, колонізація, утворення Нової Сербії і мали важливе значення, але вони не є основними. Адже коли і з'являлися нові села, закладені сербами, то їх були одиниці. Натомість появу у краї нових сіл та хуторів варто пов'язувати з автохтонним населенням степу. До того ж відомо, що цариця Єлизавета підписала указ про відселення українського населення з двадцятиверстової смуги, наданої сербам.

Ось ці вигнанці зі своїх сіл та слобод і заклали нові поселення по обіруч від колонізованих сербами земель. Звичайно, багато хто відмовля-

вся відселятися і їм залишався нестерпний гніт запрошених колоністів, спрямований на місцеве населення.

Джерела та література:

1. Білошапка В. В. Олександрівський вимір. – Кіровоград: Центрально – Українське видавництво, 2006. – 195 с.
2. Білошапка В. Північна частина Олександрівського району у складі Київського воєводства // Наш край у XVIII ст. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 66 – 71.
3. Богульський А. Джерельна база з історії міст і сіл Кіровоградської області // Наш край у XVIII ст.. Матеріали науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 12 – 19.
4. Бокій Н. М. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Кіровоград, 1994. – 192 с.
5. Босько Б. Париж повертає нам «Маленький Париж» – Єлисаветград // Народне слово. – 1999. – 1 січня. – С. 3.
6. Бракер Н. Довідковий енциклопедичний словник // Єлисавет. – 1992. – № 1. – С. 1.
7. Веди-Азь. Нова Сербія і фортеця Св. Єлисавети // Єлисавет. – 1992. – № 11. – С. 3.
8. Веди-Азь. Нова Сербія і фортеця Св. Єлисавети // Єлисавет. – 1992. – № 12. – С. 3.
9. Визначні пам'ятки та історичні місця Бобринеччини: / під ред. Гребень Л. – Бобринець: Новий день, 2006. – 60 с.
10. Вишивана О. З історії заснування села Рівне // Наш край у XVIII ст.. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 73 – 76.
11. Выборный П. м. Николаев. – Одесса: Маяк, 1973. – 111 с.
12. Гаєнко Л. Єлисаветград – місто військовоє // Поштовий вісник. – 2001. – 15 лютого. – С. 1.
13. Гайда Л. Фортеця Св. Єлисавети – визначний об'єкт туризму // Наш край у XVIII ст. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 39 – 52.
14. Семенов П. Географічно-статистичний словник // Єлисавет. – 1992. – № 10. – С. 2 – 3.
15. Семенов П. Географічно-статистичний словник // Єлисавет. – 1992. – № 24. – С. 4.
16. Гільденштедт Йоган-Антон. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 р. / Упоряд. Пивовар А. В. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
17. Голобородько В. І. Олександрія: історія краю. – Кіровоград, 2003. – 127 с.
18. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К.: ИГИПЛ УРСР, 1957. – 418 с.

19. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVI – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основа, 1996. – 223 с.
20. Дерезовський В. Г. Село Могильне в роки випробувань. – Ульяновка, 2003. – 137 с.
21. Дерезовський В. Г. Специфіка розвитку східного Поділля в умовах польської державності // Наш край у XVIII ст.. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 76 – 79.
22. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 160, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
23. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
24. ДАКО, Ф. 293, оп. 1, спр. 261, арк. 50.
25. ДАКО, Ф. 488, оп. 1, спр. 79, арк. 15.
26. ДАКО, Ф. 488, оп. 1, спр. 325, арк. 61.
27. ДАКО, Ф. 488, оп. 1, спр. 356, арк. 65.
28. ДАКО, Ф. 490, оп. 1, спр. 356, арк. 7.
29. ДАКО, Ф. Р-7172, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
30. ДАКО, Ф. Р-7172, оп. 1, спр. 92, арк. 4.
31. ДАКО, Ф. Р-7172, оп. 1, спр. 85, арк. 3.
32. До 250 річчя Єлисаветграда. Методичні матеріали до спецкурсу «Історія нашого краю» / під. ред. Романько І. І.: Міністерство освіти і науки України ДЛІАУ. – Кіровоград: ДЛІАУ, 2004. – 67 с.
33. Дон А. Наш край у середині XVIII ст. // Сільське життя (Добровеличківський район). – 2006. – 30 березня. – С. 3.
34. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: Наука, 1959. – 290 с.
35. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 216 с.
36. Єлисаветград у дзеркалі слова / за ред. проф. О. А. Семенюка. – Кіровоград: КОД, 2004. – 56 с.
37. Єлисаветград у 1774 році // Єлисавет. – 1992. – № 1. – С. 4.
38. Жадько В. О. Благословене св'ятим Миколаєм / В. Жадько, В. Бойченко. – Кіровоград: «Департамент», 2000. – 563 с.
39. Зінченко Л. Вісімнадцяте століття в історії Новоархангельська // Наш край у XVIII ст. Матеріали науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 86 – 88.
40. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 816 с.
41. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К.: УРЕ, 1971. – 826 с.
42. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 308 с.
43. Карман О., Матрюхіна І. З історії села Піщаний Брід // Наш край у XVIII ст.. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 88 – 89.

44. Кизименко П. М. Козаки не за порогами або сучасна територія Кіровоградщини, як невід'ємна складова частина «Вольностей Війська Запорозького». – Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. – 26 с.
45. Кизименко П. М. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2003. – 246 с.; 31 іл.
46. Клянченко Г. Сторінки історії міста Єлисаветграда // Вечірня газета. – 2004. – 13 серпня. – С. 8.
47. Ключевський В. О. История сословий в России: курс читанный в Московском Университете в 1886 г. – 3-е изд. – СПб.: Лит. – Издат. Отд. Комиссариата Народного Просвещения, 1918. – 276 с.
48. Козир І. А., Шевченко С. І. Історія рідного краю. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 72 с.
49. Кудінов В. М. Маловідомі події та факти / В. Кудінов. – ЦУВ: Кіровоград, 2002. – 324 с.
50. Кузик Б. М. Олександрівський меридіан: люди, події, час: Ілюстрована книга-календар / Кузик Б. М., Білошапка В. В. – Кіровоград: Мистецтво, 2003. – 511 с.
51. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. – д.: АРТ – ПРЕС, 2005. – Т. 1. – 497 с.
52. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. – Д.: АРТ – ПРЕС, 2005. – Т. 2. – 452 с.
53. Культура рідного краю: тези обласної конференції. – Кіровоград, 1991. – 86 с.
54. Тупчієнко М. П. Проблеми вивчення історії фортеці Св. Єлисавети та перспективи її музеєфікації // Наш край у XVIII ст. Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 52 – 64.
55. Шляховий К. Нова Сербія в топонімах Кіровоградщини // Наш край у XVIII ст. Матеріали науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 26 – 36.
56. Ярош В. Нова Сербія і фортеця Єлисаветграда // Єлисавет. – 1992. – № 11. – С. 5.

Відомості про автора: **Гребінь Валентина Володимирівна**, викладач історії Кіровоградського професійного ліцею побутового обслуговування.

Публікація археологічних пам'яток козацької доби на території Кіровоградщини (кін. XVIII-поч. XXI ст.)

Більша частина території, яка сьогодні належить до Кіровоградської області, була складовою Вольностей Запорозької Січі. Адміністративно вона підпорядковувалась Буго-Гардівській та Кодацькій паланкам, на півдні проходило порубіжжя Інгульської паланки. У XVIII ст., окрім запорозьких, край обживали і лівобережні, гетьманські козаки. Цей важливий, багато в чому визначальний, ключовий етап в історії регіону здобув певне висвітлення в краєзнавчій літературі [1; 2; 3]. Водночас, поки що обмеженою і не сконцентрованою є інформація про старожитності козацької доби в природному середовищі. Це обумовлювалося специфікою ставлення до цього періоду автохтонної історії в часи відсутності національної державності. У цій статті зробимо першу, бодай описову спробу огляду, відстеження згадок, гіпотез, висвітлення еволюції уявлень, нагромадження знань про пам'ятки козацької доби Центральної України в археологічній, історичній, краєзнавчій та іншій літературі від дорадянських до теперішніх часів.

Першим здійснив опис межиріччя Дніпра й Синюхи, загарбаного незадовго перед тим у козаків імперією Єлисавети Романової, вчений-природознавець, керівник експедиції Санкт-Петербурзької Академії наук, німець Й.-А. Гільденштедт. 6 червня 1774 р. він занотував до свого щоденника, що в районі р. В. Виска неподалік шанця Виски перебував «так званий старий майдан, або селітряні пагорби» [4, 35]. 14 червня в південній частині Єлисаветградської провінції дорогою від Зеленої до шанця Жовтого науковець зафіксував «місцевість, де раніше виготовлялася селітра, про що свідчать вали й пагорби» [4, 40]. Щоденник академіка після його смерті вийшов 1791 р. німецькою мовою в опрацюванні уродженця Берліна, професора природної історії, його колеги – академіка П. Палласа. З 16 лютого по 29 березня 1889 р. російськомовний переклад про центральноукраїнський відрізок подорожі Й. Гільденштедта опубліковано в газеті «Єлисаветградський вісник» за підписом в останній подачі «В.Я.», що використовував як псевдонім місцевий історик, археолог, етнограф, музейник, педагог В. Ястребов. Тут, у примітках до згаданого запису від

06.06.1774 р. вказано, що майдан в районі шанця Виски, за даними О.О. Браунера, повідомленими Московському археологічному товариству, є найбільшим з городищ Єлисаветградського повіту. Тож і перекладач виявив сумнів, що це були розкопані могили, вважаючи їх давніми городищами. При цьому в примітці до запису від 14 червня вказано, що населення називає цю місцевість Розкопана могила, як її позначено й на карті виданій Генштабом [4, 35]. У передмові до україномовного видання цих записів 2005 р. його упорядник А. В. Пивовар вважає, що В. М. Ястребов висловив усталене для своїх часів припущення, але помилкове, зумовлене браком інформації з попередньої історії краю. Сучасний краєзнавець вважає реальними відомості Й. Гільденштедта про виробництво селітри у верхів'ях Висі. Ці місця, зокрема на поч. XVIII ст., належали миргородському полковнику Д. Апостолу. На карті Дебоскета 1745 р. тут вказана Миргородська могила. Схоже призначення могла мати й могила Кашталяна, позначена на цій карті в районі річок Жовтої і Кам'янки. На думку упорядника, давні традиції селітряного промислу могли негласно відродити старшина й козаки компанійських полків, головна ставка яких тривалий час перебувала у слободі Жовтенькій [5, 9].

1848 р. у праці Київського цивільного губернатора І.І. Фундуклія «Огляд могил, валів та городищ Київської губернії» згадується «городок» за Бірками (тепер – Олександрівського району) у вигляді круглого окопу над крутим яром. За переказами, колись на землях цього села існувало багатолюдне місто, з якого виходило чотири тисячі козаків [6, 33].

Того ж року в Записках Одеського товариства вийшов матеріал Н. Бублієва про насипні пам'ятки Олександрійського повіту, віднесені ним до козацької доби. Підготовлений за п'ять років до цього рукопис не спирався на результати розкопок, він відповідав уявленням свого часу, враховував спогади очевидців, перекази старожилів. Автор вважав, що постійні збройні зіткнення із сусідами, захист запорожцями своїх земель «поклали, здається, заснування багатьом в степу військовим укріпленням», багато залишків яких збереглося на Олександрійщині. На місці Олександрії та сусідньої Нової Праги були прикордонні від Польщі (тодішній кордон з нею проходив північню сучасної Кіровоградщини) зимівники запорозьких козаків, які вирости в поселення Вусівку та Петриківку. За переказами, їх заснували запорожці Вус та Петрик. Могила першого існувала в Олександрії до 1842 р. (за рік до написання статті), коли була знесена і забудована. Камінь з неї використали при спорудженні церкви. Неподалік перших зимівників і навколо них розташовувались у вигляді фортець земляні укріплення, залишки котрих існували й на час публікації. По два з них були обабіч Інгульця, південніше на 2 та 4 версти від Олександрії, та одне – північніше міста на 4 версти. Зимівник був у долині річки у центрі умовного рівностороннього трикутника, утвореного

трьома укріпленнями на узвишсях, одне з яких примикало до узлісся. Ще два (з п'яти) менших укріплення, очевидно, допоміжних, розташовувались в межах трикутника по прямій лінії між двома з трьох великих укріплень та зимівником. Бублієв вважає, що споруди відігравали сторожові й спостережні функції.

Водночас кургани поблизу Олександрії і в самому місті «розкидані без всякого майже порядку» на узвишсях і в низинах. З них два були розчищені при будівництві та два напіврозриті. За переказами, дві могили стали наслідками жорстокої битви запорозьких та гетьманських козаків проти татар. Автор статті вважав, що це могло бути в 1674 і 1693 рр. на шляху походу турків і татар на Чигирин [7, 826-828]. Із залученням публікації Н. Бублієва про зриту 1842 р. і забудовану житлом могилу в Олександрії, яка носила ім'я засновника міста Уса (Вуса) пише 1894 р. В. Ястребов в огляді старожитностей Херсонської губернії. За повідомленням священика, краєзнавця В. Никифорова, курган за Головковим кутком, в якому знайшли скелет людини, перебував у в середині цвинтаря. У місті зберігалось 3 кургани [8, 129]. В. Ястребов, описуючи старожитності, використовував топонімічні, усні джерела. За переказом старого запорожця І. Бурлаченка, біля Вільшанки на р. Синюсі гайдамацькі колії закопали скарб золотого й срібного посуду, вивезений з Умані. Печеру в Пугачовій скелі над Бугом біля Костянівки населення називало «Запорозькою в'язницею».

Олександрійському повіту присвячено й історичний нарис В. М. Никифорова в «Херсонських єпархіальних відомостях» [9], де компактно наведено дані про могили, кургани та городища. 2008 р. у вступній частині до перевидання праці в рідному місті дослідника краєзнавець В. Голобородько писала, що нарахувавши понад 90 могил та курганів у повіті, автор несправильно сприймав та ототожнював майже всі кургани й городища (останніх йому було відомо 23) з часами козаччини і татарськими похованнями. Це вона пояснює відсутністю фактичних розвідок з археологічного минулого краю в часи написання праці [10, 10].

При підготовці до VI археологічного з'їзду в Одесі вийшла праця А. А. Матвєєва про земляні насипи. Вказується, що сторожові городища могли належати до середньовіччя (вірогідно, литовського часу, зокрема, при Вітовті) для контролю руху татар. Подібні їм за конструкцією були «запорозькі сторожки» в степах. Необхідно було провести їх археологічне вивчення, почин чому в регіоні зробив земський статистик Єлисаветградського повіту О. Браунер, який до з'їзду дослідив близько 30 городищ [11].

1884 р. «Київська старовина» надрукувала отриманий від В. Ястребова опис регіону О. С. Пишчевича, датований 1806 р. Там зазначалося, що кургани, яких було багато по всьому херсонському степу,

служували запорожцям маяками для польських земель в часи, коли не було шляхів, у зв'язку з чим поляки мали «затремтіти», проїжджаючи повз ці козацькі путівники на Польщу [12, 124-125]. Таку думку висловив відставник-військовик, майбутній предводитель повітового дворянства. Водночас 1892 р. в «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницький зазначив, що кургани служили січовикам спостережними пунктами за рухом татар. Крім цих курганів, козаки споруджували спеціально й нові сторожові насипи, які легко відрізнити, на думку історика, за валами й рівчачками біля них та заглибленнями посеред цих «роблених» могил. Йдеться і про народні перекази щодо існування в Чорному лісі підземних льохів, схованих у них величезних скарбів. Це пов'язано з частим перебуванням тут татар, козаків та поляків, які спільно виступали проти московських військ або воювали між собою [13, 32, 388].

1903 р. вийшла праця директора Херсонського музею В.І. Гошкевича «Скарби і старожитності Херсонської губернії». Наведена в ній інформація про пошуки скарбів золота-срібла в околицях с. Шамівки представляє інтерес для вивчення біографії запорожця Сави Самодриги, похованого, як пише археолог, біля цього села над Інгулом. Могила запорожця з таким ж ім'ям та прізвищем сьогодні є біля с. Іскрівки Петрівського р-ну. Поруч Шамівки, як і в «Козацькій могилі» неподалік с. Федорівки та в інших місцях, скарбошукачі коштовностей не знайшли [14].

Опублікована в роки незалежності України епістолярна спадщина Д. І. Яворницького ілюструє його зусилля конкретизувати місце Жовтоводської битви 1648 р. 23.03.1889 р. колекціонер старовини, нащадок запорозьких козаків, губернський гласний від Олександрійщини А. Байдак писав досліднику: «Прочитав я Вашу археологію... Чим я можу увічнити Жовтоводську битву?...», виявивши готовність прийняти дослідника з його студентом у с. Байдаківці. У липні колекціонер старовини О. Поль писав історику, що для уточнення місця битви необхідно шукати окопи в околицях балок північніше с. Жовте. Описується місцевість на рубежі сучасних Кіровоградщини й Дніпропетровщини в районі річок Жовтої й Інгульця, балок Княжі Байраки, Жовта, сіл Зелене, Попельнасте, Григорівка й ін. Після відвідин Байдакового Д. Яворницький у жовтні прочитав у Петербурзі в листі від А. Байдака, що битва Б. Хмельницького відбулася, напевне, біля житла автора листа, який дізнався, що орачі в районі урочища Княжі Байраки часто знаходили людські кістки та маленькі стріли. Людські кістки виявили і під каменями, верхня частина яких була на поверхні землі. Збереглися й сліди колишніх окопів [15, 33-35, 207-208]. «У газетах я читав, що Імператорське Археологічне Товариство доручило Вам відшукати місце битви Хмельницького з поляками на Жовтих Водах...», — писав Д. Яворницькому того ж жовтня олександрійський священик

В. Никифоров. Ще 1885 р. цей красзнавець, зазначивши, що на археологічній виставці в Одесі бачив представлений істориком план Кодацької фортеці, повідомляв його, що подібну споруду виявив в Олександрійському повіті, плануючи написати про неї до «Одеського вісника», «Телеграфа» чи «Київської старовини» [16, 230-231].

Легенди і перекази про козацькі могили, сторожі та скарби записав кіровоградець Л. Куценко, вперше коротко оприлюднивши зміст кількох з них у підготовленому у співавторстві навчальному посібнику «До джерел історії краю. З найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (1994 р.).

Біля с. Тріскунова Устинівського р-ну на правому березі Інгулу розташована Велика могила, з якої в хорошу погоду видно степ на кількадесят кілометрів. За переказами, її наносили полонені ординці, яких тут перемогли в нерівному бою козаки. Сторожовим козаком тут був Горох, який на протилежному березі заснував зимівник, котрий переріс у с. Горошанку [17, 142]. У праці С. І. Шевченка «Кіровоградщина – козацький край» (2001 р.) згадуються висока Сторожова могила, залишки якої збереглися до наших днів у районі майбутнього зимівника козака Петрика (згодом – Петриківка, Нова Прага Олександрійського р-ну), козацьке поховання із зображенням хреста в с. Аврамівка Кіровоградського р-ну [3; 5, 28]. О. Босий у статті в збірнику, виданому до 70-річчя Кіровоградської області, згадує легенди й перекази про запорозький скарб біля Курячих могил поруч Глодос [18, 147].

Існують різні легенди, згадки та перекази й про інші козацькі місця Кіровоградщини, зокрема на Завадівці (частина обласного центру, заснованого сторожовим козаком Завадою). Вивчення їх та можливих документальних, картографічних, графічних, речових музейних фондів, спогадів та свідчень очевидців може стати першим кроком для підготовки першої археологічної експедиції з виявлення і дослідження старожитностей козацької доби.

Джерела та література:

1. Кизименко П. Козаки не за порогами або сучасна територія Кіровоградщини як невід’ємна складова частина “Вольностей війська Запорозького”. – Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. – 25 с.
2. Кизименко П.М. Пам’ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград: Мавік, 2003. – 246 с.
3. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. – 31 с.
4. Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упор. та передм. Пивовар А.В. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
5. Передмова // Гільденштедт Й.-А. Подорож ... – С. 1–11.

6. Фундуклей И. Обзорение могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи. – К.: Въ Типографіи Феофила Гликсберга, 1848. – 124 с., 17 л. ил.
7. Бублиев Н. Укрепленіе Запорожскихъ казаковъ въ городе Александріи и Александрійскомъ уезде // Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей (ЗООИД). – 1848. – Т. 2. – С. 826 – 829.
8. Ястребовъ В. Опытъ топографическаго обозренія древностей Херсонской губерніи // ЗООИД. Т. XVII. – 1894. – С. 63 – 176.
9. Никифоров В. Очерки Александрійскаго уезда Херсонской губернии // Прибавленія къ Херсонскимъ епархиальнымъ ведомостямъ (Одесса). – 1876. – № 22. – 15 ноября. – С. 394–410, № 23. – 1 декабря. – С. 427 – 460, № 24. – 15 декабря. – С. 165–202; 1878. – № 18. – 15 сентября. – С. 535 – 539, № 19. – 1 октября. – С. 508 – 579, № 20. – 15 октября. – С. 603–615.
10. Голобородько В. Літопис Олександрійського краю Василя Нікіфорова // Никифоров В.Н. Очерки Александрійскаго уезда Херсонской губернии. – Олександрія: Інформаційно-розважальний тижневик “Городской курьер”, 2008. – 94 с.
11. Матвеев А.А. Къ вопросу объ археологическихъ изслѣдованіяхъ въ Южной Россіи. III. Археологія. – Одесса: Изданіе Распорядительнаго комитета VI-го Археологическаго сѣзда. – Типогр. П.А. Зеленаго, 1884. – 100 с.
12. Примечанія Александра Пишчевича на Новороссійскій край. Съ предисл. и примеч. В. Ястребова // Кіевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Январь. – С. 111–134.
13. Эварницкій Д.И. Исторія Запорожскихъ козаковъ. Т. I. – С.-Пб.: Типографія И.Н. Скорохода, 1892. – 542 с.
14. Гошкевичъ В.И. Клады и древности Херсонской губерніи. Книга первая съ художественными иллюстраціями. – Херсонъ: Типографія “Юга” (В.И. Гошкевича). – 1903. – 178 с. + ил.
15. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
16. Там само. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
17. Бокій Н.М., Брайченко О.Д., Куценко Л.В. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібн. – Кіровоград, 1994. – 191 с.
18. Босий О. Степами Ексампею // Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – С. 146–170.

Відомості про автора: **Шевченко Сергій Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Частина II
DOKUMENTUM

Цвинтар в огорожі Петропавлівської церкви. (Архівні документи як джерело місцевої некрополістики)

В усі часи міста живих наступали на некрополі – міста мертвих. Як правило, кладовища починалися за межею населених пунктів, коли ж ті розросталися, місця поховань опинялися у житловій зоні, що ставало протиріччям існуючим традиціям і санітарним нормам. Старі кладовища закривали, зносили, потім забудовували, у кращому випадку влаштовували там парки і сквери. Таким чином, щезло багато місць останнього спокою наших предків. Для більшості, можливо, могильні камені були єдиним свідченням їхнього життєвого буття. Кажуть, людина жива, поки жива пам'ять про неї. І якщо ця пам'ять не залишалася, як написав Гаврило Державін, «через звуки лиры и трубы», то єдиний її прихисток – це надгробний монумент. Ліквідація старих цвинтарів привела до втрати цілого пласту нашої історії, обірвала родовідний зв'язок з минулим. Прикро, але це відбувалося не від людського безкультур'я, а було направленою політикою влади, яка відмежовувалася від попереднього суспільного ладу. А страждала від цього, в першу чергу, культура. Бо культура – це те, що напрацьовується (культивується) людьми не роками, а віками, і тому без неперервного зв'язку з минулим не буває культури.

«У нас могили не пов'язують з вихованням. А якщо могили не поважають, значить, не поважають минувшину, своїх предків... Кладовище – це для міста літопис, історичний матеріал, воно у будь-якому випадку цінність» [2, 24], – писав популярний радянський письменник Данило Гранин.

Якщо у столичних і великих містах Російської імперії проводилася серйозна робота з виявлення та опису поховань і результатом її були багатотомні видання про відомі некрополі, то маргінальні кладовища не мали такої уваги і в цьому аспекті ми можемо бути вдячними тільки небагатьом окремим книжкам, складеним поодинокими ентузіастами. У цьому ряді чільне місце займає четверта книга п'ятитомної серії «Река времен», яка називається «Русский Провинциальный Некрополь». З неї ми можемо почерпнути інформацію про чимало поховань Єлисаветградського і Олександрійського повітів різного часу. Та є інше

джерело свідчень про забуті могили – метричні книги церков, де, як правило, фіксувалися місця поховання померлих. Зрозуміло, що створювати на базі архівних документів повноцінні цвинтарні книги некрополів, які зникли, – справа невдячна і навряд чи доцільна, а от відновити картину почесних місць погребіння – цілком реально. Такі місця облаштовувалися, головним чином, в огорожах церков. Честі упокоїтись у церковній огорожі удостоювалися священнослужителі та визнані жертвувателі і активні помічники приходу.

За указом Святійшого Синоду від 12 квітня 1833 року, при церквах, які перебувають в поселеннях, але не в самих церквах, єпархіальним єпископам було надано право дозволяти поховання місцевих протоієреїв і священників, що чесно і непорочно пройшли своє служіння і похристиянськи скінчили життєвий шлях. Щодо інших осіб, погребіння їх при церквах допускалося якомога рідше і не інакше, як згідно з особистим дозволом єпархіального архієрея та з надзвичайних причин, наприклад на знак подяки тому, хто будував храм своїм коштом чи забезпечував утримання притулку, та при тому мав життя благосне і помер не соромно [3, 85].

Працюючи з церковними метричними книгами, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області, часто можна зустріти свідчення про поховання в огорожі Петропавлівської церкви. Звернемо увагу, що їх доволі немало, і якщо зайнятися цією темою, можна зробити цікавий довідник одного з почесних цвинтарів Єлисаветграда.

Для прикладу використаємо інформацію з метричних книг Єлисаветградського Успенського собору 1897, 1898, 1899, 1900, 1907, 1908, 1909 років і по можливості прокоментуємо зазначені персоналії.

Агте Сергій Аркадійович, потомствений дворянин, помер від склерозу у віці 57 років 12 березня, похований 14 березня 1908 року [17, 212].
Син поручика Аркадія Карловича Агте (1810-1883), землевласника сільця Зарудні Буєраки Мошоринської волості Олександрійського повіту [9, 1], внук підполковника Єлисаветградського гусарського полку Карла Андрійовича Агте, внучатий племінник відомого учасника наполеонівських війн генерал-майора Єгора Андрійовича Агте [24]; в одному з родоводів роком його народження зазначається 1841 рік [25], тобто у 1908-му йому повинно бути не 57, а 67 років – можливо, деє має місце помилка.
Азмін Олександр Михайлович, єлисаветградський купець (аркуш, де зазначені причина смерті та місце поховання, відсутній; імовірно місце поховання – в огорожі Петропавлівської церкви, тому що наступного року там був похований його молодший брат), помер у віці 73 років 4 жовтня, похований 6 жовтня 1908 року [17, 245].

Азмін Петро Михайлович, єлисаветградський купець, помер від раку шлунку у віці 56 років 12 жовтня, похований 14 жовтня 1909 року [18, 104].
□ Сини бургомістра Єлисаветградського магістрату Михайла Миколайовича Азміна [23, 156].
Булацель Марія Оттонівна, померла від водяної хвороби у віці 41 року 3 травня, похована 5 травня 1907 року [17, 95].
Сестра І.О.Пекарського (див.).
Войтяшенко Катерина Олександрівна, вдова майора, померла від старості у віці 78 років 25 лютого, похована 27 лютого 1899 року [14, 336].
□ Імовірно, вдова Олександра Омеляновича Войтяшенка, капітана з 1875 року [22, 13].
Григоров Федір Федорович, статський радник, інспектор Єлисаветградської класичної гімназії, помер від хвороби нирок у віці 47 років 15 грудня, похований 17 грудня 1898 року [14, 240].
□ За картотекою М. П. Чулкова народився 1851 року [8, 92].
Григорович Дарія Артеміївна, вдова протоієрея, померла від пороку серця у віці 54 років 23 лютого, похована 25 лютого 1907 року [17, 88].
□ Вдова протоієрея Дмитрія Михайловича Григоровича, настоятеля Успенського собору з 1894 року, померлого 25 серпня 1905 року від легеневих сухот у віці 58 років [16, 117].
Доне Юлія Дмитрівна, вдова штабс-ротмістра, померла від старечого виснаження (цифри віку зашиті палітуркою) 25 листопада, похована 27 листопада 1907 року [17, 116].
□ Вдова поміщика Олександрійського повіту ротмістра у відставці Аполлона Васильовича Доне [13, 2].
Дубровинська Параскева Никанорівна, вдова надвірного радника, померла від пороку серця у віці 57 років 8 липня, похована 10 липня 1900 року [15, 124].
□ Імовірно, вдова колишнього помічника справника Єлисаветградської повітової поліції Єгора Івановича Дубровинського, який 1876 року мав чин Х-го класу – колезького секретаря, чин надвірного радника (VII клас) міг отримати пізніше [1, 284].
Дурново , по чоловіку Коровникова Параскева Миколаївна, дворянка, померла від раку печінки у віці 66 років 12 квітня, похована 14 квітня 1909 року [18, 92].
□ Розвідна дружина капітана Коровникова, єлисаветградська домовласниця [19, 270 зв.].
Снохіна Клотильда Йосифівна, вдова генерал-майора, померла від прогресивного паралічу у віці 82 років 11 серпня, похована 13 серпня 1908 року [17, 241].

□ Імовірно, вдова Олексія Васильовича Єнохіна, колишнього командира Тобольського піхотного полку, кавалера ордена св. Георгія 4-го ступеня, генерал-майора з 11 квітня 1856 року [26, Е; 11, 143].
Кирєєвський Михайло Федорович, дворянин, помер від паралічу у віці 45 років 1 грудня, похований 3 грудня 1909 року [18, 107].
Син потомственного почесного громадянина Федора Федоровича Кирєєвського, вдова якого, Анна Кирилівна Кирєєвська (імовірно, мати Михайла Федоровича) володіла ґрунтами у сільцях Іванівці та Отраді Аннинської волості Єлисаветградського повіту і у Спасомажарівці Суботцівкої волості Олександрійського повіту [21, 112; 10, 649; 9, 336].
Козьма Анастасія Миколаївна, вдова колезького асесора, померла від пороку серця у віці 43 років 15 листопада, похована 17 листопада 1900 року [15, 137].
Землевласниця сільця Григорівки Антоновської волості Єлисаветградського повіту, можливо, вдова колишнього бухгалтера Херсонського губернського акцизного управління колезького асесора Петра Гавриловича Козьми [10, 678; 1, 283].
Кривоносова Маріанна Іванівна, вдова дворянина, померла від виснаження тривалою хворобою у віці 73 років 28 грудня, похована 30 грудня 1899 року [14, 368].
Власниця будинку в м. Єлисаветграді та маєтку в Єлисаветградському повіті при сільці Олександрівці Витязівської волості, який дістався їй від Сави Андрійовича Кривоносова, можливо, її чоловіка [20, 29 зв].
Кузьмицький Василь Тимофійович, ротмістр, помер від раку шлунку у віці 68 років 8 квітня, похований 10 квітня 1907 року [17, 92].
Власник Зимового театру в Єлисаветграді, нині приміщення Кіровоградського академічного музично-драматичного театру ім. М.Л.Кропивницького [4, арк. 119].
Леонтович Євген Миколайович, потомствений дворянин, помер від черевного тифу у віці 42 років 27 червня, похований 29 червня 1909 року [18, 97].
Син Миколи Парменовича Леонтовича, крупного землевласника Єлисаветградського повіту (с. Орошанка, Ганнівка та Ольгівка Устинівської волості) і домовласника м. Єлисаветграда [10, 832].
Лукін Олександр Олександрович, поручик у відставці, помер від раптової смерті у віці 68 років 14 квітня, похований 16 квітня 1909 року [18, 92].
Землевласник сільця Єленівки Аннинської волості Єлисаветградського повіту [10, 863].
Лукіна Олена Олексіївна, дворянка, померла від запалення легенів у віці 66 років 20 жовтня, похована 23 жовтня 1907 року [17, 111].
Дружина Олександра Олександровича Лукіна.

<p>Любачинський Іван Іванович, дворянин, помер від гангрени ноги у віці 62 років 20 травня, похований 22 травня 1899 року [14, 344].</p> <p>□ Імовірно, брат відомої просвітниці, ініціатора заснування безплатного ремісничо-грамотного училища і Єлисаветградського благодійного товариства, полковниці Олександри Іванівни Некрасової [19, арк. 181 зв.; 4, 96].</p>
<p>Макєєва Ірина Михайлівна, дружина потомственого почесного громадянина Іпполіта Івановича Макєєва, померла від пороку серця у віці 54 років 20 червня, похована 22 червня 1908 року [17, 235].</p> <p>□ Власниця маєтку на хуторі Ковалівці у передмісті Єлисаветграда, дружина сина єлисаветградського міського голови 1864-1865 років Івана Микитовича Макєєва, іменитого єлисаветградського купця Іпполіта Івановича Макєєва, благодійника і активного учасника громадського життя м. Єлисаветграда, попечителя 5-го народного училища [10, 898; 4, 19, 118, 125-126, 168, 171].</p>
<p>Миронов Микола Львович, дворянин, помер від раку печінки у віці 60 років 12 січня, похований 15 січня 1909 року [18, 87].</p> <p>□ Землевласник сільця Миронівки Грузчанської волості Єлисаветградського повіту [10, 944].</p>
<p>Михайловська Ірина Власівна, вдова капітан-лейтенанта, померла від старості у віці 89 років 7 квітня, похована 9 квітня 1909 року [18, 92].</p> <p>□ Можливо, дружина Степана Кириловича Михайловського, звільненого від служби 1833 року з чином капітан-лейтенанта [5, 542].</p>
<p>Пекарський Іван Оттонович, магістр зоології, завідувач зоологічного кабінету Санкт-Петербурзького університету, помер від черевного тифу у віці 28 років 16 січня, похований 18 січня 1897 року [14, 98].</p> <p>□ Син єлисаветградського провізора Оттона Адамовича Пекарського і дружини його Онисії Йосипівни [13, 36].</p>
<p>Попроцький Микола Павлович, дворянин, помер від гангрени у віці 63 років 8 січня, похований 11 січня 1907 року [17, 83].</p> <p>□ Землевласник сільця Анастасіївки Плетено-Ташлицької волості Єлисаветградського повіту [10, 1091].</p>
<p>Семененко Анастасія Геогіївна, вдова, дворянка, померла від паралічу у віці 65 років 22 березня, похована 24 березня 1908 року [17, 214].</p> <p>□ Можливо, бабуся автора книжки «Харків, Харків» Олександра Платоновича Семененка (1898-1978).</p>
<p>Серединський Кирило Тимофійович, помер від раку печінки у віці 76 років 3 серпня, похований 5 серпня 1907 року [17, 105].</p> <p>□ Військовий старшина у відставці, землевласник сільця Богданівки Лозоватської волості Єлисаветградського повіту [10, 269].</p>

Філонов Сергій Михайлович, відставний генерал-майор, помер від гангрени правої ноги у віці 63 років 18 вересня, похований 20 вересня 1909 року [18, 1103].
□ Єлисаветградський повітовий військовий начальник з 1902 року [12, арк. 20].
Черепакін Олександр Васильович, дворянин, поручик, помер від хвороби серця у віці 53 років 8 квітня, похований 10 квітня 1908 року [17, 219].
□ Брат землевласника Вербівки і Кизильбашівки Семенасти́вської волості Єлисаветградського повіту Павла Васильовича Черепакіна [10, 1502].
Чернявський Дмитро Іванович, титулярний радник, помер від старості у віці 78 років 12 березня, похований 14 березня 1900 року [15, 108].
□ Секретар Єлисаветградського магістрату з 1860 року (1868 року магістрат був скасований), землевласник сільця Косогорівки Грузчанської волості Єлисаветградського повіту [22, 156; 10, 1514].
Шамотульський Федір Федорович, дворянин, помер від карбункула у віці 65 років 10 вересня, похований 12 вересня 1909 року [18, 102].
□ Губернський секретар, землевласник сільця Красноярки Любомирської волості Єлисаветградського повіту [10, 1533].
Юзефович Ганна Іванівна, вдова ротмістра, померла від набряку легенів у віці 67 років 3 лютого, похована 5 лютого 1899 року [14, 333].
Вдова ротмістра М. Ф. Юзефовича, землевласниця сільця Олександрівки Суботцівської волості Олександрійського повіту [9, 849].

Список можна продовжити, використовуючи метричні книги Успенського собору та Петропавлівської церкви різних років. Свого часу покійники, поховані в церковній огорожі, були знаними в місті і повіті, та нині, щоб дізнатися про їхню значимість, потрібно звертатись до різних довідникових видань, а ще краще – до Державного архіву Кіровоградської області.

Джерла та література:

1. Адресь-Календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям въ Россійской Имперіи на 1876 годъ. Часть II. Власти и места управленій губернскаго, областнаго, окружнаго, городскаго, уезднаго и ведомства ихъ. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Въ Типографіи Правительствующаго Сената. – 428 с. – С. 283, 284.
2. Гранин Д. А. Картина: Роман / Даниил Александрович Гранин. – М.: Издательство «Роман-газета», 1981. – С. 24 (Народный журнал «Роман-газета» № 21 (931)).

3. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки / Татьяна Николаевна Губская. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2010. – 362 с. – С. 85.
4. Исторический очерк г. Елисаветграда (Печатается по оригиналу: Исторический очерк г. Елисаветграда. Составилъ и издалъ А. Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897). – Кировоград: Кировоградское областное отделение Всеукраинского музыкального союза – Кіровоградське державне видавництво, 1992. – 176 с.
5. Общій морской списокъ. Часть VII. Царствование Александра I. Д – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Типографія Морского Министерства, въ Главномъ Администерстве, 1893. – 664 с. – С. 542.
6. Памятная книжка для Херсонской губерніи, изданная Херсонскимъ губернскимъ статистическимъ комитетомъ на 1864 годъ. – Херсонъ: Печатано въ Типографіи Херсонскаго губ. правленія, 1864. – 270 с. – С. 182.
7. Проценко Л. А. Історія Київського некрополя / Людмила Андріївна Проценко. – К.: Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Укрбланквидав, 1995. – 414 с. – С. 3.
8. Река Времен (Книга истории и культуры). Книга 4. Русский Провинциальный Некрополь. Книга Н. П. Чулкова из собрания Государственного Литературного музея / Николай Петрович Чулков. – М.: Эллис Лак – Река Времен, 1996. – 416 с. – С. 5, 7, 92, 101, 222, 240, 241, 321, 329, 358, 365.
9. Списокъ землевладельцевъ Александрійскаго уезда на 1894 годъ. Приложение къ Статистическому Отчету Александрійской Земской Управы за 1893 годъ. – Александрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1894. – 86 с. (ДАКО, інв. 7).
10. Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда Херсонской губерніи. I. Частное землевладеніе. Изданіе Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветградъ: Паровая типографія М. А. Гольденберга, 1899. – 228 с. – (ДАКО, інв. № 770).
11. Списокъ Полковникамъ по старшинству. Исправлено по 15-е Іюля. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Въ Военной Типографіи, 1855. – 432 с. – С. 143.
12. Списокъ Полковникамъ по старшинству. Составлен по 2-е Мая 1907 г. – С.-Петербургъ: Военная Типографія (въ зданіи Главнаго Штаба), 1907. – 1440 с. – С. 20
13. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), Ф. 160, оп. 1, спр. 17, №№ 2, 36.
14. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 56, арк. 98 зв. – 99, 240 зв. – 241, 333 зв. – 334, 336 зв. – 337, 344 зв. – 345, 368 зв. – 369.
15. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 57, арк. 108 зв. – 109, 124 зв. – 125, 137 зв. – 138.
16. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 117 зв. – 118.
17. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 63, арк. 83 зв. – 84, 88 зв. – 89, 92 зв. – 93, 95 зв. – 96, 105 зв. – 106, 111 зв. – 112, 116 зв. – 117, 212 зв. – 213, 214 зв. – 215, 219 зв. – 220, 235 зв. – 236, 241 зв. – 242, 245 зв. – 246.

18. ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 64, арк. 87 зв. – 88, 92 зв. – 93, 97 зв. – 98, 102 зв. – 103, 104 зв. – 105, 107 зв. – 108.
19. ДАКО, Ф. 227, оп. 1, спр. 36, арк. 181 зв., 270 зв.
20. ДАКО, Ф. 227, оп. 1, спр. 37, арк. 29 зв.
21. ДАКО, Ф. 227, оп. 1, спр. 39, арк. 112.
22. ДАКО, Ф. 345, оп. 1, спр. 19, арк. 13.
23. ДАКО, Ф. 488, оп. 1, спр. 1315, арк. 156.
24. Агте В. С. Дорога длиною в пятьсот лет (из истории рода Агте) / Владимир Сергеевич Агте. – Режим доступа: <http://ugo10.narod.ru/agte.htm>.
25. Дворянские Роды Агте в Херсонской губернии. // Линниченко М. Родовое гнездо / Михаил Линниченко. – Режим доступа: <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/agte.htm>.
26. Список генеральских чинов российской императорской армии и флота. – Режим доступа: http://www.rusgeneral.ru/general_e.html.

Відомості про автора: **Шляховий Костянтин Васильович**, старший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

**Поховання в огорожі Петропавлівської церкви:
архівні документи як база для дослідження
Єлисаветградського некрополя**

Некрополістика є допоміжною історичною наукою, головний предмет якої – вивчення цвинтарів (некрополів), їх опис і збереження. Це є дуже важливо для історико-генеалогічних досліджень. З іншого боку, ставлення до минулого, до «батьківських гробів» є одним з основних показників духовного стану суспільства.

У дореволюційній Російській імперії некрополістика була достатньо розвинена, і цьому напрямку науки на державному рівні надавалось немаловажне значення. Над виявленням і описом поховань працювали як професійні вчені, так і духовні особи, і члени багатьох археологічних товариств, архівних комісій, і службовці губернських та волосних статистичних комітетів. Результати їхньої роботи публікувались у різноманітних наукових архівних виданнях та виходили окремими книгами. Досить детально були досліджені і описані некрополі деяких великих міст Російської імперії, проте провінційні некрополі майже не були вивчені.

У 1908 році по всіх єпархіях Руської Православної Церкви був розісланий указ Святійшого Синоду про надання «списків осіб, що поховані у церквах та на цвинтарях, з повним позначенням надгробних надписів, що збереглися на могилах духовних осіб, дворян і найбільш великих суспільних діячів купецького та інших станів». До 1912 року такі списки були одержані, і у 1914 році побачив світ перший том «Руського провінційного некрополя». Але з початком Першої світової війни, а потім і революції 1917 р. вихід інших томів цієї надзвичайно цікавої праці став неможливим.

Але багато вчених, не маючи ніякої надії побачити за життя свої праці оприлюдненими, продовжили розпочату справу. Зокрема, один з них – це Микола Петрович Чулков, який був учасником створення «Руського провінційного некрополя», і який потім зберіг і упорядкував матеріали, що не увійшли до першої частини цієї праці. Його картотека під назвою «Провінційний некрополь» була надрукована у 1996 році у 4-й книзі «Рєка времен». У ній багато унікальних документів, що стосуються поховань

і у Єлисаветграді, але на жаль цей список Єлисаветградського некрополя далеко не повний і потребує додаткових досліджень.

Працюючи з метричними книгами Успенського Кафедрального собору і Петропавлівської церкви м. Єлисаветграда, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, стало можливим більш детально дослідити поховання у огорожі Петропавлівської церкви, що містилася на найбільш старому Петропавлівському цвинтарі нашого міста. На жаль, сам цвинтар не зберігся до сьогодення (був остаточно знищений при радянській владі на початку 70-х років ХХ ст.), але завдяки унікальним документам Державного архіву Кіровоградської області ми маємо змогу відновити і донести до нащадків частину славетної історії нашого міста. Це є дуже важливим, тому що, як каже народна мудрість, «народ, що забуває свою історію, не має і майбутнього».

Для прикладу використаємо інформацію з метричних книг Єлисаветградського Успенського собору 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1910, 1911 і 1912 років та по можливості прокоментуємо зазначені персоналії.

Авдієв Всеволод Василійович, статський радник, помер від паралічу серця у віці 66 років 15 вересня, похований 16 вересня 1902 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 59, арк. 125 зв. – 126).
☐ Старший нотаріус Єлисаветградського окружного суду (Адресь-Календарь. Общая роспись начальствующимъ и прочимъ должностнымъ лицъ по всемъ управленіямъ въ Россійской Имперіи на 1898 годъ).
Баркова Агафія Іванівна, вдова колезького реєстратора, померла від раку шлунку у віці 70 років 25 лютого, похована 27 лютого 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 112 зв. – 113).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Волохін Василь Йосифович, прапорщик запасу, помер від прогресивного паралічу мозку у віці 39 років 4 березня, похований 8 березня 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 96 зв. – 97).
☐ Брат єлисаветградського міського голови (1912 – 1917) Григорія Йосифовича Волохіна (1862-?). Народився 14 лютого 1866 року. Дружина – Марія Георгіївна Зеленценко, діти – Василь, Георгій і Всеволод (Бовкало А. Использование «Сенатских об’явлений» для составления родословных. Купцы Волохины // «Генеалогический вестник» № 6. – Санкт-Петербург, 2001).
Даценко Стефан Іванович, інженер-технолог, помер від швидкоплинного туберкульозу у віці 29 років у Швейцарії 14 квітня, похований 24 квітня 1912 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 67, арк. 90 зв. – 91).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Діамандіди Одисей Георгійович, турецький підданий, помер від старечого виснаження у віці 71 року 3 листопада, похований 5 листопада 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 137 зв. – 138).

□ Додаткових відомостей не знайдено.
Довгаль Андрій Павлович , відставний штаб-ротмістр, помер від крово- виливу в мозок у віці 72 років 5 грудня, похований 7 грудня 1904 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 60, арк. 117 зв. – 118).
□ У 1877 р. жив у с. Іванівці Петрівської волості Олександрійського по- віту (ДАКО. – Ф. 388. – Оп. 1. – Арх. № 2. – На 150 арк. – Реєстръ Нота- риуса Антона Якубовскаго въ посаде Новой-Праге Александрійскаго уезда. На 1877 годъ. – Л. 97 об. – № 713).
Доленго-Горецька Софія Арсеніївна , жінка колезького секретаря Олек- сандра Івановича Доленго-Горецького, померла від раку шлунку у віці 64 років 21 січня, похована 23 січня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 74 зв. – 75).
□ Землевласниця с. Петринового (Ганнівки) Щербанівської волості Єлиса- ветградського повіту (Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда Херсонской губернии. – Издание Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветградъ: Паровая Типографія М. А. Гольденберга, 1899. – № 441).
Ільїн Володимир Дмитрович , відставний полковник, помер від апоплек- сії у віці 61 року 1 грудня, похований 4 грудня 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 111 зв. – 112).
□ Кадровий офіцер 8-го кавалерійського запасного полку. (Списокъ По- дполковникамъ по старшинству. Составленъ по 1-е Января 1898 г. – С.- Петербургъ: Военная Типографія (въ зданіи Главнаго штаба), 1898. – 720 с. – 443 с.). Ймовірно чоловік сестри Надії Карлівни Тарковської, першої дружини Івана Карповича Тобілевича.
Карлюгин Андрій Трофимович , колезький асесор, помер від прогресив- ного паралічу у віці 78 років 11 січня, похований 13 січня 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 106 зв. – 107).
□ Землевласник с. Овсяниківки Грузчанської волості Єлисаветградського повіту (Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда Херсонской губернии. – Издание Елисаветградской уездной земской управы. – Елиса- ветградъ: Паровая Типографія М. А. Гольденберга, 1899. – № 634).
Козловська Марія Василівна , вдова, дворянка, померла від паралічу се- рця у віці 60 років 7 лютого, похована 9 лютого 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 109 зв. – 110).
□ Вдова поручика Степана Івановича Козловського, землевласниця х. Малькова і с. Сорочанця Витязівської волості Єлисаветградського повіту (Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда Херсонской губер- нии. – Издание Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветг- радъ: Паровая Типографія М. А. Гольденберга, 1899. – № 676).
Кошкін Микола Олександрович , міщанин Київської губернії міста Васи- лькова, помер від старечого виснаження у віці 73 років 26 травня, похо- ваний 27 травня 1912 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 67, арк. 91 зв. – 92).

☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Кретов Василь Олексійович, відставний рядовий, помер від паралічу серця у віці 49 років 31 грудня 1902 року, похований 2 січня 1903 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 59, арк. 245 зв. – 246).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Лазаревич Володимир Іванович, дворянин, помер від набряку легенів у віці 64 років 10 вересня, похований 12 вересня 1912 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 67, арк. 107 зв. – 108).
☐ Імовірно, син поміщика с. Бережинки Івана Ілліча Лазаревича (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 9 (1841 р.), № 55).
Лбова Анна Іванівна, вдова штаб-ротмістра, померла від старечого виснаження у віці 82 років 21 липня, похована 22 липня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 81 зв. – 82).
☐ Очевидно, з родини поміщиків с. Оситняжки Лбових.
Левитська Анна Стефанівна, вдова священика, померла від старечого виснаження у віці 72 років 19 вересня, похована 22 вересня 1904 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 60, арк. 111 зв. – 112).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Левитський Прохор Іоаннович, заштатний священик Єлисаветградського Успенського собору, помер у віці 59 років 4 липня, похований 6 липня 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 111 зв. – 112).
Лелюк Іоанн Дмитрович, Єлисаветградський купець, помер від старечого виснаження у віці 75 років 18 листопада, похований 20 листопада 1902 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 59. – арк. 130 зв. – 131).
☐ 25 років був старостою Єлисаветградської Петропавлівської церкви [Чулков Н. П. Русск. провинц. некрополь. М., 1996].
Огнівцева Ольга, донька священика, померла від дифтериту у віці 12 років 4 грудня, похована 6 грудня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 90 зв. – 91).
☐ Донька священика Єлисаветградського Успенського Собору Віктора Огнівцева.
Паргамонова Олена Йосифовна, жінка потомственного почесного громадянина Паргамонова Михайла Тихоновича, померла від старечого виснаження у віці 75 років 10 січня, похована 12 січня 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 106 зв. – 107).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Пашутін Олександр Миколайович, потомствений почесний громадянин, помер від крововиливу у віці 59 років 1 листопада, похований 3 листопада 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61. – арк. 12 зв. – 127).
☐ Міський голова з 12 травня 1878 р. і до останніх днів свого життя; почесний мировий суддя і член Єлисаветградської Повітової училищної ради і Піклувальної ради жіночої гімназії. Автор видання унікальної мі-

ської хроніки, надрукованої у 1897 році під назвою «Исторический очерк г. Елисаветграда».
Прилипченко Софія Василівна, вдова Губернського секретаря, померла від апоплексичного удару у віці 59 років 9 червня 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 94 зв. – 95).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Ракулєнко Филип Михайлович, Єлисаветградський міщанин, помер від старечого виснаження у віці 83 років 7 лютого, похований 9 лютого 1904 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 60, арк. 88 зв. – 89).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Рибчинська Єфросинія Захарівна, вдова священника, померла від старечого виснаження у віці 93 років 24 червня, похована 26 червня 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 95 зв. – 96).
☐ Вдова священника Успенського собору Семена Васильовича Рибчинського (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 10 (1843 р.), № 68).
Селевін Олександр Іоаннович, дворянин, Єлисаветградський нотаріус, помер від апоплексичного удару у віці 52 років 6 січня, похований 8 січня 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 83 зв. – 84).
☐ Імовірно, внук єлисаветградського поміщика майора Василя Івановича Селевіна, чоловік Раїси Миколаївни Лазич, родички коханої А.А.Фета (ДАКО, Ф. 638, оп. 1, спр. 4, арк. 211 зв. – 212).
Селецький Микола Іаковлевич, заштатний священник, помер від старечого виснаження у віці 82 років 7 листопада, похований 9 листопада 1904 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 60, арк. 115 зв. – 116).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Селиванов Борис, син інженера-технолога Сергія Селиванова, помер від дифтериту у віці 3 ½ років 15 лютого, похований 16 лютого 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 84 зв. – 85).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Сербінов Василь Петрович, Одеський міщанин, помер від карбункула у віці 79 років 23 вересня, похований 25 вересня 1911 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 66, арк. 103 зв. – 104).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Скляревич Микола Петрович, дворянин, відставний підполковник, помер від серцевої астми у віці 68 років 26 вересня, похований 30 вересня 1912 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 67, арк. 109 зв. – 110).
☐ Землевласник с. Веселого Кута Устинівської волості і с. Олександрівки Олексіївської волості Єлисаветградського повіту (Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда Херсонской губерніи. – Изданіе Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветградъ: Паровая Типографія М. А. Гольденберга, 1899. – № 1286).

Соколова Любов Миколаївна, дворянка, померла від пороку серця у віці 62 років 29 січня, похована 30 січня 1912 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 67, арк. 85 зв. – 86).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Станкевич Євдокія Іоанновна, жінка священика Іоанна Васильовича Станкевича, померла у віці 62 років 16 грудня, похована 17 грудня 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 142 зв. – 143).
Філонов Сергій Сергійович, відставний поручик, помер від запалення мозку у віці 25 років 5 вересня, похований 7 вересня 1906 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 62, арк. 132 зв. – 133).
☐ Син елисаветградського повітового військового начальника полковника Сергія Михайловича Філонова (Списокъ Полковникамъ по старшинству. Составлен по 2-е Мая 1907 г. – С.-Петербургъ: Военная Типографія (въ зданіи Главнаго Штаба), 1907. – 1440 с. – С. 20).
Чебанов Воніфатій Григорович, колезький асесор, помер від удару у віці 55 років 19 вересня, похований 21 вересня 1904 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 60, арк. 111 зв. – 112).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Чечель Олександра Дмитрівна, вдова ротмістра, померла від запалення мозкових оболонок у віці 78 років 5 травня, похована 7 травня 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 104 зв. – 105).
☐ Імовірно, вдова ротмістра Миколи Єлисейовича Чечеля, поміщика с. Єлисіївки Олександрійського повіту (ДАКО, Ф. 694, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв. – 2).
Шамрай Іван, син дворянина Шамрая Михайла Івановича, помер від скарлатини у віці 9 років 24 жовтня, похований 26 жовтня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 86 зв. – 87).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Шатов Іоанн Петрович, власний почесний громадянин, помер від аневризми у віці 61 року 10 січня, похований 12 січня 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 90 зв. – 91).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Шатова Єлизавета, донька Єлисаветградського купця Шатова Феодосія Петровича, померла від скарлатини у віці 7 років 13 грудня, похована 15 грудня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 91 зв. – 92).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.
Шевченко Сергій Григорович, відставний поручик, помер від білої гарячки у віці 52 років 21 липня, похований 22 липня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 80 зв. – 81).
☐ У 1898 році – власник довідкової контори в Єлисаветграді, імовірно, брат нотаріуса Єлисаветградського окружного суду Володимира Григоровича Шевченка (ДАКО, Ф. 78, оп. 1, спр. 1299, арк. 204).

Шевяков Костянтин Федорович, Єлисаветградський купецький син, отруївся у віці 30 років 14 липня, похований 16 липня 1905 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 112 зв. – 113).
☐ Син купця Федора Іларіоновича Шевякова.
Шевякова Надія Афанасіївна, жінка Єлисаветградського купця Шевякова Федора Іларіоновича, зарізана у віці 58 років 3 липня, похована 5 червня 1905 року (Ф. 160, оп. 1, спр. 61, арк. 107 зв. – 108).
Шульце Марфа (Марта), народжена Беньковська, вдова, німецькопіддінна, померла від туберкульозу у віці 47 років 16 травня, похована 18 травня 1910 року (ДАКО, Ф. 160, оп. 1, спр. 65, арк. 79 зв.– 80).
☐ Додаткових відомостей не знайдено.

Необхідно зазначити, що у церковних огорожах завжди відбувались поховання найбільш шанованих та видатних мешканців міста та повіту. Вищенаведений список – це лише невелика спроба за певних відрізків часу дослідити Петропавлівський некрополь, та, щоб скласти максимально повний список поховань на цвинтарі Петропавлівської церкви, необхідно звернутися до Державного архіву Кіровоградської області, в фондах якого зберігаються метричні книги Успенського собору та Петропавлівської церкви майже за усі роки ведення цих книг.

Відомості про автора: *Мануйлов Олександр Миколайович, історик Кіровоградської єпархії УПЦ.*

**Метрична книга Успенського кафедрального собору
м. Єлисаветграда за 1835 рік про місце поховання
генерал-лейтенанта П. І. Каблукова І-го**

15 жовтня 1833 року до Єлисаветграда прибув новий командувач 2-го резервного кавалерійського корпусу – герой війни 1812 р. та закордонних походів 1813-1815 рр. – генерал-лейтенант П. І. Каблуков [10, 103]. Саме у Єлисаветграді у той час розміщувався штаб вище згаданого корпусу. Це було останнє призначення у військовій кар'єрі Платона Івановича. Навесні 1835 року він помер, перебуваючи в селі Петриківка^{❧*} неподалік Єлисаветграда. Зокрема, про це повідомляє в біографії генерала військовий історик XIX століття генерал-лейтенант О. І. Михайловський-Данилевський [13, 5]. Отже, можна припустити, що П. І. Каблуков 1-й був похований на території нашого краю. Але де саме? На це питання ми і спробуємо дати відповідь у пропонованій розвідці.

Перш ніж безпосередньо перейти до предмета нашого дослідження, вважаємо за необхідне подати коротку біографічну довідку про П. І. Каблукова 1-го. За основу ми взяли праці О. І. Михайловського-Данилевського [13], В. В. Жерве [6], В. М. Безотосного [1; 2; 3] та дані про генерала з його формулярного списку, що свого часу був знайдений А. А. Голомбієвським у московському відділенні Архіву Головного штабу й опублікований у 1912 році [10, 103].

Більшість біографів героя нашого дослідження вказують, що він народився у 1779 році (іноді дослідники називають ще дві дати ймовірного народження генерала – 1782 [1, 411; 2, 139; 3, 319] та 1784 [15, 356] роки) в с. Ільїнське неподалік Костроми, в дворянській родині.

23 січня 1791 року П. І. Каблуков був записаний підпрапорщиком у Лейб-гвардії Преображенський полк, а 9 вересня 1798 р. отримав чин прапорщика. 17 вересня 1802 р. був переведений на службу в Кавалергардський полк, а 5 листопада того ж року був удостоєний звання поручика. 4 липня 1805 р. йому було присвоєно чин штаб-ротмістра, цього ж року брав участь у війні Третньої коаліції європейських держав і Росії проти Франції. Вирішальною подією цієї війни стала битва під Аустерліцем.

---

^{❧*} нині с. Нова Прага Олександрійського району Кіровоградської області.

Під час битви П. І. Каблуков отримав поранення і був захоплений французами у полон. У 1806 р. він повернувся у Петербург, а наступного року став учасником війни Четвертої антифранцузької коаліції. Особливо відзначився у боях з французами біля р. Пассарги [10, 103], а також у битвах під Гейльсбергом і Фрідландом [13, 2]. 11 грудня 1807 року Платон Іванович отримав чин ротмістра, а 4 лютого 1810 р. – удостоєний звання полковника.

Протягом 1810-1811 рр. служив у російському посольстві в Парижі, а напередодні російсько-французької війни повернувся до Росії. Учасник війни 1812 року. Під час війни командував Кавалергардським полком. Відзначився під час битви під Бородіно, за що був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня [10, 103], а також у боях під Малоярославцем [10, 103].

Під час військової кампанії 1813 року брав участь у битвах під Лютценом, Баутценом, Дрезденом і Кульмом, а також у штурмі Магдебурга і Гамбурга. За хоробрість продемонстровану в боях під Кульмом 15 вересня 1813 р. удостоєний звання генерал-майора. 10 травня 1814 р. був призначений шефом Курляндського драгунського полку. Разом із тим, з 28 серпня 1814 р. командував 10-ю (з 28 травня 1815 р. – 2-ю) бригадою 3-ї драгунської дивізії. Учасник походу у Францію 1815 року. До 1 листопада 1818 р. командував вищезгаданою бригадою на території Франції у складі російського окупаційного корпусу генерал-ад'ютанта графа М. С. Воронцова [13, 3-4].

Після повернення з Франції герой нашого дослідження командував різними бригадами в 3-й кірасирській та 3-й драгунській дивізіях. 26 листопада був призначений командувачем 3-ї кірасирської дивізії, що дислокувалася в Україні. 22 серпня 1826 р. отримав звання генерал-лейтенанта. Брав участь у придушенні польського повстання 1830-1831 рр. 10 квітня 1832 р. був призначений начальником військового поселення в Херсонській та Катеринославській губерніях, а 15 жовтня 1833 р. очолив 2-й резервний кавалерійський корпус, штаб якого дислокувався в Єлисаветграді.

Як бачимо, генерал-лейтенант П. І. Каблуков пройшов типовий шлях російського офіцера-дворянина кінця XVIII – першої третини XIX століття, який обрав службу в російській імператорській армії. Протягом служби в армії був нагороджений Золотою шпагою з написом «За храбрость», орденами: Святого Володимира 4-го ступеня (1812 р.), Пруського Залізного Хреста (1813 р.), Французького Почесного Легіону 3-го ступеня (1818 р.), Святого Георгія 3-го класу (1823 р.), Святої Анни 1-го ступеня (1825 р.), алмазними знаками ордена Святої Анни 1-го ступеня та Аннінською стрічкою (1828 р.), Святого Володимира 2-го ступеня (1829 р.), Святого Георгія 3-го класу (1831 р.), Святого Олександра Не-

вського (1831 р.), «Virtuti Militari»^{**} 2-го ступеня, алмазними знаками ордена Святого Олександра Невського (1834 р.), а також медалями: французькою золотою медаллю із зображенням французького короля Людовіка XVIII (1818 р.), срібними медалями: «В память Отечественной войны 1812 года» (1813 р.), «За взятие Парижа 19 марта 1814 года» (1814 р.), «За взятие приступом Варшавы» (1831 р.). Також герою нашого дослідження неодноразово висловлювалися монарші «Высочайшие благоволения» (1807, 1815, 1831 pp.) [13; 6; 1; 2; 3].

Визнаючи його заслуги у війні 1812 року та закордонних походах російської імператорської армії, портрет генерал-майора П. І. Каблукова 1-го було розміщено у Військовій галереї Зимового палацу, яку створили художники Дж. Доу, О. Поляков та В. Голіке за задумом імператора Олександра І. Вище згадана галерея стала увічненням імен генералів, які командували з'єднаннями російської імператорської армії у наполеонівських війнах.

Портрет Платона Івановича, написаний у 1823 році Дж. Доу, розміщений у другому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала герцога А. Веллінгтона й виходом з галереї. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року. На правому борту мундира – орден Святої Анни 1-го ступеня, на лівому – орден Святого Георгія 4-го класу, срібна медаль учасника війни 1812 року, орден Святого Володимира 4-го ступеня з бантом та знак пруського Військового ордена Залізного хреста. З-під борта мундира видніється хрест французького ордена Почесного Легіону [5, 192].

Більш детальна біографія героя нашої розвідки досить відома дослідникам, які серйозно займаються історією наполеонівських війн, військовою персоналістикою або історією військових поселень на півдні України. Першим офіційним біографом генерала став уже згадуваний О. І. Михайловський-Данилевський. Біографічний нарис В. Жерве про П. І. Каблукова 1-го значною мірою повторює доробок щойно згаданого дослідника. Не виходили за межі матеріалів оприлюднених Олександром Івановичем й інші дослідники [1; 2; 3; 15].

Маємо констатувати, що саме О. І. Михайловський-Данилевський ще у 1848 році опублікував найбільш повний життєпис П. І. Каблукова 1-го. Наприкінці біографічного нарису він зазначив: «...Здоровье его началось расстраиваться. Он испросил себе четырехмесячный отпуск за границу, но и там пособия врачей не принесли ему пользы. Болезнь усиливалась, и Каблуков, чувствуя себя не в силах более командовать корпусом, был уволен, 6-го Января 1835 года, по прошению в годовой отпуск, с наз-

---

* **польський орден, 1831 року включений у російську нагородну систему під назвою «польский знак отличия за военное достоинство».

начением состоять по армии. Отправляясь из Елисаветграда, корпусной своей квартиры, он отъехал только пятьдесят верст, когда недуга принудила его остановиться в деревне Петриковке. На другой день, 16-го Мая 1935 года, Каблукова не стало» [13, 5]. Щодо місця поховання цитований дослідник нічого не повідомив. Він лише зазначив, що того ж дня (16 травня – О. Чорний) до Петриківки випадково прибули «старые его сослуживцы», котрі «со слезами на глазах воздали ему последнюю почесть» [13, 5].

Пізніше ця фраза була інтерпретована дослідниками на новий лад і в біографії генерал-лейтенанта П. І. Каблукова з'явився запис: «...похоронен в д. Петриковке близ Елисаветграда» [1, 412; 2, 140; 3, 319]. Він часто цитується дослідниками. Свого часу і нам доводилося опиратися на цей факт [16, 178-179]. Цілком ймовірно, що саме так місце поховання визначив російський історик В. М. Безотосний, оскільки інші фахівці з історії офіцерства російської імператорської армії місця поховання генерала П. І. Каблукова 1-го не називали.

Ми спробували знайти запис про поховання генерал-лейтенанта П. І. Каблукова 1-го в метричних книгах церков Святого Іоанна Предтечі та Святого Миколая с. Нова Прага Олександрійського повіту Херсонської губернії (Ф. 117 Державного архіву Кіровоградської області). Наші пошуки у книгах обох церков за 1835 рік не підтвердили сподівання відшукати запис про смерть генерала. Нічого з цього приводу не вдалося виявити і у виданні “Река Времен”, в якому опубліковані матеріали з історії російського провінційного некрополя кінця XVIII – початку XX століття, що свого часу були зібрані М. П. Чулковим, у тому числі й на території Херсонської губернії [14]. Це означає, що вважати місцем поховання героя нашого дослідження с. Петриківку (Нову Прагу) немає ніяких підстав.

Ми продовжили пошук в метричних книгах, що велися в церквах міста Єлисаветграда, оскільки, цілком логічно, що родичі командувача 2-м резервним кавалерійським корпусом могли поховати Платона Івановича в Єлисаветграді. Працюючи з метричною книгою Успенського кафедрального собору м. Єлисаветграда за 1835 рік, в третій її частині «об умерших» нам вдалося виявити запис, датований травнем того ж року: «Осемнадцатого числа Командиръ 2-го Резервного Кавалерийского Корпуса Генераль Лейтенантъ **Платонъ Иванов сынъ Каблуковъ** умре» [11, 92]. При цьому зазначено, що «ему полныхъ летъ 51», а в колонці «отъ чего приключилась смерть» записано, що «отъ водяной болячки». Обряд поховання («Собором») здійснив «протоиерей Василий Кобилецкий», похований же генерал був на Петропавлівському кладовищі м. Єлисаветграда [11, 92].

Отже, нам вдалося встановити, що генерал-лейтенант П. І. Каблуков 1-й помер не 16, а 18 травня 1835 року й був похований не в с. Петриківці (Новій Празі), а в Єлисаветграді.

Виявлений запис дозволяє зробити ще одне уточнення в біографії героя нашого дослідження, яке стосується дати його народження. Знайдений нами запис в метричній книзі та співставлення його з даними формулярного списку генерала за 1834 рік («**Каблуковъ 1, Платонъ Ивановичъ**, генераль-лейтенантъ, 51 года (въ 1834 г.). ...») [10, 103] дозволяє назвати орієнтовною датою народження другу половину 1783 року. Можемо стверджувати, що і О. І. Михайловський-Данилевський, і В. В. Жерве, і В. М. Безотосний помилялися, називаючи датою народження генерала 1779 рік.

Повертаючись до факту встановлення місця поховання героя війни 1812 року П. І. Каблукова 1-го, вважаємо за необхідне сказати кілька слів про долю могили генерала. Протягом XIX – на початку XX століття Петропавлівське кладовище у Єлисаветграді було одним з найбільших. У 30-х роках минулого століття була зруйнована Петро-Павлівська церква на його території [7, 219], а в 50-70-х роках воно поступово занепадало й на початку 1970-х років розпочалася його ліквідація з поступовою забудовою. Нині це житловий масив у м. Кіровограді вздовж вулиці Полтавської, район т. зв. «Пентагону», складів Брайченка та Великої Балки. На сьогодні місце поховання генерал-лейтенанта П. І. Каблукова 1-го невідоме.

Джерела та література:

1. Безотосный В. М. Каблуков 1-й Платон Иванович / Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг. / Российский архив. – Т. VII. – М.: Студия ТРИТЭ Н. Михалкова, 1996. – С. 411 – 412.
2. Безотосный В. М. Каблуков (Каблуков 1-й) Платон Иванович / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. – М.: Росвоенцентр; Куликово поле; Росспэн, 2011. – С. 139 – 140.
3. Безотосный В. М. Каблуков 1-й Платон Иванович / Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 319.
4. Глинка В. М., Помарнацкий А. В. Военная галерея Зимнего дворца. К юбилею Отечественной войны 1812 года. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1963. – 186 с.
5. Глинка В. М., Помарнацкий А. В. Военная галерея Зимнего дворца. – Л.: Искусство, 1981. – 240 с.
6. Жерве В. Каблуков 1-й Платон Иванович / Сборник биографий кавалергардов [1801 – 1826]: По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ея

Величества государыни императрицы Марии Федоровны полка / Сост. под ред. С. Панчулидзева. – СПб., 1906. – Т. III. – С. 45 – 47.

7. Зруйновані храми і монастирі України: Анотований показчик обласного та районного рівня / Упоряд. Кривошея В. В., Буряк Л. І., Киридон А. М. та інші. – К.: Мистецтво, 2013. – 608 с.

8. Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Тип. Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

9. Каблуков Платон Иванович / Военная энциклопедия / Под ред. В. А. Новицкого. – СПб.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – С. 187 – 188.

10. Каблуков Платон Иванович / Голомбиевский А. А. Военная галлерея 1812 года. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1912. – С. 103.

11. Книга выданная из Елисаветградского духовного правления в Елисаветградский Корпусной Успенский Собор причту для записки родившихся, браком сочетавшихся и умерших на 1833, 1834, 1835 годы. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), Ф. 160, оп. 1, спр. 6, арк. 105.

12. Петренко І. Д. Невідома війна (церква та держава на Кіровоградщині в 20 – 60-х роках ХХ століття). – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 376 с.

13. П. И. Каблуков 1-й / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвящённая Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания составлены под редакцією генерал-лейтенанта А. И. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А. В. Висковатова. – СПб.: Изд-во И. Песочного, 1848 – 1849. – Т. V. – С. 1 – 5.

14. «Река Времен (Книга истории и культуры)». – Книга 4. – М.: «Эллис Лак» – «Река Времен», 1996. – 416 с.

15. С. Н. П. Каблуков Платон Иванович / Русский биографический словарь: В 25-ти томах. – СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1897. – Т. VIII (Ибак – Крюкачев). – С. 356 – 357.

16. Філоретова Л. М., Чорний О. В. Герої війни 1812 року в історії Центральної України / Проблеми вітчизняної історії ХІХ – початку ХХ століття. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 21. – С. 173 – 182.

Відомості про автора: **Чорний Олександр Васильович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**Доля «резидента»
(За матеріалами архівно-слідчої справи № 5216 на
Брейтлінга Густава Яковича, 1919 р.н., яка зберігається у
Державному архіві Кіровоградської області)**

«Новий тлумачний словник української мови» так визначає слово «розвідник»: «1. Той, хто займається розвідкою або перебуває у розвідці; розвідач; розвідувач... 3. Працівник, агент розвідки; шпигун» [1, 149]. Розвідування чужих територій за допомогою направлених до них своїх людей описано й у Біблії [2, 157]. Вираз «чужі території» можна розуміти широко, що й робиться спеціальними службами всіх країн для отримання інформації не тільки про військовий та промисловий потенціал ймовірного ворога, але й про різні організації та угруповування. Таких «розвідувачів» спеціально готують для інфільтрації або вербують з членів організацій. Праця цих людей важка й небезпечна, а доля часто буває трагічною.

Влітку 1937 року Кіровським міськвідділом УНКВС по Миколаївській області було заведено кримінальну справу проти Брейтлінга Густава Яковича, 1913 р.н., уродженця с. Земляново Цебриковського р-ну Одеської обл., німця, рахівника вантажної контори м. Кірово, який разом з дружиною, Бекер Ритою Адольфівною, мешкав на вул. Інтернаціональний, 41.

Брейтлінга звинувачували в тому, що він, «будучи к-р фашистски настроен, проводит активную к-р фашистскую деятельность среди немцев-кулаков Шац и др., по показаниям арестованных Брауна, Отмар и др. является участником к-р фашистской немецкой группы» [3, 14]. Прокурор міста Шاپіро з таким формулюванням погодився та визначив утримувати Брейтлінга у тюрмі м. Кірово з 27 серпня 1937 р., зарахувавши його за Кіровським міськвідділом НКВС [3, 13].

У процесі вивчення особи підслідного було отримано таку інформацію: «По существу Вашего запроса сообщаем, что Брейтлинг Густав Яковлевич, уроженец с. Берлина Цебриковского района Одесской области, является выходцем из крупной кулацкой семьи.

В 1932 г. Брейтлинг , при содействии бывшего инструктора райОНО Григориопольского района МАССР Есаря устроился учителем в с. Лининталь того же района и работал около года.

Работая учителем, Брейтлинг был связан с к.-р. элементом немецких сёл Григориопольского района, за что в том же году с работы был снят как неблагонадёжная личность, имеющая связи с к.-р. Элементом.

Другими данными не располагаем.

Начальник 3 отдела УГБ МОУ НКВД ст. лейтенант госбезопасности Шухман, г. Тирасполь» [3, 1];

«Сообщаем, что брат интересующего Вас Брейтлинга Густава – Брейтлинг Яков Яковлевич. В 1919 годк был активным участником восстания против Советской власти, за что в 1923 году был арестован Тираспольским ГПУ, потом он был заагентурен и освобождён, а в настоящее время используется нами как с/с («секретный сотрудник», прим. авт.).

Сестра их была замужем за руководителем восстания против Соввласти Геберле, который в 1920 году расстрелян органами ГПУ.

Что касается самого Брейтлинга Густава Яковлевича, то материалами на него мы не располагаем. Нач. Спартаковского Ро НКВД лейтенант госбезопасности Вольфович, г. Гросс-Либенталь» [3, 2];

«Сообщаем, что Брейтлинг Густав Яковлевич, 1913 года рождения, ур. с. Цыбулёвки Цебриковского р-на, происходит из кулаков раскулаченных. В 1932 году после раскулачивания вся семья Брейтлинга выехала неизвестно куда.

Один брат Брейтлинга, Яков Яковлевич, быв. офицер, по данным ранее работал в Спартаковском районе в качестве инструктора-методиста РОНО, куда нами в 1936 году был направлен весь компматериал на него.

Второй брат, Адольф Яковлевич в 1933 году Особым совещанием при Коллегии ГПУ УССР за к.-р. работу был осужден и выслан.

Другими компматериалами на Брейтлинга не располагаем. Нач. Цебриковского РО НКВД Фролов» [3, 4].

Слід визнати, що ця “інформація” має фрагментарний, неповний характер та не містить свідчень про пряму ворожу діяльність Брейтлінга Г.Я. Навіть за кровожерливими стандартами 1937 року її не вистачало на звинувачувальний висновок, тому, зрозуміло ж, з метою її доповнення, начальник Кіровського відділення УНКВС лейтенант держбезпеки Березовський 27 серпня 1937 р. допитує одного етнічного німця, Бергера Християна Пилиповича. Дивно, щоправда, що допитує у якості свідка, хоча у процесі ставить тому запитання про його ж таки «контрреволюційну діяльність».

Далі наводимо протокол допиту мовою оригіналу: «Вопрос: Вы знаете гр-на Брейтлинга Густава? Ответ: Да, знаю, с ним я познакомился в помещении Кировского райвоенкомата. Вопрос: Кто Брейтлинга приглашал на ваши к.-рев. собрания, которые происходили в вашем доме? Ответ: Приглашал лично я, Брейтлинг был всего один раз на собрании в моей квартире. Вопрос: Какое участие Брейтлинг принимал в к.-рев. фа-

шистской деятельности вашей группы? Ответ: Брейтлинг вёл себя пассивно. У меня с ним никаких разговоров на к.-рев. темы не было» [3, 9].

При обшуку за місцем проживання у Брейтлінга було вилучено паспорт, військовий та профспілковий квитки, декілька листів, тобто, нічого інкримінуючого. Може, 24-річному рахівникові все б і минулося, аби не власноруч написана ним заява “началнику особого отдела Н.К.В.Д.” (саме так у тесті), у якій він пише, що з ним у конторі працювали німці, які проводили контрреволюційну роботу, до якої намагались притягти і його. Брейтлинг обіцяв давати більш детальні свідчення з цього питання [3, 3]. Саме це зобов’язання стало ключовим моментом при звинуваченні фігуранта, бо, як читаємо у звинувачувальному висновку Кіровського МВ НКВС від 05.09.1937 р.: «имея в наличии у Брейтлинга обширные связи среди бежавшего кулачества.., Брейтлинг Густав Яковлевич, по профессии учитель., был 29 января 1937 года завербован.., под псевдонимом «Горбачёв», но благодаря своему контрреволюционному убеждению он сознательно не выполнял заданий ГО НКВД по вопросу вскрытия контрреволюционной организации, возглавляемой Бергером, с которым он был в хороших отношениях» [3, 22].

Для засідання «трійки» при УНКВС по Одеській обл., протокол № 33 від 10 вересня 1937 року, підготували нашвидкуруч коротке формулювання: «Слушали: дело Кировского ГО НКВД за № 2363 по обвин. Брейтлинга Густава Яковлевича, 1913 г. рожд., урож. с. М-Земеново Цебриковского р-на, сын раскулаченного, по национальности немец, гр-н СССР, б/п, близкие родственники за активное участие в 1919 г. в вооружённом восстании против Соввласти расстреляны.

Обвиняется в том, что являясь фашистски настроенным, имел тесную связь с участниками немецкой фашистской кулацкой организации Ширмахером, Бергером и др. и в то же время являясь секретным сотрудником органов НКВД умышленно дезинформировал и сознательно отводил удар от разгрома к.-р. фашистских кадров» [3, 24].

Висновок «трійки» – розстріляти.

Брейтлінга Г.Я. було реабілітовано 4 червня 1960 року «за безпідставністю пред’явленого звинувачення» [3, 71-72].

Конкретних матеріалів у справі вкрай обмаль, тому на теми життя та діяльності Густава Брейтлінга можна хіба що теоретизувати. Так, він міг походити з сім’ї заможних німців, оскільки на території Одеської області дійсно проживало багато етнічних німців, які зазвичай жили у статках. Так, хтось з його родичів мав підстави брати участь у збройних виступах проти Радвлади, яка, декларуючи рівність та братерство, відбирала господарства та фізично нищила їхніх власників. Так, він міг спілкуватися з іншими німцями, носіями однієї з ним мови, релігії, культури. При зустрічах ці німці могли висловлювати докори на адресу влади, яка вигнала

їх з місць постійного проживання, залишила без засобів існування, але матеріалів про реальну антирадянську, та ще й фашистську, діяльність цих людей слідством не зібрано.

Отже, висновок один: Брейтлінга згубила «дружба» з органами НКВС, як йдеться у прислів'ї мовою нашого цитування, «полюбил волк кобылу – оставил хвост да гриву». Від Густава Брейтлінга не залишилося нічого: ні акту про виконання вироку, ні даних про місце поховання. Відомо тільки, що його вдова, Брейтлінг Рита Адольфівна, з 1925 року – хатня робітниця, з 1945 р. – ку'рер-прибиральниця Кіровоградської облради товариства «Спартак», мешкала за адресою м. Кіровоград, Новокатранівка, вул. Красносільська, 14, куди їй було надіслано довідку [3, 73] про таку запізнїлу реабілітацію чоловіка – людини, якій після хвилинної слабкості, все ж таки вистачило мужності накласти життям, але не обмовляти невинних на догоду злочинній владі.

Джерела та література:

1. Яременко В. В. Новий тлумачний словник Української мови у 3-х томах. Т.3.– К.: Альтернативи, 2008 – 2700 с.
2. Библия каноническая (юбилейное издание, малый формат) – М.:Свет на востоке, 2000 – 1215 с.
3. ДАКО, спр.5216. 106 арк.

Відомості про автора: **Бабенко Оксана Анатоліївна**, керівник комунальної установи «Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України».

Червонокам'янські оstarбайтери

На зберіганні в Державному архіві Кіровоградської області є колекція листів, що відправлялися з Німеччини оstarбайтерами до своїх рідних та друзів. Вони є важливим архівним джерелом для вивчення і розуміння життя мільйонів українців під час Другої світової війни.

Листи писались на т.зв. поштових картках для оstarбайтерів. Вгорі картки чорніє штамп OSTARBEITERLAGER (табір для робітників зі Сходу). У правому кутку – марка з зображенням Адольфа Гітлера [1].

Таких карток оstarбайтерам видавали всього дві на місяць. Зайве писати не дозволялось. Непотрібна інформація німецькою цензурою затушовувалась чорним чорнилом. Крім карток оstarбайтери надсилали додому звістки і у листах, але їх доводилося передавати через солдат або приватну особу. Рідним дозволялось надсилати посилки вагою 250 грам. Збираючи по зернині свідчення з листів, можна уявити загальну картину того, що відбувалося з нашими земляками на чужині.

Насильницьке вивезення мирного населення з території окупованого Олександрійського району на примусові роботи в роки Другої світової війни розпочалося навесні 1942 року.

Шлях до Німеччини. Від'їжджаючи повинні були мати при собі зміну робочого і святкового одягу, ковдру, посуд для води і їжу на чотири доби. Дорога була довга, через Польщу. На кордоні бранці проходили дезінфекцію, медкомісію, милися в бані. Вже в Німеччині кожному бранцю нашивався нагрудний знак з номером і відміткою «OST». З цим тавром оstarбайтер змушений був перебувати практично увесь час. Біржа також здійснювала розподіл за місцем роботи: кого на фабрику, завод або шахту, а кого до бауера (господаря) на сільськогосподарські роботи.

Умови праці на чужині різнилися. Найгірше довелося тим, хто потрапив на виробництво. В кого було слабке здоров'я – часто гинули від хвороб і фізичного виснаження. До того ж, міста дуже часто бомбардувалися авіацією союзників, на заводах, фабриках і шахтах часто траплялись пожежі та різноманітні аварії, що закінчувалися жертвами. Тим, хто працював у сільському господарстві, було трохи краще. Вони, як правило, жили і працювали разом з господарями, харчувались тими ж харчами.

Багато українців поховані в Німеччині. Люди, що пережили рабство в чужій країні, ніколи не забудуть його. Повернення додому для багатьох з них обернулося нещастями: постійна перевірка й повсякденна підозра каральних органів, декого чекала відбудова Сталінграда, чи тяжка й виснажлива робота на шахтах Донбасу або далекі заслання й безпричинні ув'язнення в концтаборах. За те, що був у Німеччині, що перебував на окупованій території, просто за те, що ти був українцем.

Читаючи листи своїх земляків, можна лише уявити загальну картину того, як вони пережили той час. Кожен лист – це чиясь неповторна трагічна доля.

Листи до Червоної Кам'янки за серпень-жовтень 1943 року від вивезених на примусові роботи односельчан^{*}.

З колекції листів громадян Кіровоградської області, вивезених до Німеччини і країн західної Європи в період Другої світової війни 1941-1945 років (ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 38, 41, 84, 85, 87, 88 по Олександрійському району та 157/збірна).

1

13.01.43 р.

Відправник – Луска Олег Lager OST arbeiter Uckingen/Wesfmark, Diedenhofen м. Тьонвіль (фр. Thionville) – Франція	Отримувач – Луска Степан Luska Stepan Krasna Kamenka uber Mechajlowka
Доброго здоров'я, дорогіс родителі, папаша, мамаша, Петя, Ліда, Маша і Дуня. Перш чим писати Вам коротенького листа, дозвольте передать Вам свій родствений привіт і пожелати всього найкращого у Вашому житті. Друге, я дуже радий, що получив одного листа, що писав Петька, і 3 открытки, і 5 посилок, які ви вислали з харчами. І я такий радий, що Ви все таки не забуваєте за мене. А тільки одно погано, що Ви не часто пишете пісьма. Я думаю, що у Вас грошей на марки хвате і прошу слати частіше. Я б вам тоже слав часто, так мені не розрішається, тільки 2 пісьма у місяць. І прошу Вас частіше слати. Це для мене велика й Велика веселість, як одержу листа з України, і це б хто-то не одержав, а читаємо всі разом, бо хочеться узнати, що там робеться на Україні. Тепер то лишне, що ви вислали шапку і рукавиці, воно мені зовсім не	

^{*} Мова і стиль кореспонденцій збережена без змін.

потрібне. Я в цей час ходжу у нагольному піджоку, а роблю на одну рубашку. Обще, тут зими майже неме і вона тут рідко буває здорово, сьогодні сніг, завтра дощ. Все по старому. Змін немає. А Дуня, мабуть, пише листи кожен день, бо я дуже часто від неї получаю, даже й жодного, дуже дякую. А також дякую товаришам, що бояться написати хоч одного листа. Я, якби можна, писав би всім, а то, що не можна. Папаша й Петя! Прошу описати все подробно, що там у нас дома. Не в открытки, а письмом шліть. Описуйте все, кого забрали, як жевете, як там Дуня. Словно все. Привет всім. Привет..... Мальованому, словно всім. С приветом. (підпис) 11/І-43року.

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 157, арк. 1.

2

12.06.43 р.

Відправник Сомина Вера Somina Wera Hemens Caserne Mets Spanier Lager, Deutschland Германія	Отримувач Сомин Іван Somin Iwan Hanowka Krasna Kamenka
Лист пущений 11 червня 1943 года. Лист від вашої дочки Вери до мами і до сестрів і братів і до всіх родних. Добрий день, або час що ви робите січас киньте дело все своє прочитайте листа мого. Перш за все сповіщаю о том що я пока жива здорова того й вам жилаю. І пиридаю всем низенький привет од зорі до сирії землі і цілую всех бищотно розі бо дуже і дуже скучила зав сими виможу вже далі і ще ви замене забули даже і открыток нишлете низнаю чому боя дуже биспокоюс день і ніч за своїми братіком Ваньою і Кольою низнаю де вони січас і також завсима за мамою і за сестрами і плименичкою Любою. Пишіть всі новосці вмене нима ніяких новосців роблю ту саму роботу що і робила і ще получаю письма од сестрички Галі Коваленковой заводу у оніменчені то її неважно. От такі і розваги ну пока досвіданія придавайте всем остальним привет Вера.	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 2, арк. 69.

3

25.07.43 р.

Відправник – Тараненко Марія Gemeinschafts lager der D.A.F «Waldkantine» Postschliesfach 8 Rombach/Iothringen	Отримувач – Застеба Надія с.Зелена Балка Красна Каменка
---	--

м. Ромбах в Лотарінгії, Франція	
Від Марусі і Шури. Добрий день чи вечір дорога і незабутня сестричка і подруженька Надічка!, а також тато і мама, передаю я тобі палкий привіт, а також мамі і татові і передає привіт і Шура тобі Надя, татові і мамі і жилаємо всього найкращого у Вашій житті! Щоб були всі живі і здорові поки ми приїдемо. Надя!! Я получила від тебе открытки за які тобі щиро щиро дякую що ти таке за мене не забуваєш. Надічка! Я вже Васі получаю пісьма і вислав мені фото, ну я тепер шлю Вам, якщо він не присилає Вам, а він міні ще вишле! Надічка! Як я тебе прошу щоб ти вислала фото з Петі (тільки некажи про це нікому) оту що на весь ріст, бо я дуже скучила, тільки не воєнну, бо мені б з дому Поля вислала так нема такої. Дуже прошу Надічка!! Я живу і Шура по старому і хорошо, ходимо в город, в кіно, театр, все весело, у лагері тоже гуляня щовечора 2 гармошки. Все весело тільки як задумаю за дом аж серце болить. Надя!!! Може є фото, то вишліть мені з усіх, бо я дуже скучила. Досвідання дорога сестричка Надя і мама і тато, цілую крепко. Привіт всій З.Балці від мене і Шури досвідання жду ответ! Маруся.	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 88, арк. 7.

4

29.07.43 р.

Відправник – Оглобля Ніна Ogloblja Nina OST Arbeit lager Waldkontinc Postschliesfach, 8 Rombach (<u>Rombas</u>) м. Ромбах в Лотарінгії, Франція	Отримувач – Стороженко Ніна St. Stschostliwa Krasna Kamenka
Добрий день, Нінуся! Передаю тобі низенький привіт і бажаю всього хорошего в твоєму житті. Вчора я одержала від тебе открытку, а сьогодні, прийшовши з роботи у 8 г. утра, сіла відписувать відповіді. Одержала також від Мані, і з дому. Я не знаю, чому ви обіжаєтесь на мене, що я не пишу. Я завжди відписую вам відповіді, а додому, то правда, пишу більше ніж вам, бо хто більш журиться, як не батько та мати. Ви обидві пишете: «чи може подруг найшла кращих та забулася за нас?». Я думаю, що без товаришів у світі не можна жити. Найближчі мої друзі – це наша кімната: Маруся З., Люда і Надя С. Ми з ними живемо як одна сім'я. А за вас я не забулася! не думай цього. Ніночка! Ти хорошу одкрытку написала мені, описала все по правді, пиши завжди всі новості, я інтересуюсь. А Маня мені нічого і не	

пише, ні за себе, з ким там вона, з К.К.. Да ? Бо я точно не знаю, ні за вас. Ніна! Мені чомусь здається, що Саша на мене сердиться, що не пише мені. Може вона що має із С. [*Степаном], то я нічого не маю, бо це діло вже прошло. Пиши, Ніночка, не забувайся за мене і не сердись, бо то все даром. Описуй, як ви живете, напиши чи ти що мала із Васьою? Да, Ніна, я і забулася! Поздрав від мене Степана із «новой ухажорочкой». Привіт твоїй мамі, Ліді, Шурі, Толі, Мані, Ліді, Саші, Галі, Стюпі і його Марусі, в общим усім вашим дівчатам і хлопцям. До побачення з привітом Ніна Оглобля (підпис).

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 186.

5

01.08.43 р.

Відправник – Оглобля Надя D.A.F. лагерь м. Крефельд , Німеччина	Отримувач – Оглобля Катя с. Зелений Барвінок ст. Щаслива
<p>Добрий день, моя рідненька матусю, перш усо [за все] я тобі, моя мамочко, напишу як я доїхала і як мені вже на місці. Ми, мамочко, виїхали з Олександрії в неділю, після обід всі вмісті і прибули ми в Польшу 20 ч., а були там 20, 21, 22, а 23 виїхали. В Польщі в г.Кракові була нам комісія банна, я комісію прошла. Тоді ми виїхали із Польщі і прибули в Німеччину в г.Вупирталь. Тут ми були 3 дні – 29, 30, а 31 нас вивезли в лагерь в г.Крефель. 1 числа нас повели на роботу на постройку городів. Мамочко моя рідненька, я тут достала 3 парі чулок, матерії, 2 парі носків. Мамочка моя, не журись, нам тут дають 400 г. хліба і 2 рази приварку [гаряче]. Мамочка моя рідненька, не плач, не журися, бо ти, моя мамочко, з журби зробиш старенька, що я як вернуся і не визнаю тебе. Момочко моя, не журися, бо ти тільки думаєш журися, то мені важко. Мамочко, як будуть ходять посылки, то мені вишлеш цибулі і ягід, більше нічого я із тебе, моя мамочко. Мамочко моя, зірко, не плач, не журись. Мамо, як достану открытку, то я напишу іше. І тьоті Мані і сестрички Фені передавай, моя мамочко, всім привіт рідним. Достань открытку в поштарьки і дай ответ мені, моя рідненька ненько. Прощай моя ненько, і ще раз прощай. Не журися, прощай момочко.</p> <p>А тепер я напишу, що Колю Козач. оставили в г.Кракові в Польщі, то ми за нього не знаємо. А Поля з кашурівцями вмісті, в другом лагері, за 30 к., то ми в вихідний день поїдемо до неї. Ми тут, моя мамо, ходим вольно, без охрани. В нас тут духова музика до 10 часов, у вихідний в город пускають. Мамочко моя, не плач не журися, пиридавай привіт Галі, Феді і всім дівчатам і хлопцям пиридають усі і я. Ну пока, досвідання, моя матусю.</p>	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 187.

6

06.08.43 р.

Відправник – Омельченко Олекса Degtow Wismar – Meckl м. Дегтов Вісмар – Меек, Німеччина	Отримувач – Омельченко Грицько Dorf Krasna Kamenka
06.08.43 р. Добрий день тато мама Лена й Маруся. Перш чим писати вам листа, дозвольте передати свій скучний і дальній привіт. Я сьогодні одержав посылку з абаком за що дуже благо дарю. Получив я посылку із медом і насіння дві посылки. Табаку мені більш не висилайте, мені хватує курити. Открытки ті що ви посилаєте я получаю але не всі, бо вже місяць не чують. Ви пишете чи в мене є в чому ходить то за це й думати нічого, як би я його тіко носив. Я получаю часто пісьма од Олі Левоць то пише що їй теж нічого, вона робе на залізній дорозі. Коли будете писати пісьмо то описуйте всі новості які є дома. Не журіться тато, мама і сестри живі будем то колись побачимось. Передавайте всім привіт. До побачення Альоша <u>ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 205.</u>	

7

07.08.43 р.

Відправник – Ганжа Шура OST Arbeit lager Waldkontinc Postschliesfach, 8 Rombach (<u>Rombas</u>) м. Ромбах в Лотарінгії, Франція	Отримувач – Артюх Ліда St. Stschasliwa Dorf Krasna Kamenka Hrom/dwir №78
Здрастуйте, моя дорога і любима кума Ліда, син Вася, баб ушка, і Ліда і всі мої родичі, а особено, папа, мама і сестричка Віра. Кума, я живу по старому. В первих строчках свого листа я сообщаю, що я живу хорошо, працюю по 8 год. Кума, я дуже скучила за всіма і оце рішила вам на писати коротенького листа і вислати хвото (лист 162 б), щоб вам була пам'ять на все життя, що була у вас кума Шура, а тепер деє у Німеччині. І син Вася хай згадує мене, бо я його частенько згадую і 3 рази снівсь. Кума, я живу харашо, но за домом скучила так, я вам і не опишу, як я скучила, кума. Ви вговорюйте мою маму, папу і сестричку Віру, хай за мною не журяця, бо для їх це все хуже і мені тільки важко. А прошю, кума, щоб ви заставили маму, щоб вони поворожили на мене, чи я скоро буду дома. Кума, опишіть, як ви живете і як живуть мої рідні. Я від папи получила 22 посылки, нові, 43р., і всі старі теж одержала. Досвідання, цилую кріпко всіх: папу, маму, сест. Віру, Васю, Ліду бабусину, і вас кума, і хрещених і хрещеників. <u>ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 84, арк. 162.</u>	

8

14.08.43 р.

Відправник – Громовий Василь (адреса не розбірливо)	Отримувач – Громовий Степан Dorf Krasna Kamenka
<p>Добрий день папа, мама і сестричка Шура. Пиридаю вам скучний привіт і жилаю всього найкращого у вашій житті. Листи ваші получаю. Последній получив, написаний вами 4/VIII-43р. ....(текст відсутній – листок відірвано) ...получив 12 посилок, за що дякую. За 1 посилку виміняв штани полусуконні і сорочку шовкову для ниділі, іще за 2 посилки виміняв штани вавовнні і парусові для роботи. Хозяйка ботинки для роботи купила. Ботинки мої тільки у ниділю надіваю.</p> <p>[Іжа] з дому ще ціла. Зараз картошку вибираєм. Жизнь моя дуже погана. Дуже скучив за вами, хочиться насіння, кавунів, динь, борщу свого, пшінки, бо цього тут нема.</p> <p>Вільні часи проводю погано, бо водки нема, музики нема. Як живий буду, на зиму вернусь додому. [Дусик] Ш. дурак, буде каяться/ Сестричко, на роботу не ходи і не попадайся куди я попав..... будь дома. Од Вані я получив листа ... получаю листи, живе нічого, од Васі...</p> <p>До свідання, привіт усім. Жду ...</p>	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 84, арк. 212.

9

16.08.43 р.

Відправник – Левченко Шура OST lager «Waldkantine» Postschliesfach, 8 Rombach/Lothringen м.Ромбах в Лотарінгії, Франція	Отримувач – Левченко Ніна Dorf Krasna Kamenka Hrom/dwir №81
<p>Лист пущений 16.08.43</p> <p>Добрий день, мої дорогії тато, мама, систрички Ніна та Віра. Пиридаю вам свой багатоскучний привіт від свого, щирого серця і желяю вам всього найкращого у вашій житті. Тіпер спішу вас повідомити о том, що я живу пока но старому месті, роблю то же. Живу, як жила до цього часу, так і живу. Невідомо як на далі, а січас харашо. Здоровля моє яко дома, тако й тут – однаково. Живу, день роблю, ніч сплю, а ніч роблю, то день сплю. І так незчулася, коли минуло нам 11 місяців, а можна сказат, що вже рік, коли ви одержите оцю открыточку. Поки вона до вас дійде, то якраз і поспіне на той день, коли ми з вами роставалися. Сичас як подумаю, то зробиться страшно, наче, щоб зараз, я б ніколи не видиржала таког, як я тоді пирижила, ну нічого, роставалися, плакали, а зустрічатимемось, то будемо сміятся. Листа писать кінчаю, привіт усім дівчатам, хлопцям, кумам, хрищеникам, Любі, сусідам, Орлівцям усім. Хай усі дожидають у</p>	

гості і приготують водки побільше, бо я як приїду то попою скрізь. Жму ваші праві ручки. Цілую вас крепко, бо здорово скучила. Ваша дочка, Шура

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 19.

10

19.08.43 р.

Відправник – Оглобля Ніна OST Arbeit lager Waldkontinc Postschliesfach, 8 Rombach (<u>Rombas</u>) м. Ромбах в Лотарінгії, Франція	Отримувач – Оглобля Степан St. Stschostliwa Krasna Kamenka
<p>19/ VIII-43р</p> <p>Доброго здоров'ячка тато, мама і бабушка! Передаю вам низенький привіт і бажаю всього хорошого в вашому домашньому житті і здоров'я. Не діждавшись від вас ніякої звістки, я рішила написати вам. Уже мабуть із місяць я не одержую від вас одкрыток. Посилок я ще получила, 5 штук пшона і 1 коржиків. Але мені саме головне, як би пісьмо від вас получить. Я не знаю чи там усе благополучно з Надьою, бо мені оце нехорош сон снівся, ніби то Надя наша вмерла і я так тужила над нею.</p> <p>Я не знаю, чи у вас там які свої клопоти та ви не пишете мені, чи вони не доходять, бо тут різні такі слухи ходять нащот....(*арешти членів ОУН). Живу я пока по старому, роблю де і раніше. Новостів поки немає, правда я купила собі 3м. чорної шерсті за 150 м., може шось пошию.</p> <p>Тато писали що Люба вислала фото, але я його не одержала, жалко як пропаде. Прошу вас, мої рідненькі, за мною не плачте, не журіться, якось буде. Привіт усім рідним Наді, Любі, Міші, Борі і моїм товаришам. Привіт від наших дівочок. Жду відповіді. Цілую крепко всіх-всіх.</p> <p>Пока, допобачення, (підпис) Н. Оглобля.</p>	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 188.

11

20.08.43 р.

Відправник – Караповська Анна (нерозбірливо) Rostock (Meckl.) Deutschland м. Росток – Німеччина	Отримувач – Караповська Галина Krasna Kamenka Kolchoz №79
<p>Письмо пущено 20/ VIII – 43р. Добрий день, мама і тьотя Од.. і всім нашим родним і братіку Шурі. Мамо, перш за все, я вам сповіщаю, що я пісьмо получила, за яке я вам і щиро дякую. Мамо, я получила від Шури, а</p>	

відповідь не давала, бо нема таких поштівок, як будуть, тоді я напишу. Мамо, як получите від мене пісьмо, то пишіть і братіку, що я його пісьмо получила, ну оце і все. Мамо, не обижайтесь, що я часто не пишу пісьмом, бо я маю тільки дві открытки на місяць. Мамо, я получила від дівчат открытки, ну нема на чому відповісти. Получила від Олі Сов., від Марусі П., і від Марусі Гадж.[ун], і від Шури Т., ну нема на чому писать. Вам писать можна які вгодно і скільки можна. Дякую за їхні открытки. Мамо, є у мене открытки, такі що до Шури писать. Мені дядько дав, що робе зо мною і я пишу й Шурі, с тим до ...

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 38, арк. 145.

12

20.08.43 р.

Відправник – Хричевська Мая OSTarbeiter lager Hermannsburg м. Хермансбург, Німеччина	Отримувач – Хричевська Галина Krasna Kamenka Dorf Losowatka h/d №89
<p>20.08.43 р. от твоей сестри дальностороньей.</p> <p>Здравствуйте, мои дорогие сестричка и детки Вова и Зиночка, сообщая о том, что я пока жива и передаю я вам свой чистосерд[ечный] привет и целую вас нещетно рас, а наиболее Зиночку и желаю всего наилуч[шего] в вашей жизни. Систричка, я уже стала сидая, ти не узнаеш миня када увидиш. Я не знаю, или ти од меня не получаеш писом, я шлю, но ответа не получаю и у меня разные думки, или ви живи или нет. Галичка, систричка, я так скучила, что я ночами не сплю, но ничево, сестричка, не волнуйтес обо мне, мне хорошо, скоро увидимся. Сестричка, я тебе вислала фото, если ти ево получила, напиши. Досвидания, мои дорогие сестричка, Вовочка, Зиноч. Целую вас нещетно рас. Галя, передавай привет т.Вили [Вале] дятковой, сими Андрийовой й девочкам. Досвидання, с приветом, Мая.</p>	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 84, арк. 167.

13

22.08.43 р.

Відправник – Пугачова Саня Mecklenburg м. Мекльбурн, Німеччина	Отримувач – Аврахова Маруся Dorf Selena-balka Hrom/dwir № 87
<p>Привет из Германии 22/XIII-43 года. Письмо від твоєї сестри Сані до сестри Марусі добрий день моя сестричко, передаю я тобі свій германський сумний і скучаємий за тобою привіт і пожилаю всього наилучшего в твоїй молодій квітучій житні, передавай привіт від мени усім моїм родичам і скажи їм спасі ба що низабувають мене пишуть письма особенно братік Петя, уже обридло від нього письма получают. Напиши міні чи він хоть</p>	

дома, а ти теж добри стараєся, усього тільки 4 написала ну і за ці спасіба, а Питрові важко написати що дома та живий і усе, з мени і хвати яб і тому радаб була що забули про мени пишть міні хоть привет із рідної України і т ому я рада буду за мени низабуюая один братік Лигун Ваня, а я пройого забуду скільки і жива буду бо ми з ним ..... народились ..... померм. За його тоже дома забули непишуть і письом нехотять щоб він знав що вони хоть живі є ви дома згадайте нас хоть раз у вівторок, а ми вас надень разів 40, згадайте хоть раз у годину, а ми вас 100 роз на хвилину. Ну с тем досвідання жду ответа і письма міні нешли без фото, я тобі вислала

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 87, арк. 54.

14

23.08.43 р.

Відправник – Безугла Олена OST Arbeitlager Unterkunft. Welper bei Hattingen Ruhr м. Хаттинген, Німеччина	Отримувач – Івану Мартиненко Krasna Kamenka dorf Mechajlowka hrom/dvir № 73
--	--

23.08.43 р.

Добрий день, дорогий дядя Іван А. і сестричка Маруся, плименичок Володя, папа, мама, Ваня, Оля, Міша, а также сват і сваха, крепко цилую і передаю скучний привіт, сповіщаю, що я жива і здорова, життя моє проходе по старому. Получила откр. від Вас. Прошу Вас, дорогі, при цім житті не лайтесь, не спортись, живіть мирно. Опишіть всі свої новості, як Ви живите. Володя мені дуже часто сниться, як він ходе, який він. Маруся, прошу тебе, опиши мені сама про свою жизнь. Пока досвідання, крепко цилую і жду відповіді, с привітом, Лена.

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 84, арк. 93.

15

23.08.43 р.

Відправник – Скрипник Надія Cottbus 1, Lager «Neu Holland». м. Котбус, Німеччина	Отримувач – Марии Скрипник Krasna Kamenka
---	---

23.08- 1943 р. Лист від вашої дочки Наді. Здрастуйте, дорогіс родителі, мама й папа. Передаю я вам свій нізькой привет систричці Галі, Каті, братіку Валі й ріднесенькому таточкові й мамочці. А також подрузі Клаві, Тані [Галі], Шурі і т.д. Привіт **від сина Вови** і Дусі . Мамочка й тато, я живу так само як і жила. Получила я од вас 6 письом, і од Клави, і од Моті 2 20/VIII – 43р., за які я дуже дякую. Ви за мене ... не забувайте. Мамо, я вислала вам і Клаві фото, но не знаю, чи ви получили, чи ні. Получила я уже 42 посилок, усе те, що ви присилали. Спасіба вам. Я б вислала б ....., і одежі, і тухлі, так не приймають нічого. Нехай Каті господь помогає, щоб вонавилічилась з операції і була здорова і щоб ви жили, і

таточко нехай не вмирає, поки я приїду додому, і жили 200 лет. Мамо, у мене є в що вдіваться і вбуваться. Нехай Галя і Катя носять [мою] одержу. Я ..... і платки. Галя пише, що немає маленьких платочків, в мене самі маленькі, хтозна стіко, а здорових тіко той , ще із дому червоненький та чорний.

У нас тоже була шалена [силена] буря.

Мамо, **Вові уже пішов 7-й місяць**, уже сидить і сміється, а мене знає, так що із рук не спускаю, як прийду з роботи. Дають йому 1л1/5 [1літр 200мл.] молока на сутки і два рази варить овсяної каші без молока, що і здоровому [питатись] їсти. Одежі хвата, у Вови повен чамайдан. Напишіть, де ви взяли сахарин. Привет від Наді Сор[оки] і від Жені. До свіданія, оставайтесь живі і здорові. Надя.

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 38, арк. 104.

16

25.08.43 р.

Відправник – Гордієнко Марія Schoningen brauhschwig, Bourjau n S.O. м. Шенінген, Німеччина	Отримувач – Гордієнко Степан Krasna Kamenka
25.08.43 Здравствуйте, дорогие дядя Степа, тетя Феодосия и дорогая сестричка Саша и мама. Передаю пламенный привет и желаю всего наилучшего в вашей жизни и в вашем здоровье. Сообщаю, что письмо от вас получила, за которое очень благодарю, посылочки я тоже получила. 1 с коржиками и с пшеном 3, за которые тоже благодарю. Жизнь моя проходит по старому. Работаю на старом месте. К работе привыкли, так что пока ничего. Кормят тоже ничего. Все хорошо, только хочется побывать на родине, но не знаю когда придется. Очень хочется, хоть слово узнать про брата Колю и Лену, где они есть. От Васи я уже получаю письма, так что мы с ним переписываемся. От дяди Феодосия я уже давно не получала ничего. Пишите, что у вас нового. У меня новости есть, но всего не напишешь. На этом писать пока кончаю. Пусть мама за мной не беспокоится. Досвидания Саша, дядя, тетя, мама и все родные. Привет всем. Мария. 215.08.43 г.	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 87, арк. 81.

17

25.08.43 р.

Відправник – Микитченко Микола OST Arbeitlager – haus Hayingen/Wesimark Aden Hftler str.166 м. Хайінген, Німеччина	Отримувач – Микитченко Марко Dorf Selena Balka
25.08.43 Лист від вашого сина Микитченка Миколи. Здрастуйте папа мама брати й сестри мої. Перш за все повідомляю отом что я ваші 2 одкритки получил сегодня за які очин дякую і получил 14 посилок і як шо можна висилайте ще побільш з абаком і пшона, такого більш нічого. Годують два рази приварок на день і триста грамм хліба оце так нас годують. Я як лижав у лікарні то годували хорошо. Січас я вжени хворий, а ходжу на роботу, робота важка і жарка, роблю по 8 год. За гроші тут неможна нічого купити у магазинах бо все на картки а в робочих можна купити за абак і за гроші ну дорого. Тепер ти пишеш що Катю ганяли цілий місяць, дурні вони, Хорольський набрихав, а вони ганяють незнаючи за шо бо я прочитав її одкритку і сьогодні поінтересовал так зовсім нічого нима і получил Катіну сьогодні одкритку. Досвіданія застаюсь жив здоров описуйте новості свої тут уже обмолотились погода хороша фрукти всі поспіли досвідання 25.08.-43р.	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 86, арк. 87.

18

27.08.43 р.

Відправник – Озірна Марія OST Arbeiter-unterkufft Welper-bri Hattingen Ruhr м. Хайінген, Німеччина	Отримувач – Озірна Марфа Dorf Chraschto-proletarka Krasna Kamenka
Доброго здоров'ячка мої ріднінькі і дорогі мамочка й сестрички й братіки. Передаю я Вам воздушне вітання і крепко цилую я усих. Пишу 2 разом одкритки ну сестричко яб радніша писать багато так нерозрішають много писать. Я ж надивилася на Вас мамо, та яж саме була вдома, не на роботи, лежу та й думаю про дом, коли із Попельнастої Клава вносе мені фото, а вона мене узнала і принесла. Яж Вас мамочко цилувала і Шуру й тата безщотно раз. Всігда витягну із торбочки й дивлюся ну не надивлюся я на Вас, Марфушо сестричко нелай мами і кажи нехай не журяться бо нічого не поможе. Я моя сестричко обижаюся на тата, Катю хай Шура ходе до бабусі. Катю С. рідненька не обижайся яб радніша написать всем так не воля моя мамочка.	

19

27.08.43 р.

Відправник – Тарасенко Ольга OST Arbeitlager Unterkunft. Welper bei Hattingen Ruhr м. Хаттинген, Німеччина	Отримувач – Носова Галина Krasaja-kamenka Dorf Schwtschenkowo Lis Wodena datscha
<p>27/08-43р.</p> <p>Здрастуй, дорога сестричко Галя. Передаю я тобі скучний, самотній, від щирого серця чистосердечний, пламенний привіт, а також і твоїм батькам і бажаю всього найкращого в світі. Галя! Я твого листа отримала, за який я дуже дякую, що я хоч декілька слів почула від тебе за 11 місяців. Я напевно побачила тебе і поговорила з тобою, мені тільки й радості, як одержу від когось листа. Дорога Галочка! Я тепер коротко опишу про свою незалежну життя. Живу я недалеко від міста, приблизно як від двору до школи. Харчі, повинна сама знати, як на пайку. Живу я в таборі, нас 200 дівчат. Ходжу кожен день на роботу, робота в мене чиста й легка, роблю по 8 годин в день на 3 зміни. Можу тобі пригадати з фізики. Є такі крани, які магнітом перевозять великі вантажі, так я тільки сидю в кабіні та керую рулями. Робота дуже хороша, але тільки обережна, і за всю машину я відповідаю. Гуляють в місто, взагалі, куди хоч пускають, з двох годин до дев'яти вечора, тільки з таким значком – OST. Але гуляння чогось-то невеселе, чогось – повинна сама знати. І я проживаю на сьогоднішній день поменше. Галочка! Прошу я тебе, не гордись нічим, пиши листи, не роби так, як Катя Кек?, що й одного не спроможеться листа написати. Описуй мені всі новини, які є в вас, в нас вдома, передавай своїм рідним привіт, а також і моїй мамі, і папі, всім дівчатам і хлопцям привіт, Миколі і Наді привіт, здоровляю їх з дочкою Валією і бажаю їм найкращого життя. Каті Кек. і Олі Кекалівській, привіт всім, всім знайомим. Зостаюся жива з незалежним здоров'ям. Дякую, дорога сестричко, передаю я тобі безліч повітряних поцілунків. Галя! Прошу тебе, не забувай про те, що я змінила тебе. Бо воно мене сильно вразило при такому житті.</p>	

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 88, арк. 1.

20

28.08.43 р.

Відправник – Антусович Анна Antusewitsch Anna Ostarbeiter – Unterkunft Welper bei Hattingen Ruhr м. Хаттинген, Німеччина	Отримувач – Антусович Костя Antusewitsch Kostja Dorf Schewska Krasnaja-Kamenka
<p>Добрий день дорогі папа, мама і сестрички Катя, Ніна і Тоня, щиро цілую Вас всіх і передаю Вам свій скучний далекий привіт з щирим</p>	

пожати́м право́й руки. Сповіщаю Вам, що я жива і здорова, життя проходить моє по старому. Получила від вас 2от. І всього 4 посилки, то більше не получала. Вишліть з себе фотокарточку, а як нема то вишліть з Ніни. Я сфотографіювалась, коли получу тоді вишлю Вам. Пишіть, як Ваше здоров'я, як Ви живите пишіть про все. Напишіть чи є в чім ходять. Пишіть, кого забрали в Германію. Передавайте привіт всім дівчатам і хлопцям сусідам і родичам. Крепко цілую Галя, привіт від Ніни.

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 84, арк. 17.

Це тільки частина листів оstarбайтерів з об'ємної архівної колекції, але вони, навіть всупереч втручанню нацистської цензури, повністю передають складну, і, подекуди, навіть трагічну атмосферу, в якій опинилися сотні юнаків і дівчат з Червоної Кам'янки та сіл району** в роки Другої світової війни, опинившись, поза своєї волі, далеко за межами України.

Епістолярне надбання земляків доповнюють кілька радянських документів, які розширюють горизонти нашого розуміння процесів вивезення на примусову працю, умов праці та побуту оstarбайтерів.***

№ 1. ДАКО, Ф. П-593, оп.1, спр. 39, арк. 4.

Совершенно секретно
Секретарю Александрийского РК КП(б)У
тов. Срибному

Отправка в Германию на каторжные работы по Александрий-скому району началась в 1942 г. Этим вопросом занималась Городская управа и Биржа труда. Порядок был таков: Гебитскомисар получал разнарядку на определенное количество людей, вызывал к себе бурго-мистра которому давал задание, что бы к такому то числу отправить такое-то количество людей. Бургомистр в свою очередь вызывал старост с/управ и общин которым распоряжался общий наряд и в соответствии с этим старосты с/управ и общин к указанному сроку привозили в Александрию людей.

Их первоначально пропускали через медкомиссию. Обычно медкомиссии никого не забраковывали, только за взятку, а затем биржа труда оформляла их как «добровольно» едущих на работу в Германию, а потом этих «добровольцев» принимала комиссия и под конвоем направляла по назначению.

** с. Червона Кам'янка деякий час було районним центром Кіровоградської області.

*** Подається мовою оригіналу без скорочень і виправлень.

Наряду с подобным видом отправки биржа проводила вербовку рабочей силы для работы в Германию, но все эти виды не давали должного эффекта, то есть население всяческими путями избегало отправки или же скрывались, убегали во время пути следования и освобождались. За взятки которые присутствовали во всех звеньях аппарата и в полиции и на бирже труда, должным образом наряды не выполнялись – немецкие власти стали применять репрессивные меры. Например. По причине того что из Кукуловки отказались ехать на работу в Германию то Гебесткомисар лично сам сжег две хаты и в Красной Каменке жандармы так же сожгли одну хату. Проводились облавы. Например в Александрии проводились 5 облав, все люди разных возрастов задерживались и направлялись в тюрьму, а оттуда в Германию как «добровольцы». По данным имеющимся в РО НКВД из Александрийского района в Германию было 7000 чел. /по данным материалов следственного дела на нач. Биржи труда Гайдабура/ главным образом молодежь от 15 до 22 лет.

Имеющиеся в распоряжении письма присланные из Германии пропущенные немецкой военной цензурой проскальзывали факты, указывающие на тяжелые условия и на отчаяние, например в письме адресованном Степанченко с.Попельнасте дочь их Лена Степанченко из Рура пишет: «Дорогие родители я страшно за вами скучаю, своей скуки не могу описать как придет открытка от вас то только и радость для меня...»;

Яременко Мария из с. Попельнастое сообщает: «...Маруся я вам сообщаю, что я пока жива, работаю на старом месте ....вы пишете, что у вас на огороде огурцы есть а я за все лето съела кусочек огурца и 5 штук груш и больше ни чего, а баклажан даже не видела...»;

Анна Карась жительница с.Попельнастое пишет родителям: «....мамуля как хочется огурца с картошкой и помидорами, мамусенька, как я за вами соскучилась. Так хочется посмотреть так не знаю что бы я и сделала, еслибы приехать додому то будет долго, много кое чего вам рассказывать».

О работе, издевательствах в лагерях писем нет, так как военная цензура не пропускала. О расстрелах и зверствах немцев по Александрийскому району точных данных нет. Имеются данные что вследствие невероятных условий и зверского отношения к советским военнопленным погибло на шахтах буруголь, в частности на шахте № 2 около 300 человек.

7/III-44г.
Майор

Нач. Александрийского РОНКГБ
(подпись)

№ 2. ДАКО, Ф. П-593, оп. 1, спр. 59, арк. 1.

7 мая 1945г

Председателю районной комиссии

О работе Чрезвычайной
Государственной комиссии

т.Срибному

Направляем при сем копию письма председателя чрезвычайной Государственной Комиссии и форму опросного листа. Областная комиссия содействия предлагает Вам выделить в каждом сельсовете и колхозе ответственных лиц по проведению этой важной работы.

Необходимо провести опрос всех возвратившихся из немецкой неволи советских граждан, проживающих на территории Вашего района.

Комиссия предлагает обратить особое внимание на точное выполнение инструкции указанной в письме Чрезвычайной Государственной комиссии и правильное заполнение формы опросного листа.

Указанные опросные листы должны быть заполнены разборчиво чернилами и на русском языке.

В каждой папке с опросными листами, огруппированных по сельсоветам, должен быть приложен реестр опросных листов и общий районный реестр.

Материалы, полностью собранные, Вы обязаны представить не позже 18 мая сего года в г. Кировоград, в обласную Комиссию Содействия – соответственно секретарю комиссии – зам. председателя исполкома обл. совета т. Швецу.

Председатель областной Комиссии
Содействия в работе Чрезвычайной

Государственной комиссии (подпись) Ф.С. Горенков

№ 3 ДАКО, Ф. П-593, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

Опросной лист

для возвратившихся на родину из германской неволи

1. Фамилия, имя и отчество.
2. Год рождения.
3. Место рождения.
4. Домашний адрес.
5. Где и кем работал до угона в германскую неволю.
6. Когда был угнан /год, месяц/, из какого города, района, села.

7. Кто из немцев /венгров, румын и др./ руководил насильственным угоном, кто им помогал.

8. Куда были направлены /страна, город, район/.

9. Краткое изложение условий и обязательств в пути на германскую каторгу.

10. Как происходило на месте направление на работу /купля-продажа, осмотр на бирже труда, направление под конвоем, заключение в концентрационный лагерь и т.д./.

11. Где работал /подробное название предприятия, фамилия и имя владельца, хозяина, хозяйки, их приметы/.

12. Адрес предприятия /страна, город, улица, номер дома/.

13. Адрес местожительства хозяев /город, район, улица, номер дома/.

14. Краткое изложение условий работы и жизни в неволе /род работы, число часов работы, оплата, питание, жилище, снабжение необходимыми предметами – обувью, одеждой и др. охрана и т.д./.

15. Краткое изложение фактов издевательств, насилий, истязаний, побоев и других преступленных действий владельцев предприятий, их слугающих, хозяев, хозяек и других лиц по отношению к угнанным в германскую неволю.

16. Перечисление лиц администрации предприятия, лагеря, общежития, полицейских и других лиц виновных в эксплуатации и истязаниях советских граждан /фамилии и имена, должности, по возможности адреса их приметы, а так же членов семьи хозяев с характеристикой их отношения/.

17. Особые замечания.

Подписи: – опрашивающего

Опрашиваемого

Печать: _____

Відомості про автора: **Бурлака Лідія Григорівна, пенсіонер.**

Сестра
Саша
в Термине
в разетве
номер, кот
немецк велик
рабочим, мав
(ostarbeiten)
интервист
на оккупиров
ных террито
риях

З приватної колекції.

Absender: Dwizna
Надатель: Jewdokija
Отправитель: Jewdokija

Lagerstempel
mit genauer
postalischer Angabe

Wolfesberg Harz
über Sangerhausen

Вери за все здрастуй Саша! А потім при
ли привіт. Тожася я тобі подруга, гарн
трохити багато лт. Саша! Вирна
подруга я признаюся по дунам
передавай палив вітання, усім моїм
товаришам. Це судно і так судно
і швидко, і різко твоя я, що ви всі вкупі
і всі веселі одна сумую тільки я.
і тільки вам пишу. і прощаю вас за
про труда:

Postkarte
mit Antwort

Назву обла. ти, повіту і уряд
писати латинськими буквами.
Район, область и бюро труда
писати латинськими буквами.

Ан, Кому: Тваранню Александра И.

in: Красно-Наменка
куда:
куда:
Straße: Grom-dwiz №82
Вулиця:
Улица:
Kreis: Alexandrija
Повіт:
Район:
Dienstpost-
amt oder Kirovogradskaja
Gebiet:
Область:
Arbeitsamt: Укгаина.
Уряд праці:
Бюро труда:

Владиш міцно руку в руки, слова я
то я мов

ДАКО, Ф. Р-6653, оп. 1, спр. 85, арк. 18.

ЧАСТИНА III
MEMORIA

Драматургія Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) як культурно-мистецький феномен

Дослідницький інтерес до феномену театру Корифеїв, судячи з активності науковців усіх часів, ніколи не згасав. Це зумовлено тим, що українська драматургія та театр кінця XIX – початку XX століття вперше вийшли на професійний рівень, заявивши про себе цілою плеядою талановитих театральних діячів та драматургів, створивши високохудожні драматичні твори, які з відстані часу уже підтвердили свою класичність.

Творчість Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) (далі – Іван Тобілевич) традиційно вписують у мистецько-культурний феномен театру Корифеїв, який постав в останні десятиліття XIX – початок XX століть. Щоб зрозуміти цей феномен зсередини, його роль в українській культурі і суспільстві, варто розглянути низку мемуарів, серед яких особливо помітними є «По шляху життя» Панаса Саксаганського, «Мої театральні згадки» Миколи Садовського, «Мої стежки і зустрічі» Софії Тобілевич, збірники спогадів, листування Корифеїв, які зібрані в академічних зібраннях творів Карпенка-Карого і Кропивницького та в окремих публікаціях. Разом із ґрунтовними науковими дослідженнями цей матеріал дає досить цілісне уявлення про театр Корифеїв як мистецький феномен, а також визначає місце у ньому кожного із талановитої плеяди акторів, режисерів, драматургів.

Компаративний аналіз та системний підхід до дослідження творчості Тобілевича дозволяє побачити драматурга не лише в контексті театру Корифеїв, а й у контексті Європейської драми кінця XIX – початку XX століття. Окрім того, драматургія Івана Тобілевича є унікальною, адже стоїть між «старою» та «ною» драмами, фактично є драматургією перехідного періоду. Вона цілком визначається як «класична», але в ній простежуються елементи, які притаманні іншому художньому методу – модернізму. Тому творчість Тобілевича можна окреслити як «межеву» драму або на шляху до модерної драми.

Мета цього дослідження – з'ясувати, у чому полягає мистецько-культурний феномен драматургії Івана Тобілевича через аналіз рецензій на вистави за п'єсами драматурга, зокрема рецензій на ті вистави, які гралися трупамі Кропивницького, Старицького, Садовського.

Актуальність нашої статті полягає у тому, що рецензії на вистави за п'єсами Івана Тобілевича майже не ставали предметом дослідження.

Науковий дискурс аналізу драматургічної майстерності Івана Тобілевича можна умовно поділити на: 1) Прижиттєву критику (оцінки творчості за життя автора. Переважно – театральні рецензії на вистави за п'єсами драматурга, епізодичні рецензії на збірники п'єс. Найбільш авторитетні дослідники, яких умовно можна віднести до прижиттєвої критики – Іван Франко та Сергій Єфремов); 2) Радянське літературознавство (розглядає драматургію Тобілевича з погляду класовості, є заангажованим, звертає увагу переважно на ті твори, які вивчались у школі. О. Борщаговський, Б. Снайдер.) 3) Сучасні дослідження (наукові статті, монографії, літературознавчі розвідки, нариси. Зокрема, за останні 10 років було захищено як мінімум 3 кандидатські дисертації, присвячені дослідженню різних аспектів драматургії Івана Тобілевича).

Прижиттєва критика драматургії Івана Тобілевича визначила вектор подальших досліджень. Зокрема, найбільш відомою є оцінка Івана Франка: «...був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому щодо ширини і багатства творчості, артистичного викінчення і глибокого продумання тем, бистрої обсервації життя та ясного і широкого світогляду не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, а й інших слов'янських народів» [26, с. 374]. Вона стала своєрідним камертоном, який визначив «звучання» подальшої критики драматургічної майстерності Тобілевича. Це вдало підмітив Р. Пилипчук: «Усе, що було написане про життя і творчість І. Карпенка-Карого згодом – це більш чи менш розлогі тлумачення цієї глибокозмістовної, гранично місткої і виваженої формули І. Франка» [24, 3].

Драматургічний текст, на відміну від епічного, має два життя – літературне і сценічне. Саме сценічність драматургії і є однією із ознак її майстерності, тобто драматургічності. А талант драматурга проявляється в його орієнтації на читача. Ця орієнтація «читається» у самому тексті п'єси за допомогою рецептивного аналізу.

Дослідити сценічність та впливовість п'єс на глядача можна двома шляхами: проаналізувавши театральні рецензії на постановки, а також проаналізувати сам текст п'єси. Ми розглянемо театральні рецензії на постановки п'єс Івана Тобілевича трупами Кропивницького, Садовського, Старицького.

На своїх перших гастрольях у Петербурзі (1886 р.) трупа Марка Кропивницького, у репертуарі якої були і вистави за п'єсами Тобілевича, мала надзвичайний успіх. Можна стверджувати, що це був певний прорив для української культури, адже вона чи не вперше підкорила серця

публіки столиці Російської Імперії. Г. Клочек зазначає, що колоритна українскість «для тодішньої міської публіки була наділена ефектом відкриття – вона відкривала для себе величезний етнічний материк, який лежав поруч з нею і навіть певною мірою був їй відомим. Корифеї ж розкрили його у соціально-економічному, ментально-психологічному і навіть в історичному аспектах, а головне – увиразнили його Красу – красу душі, слова, пісні, звичаю» [5, 60-61]. Велику роль у цьому відіграв феноменальний та «магічний» текст Івана Тобілевича.

Вистави українців отримали багато позитивних відгуків у тогочасній пресі. Серед театральних критиків тогочасного Петербурга найбільш впливовим вважався Алексій Суворін (1834-1912) – видавець газети «Новое время», власник найбільшої в Росії книговидавничої фірми, письменник, драматург, журналіст та критик. Суворіна називали самородком, начитаним інтелектуалом, справжнім російським інтелігентом, талановитим фейлетоністом та театральним критиком. Зокрема, один з братів Тобілевичів – Микола Садовський – у своїй книзі «Мої театральні згадки» назвав Суворіна «надзвичайно чулим до усього артистичного театральним рецензентом» [21, 66].

Книга Суворіна «Хохлы и хохлушки» з'явилась друком у 1907-му році і містить рецензії на окремі вистави «малоросійської трупи» під час гастролей у Петербурзі різних років (від 1886 до 1899), які вже з'являлись на сторінках петербурзьких газет. Вона засвідчила той факт, що «малоросійська трупа» у тогочасній столиці Російської імперії викликала захоплення театральної публіки та самого Суворіна, який перш за все високо оцінив режисуру Кропивницького та акторську гру Марії Заньковецької.

Постановкам за п'єсами Івана Тобілевича Суворін присвятив три статті, що увійшли у книгу «Хохлы и хохлушки»: «Г-жа Занковецкая в «Наймычке», 1886 г.», «Розумный и дурень, 1886», «Безталанна, 1887».

Вистава «Наймичка» мала надзвичайний успіх у Петербурзі. Її зіграли 22 рази – і це, на рівні із «Наталкою Полтавкою», найулюбленіша п'єса петербурзької публіки (для прикладу, деякі вистави, через непопулярність, грали усього раз за гастролі). Про неї Суворін зазначив, що «драма не лишена наблюдательности и драматического движения» [25, 12]. Під драматичним рухом, вочевидь, розуміється майстерно виписаний конфлікт, який рухає дію. А якщо у п'єсі є яскравий конфлікт, то є і майстерно виписані образи, які розвивають конфлікт, приводять дію у рух. Таким яскравим образом є Харитина, хоча Суворін і говорить про те, що ця «роль написана в одном плаксивом и однообразном тоне» [25]. Але саме це є драматургічним прийомом, у якого є своя цілком дієва функція – зобразити трагедію. Інші персонажі, на думку Суворіна, майстерно створені драматургом. Зокрема, він говорить: «Жидаы нарисованы автором и переданы артистами очень хорошо» [25, 13].

П'єса «Розумний і дурень» отримала більше уваги від Суворіна. Критик зазначив, що в ній є серйозні недоліки, але не назвав їх. Натомість висловив своє ставлення до драматургічної майстерності Тобілевича: «Когда говоришь об исполнении пьес этою труппою всегда есть что сказать; когда надо перейти к пьесе сказать почти нечего. У г. Карпенки есть талант, который обнаруживается в отдельных сценах и даже в постановках характеров, но у него еще мало наблюдательности. В этой комедии есть мотивы и сцены, напоминающие его же «Наймычку», в характере практического брата и его жены есть черты, напоминающие «Свои люди сочтемся» Островского» [25, 52].

Звертає увагу Суворін і на структуру п'єси, зазначивши, що «экспозиция пьесы недурна, но ее развитие хромает, и весь четвертый акт почти лишний. Заглавие пьесы выдаёт все её содержание» [25, 52]. Стосовно цього зазначимо, що перша, друга, третя та п'ята дії відбуваються на півдні України, а четверта – у Чорноморії (так звана Чорноморська кордонна лінія – від гирла річки Лаби до Азовського моря по правому березі річки Кубані). Вочевидь, Суворіну не сподобався розрив єдності місця, а також часу (розрив між третьою та четвертою діям – рік). І хоча Суворін не бачить цілісності, але все ж не заперечує, що драматург талановитий, майстерно виписує сцени, створює повнокровні образи.

Деяка уїдливість у рецензіях та головною мірою упередженість Алексея Суворіна щодо Івана Тобілевича демонструє типові погляди тої частини російської інтелігенції, яка зверхньо ставилась до українського мистецтва. Тут слід говорити про так зване імперське мислення та великоруську зверхність. Російська інтелігенція українську мову вважала діалектом російської, драму – низькопробною (із шароварщиною, постійними «невиправданими» піснями, танцями), усю культуру – вторинною. Микола Садовський у своїх мемуарах описує деякі епізоди, які добре ілюструють цю тезу. Відомо, що перед тим, як з'явитись на сцені, п'єса мала пройти цензорський комітет. Ось як цензор відповідав Миколі Садовському на прохання пояснити, чому «Безталанна» (під тодішньою назвою «Чарівниця») не отримала дозволу: «Мы не обязаны давать вам объяснения. Нам надоели ваши хохлацкие произведения и от них просто отбою нет» [21, 59]. З цього стає зрозумілим, що українська драматургія та література того часу була на підйомі, створювалось багато п'єс, причому українською мовою, але вони не проходили цензуру. Примітно, що у Петербурзі навіть був «ворожий до всього українського часопис «Новое Время»» [21, 34], але у ньому з'являлись схвальні рецензії на вистави української трупі, зокрема авторства самого Суворіна – видавця цього часопису.

У своїх спогадах інший з братів Тобілевичів – Панас Саксаганський – наводить таку цитату петербурзького літературознавця О. Пипіна: «Видите ли, дорогой мой, все те, что стоят у кормила правления, считают, что никакой такой Украины нет, и смотрят на вас, как бы сказать, ну, – как на секту; вследствие этого согласиться писать о том, куда поставить искусство этой, по их мнению, секты, – не приходится» [22, 119]. Таку відповідь отримав Саксаганський на пропозицію написати до газети про українську трупу у Петербурзі. Це яскраво засвідчує саме ту великоруську зверхність.

Микола Садовський у мемуарах розповідає, що Суворін не сприймав української мови, називав її смішною, посилаючись на переклад монологу Гамлета, навмисно зроблений некоректно, аби дискредитувати українську мову, показати її недолугою: «Бути чи не бути, вот так заковика!»; називав українську «детским лепетом», діалектом російської, мотивуючи це тим, що він усе розуміє українською. Але петербуржець не зміг перекласти запропоновані Садовським рядки Шевченка: «Гармидер, галас там у гаю // Срамотні співи аж лящить» [21, 69]. Згадує Садовський, що Суворін також критикує п'єси, які грає трупа Кропивницького, пропонує їм грати «великі» п'єси світової класики, наприклад Шекспіра, переходити на російську сцену, і покинути «свої легенькі», тобто українські, адже через них актори не розвивають свої таланти. Мабуть спираючись на ці факти, А. Новиков у своїй монографії «Українська драматургія і театр» називає Суворіна неприхованим українофобом [18, 128]. Така негативна характеристика зовсім не виділяє його із ряду російських інтелігентів, серед яких, чи не кожен не приховує зверхнього ставлення до усього українського. Прийняття цього факту є важливим для об'єктивного розуміння тогочасної петербурзької рецепції драматургії Івана Карпенка-Карого.

Цінним у розумінні рецепції п'єс Івана Тобілевича є слова автора популярних історичних романів Данила Мордовцева, з яким вступає у полеміку Суворін у статті «Старый Шекспир и молодые Мордовцевы»: ««Безталанная» – это крупное явление в драматической литературе всей России», вещает господин Мордовцев. Почему? Потому, что г. Мордовцев прочёл эту драму и «знал раньше её постановки на сцене». Никаких других доказательств он не представляет» [25, 68-70]. Але цей аргумент Мордовцева і є головним доказом його слів. Ця теза мабуть і є ключем до розуміння таланту драматурга – говорячи про його майстерність, слід бути ознайомленим із текстом, першоджерелом, а не лише сценічним втіленням.

Загалом зазначимо, що найбільш частим зауваженням Суворіна було звинувачення Тобілевича у запозиченні образів, сцен, сюжетів. Від копіювання власних сцен (Суворін проводить паралелі «Наймичка» –

«Безталанна»)), до наслідування Олександра Островського. Дослідниця Н. Малютіна також торкається цього питання, називаючи це літературним міметизмом [14]. І якщо у Малютіної це звучить як творчий діалог Івана Тобілевича зі світовою драматургією (від античності, Шекспіра, Мольєра, до сучасної йому драматургії), то у Суворіна це є підтвердженням його позиції щодо вторинності драми Тобілевича, що можна простежити у його критичних зауваженнях [14, 16]. В образах та епізодах «Наймички» та «Безталанної» Суворін впізнає риси «Грози» Островського, зокрема те, що Харитина «кончает тем же, чем Катерина в «Грозе»» [25, 14]. В образах брата та жінки з «Розумний і дурень» впізнає риси із «Свои люди, сочтемся». Про «Наймичку» Суворін підсумовує фразою: «Вообще драма г. Карпенко-Караго далеко не свободна от заимствования из «Грозы» и «На бойком месте»» [25, 14]. Загалом Суворін робить для себе висновок, стверджуючи, що «весь г. Карпенко прямо вышел из Островского и почти ничего оригинального, кроме языка, нет в его «Наймычке» и «Безталанной»» [25, 70].

Зауважимо, що вплив творчості Островського на Тобілевича мав місце, адже самодіяльна театральна труппа ще у Бобринці та Єлисаветграді грала п'єси російського драматурга. Зокрема відомо, що одним із улюблених персонажів Тобілевича був Жадов із «Доходного места» Островського. Але, якщо навіть і можна провести паралелі між двома драматургами, то не варто говорити про це як про плагіат і звинувачувати Тобілевича у вторинності, як це зробив Суворін. Варто говорити про вплив, а не про запозичення.

Іван Тобілевич був знайомий із рецензіями Олексія Суворіна, про що засвідчує його лист до Миколи Садовського від січня 1887 року з Новочеркаська: «Зараз прочитав Суворінський відзив «Занковецкая в «Наймычке». І трохи заспокоївся. В цьому відзиві, волею чи неволею, є саме те, чого я хочу, є хоч неясне визнання того, що й малоруською мовою... можна справляти глибоке враження, що примусило заговорити навіть каміння. Якщо Суворін так відзивається, то це рівнозначно тому, що «камни говорят»!» [15, 47]. З листа видно, що драматурга мало турбує оцінка власної творчості. Його тішить той факт, що український театр на гастролях у Петербурзі зумів отримати належне визнання. У його словах відчувається усвідомлення надзвичайно важливої місії цих гастролей: «Успіх труппи – річ перехідна, успіх театру, визнання його – річ широка, що несе за собою прогресування усього українського...» [15, 47].

Олексій Суворін та Іван Тобілевич у деяких питаннях знаходять спільну мову, тобто мають однакові погляди та тогочасну українську драматургію та театральну справу. Наприклад, неодноразово Суворін говорить про те, що «одно и то же надоедает публике, малорусские напевы и танцы однообразны и скучны, и публика гораздо более

интересуется игрою актеров, чем их пением и плясками» [25, 71]. Критик також дорікає вузькому колу положень і типів у драмах, які він бачив у виконанні труп Кропивницького та Старицького.

Ще одна претензія Суворіна – репертуар. Він, як ми вже зауважили, пропонує українським трупам грати п'єси російської та європейської драматургії, адже цілком справедливо вважає акторів трупи Кропивницького такими, які могли б стати одними із провідних артистів імператорської сцени. Але згодом, вочевидь здавшись і зрозумівши, що українські актори хочуть грати вистави українською, пропонує їм компроміс: «если у малорусских актеров непреодолимая любовь к родному языку, то отчего им не переводить на свой язык пьесы европейского репертуара? Если я могу смотреть на «Доки сонце», то почему же не могу я смотреть Шекспира на этом языке?» [25, 24]

Петербуржець Олексій Суворін, вочевидь, не знав стану, у якому перебував тогочасний українській театр та драматургія, і вважав, що «малоруський» театр має ті самі права, що і «великоруський», а тому списував усі ці недоліки на обмеженість українських митців. Але насправді фактори були не мистецькі, вони йшли ззовні: цензурні утиски, бюрократія та хабарництво, розпорядження, яке змушувало грати російські водевілі в один день з українськими виставами (причому таку ж кількість, скільки й актів у виставі), здирництво антрепренерів, які інколи залишали трупу без засобів до існування – усе це яскраво змальовує Іван Тобілевич у «Записці до з'їзду сценічних діячів» (1897 р.).

Але навіть незважаючи на критику, успіх українського театру у Петербурзі був тріумфальним. Успіх українського театру у Петербурзі був логічним продовженням того успіху, який мав театр Корифеїв у центрі та на півдні України зокрема, і південному-заході Російської Імперії загалом.

Українські трупи з Тобілевичем у репертуарі гастролювали і в Одесі, яка мала більше 30 театральних видань (також звичайних газет, у яких була сторінка театральних рецензій). У цих виданнях публікувалися і рецензії на вистави за п'єсами Івана Тобілевича.

«Одесский вестник» за 30 грудня 1888 року пише: «трупа приобрела Карпенко-Карого, автора лучших пьес малорусского театрального репертуара» [9]. Така характеристика майстерності драматурга в одеських газетах звучала неодноразово. Неодноразово критики наголошують на драматургічності Івана Тобілевича. Його твори, за словами рецензентів, наділені незаперечною літературністю, тобто художністю: «Из всех малорусских драматургов только гг. Карпенко-Карый и Кропивницкий, кажется, и заслуживают серьезного внимания несомненной литературностью своих произведений» [9]. На підтвердження цього наведемо цитати із одеських газет та прокоментуємо їх.

Виділимо такі характеристики, які в оцінці критиків зустрічаються найчастіше: ствердження думки щодо місця Тобілевича серед інших драматургів, місце його творів у загальному літературному процесі; майстерність спостереження життя; «життєвість», яка має різні засоби вираження.

Стосовно першої характеристики в одеській пресі зустрічаються наступні рецензії. Про «Саву Чалого» рецензент зазначає: «Пьеса Карпенко-Карого положительно одна из лучших и идейных, которые нам удалось видеть, и составляет поворотную эпоху в творчестве малорусских авторов». [2]. Про «Безталанну»: «Поставлена была лучшая из малороссийских драм – «Безталанна» Карпенко-Карого» [20]. «Была поставлена «Безталанна». В репертуаре малорусского товарищества она представляет собой одну из лучших пьес и исполняется труппой превосходно» [10]. Про п'єсу «Сто тисяч» і її місце: «Комедия «Сто тысяч» может быть отнесена к числу лучших пьес репертуара малороссов» [7]. Загалом, про майстерність Карпенка-Карого: «в труппе имеется известный драматург, артист Карпенко-Карый, обладающий литературным вкусом и артистическим чутьем» [6]. Подібних висловлювань, у яких драматурга ставили на перше місце, було чимало в одеській театральній критиці.

Стосовно майстерності спостереження, тобто про уміння драматурга, за висловом Франка «обсервації життя» [26] одеські рецензенти зазначали. Про «Мартина Борулю»: «Характер Борули и другие типы вполне выдержаны и ярко очерчены автором. Знание шляхетского быта и незаурядная наблюдательность автора сказываются во всей пьесе во множестве мелочей и тонких штрихов» [3]. Про «Сто тысяч» рецензент зазначає: «Пьеса эта является действительным отражением жизни...» [7]. Про майстерність Івана Тобілевича загалом: «Все, что выходит из-под пера г. Карпенко-Карого, носит отпечаток громадной наблюдательности, всестороннего изучения сельского быта, умения сгруппировать факты, не сгущая красок, не впадая в тенденциозность» [8]. Рецензентами підмічено відчуття драматургом міри тієї достовірності, яка проявляється у характерах та побутових сценах, через що персонажі не виглядають штучними або шаржованими, немає перенасичення деталями, а лише деякі тонкі штрихи, які створюють достовірність. Саме це є одним із яскравих показників майстерності митця – використати лише те, що потрібно, уникнути зайвих елементів і створити максимально сконцентрований текст.

Остання із зазначених рецензій найповніше характеризує майстерність спостереження. Іван Тобілевич переносить народні типи, побут та ситуації у свої п'єси, при тому майстерно їх komponує. У цих ситуаціях та образах глядач чи читач і впізнає те саме життя, що

породжує ефект впізнавання та відкриття. Сам же автор робить найважливішу справу – він дає змогу реципієнтові упізнавати, робити це відкриття. Саме це є однією із найголовніших характеристик драми.

Третя з найчастіших характеристик – характеристика «життєвості», яка, зокрема, виражається у мові творів Тобілевича – зустрічається у наступних рецензіях: про «Батькову казку» рецензент зазначає: «Драма «Батькова казка» написана прекрасным языком, изобилует эффектными, чрезвычайно сценичными местами и смотрится с большим интересом» [16]; про Карпенко-Карого, як про драматурга загалом, та його мову: «Как драматург, г. Карпенко-Карый также выделяется среди многих других малорусских авторов. Его произведения отличаются прекрасным языком, содержательностью и живой концепцией» [23]; «г. Карпенко-Карый все больше и больше завоевывает видное место среди драматических малорусских писателей. От его произведений веет свежестью, правдой, искренностью. Язык его прекрасен, а сюжет занимателен и всегда проводится через драматическое произведение умелой, талантливой, опытной рукой...» [19]. Стосовно мови «Бондарівни»: «по содержанию, и, в особенности, по языку должна быть отнесена к числу лучших из всего, что вышло из-под пера г. Карпенко-Карого» [1]. Саме за майстерність мови рецензент відносить «Бондарівну» до найкращих п'єс автора. Про гумор п'єси «Паливода XVIII століття» інший рецензент зазначає: «В «Палыводе» столько живого, здорового юмора, в ней так мастерски сгруппированы самые смешные положения, что не смеяться не возможно» [11]. Стосовно «Сто тисяч»: «Пьеса эта, благодаря ее капитальным достоинствам вообще и меткому характерному языку в частности, смотрится с неослабным интересом даже несколько раз» [12].

Особливу увагу у 1891 році приділено п'єсі «Сто тисяч», адже вона була новою для одеської сцени: «Жизненность и правдивость – отличительные черты новой комедии г. Карпенка-Карого, которая, бесспорно, представляет выдающееся явление не только в малорусской, но и в общерусской драматической литературе» [17]. Говорячи про «Сто тисяч», рецензент знову наголошує на прекрасному володінні драматургом мовою. Зважаючи на новизну постановки, звертається велика увага і на власне текст, робляться спроби його аналізу, зосереджуючись на правдивому відображенні «жизни современной деревни», а також на образах, які «выхвачены прямо из жизни» [17]. Пізніше так само високо оцінювали іншу «новинку» Тобілевича – п'єсу «Батькова казка», ставлячи її в один ряд із зразками «общерусской драмы»: «блещет многими красотами, делающими ее заметной среди не только малорусской, но и общерусской драматической литературы» [13].

Однією з цікавих рецензій, на наш погляд, є рецензія на виставу «Хазяїн», яка розміщена в «Одеському листку» від 2 листопада 1901 року. Вперше після успіху «Ста тисяч» критики звернули справжню увагу на літературну складову п'єси, на драматургічність Івана Тобілевича: «Комедия вызвала много толков всюду, где появлялась на сцене. Она вызвала самые шумные овации и хвалебные отзывы печати, которая приветствовала «Хозяина», как «новую струю малороссийской литературы». Автору удалось создать нечто оригинальное и коснуться новых сфер бытового уклада деревни, затронуть социально-экономические отношения народной жизни и притом без шаблонных приёмов...» [27]. Цей відгук цілком закономірно та обґрунтовано характеризує Тобілевича як драматурга нового спрямування – його манери осягнення матеріалу, оригінальності, відходу від шаблонів, переходу драматурга до нової драми.

В одеській критиці акторська майстерність Тобілевича оцінена досить високо. Рецензенти відзначили цілий ряд образів, які вдалися акторові, зауваживши на тому, як він увиразнив той чи інший образ. Цікавим для нас тут може бути та думка, що як актора Івана Тобілевича характеризували так: «талант крупный, выдающийся, и вполне законченный» [4]. А це цілком перегукується із Франковою характеристикою – «артистичне викінчення».

Таким чином, феномен драматургії Тобілевича криється у її майстерності та впливовості, до деякої міри «магічності», у глибині, багатогранності, відкритості до інтерпретації, своєрідній «вічності» піднятих проблем та опрацьованих тем. Аналіз рецензій на вистави за п'єсами Івана Тобілевича засвідчує, що п'єси є безперечно сценічними і впливовими, дають змогу театральному рецензентові та глядачеві відчутти подив від майстерності тексту драматурга, а також зрозуміти і досягнути його драматургічну майстерність.

Ми підняли лише невелику частину театральних рецензії лише одного із періодів – постановок за життя автора. Але і на їх прикладі змогли простежити рецепцію глядачами (у нашому випадку критиками) вистав за п'єсами Івана Тобілевича. Звичайно, повне зібрання та аналіз усіх текстів рецензій на постановки за п'єсами Тобілевича створили б цілісну картину. Говорячи про рецензії на вистави театру Корифеїв, Г. Клочек зазначає, що «зібрати та видати б ці рецензії – і наші уявлення про феномен театру корифеїв і взагалі про рівень тогочасної театральної культури були б набагато предметнішими, точними та глибшими» [5, 61].

Говорячи про сучасні постановки за п'єсами Івана Тобілевича, виникає логічне питання «Чому п'єси Тобілевича є актуальними і зараз?». І одразу логічна відповідь – через їх відкритість до інтерпретацій. Це можна простежити на прикладі п'єси «Хазяїн». Тип людини, зображений

у п'єсі, є, по-суті, вічним. Завжди існували (і швидше за все існуватимуть) люди, які перетворюються у машину накопичення. Для них капітал створюється лише заради капіталу, а гроші є не засобом, а ціллю. Взявшись за постановку цієї п'єси, режисер (а потім і актор) знайде у кожному героєві щось типове для свого часу, інтерпретує по-іншому – і п'єса набуде актуального, нового життя. А в цьому і є одна із граней феномена драматургії Івана Тобілевича, який можна розкривати до нескінченності, адже геніальне неможливо досягнути повністю.

Джерела та література:

1. Бенефис И.К.Карпенко-Карого // Новорос. телеграф. – 1891. – 26 февр., № 5037. – (Театр и музыка)
2. Брус Сава. «Сава Чалый»: Трагедия в 5-ти д., соч. Карпенко-Карого // Театр. – 1900. – 18 окт., № 132.
3. Городской театр. «Третьего дня поставлена была комедия Карпенко-Карого «Мартын Боруля»...» // Одесские новости. – 1889. – 22 янв., № 1197. – (Театр и музыка)
4. К. Мариинский театр // Ведомости одесского градоначальства. – 1884. – 10 янв., № 7.
5. Ключек Г. Д. «Божественный текст» Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Григорій Дмитрович Ключек. Наукові записки. – Випуск 113. – Серія: Філологічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 59 – 71.
6. Малороссийская труппа // Одесский вестник – 1891. – 22 дек., № 332. – (Искусство и литература).
7. Малороссийская труппа // Одесский вестник – 1892. – 3 янв., № 2. – (Искусство и литература).
8. Малороссийская труппа А.К.Саксаганского // Новорос. телеграф. – 1896. – 12 окт., № 6933. – (Театр и музыка)
9. Малорусская драматическая труппа // Одесский вестник – 1888. – 30 дек., № 349. – (Театр и музыка).
10. Малорусская труппа // Новороссийский телеграф. – 1891. – 19 февр., № 5030. – (Театр и музыка).
11. Малорусская труппа // Новороссийский телеграф. – 1894. – 15 февр., № 6036. – (Театр и музыка).
12. Малорусская труппа // Новороссийский телеграф. – 1891. – 23 февр., № 5034. – (Театр и музыка).
13. Малорусский театр // Новороссийский телеграф. – 1894. – 22 янв., № 6013; 23 янв., № 6014. – (Театр и музыка).
14. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тип видання – навчальний посібник / Малютіна Н. П. – К.: Академвидав, 2010. – 256 с.

15. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси / Упорядкування і вступна стаття С. Бронза . – Вид. 2-ге, перероблене та доп. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 576 с.
16. Новая малорусская пьеса // Новороссийский телеграф. – 1894. – 18 янв., № 6009. – (Театр и музыка).
17. Новая пьеса г. Карпенко-Карого // Новороссийский телеграф. – 1891. – 21 янв., № 5002. – (Театр и музыка)
18. Новиков А. Українська драматургія й театр від найдавніших часів до початку ХХ століття: монографія / Анатолій Новиков. – Харків: 2011. – 408 с.
19. Русский театр // Одес. новости. – 1895. – 17 янв., № 3181. – (Новости театра и зрелищ).
20. Русский театр. «Прощальный спектакль малороссов прошел чрезвычайно оживленно...» // Одесские новости. – 1889. – 21 февр., № 1221. – (Театр и музыка).
21. Садовський М. Мої театральні згадки: 1881-1917 / М.Садовський. – К.: Держ. вид-во образотворч. мистецтва і муз. літ., 1956. – 203 с.
22. Саксаганський П. К. По шляху життя: мемуари / П. Саксаганський (П. К. Тобілевич); [ред. М. Новицький]. – Х.: Держлітвидав, 1935. – 230 с.
23. Сегодня в Русском театре состоится бенефис артиста труппы Саксаганского и малорусского драматурга И.К.Карпенко-Карого // Одес. листок. – 1895. – 13 янв., № 11. – (Театр и музыка)
24. Спогади про Івана Карпенка-Карого: збірник / Упоряд. Р. Я. Пилипчука. – К.: Мистецтво, 1987. – 183 с.
25. Суворин А. С. Хохлы и хохлушки/ А. С. Суворин. – СПб, 1907. – 111 с.
26. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) // Іван Франко. Твори: [У 50-ти т.] Т.37. – К., 1981. – С. 374–380

Відомості про автора: **Поліщук Кирило Миколайович**, аспірант кафедри української літератури Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Український композитор Ю.С. Мейтус і його родина у матеріалах Державного архіву Кіровоградської області

У контексті ґрунтовного дослідження українського музичного мистецтва вагомою складовою слугує вивчення регіональної архівної спадщини. Зібрання документів і матеріалів Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКО) є унікальним джерелом інформації щодо повноцінного відновлення реальних подій, біографічних відомостей, генеалогії діячів музичної культури. Непересічна особистість композитора Юлія Сергійовича Мейтуса (1903 -1997) останнім часом все частіше потрапляє до спектру уваги українського музикознавства. В річищі процесів осмислення творчої спадщини композитора актуальним є питання його родоводу, укоріненого в Єлисаветграді-Кіровограді.

Монографії Ю. Малишева [19], Л. Бас [2], Л. Архімович і І. Мамчура [1], що висвітлюють єлисаветградський період життя композитора (1903 -1923), майже не містять інформації про походження родини. Скупі рядки про батька-лікаря та кузин Олену й Олександру – цим вичерпується матеріал, зафіксований у прижиттєвих розвідках про митця. Та чого можна було очікувати від авторів у період масового стирання національних ознак і пропаганди єдиної суспільної спільноти під назвою «радянський народ»! Соцреалістичний метод не дозволяв копірситись у походженнях, зв'язках, особливо закордонних чи єврейських. Типово іудейське прізвище композитора, очевидно, спонукало його самого замовчувати родинні зв'язки, шаблонно вивіряти кожне слово про сім'ю, оточення, родичів.

На відміну від російськомовних генеалогічних систем, персоналії іудейського походження не мають на теренах колишнього СРСР єдиного методологічного принципу. Причини відомі: контрольованість кожного кроку через так звану «смугу осілості», 5%-й ценз при вступі до навчальних закладів, боротьба за виживання під час чорносотенних погромів у Російській імперії, або «шоста графа», «боротьба з космополітизмом» у радянські часи змушували євреїв існувати, таємно підтримуючи іудейську віру, мову, культуру.

Як відомо, частина родових прізвищ єврейського походження має конкретні витоки у сферах професійної діяльності зачинателя роду. Деякі

лінії називалися за територіальним принципом, змінюючись під час переїздів. При запису новонароджених у метричних книгах молитовних будиноків «дожовтневого» періоду виникало досить багато помилок, що пояснювалося написанням документів кирилицею, на той час, коли імена вимовлялися ідишем або івритом. Принагідно зазначимо, що фіксація іудейських дітей здійснювалася інколи подвійними іменами, що додає сучасним дослідникам багато клопоту з адаптування, перекладу та транслітерації. Офіційні метричні записи до того ж відрізнялися від побутових єврейських імен, бо, для зручності у повсякденному житті, іудеїв часто густо називали на російський манер. При зміні релігійної конфесії, так званому вихрещуванні, або в періоди антисемітських кампаній радянських часів, до речі, євреї вільно змінювали свої імена та прізвища, чи перекладали їх російською. При визначенні генеалогічного дерева Мейтусів доводилося враховувати означені моменти.

Переклад родового прізвища композитора з єврейських мов позитивних результатів не дав. У лінгвістичних анналах відсутні зразки, які б цілком збігалися з композиторським прізвищем. Але коренева основа слова містить слово «мей» – за івритом: внутрішність, серцевина, стрижень, центр.

При дослідженні інформації щодо композитора Ю. С. Мейтуса і його родини пошукова робота у фондах ДАКО велася за кількома векторами. По-перше, існувала потреба у встановленні родинних зв'язків й визначенні місця родини у життєвому просторі Єлисаветграда. За першим напрямом дослідження рухалося за принципом нарощування поколінь по лінії прізвища Мейтус (від визначення справжніх даних про батька, діда, прадіда тощо) і ґрунтувалося на аналітичному перегляді метричних книг – типових документів імперської Росії, що фіксували народження, шлюб і смерть міщан іудейського походження. Таким чином, завдяки метричному запису про народження Юлія Мейтуса 15 січня 1903 р. [12] та його молодшої сестри Олександри 23 червня 1908 р. [13] у книзі молитовного будинку «Бес-Гамедриш» («Будинок Вчення») встановлено реальні імена батьків композитора – лікаря Ушера Шлемовича (за радянської доби – Сергія Самуїловича (або Соломоновича) та Єлизавети Ісааківни Мейтусів.

Наступні спроби сформувати гіпотетичний родовід Мейтусів безупішно натикалися на дублювання імен, прізвищ, дат через присутність бл. 120 представників цієї родини як чоловічої, так і жіночої статі у міщансько-купецькому середовищі краю. Тому акцент пошуку перенесено на маловідоме широкому загалу дослідників джерело – родинні списки євреїв, записи яких стали ключем до розуміння присутності трьох розгалужених гілок Мейтусів та конкретизації станового положення саме композиторської сім'ї.

Перша гілка починається Іосифом Мейтусом (нар. до 1790 р.), завершується славнозвісним Мойсеєм (нар. 4 березня 1869 р.) та налічує чотири покоління і бл. 15 осіб [8;11]. Її представники належали до купецького стану, володіли будинками на центральних вулицях міста і відомі відмінним знанням «мертвих зон» майнових законів Російської імперії, що призвело до диспутів і перегляду трактувань положень у юриспруденції на рівні урядового Сенату під назвою «Справа Янкеля Мейтуса» [17].

Друга гілка родоводу ширше розгалужена через кількість інформації – складається з 56 осіб і налічує п'ять поколінь [6; 10]. Її початок пов'язаний з Іосем (можлива й транскрипція Іосиф) Мейтусом (нар. до 1785 р.), який, ймовірно, є тою ж людиною, яка розпочала першу гілку, і завершується Йосифом-Менделем 1890 р. н. У цьому генетичному ланцюжку очевидна присутність багатодітних родин з переважаючою кількістю народжених дівчаток, через яких Мейтуси успішно поріднювалися з заможними родинами Воліц, Заславських, Гольденбергів, що дозволяє припустити фінансову стабільність її репрезентантів. Разом із тим, риси другої лінії не окреслюються на межі ХІХ -ХХ ст., можливо через вродження роду або через перехід жіночої половини Мейтусів після шлюбу на прізвища чоловіків.

Третя гілка [7] демонструє генеалогічну лінію, що веде від прадіда Ушера (нар. бл. 1820 р.) через діда Шльому-Арона (нар. 1843 р.) до батька композитора – Ушера Мейтуса (нар.1870 р.). Поки невідомо, чи з'єднується означена гілка з двома попередніми на помежів'ї ХVІІІ -ХІХ ст., але очевидна їхня приналежність до купецтва аж до 1896 р., коли через «непоновлення капіталу» родину перемістили до міщанського стану.

Таким чином, взявши за основу родинний перелік третьої гілки і додавши персоналії та інформацію по них з метричних книг, документів міщанської думи, відомостей від спадкоємців композитора, зокрема від його онука, кандидата філософських наук В. В. Мейтуса, генеалогічне дерево родини композитора Мейтуса нараховує чотири елісаветградські покоління з 45 осіб. У зведеному вигляді родовід українського митця виглядає так:

РОДОВІД КОМПОЗИТОРА Ю.С. МЕЙТУСА

I покоління

1. Ушер (бл. 1820 – бл. 1873) – елісаветградський купець.
х Хана-Хая Шлемова (1823 – ?)

II покоління

- 2/1. Естер Ушєрова (1840 – ?)
х 07.12.1860, Елісаветградська синагога
АРХАНГОРОДСЬКИЙ Іцко Нахманов (1840 – ?)

- 3/1. Шльома-Арон Ушеров (1843 – ?) – елисаветградський купець. У 1896 переведений разом із дружиною і сином Ушером у міщани.
х Мірля-Фейга Дувідова (1843 – ?)
- 4/1. Хаїм Ушеров (1845 – ?)
х 07.08.1869, Єлисаветградська синагога
ЗЛОТОПОЛЬСЬКА Рисля Мошкова (1851 – ?)
- 5/1. Геня-Рейзя Ушєрова (1849 – ?)
х 27.11.1869, Єлисаветградська синагога
ЗАСЛАВСЬКИЙ Мордко Борухов (1850 – ?)
- 6/1. Аврум-Іосель Ушеров (24.04.1855 – 23.03.1876)
- 7/1. Янкель Ушеров (1856 – ?)
х 17.12.1881, Єлисаветградська синагога
ЗЛОТОПОЛЬСЬКА Фріма Мошкова (1861 – ?)
- 8/1. Іцко Ушеров (2.04.1859 – ?)
х 01. 1882, Геня Гершова (1862 – 10.12.1905)
х 2. 1911, Ліза Іосифова (1860 – ?)
- 9/1. Хацкель Ушеров (19.04.1862, Єлисаветград – 2.04.1863, там само)

III покоління

- 10/3. Хая-Ідес Шльомова (7.05.1866, Єлисаветград – ?)
- 11/3. Рухель-Лея Шльомова (1867 або 1868 – ?)
х ХАРЛАБ Дувід-Меєр Іоселев (Давид Йосипович) (1863 – ?) – елисаветградський фотограф.
- 12/3. Ушер Шльомов (Сергій Самуїлович або Соломонович) (12.08.1870, Єлисаветград – 1968, Київ) – лікар. Практикував у Єлисаветграді, Харкові, Красноярську, Києві.
х КЕРНЕС Ліза (Єлизавета) Ісааківна (? , ймовірно Біла Церква Київської губ. – 1955, Київ)
- 13/3. Сура Шльомова (02.11.1872, Єлисаветград – ?)
- 14/3. Естер Шльомова (1874 – ?)
- 15/3. Давид Шльомов (9.05.1882, Єлисаветград – 11.12.1883, там само)
- 16/4. Рух-Лея Хаїмова (15.09.1872, Єлисаветград – ?)
- 17/4. Геня Хаїмова (6.12.1874, Єлисаветград – ?)
- 18/4. Ошер Хаїмов (12.11.1878, Єлисаветград – ?)
- 19/7. Ліза Янкелева (4.09.1884, Єлисаветград – ?)
- 20/7. Ушер Янкелев, після охрещення Костянтин Якович (28.05.1888, Єлисаветград – ?)
- 21/7. Олександр Янкелев (по метриці Якович) (7.03.1890 – ?)
х Фейга
- 22/8/1. Рухель-Лея Іцкова (15.10.1884, Єлисаветград – ?)
- 23/8/1. Естер Іцкова (10.07.1886, Єлисаветград – ?)

24/8/1. Ушер Іцков (18.05.1888, Єлисаветград – ?)

х Іта-Марьям

25/8/1. Шльома Іцкович (30.04.1891 – ?)

26/8/1. Аврум Іцкович (3.01.1893 – ?)

27/8/1. Ізраїль Іцкович (19.05.1897 – ?)

IV покоління

28/11. ХАРЛАБ Емануїл Дувидов, після прийняття християнства (1909) Емануїл Давидович (10.08.1890, Єлисаветград – ?) – юрист.

29/11. ХАРЛАБ Анна Дувидова (27.10.1897 – ?)

30/11. ХАРЛАБ Олена Дувидова (3.03.1902, Єлисаветград – ?)

31/11. ХАРЛАБ Ніна Дувидова (?, Єлисаветград – ?)

х БУРЕР Петро (бл. 1892) – юрист.

32/12. Юлій Ушеров (Юлій Сергійович) (15.01.1903, Єлисаветград – 2.04.1997, Київ) – український композитор.

х 1. Л. ФАРБЕР – актриса оперети.

х 2. ВАСИЛЬЄВА Олександра Іванівна (12.03.1916, Сталіно – 27.11.2004, Київ) – українська актриса театру.

33/12. Олександра Ушєрова (Олександра Сергіївна) (23.06.1908, Єлисаветград – ?, Москва) – скрипалька, працювала в оркестрі Харківського театру музичної комедії.

х ФАРФЕЛЬ (псевдонім ФАРРЕЛЬ) Олександр – актор розмовного жанру, конференсьє, співак.

34/20. Леонід Олександрович (26.08.1917, Єлисаветград – ?)

35/23. Євгеній Ушеров (20.08.1916, Єлисаветград – ?)

Іншу лінію пошуку підказала стаття музикознавця І. Сікорської [21], де окреслена суміжна лінія IV-го покоління роду. Вивчення матеріалів у напрямку родини Харлабів, а саме таким є прізвище двоюрідної сестри композитора, з якою Юлій товаришував у дитинстві й сфотографований на відомій світлині гімназійних років, привело до встановлення рідної тітки Рухелі-Леї Мейтус, у шлюбі Харлаб. Батько Оленки, місцевий фотограф Давид Харлаб, у червні 1890 р. викупив так звану «Берлінську фотографію Глікмана». Реконструкція декорацій, покращення технології виготовлення фото завдяки купівлі апаратів новітньої конструкції, можливість вести миттєву фотозйомку без залежності від погодних умов, виконувати портрети в натуральну величину, відповідальне ставлення до роботи вивело «Фотографію Харлаба» на рівень найкращих закладів Російської імперії. Розташовувалося фотоательє на центральній вулиці міста – Двірцевій, у будинку купецької вдови Н. Д. Гунькіної-Кіяниціної. Сучасну техніку Харлаба і його працездатність високо цінували єлисаветградські мешканці, із задоволенням користуючись нагодою зафіксувати на світлинах себе і своїх родичів. Був Д. Харлаб і провідним фотографом заводу сільськогосподарських машин братів Ельворті – виконував якісні реклам-

ні фотографії продукції для виставок і буклетів. Із часом вдалий бізнес дав змогу Д. Й. Харлабу купити кілька власних будинків, що здавалися підприємцям під магазини, контори, прибуткові квартири. Зароблені орендою нерухомості кошти фотограф вклав у будівництво родинного будинку на розі вулиць Двірцевої та Інгульської, що відбувалося упродовж 1910-1915 рр. за проектом відомого єлисаветградського архітектора Я. В. Паученка.

Серед численних вихідців двоюрідної гілки Мейтусів – Емануїл Харлаб, двоюрідний брат Юлія Сергійовича. Студент найпрестижнішого навчального закладу міста – земського реального училища, «смаглявий, чорноокий, повний, гарний юнак» [16, 28], був за манерами трохи повільним, самовпевненим, але коректним і досить розвинутим. У середовищі однокласників Емануїла та трьох його друзів (М. Завадовського, С. Каменичного, Д. Резнікова) називали «енциклопедистами», причому за Харлабом закріпилося прізвище «Деламбр» на честь відомого французького астронома Ж.-Б. Деламбра. Згідно зі спогадами М. Завадовського [16], 1908 р. після закінчення училища Харлаб-молодший вступив на юридичний факультет Московського університету. Для змоги улаштуватися на державну службу, або, припускаємо, щоб отримати змогу вступити до адвокатури, Емануїл у 1909 р. прийняв християнство вірменогригоріанського зразка [7].

Інша представниця родини – Ніна Давидівна Харлаб – була доброю знайомою відомого українського політичного діяча О. Семененка. У листі до Є. Маланюка від 23.11.1959 р. [15] респондент повідомив про її шлюб з Петром Бурером, членом Харківської колегії адвокатів, а пізніше – військовим слідчим у Сибіру.

Наступне суперечливе питання стосується відомого в Єлисаветграді будинку по вулиці Дзержинського (зараз вул. Віктора Чміленка), або в дожовтневі часи – Будинку Мейтусів на Московській вулиці, що також належить до проектів відомого єлисаветградського архітектора Якова Васильовича Паученка. Тривалий час вважалося, що будівля зводилася на замовлення лікаря Сергія Самуїловича Мейтуса як спеціалізований медичний заклад (на першому поверсі), що поєднувався з житловими кімнатами родини (на другому поверсі). Іншу версію подала музикознавець І. Сікорська [21], вказавши, що будинок нібито призначався для міського равина В. І. Тьомкіна, який по закінченні будівництва не захотів до нього перебиратися, запропонувавши єврейській громаді здати приміщення в оренду. Мотивація відмови проста: Володимир Іонович вже мав власну оселю. Як відомо, облаштування власного родового гнізда – справа не дешева, вимагає розміреності й поступовості, коштів і часу. То куди ж подівся будинок Тьомкіна сім років потому? Адже в довідковому виданні 1910 р. [4] значиться, що міський равин – інженер-технолог Володимир

Іонович Тьомкін – мешкає в будинку Шатуновського по вулиці Інгульській.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ні будинок Мейтусів не міг зводитись Я. В. Паученком у 1897 р., ні маленький Юлік у 1903 р. практично не міг з'явитися на світ у цьому будинку. За свідченнями кіровоградського мистецтвознавця А. Надєждіна, кар'єра видатного єлисаветградського архітектора розпочалася 1897 р. після отримання ним спадку – батьківської майстерні. Тож першим самостійним проектом майстра було будівництво власного будинку, який став головною рекламою та рекомендацією для подальших замовлень. Тому зведення будинку Мейтусів за кресленнями Я. В. Паученка може бути датовано лише початком 1900-х рр., як і вказувала охоронна дошка.

Але цьому твердженню суперечить постанова Єлисаветградської міської управи, зафіксована в Журналі засідань від 17 грудня 1898 р. Документ свідчить: «Унаслідок поданих прохань оголосити... <...> міщанину Я.У. Мейтусу (8 січня 1899 р., № 5600), що клопотання його про отримання дозволу на побудову в його дворі по Московській вул. дерев'яного сараю неможливо задовольнити до рішення Судом справи зі звинувачення його, Мейтуса, у зведенні в його дворі дерев'яного сараю без належного на це дозволу і у порушенні правил будівельного уставу»[5]. Запис гіпотетично підтверджує існування будинку по Московській вул., бо єлисаветградська традиція передбачала спочатку зведення житлового будинку, а потім розбудову допоміжних приміщень. Ініціали Я.У. вказують на приналежність оселі родині Мейтусів, зокрема господарем його міг бути двоюрідний дід композитора Янкель Ушеров Мейтус.

Другий вектор опрацювання матеріалів ДАКО доволі прозаїчний, але необхідний у відновленні історичних зв'язків, вивченні інформаційного поля і дієвої сторони музичного мистецтва. Завдяки ознайомленню з періодичними виданнями (місцевими газетами, довідниками) відновлені відомості щодо батька композитора – лікаря Ушера Шлемова Мейтуса. Єлисаветградці називали його Сергієм Самуїловичем. Причини зміни імені невідомі: подібне могло відбуватися чи то після вихрещення, чи у зв'язку зі зручною адаптацією на російську мову. З традиційного «Російського медичного списку» за 1901 р. дізнаємося, що Мейтус Ушер Шліомов народився 1870 р., закінчив лікарський факультет у 1895 р. за спеціалізацією «Внутрішні і нервові хвороби» і є вільно практикуючим спеціалістом у Єлисаветграді Херсонської губ. [20]. Така інформація повторювалася довідником упродовж 22 років, тобто до від'їзду родини з Єлисаветграда. На 1924 р. до спеціалізації лікаря додаються «дитячі хвороби», місцем роботи стає м. Харків, УРСР, а ім'я змінюється на Сергія Соломоновича (для уточнення поряд з новим ім'ям по батькові вказано старе) [22].

Тож епопея становлення лікарської практики батька композитора С. С. Мейтуса стартувала на початку ХХ ст. Найбільш раннім джерелом, що підтверджує присутність відомого українського педіатра на теренах елисаветградського життя, є розміщена у місцевій газеті «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления» за вересень 1903 р. реклама «Лікарні з постійними ліжками лікаря Мейтуса» [3]. Місцезнаходження її – (зважте, Ю. С. Мейтус народився у січні 1903-го!) на розі Успенської (зараз Гоголя) та Великої Перспективної. При діючій приватній клініці функціонував електролікувальний кабінет з використанням статичної електрики, гальванічних і фарадичних струмів, сухих електро- ванн. Як на початок ХХ століття – досить передовий рівень обладнання! Приватний прийом відбувався з окремого входу, на зразок сучасних полі- клінік. Тож більш вірогідно, що саме тут і народився майбутній компози- тор, а до означеної будівлі на Московській родина переїхала не раніше 1904 р. Але вже з 1908 р. будинок навпроти Великої хоральної синагоги в дійсності належав лікарю Мейтусу, що активно практикував як терапевт, педіатр та невропатолог. Освічений фахівець із дипломом Київського уні- верситету св. Володимира, «колишній ординатор першої внутрішньої клі- ніки Віденського університету», Сергій Самуїлович мав репутацію людя- ного, чуйного, уважного професіонала. При лікарні було відкрито лабора- торію медичних аналізів, запроваджено спеціальну систему дієтичного лікування та *maskur* – переогодовування (рос. «переупитывания»), працю- вав масажний кабінет.

Для відкриття подібного сучасного медичного закладу потрібні були вагомі кошти. За інформацією родини, мешкали Мейтуси доволі заможнo. Їхнє виключення з елисаветградського купецького стану зовсім не озна- чало банкрутства. Накопичивши кошти завдяки вдалим торгівельним операціям, дід композитора вклав певні суми в нерухомість – будинки в різних районах міста, на орендній платі з яких могла вільно жити числен- на родина. Ще однією статтею доходів успішного торговця було кредиту- вання під закладні. Фінансову незалежність підтверджував капітал, укла- дений в дорогоцінні папери та об'єкти нерухомості. Задовільний матеріа- льний стан родини дозволив старшому сину надати можливість отримати фактично єдину можливу вищу освіту для людини єврейського похо- дження – медичну. Як свідчить родове дерево, з шести народжених дітей Шльоми-Арона і Мірлі-Фейги Мейтусів – двох хлопчиків і чотирьох дів- чаток – син Ушер вважався за єврейськими традиціями спадкоємцем (другий хлопчик – Давид – помер, проживши лише півтора року), тому увага родини сконцентрувалася на підтримці саме його.

Чому спеціаліст-лікар з двома дипломами – Київського та Віден- ського університетів – обрав для медичної практики саме Єлисаветград? Можливо тому, що на початок ХХ ст. у місті не існувало жодного схожого

за функціями закладу. Прогресивне зростання медичної культури Єлисаветграда підтримувалось широкою приватною практикою багатьох діячів медицини, що гуртувалися навколо Медичного товариства. Відомо, що на 1919 р. лікар Мейтус був активним учасником цього Товариства.

Окрім належності У.Ш. Мейтусу двох будівель (перша – на перехресті Успенської і Великої Перспективної, більш вірогідно, що це будинок по вул. Гоголя навпроти пошти, втрачений під час Другої світової війни; друга – по вул. Московській, де зараз розташований 1-й корпус Музичної школи № 1 ім. Г.Г. Нейгауза) вдалося підтвердити його власність ще на одне приміщення – будинок по вул. Верхній Пермській. Газетні й довідкові рекламні оголошення свідчать про те, що якийсь Мейтус (без уточнення ініціалів) на 1910 р. мав власний будинок за цією адресою, ще й бакалійний (винний) магазин при ньому. Частину приміщення орендувала «Хімічна красильня і пральня» М. Я. Сердюковського [4]. У переліку домовласників м. Єлисаветграда за 1911-1912 рр. вказано, що будівля належала саме Ушеру Шлемовичу Мейтусу і упродовж означеного часу тут будувався кам'яний сарай, підвал, погріб і вигрібна яма [9]. На 1913 р. приміщення орендувалося Першим ощадно-позичковим Товариством [14].

1922 р., під час кампанії боротьби з антисанітарним станом дворів, саме як домогосподаря цього будинку – лікаря Мейтуса оштрафовано на 10 млн. руб. (у випадку невиплати йому загрожував арешт на два тижні). Причиною безладу у подвір'ї була пекарня «Єпо», котру також покарали штрафом на 20 млн. [23].

Ще один, четвертий, будинок Мейтуса, розташований на розі Нижньо-Донської і Миргородської вул. (зараз Тимірязєва і Калініна), було взято в оренду наглядцем Акцизного управління Михайлом Івановичем Бунескулом (відомості 1913 р.) [14].

Зрозуміло, що після військового перевороту 1917 р. й переходу влади до рук пролетарських мас, заможний лікар Мейтус став належати до класу буржуазії і його «заставляли ділитися» з голодуючими та нужденними. Коли весною 1922 р. у зв'язку з тяжкими матеріальним положенням міста єлисаветградська газета «Красный Путь» розпочала друкувати «Список осіб, що підлягають обкладенню голодними пайками», то Мейтусу призначено 20 пайків і в дужках переліку вказано: «спек[улянт]» [18]. Невиконання здачі пайків у триденний строк каралося судом Ревтрибуналу і конфіскацією запланованого у подвійному розмірі.

Таким чином, дослідження у галузі музичної регіоналістики Кіровоградщини неможливі без відновлення історичного, суспільно-політичного і музично-громадського простору краю, що мають документальною, джерелознавчою й інформаційною базою фонди ДАКО.

Джерела та література:

1. Архимович Л. Б., Мамчур И. А. Юлий Мейтус: очерк жизни и творчества / Лидия Борисовна Архимович, Игорь Мамчур. – М.: Сов. композитор, 1983. – 136 с.
2. Бас Л. О. Юлій Мейтус / Леонтина Олександрівна Бас – К.: Музична Україна, 1973. – 57 с. (Серія «Творчі портрети українських композиторів»)
3. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. – 1903. – 2 сент.
4. Весь Елисаветград за 1910 год. – Елисаветград, 1911. – С. 85.
5. ДАКО, Ф. 78, оп. 1, спр. 32.
6. ДАКО, Ф. 78, оп.1, спр. 242, арк. 192 зв – 194 зв.
7. ДАКО, Ф. 78, оп.1, спр. 242, арк. 196 зв – 197 зв.
8. ДАКО, Ф. 78, оп.1, спр. 242, арк. 222.
9. ДАКО, Ф. 78, оп. 2, спр. 773, арк. 25 зв, 49.
10. ДАКО, Ф. 78, оп. 5, спр. 248, арк. 358зв – 362.
11. ДАКО, Ф. 78, оп. 5, спр. 248, арк. 387зв – 389.
12. ДАКО, Ф. 185, оп. 1, спр. 75, арк. 60 зв.
13. ДАКО, Ф. 185, оп. 1, спр. 82.
14. Ежегодник «Голоса Юга». – Елисаветград, 1913. – Режим доступу : <http://www.library.kr.ua/elib/golosuga1913/golosuga4.html>
15. Елисаветград и елисаветградцы за 250 лет : диалог веков [сост. А.В. Чуднов]. Проект электронной библиотеки. – Кировоград, 2004.
16. Завадовский М. М. Страницы жизни / М.М. Завадовський. – М. : Издательство МГУ, 1991. – 334 с.
17. История Российской недвижимости // Режим доступу : <http://www.realtyhistory.ru>.
18. Красный Путь. – 1922. – № 83. – 13 апр. – С. 1.
19. Малишев Ю. В. Юлій Сергійович Мейтус / Юрій Володимирович Малишев. – К. : Держ. видав. УРСР, 1962. – 44 с.
20. Российский медицинский список. – 1901. – СПб. : Типография МВД, 1901. – 617 с.
21. Сікорська І. Юлій Мейтус і Єлисаветград / Ірина Михайлівна Сікорська / Ю.С.Мейтус. Сторінки життя і творчості. Спогади. Статті. Листи. Матеріали / Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. – Вип. 34. – К., 2006. – С. 124 – 133.
22. Список медицинских врачей СССР (на 1 янв. 1924 г.) – М. : Издание Нар. Комиссариата здравоохранения РСФСР, 1925. – С. 527.
23. Штрафы за антисанитарное состояние дворов // Красный Путь. – 1922. – № 163. – 19 июля. – С. 2.

Відомості про автора: *Долгіх Марина Василівна*, кандидат мистецтвознавства, викладач-методист Кіровоградського музичного училища, член Національної спілки краєзнавців України.

Василь Докучаєв та Анатолій Коверга – легенди єлисаветградського природознавства

Природа Кіровоградщини неодноразово надихала науковців різних поколінь на ґрунтовні дослідження у різноманітних сферах природознавства. Частина з них народилася у нашому краї і присвятила своє життя вивченню природи. Частина була захоплена нашими неозорими степами і залишалася тут тривалий час, вивчаючи їх упродовж всього життя. Долі двох неординарних людей – В.Докучаєва та А.Коверги – залишилися на-завжди пов'язаними з історією кіровоградської природничої науки. Їм і присвячена ця стаття.

Коли мова заходить про теперішні криваві події під Докучаєвськом на сході України, назва цього населеного пункту мимоволі просить розповісти про людину, на честь якої назване це місто. Корінного росіянина, доля котрого увібрала в себе нагадування про зовсім інші російсько-українські відносини; вченого, який шанобливо ставився до нашої землі та її людей.

Вивчаючи «справжню чорноземну полосу» всесвітньовідомий природознавець, засновник генетичного ґрунтознавства Василь Докучаєв (1846 - 1903), звісно, крім інших, не обійшов увагою й українські ґрунти: від Донеччини до Буковини. Дав їм наукову класифікацію. Зробив висновок про те, що «чорнозем – ідеальний ґрунт», котрий може й повинен стати «царем ґрунтів», бо «дорожчий будь-якої нафти, всілякого кам'яного вугілля, дорожче золотих і залізних руд».

Про перебування вченого з Санкт-Петербурга в Україні (починаючи з 1877 року) свідчать протоптані ним стежки. Так, у 1881 році експедиція Вільного економічного товариства, на чолі якої стояв Василь Васильович, мала такі маршрути: «Фастів-Сміла-Знам'янка-Миколаїв» та «Кременчук-Протопопівка-Знам'янка-Єлисаветград-Ольвіополь-Томашівка... («Верстви дві-три дорога помітно підіймалася від правого берега ріки Синюхи, притоки Бугу; потім підступив ледь хвилястий безлісий степ, котрий і потянувся через Голованівськ (Балтського повіту) до Томашівки...»). За її мету слугувало дослідження чорнозему на вододілі Дніпра й Південного Бугу. Взято зразки ґрунтів поблизу Крюкова (правобережжя Кременчу-

ка), Протопопівки (Олександрійський район), Знам'янки («среди лесной полянки»), Єлисаветграда (теперішнього Кіровограда, який «расположен среди очень волнистой местности, по берегам Ингула») та Голованівська. Детально про все це йдеться в монографії В. Докучаєва «Русский чернозём» (1883). Праця, що стала основою його докторської дисертації, розповідає, зокрема, й про особливу якість чорноземів згаданого Єлисаветградського та сусідніх повітів. «О почвах между Треповкой и Елизаветградом в моём путевом журнале значится: - пише дослідник, - «здесьний чернозем - в сыром виде, как уголь».

На Кіровоградщині й зараз не забувають про ґрунтознавця. В Устинівському районі з часу його експедицій лишилося село Докучаєве, де, за переказами старожилів, завдяки природолюбів з'явилися й ставки, й лісонасадження. А в Маловисківському районі - поблизу села Оникіїве – чотири «докучаєвські лісосмуги», яким уже понад сто років. Саме про них у «Господніх зернах» згадує шевченківський лауреат Григорій Гусейнов, цитуючи поета Олексу Ющенка: «Те знамените зелен-маєво: міцні горділиво дерева, зелений розчерк Докучаєва не зломить сила вітрова. Оникіївські лісосмуги, квадрати поля поміж них...». Унікальні пам'ятки степового лісорозведення в 1968 році оголошено ботанічною пам'яткою природи місцевого значення.

Нещодавно знайомий журналіст побував на екскурсії в легендарній (заснованій ще у 1888 році!) Водянській, точніше, Чорноліській лісній школі, що поблизу Знам'янки. Під час екскурсії він почув щось сенсаційне, мовляв, «тут також працював Докучаєв»! Майже дослівну фразу якогось Фоменка знаходимо в інтернет-павутинні. «Невже відкриття?», - подумалося. Втім, зателефонувавши директору цього закладу Ользі Бойчук уточнив, що йдеться не конкретно про школу, а про місцевість. Дослідник вивчав ґрунти поблизу Олександрівки, Богданівки, Цибулевого, у Чорному лісі. Проте, старезний примірник книги «Русский чернозём» шанобливо зберігається в бібліотеці навчального закладу лісівників, ще кілька томів рідкісних прижиттєвих видань Докучаєва є й у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Врешті-решт, до сказаного можна додати думку автора путівника «Заповідними місцями Кіровоградщини» Володимира Левицького, що під час вивчення лісового масиву навколо Водяного, Василю Васильовичу саме й спала на думку знайома ідея щодо необхідності лісонасаджень у посушливих степах! А її обґрунтування Докучаєв зробив у досі актуальній праці «Наши степи прежде и теперь. Издание в пользу пострадавших от неурожая» (1892). Це вже згодом, через кілька десятиліть, з'явилося «сталінське вчення про перетворення природи», а праця українських хліборобів остаточно зробила лісосмуги невіддільною частиною степового пейзажу.

У 1888-1894 роках Докучаєв (на запрошення Полтавського губернського земства) очолив нову експедицію, до складу якої входив і його учень, майбутній засновник і перший Президент Академії наук України Володимир Вернадський. Вони уклали ґрунтові карти губернії, а в самій Полтаві заснували природничо-історичний музей. (Принагідно додамо, що частина тодішньої Полтавської губернії тепер входить до складу Кіровоградщини).

У 1889 році Докучаєв підготував колекцію ґрунтів для Всесвітньої виставки в Парижі. Крім їх зразків, вона включала відповідні карти, зображення розрізів, таблиці, діаграми тощо (В.Докучаєв. "Краткий научный обзор почвенной коллекции, выставленной в Париже"). Звісно відвідувачі дивилися на все те, як на багатства й досягнення науки Російської імперії. Термін «Україна» не вживався. Втім, варто додати, що в столиці Франції "у якості представника В.Докучаєва" цією експозицією опікувався й демонстрував колекцію українець, майбутній засновник вчення про біосферу Володимир Вернадський. Колекція отримала золоту медаль, а Василь Докучаєв, як організатор, був нагороджений орденом "За заслуги по землеробству" («Chevalier de merite agricole»). І тільки після цього триумфу Докучаєв з'їздив до Парижа, Берліна, Відня.

Тривалий час побутувала легенда, що відтоді (чи, як повідомляють інші численні «докучаєвознавці», з часу іншої всесвітньої виставки 1900 року, або й усіх трьох, включаючи виставку в Чикаго 1893 року (там продавався англійський переклад книги "Наші степи колись і тепер"), в Міжнародному інституті метрології імені Паскаля в Парижі поряд з еталонами метра, кілограма та інших мір поміщено «чорноземний діамант»: «еталонний кубометр чорнозему з колекції Докучаєва», як зразок найродючішого ґрунту в світі, як "цар ґрунтів". Цікаво, що в добу горбачовської «гласності» журналісту «Правди» вдалося з'ясувати, що легендарний моноліт справді зберігався у Сорбонському університеті аж до «студентської революції» 1968 року. На жаль, у ході сутичок з поліцією був розвалений. Тож на горіщі Національного агрономічного інституту французькі ґрунтознавці зберегли лише його уламки. Втім, у цій історії з «кубометром чорнозему» лишається багато незрозумілого. Наприклад, дивує та обставина, що кожний новий «знавець» описує власну версію історію походження того незвичайного еталону. Одні вважають, що ґрунт привезено з «ковилового степу Воронезької губернії» (сучасний Панінський район), інші – з Тамбовщини. Нарешті в Україні є припущення щодо Полтавщини або Кіровоградщини (Добровеличківський район). Щоправда, навіть пересічній людині важкувато уявити, що понад століття столиця Франції була обставлена отими кубами ґрунту! Втім, посадовці перелічених областей досі (при нагоді й без неї) обов'язково гордовито розповідають заїжджим гостям, що саме у них чорнозем найкращий. Тож,

враховуючи значну міфологізацію й полеміку навколо «докучаївського чорнозему за кордоном», хочеться, щоб цим питанням поцікавилися ще й українські журналісти або просто допитливі люди з наших країв, якщо такі, можливо, колись у Парижі захочуть поглянути не лише на диво Ейфеля та заглянути до пивнички.

Втім, є ще одна складова українського зрізу «руського чернозёма». По-перше, описуючи степи, ліси, річки, ґрунти, рослинний і тваринний світ України, Докучаєв посилається не лише на власні спостереження та праці іноземних дослідників-попередників, пересипаючи праці крилатими латинськими висловами й сентенціями арабських мудреців. Його увагу привертали й думки та досвід місцевих хліборобів. Українські народні назви топонімів допомагають вченому-ґрунтознавцю доводити власні наукові висновки. Крім того, він не цурається й набутків видатних українських учених.

Так, стверджуючи, що легендарна геродотівська Гілея – природні ліси в долинах наших річок – колись простягалася аж до Азовського й Чорного морів, Василь Докучаєв у підмогу бере авторитет Дмитра Яворницького - «г.Эварницкого» - та його працю «История запорожских казаков»! (Природно, що науковими зв'язками ідей та відкриттів у працях цих видатних дослідників степової України зацікавились сучасні ґрунтознавці).

Принагідно зауважимо, що Докучаєв, вивчаючи дніпрові пороги, які «утворилися задовго до Запорозької Січі й походів Олега на Царгород», неодноразово посилається не лише на «козацького батька», але й українського історика та археолога Володимира Антоновича. Проблем степових посух дошукується занурюючись аж у добу Аскольда й Діра, Олега й Костянтина Багрянородного, звертаючись до вивчення давніх київських літописів. Докучаєва цікавили розкопки давніх курганів. По них він також намагається розгадати таємниці чорноземів. На його думку багато повчального і справді грандіозного могла б розповісти навіть людина кам'яного віку, сучасниця мамонта й льодовикової епохи, якби більше й раніше почала любити й вивчати свою рідну природу.

А як закохано – не забуваючи про враження Миколи Гоголя! - описує степ Василь Докучаєв, Навіть через століття вченого цікаво читати.

Втім, ґрунтознавцю боляче, що «від справжніх степів лишилися лише жалюгідні клаптики». Вже тоді майже зникла первісна степова флора й фауна, той благословений час, коли, за словами старожилів, «як дерева стояли тирса, буркун, горошок і ковила; трави такі, що аж по груди, а то й більше, а роса по траві, як вода». «Степи, оспівані Гоголем, - шкодує небайдужий вчений, – будуть не сьогодні-завтра мати так само мало спільного з сучасністю, як і сама Запорозька Січ...».

Отож, щоб український зріз «руського чернозёма» був повноціннішим, до вивчення праць основоположника наукового генетичного ґрунто-

знавства та зональної агрономії Василя Докучаєва не завадило б частіше долучатися й нашим ...історикам, філологам, етнографам... До всього - Василь Докучаєв (поряд зі згаданим Дмитром Яворницьким) вважається ще й одним з фундаторів музейної справи України!

Рік потому, як пішов з життя знаменитий ґрунтознавець, у родині Ковергів, що мешкали на Новоархангельщині, сталася радісна подія – народження хлопчика. Про те, що саме цього року нашому земляку й визначному вченому-ботаніку Анатолію Софроновичу Коверзі, котрий майже двадцять років (1939-1958) очолював Нікітський ботанічний сад, виповнюється 110 років від дня народження, довідався з «Історичного календаря Кіровоградщини на 2014 рік» Володимира Боська.

Втім, якого саме числа маємо відзначати ту славу дату? Ні десятирічної давнини публікація співробітниці обласного краєзнавчого музею Лідії Михайлюкової в «Народному слові», ні привабливі книжкові видання про всесвітньо відомий дендропарк, що стоять на полицях бібліотеки імені Дмитра Чижевського, ні навіть всезнаюча мережа Інтернету не давали відповідь на, здавалося б, просте запитання...

Отож, перш, ніж народився цей матеріал, довелося поспілкуватися з багатьма науковцями та краєзнавцями, а також директором Новоархангельського краєзнавчого музею Юрієм Садовенком, працівниками Тернівської сільради, аж поки не вийшов на бібліотекаря з Тернівки Василя Когута. Саме він, посилаючись на некролог з газети «Советский Крым» від 7 липня 1989 року, запевнив, що таємничий Анатолій Коверга народився 27 серпня 1904 року.

Про рід Ковергів з села Тернівки Новоархангельського району мало що відомо. Примітно, що з дитинства односельці звали його Тодосієм. Нібито під час громадянської був поранений. З юних літ виявив здібності до навчання.

Але коли Зоя Грицайова – зберігач фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею – познайомила з матеріалами, переданими закладу в рік смерті дружиною Анатолія Коверги Єлизаветою Львівною, відкрилося багато нового, цікавого. Ось тримаю в руках «Студентську картку», виписану на ім'я Коверги Анатолія Теодоса Софроновича, котрий з вересня 1927 року навчався на «робфаці Донецького І.Н.О. в місті Луганському». Подвійне ім'я – Анатоль Теодос – в жодному документі в подальшому не фігуруватиме. Можливо за цим свідомо приховано якусь родинну таємницю уродженця Тернівки, пов'язану з «непролетарським походженням», що в майбутньому могло стати на заваді успішній кар'єрі в умовах сталінського тоталітаризму?

Далі, з 1930 року, було навчання в Ленінградському університеті, аспірантура, поглиблене вивчення фізіології та біохімії рослин. А вже наукові дослідження в Нікітському ботанічному саду дали можливість у

1939 році захистити кандидатську дисертацію, результати якої щасливо впроваджувалися в практику садівництва. Не випадково, що того ж таки року на посаду директора Саду Академія сільськогосподарських наук рекомендувала саме Ковергу.

...Автор цих рядків неодноразово з незмінним задоволенням відвідував рукотворне диво природи Криму, двадцять третім директором якого був наш земляк Анатолій Коверга. Ще в шкільні роки, коли всерйоз мріяв стати біологом, про його людський і науковий подвиг прочитав в улюбленому журналі «Юный натуралист». Виявляється, під час гітлерівської окупації найстарішій науковій установі Криму було завдано, здавалося б, непоправної шкоди: в 1941 році до Райху автоколоною вивезли безцінну колекцію гербарію, який з часу заснування Саду близько півтора століття дбайливо збирало кілька поколінь ботаніків. Тож, коли навесні 1944 року ботанічний сад відвідав Маршал Радянського Союзу Федір Толбухін, Анатолій Коверга довірливо поскаржився йому на страшну і, здавалося б, непоправну біду. (У згаданих фондах музею зберігається світлина, котра, можливо, зафіксувала саме цей момент, оскільки на ній, крім самого полководця і його колег, є також зображення нашого героя та письменника Костянтина Паустовського). Негайно по всіх фронтах за підписом Толбухіна розіслали циркулярного листа. Так почалися пошуки легендарного гербарію. Незабаром надійшов і перший відгук. Сповіщали, що колекцію буцімто бачили в польській Познані... Відтоді, втрачаючи й знову отримуючи надію, Анатолій Коверга – неспокійний вчений у погонах полковника – рухався слідком за наступаючими радянськими військами (Одер, Зеєловські висоти, Берлін) - від одного звільненого міста до іншого, консультуючись з німецькими ботаніками, лишаючи позаду небезпечні кілометри доріг Польщі та Німеччини. У квітні 1945 року, коли ще тривали бої за рейхстаг та імперську канцелярію, в штабі фронту на пошуковця чекала товста пачка листів: писали офіцери, солдати, співробітники штабів, кореспонденти фронтових газет, розвідники. Одні в Ліберфельді поблизу Дрездена знайшли «в ящиках багато засушеного сіна в папері», інші в Нойзенхагені щось схоже, ще хтось пропонував негайно вирушати до австрійського Тіролю, але... Всі ті ризикові мандри не приносили очікуваного результату. Поталанило аж у Бенгені, що в Сілезії! Тут, у покинутих конюшнях, серед поспіхом кинутої величезної ентомологічної й орнітологічної колекцій Академії наук Української РСР, серед штабелів книг, вивезених з бібліотек Києва та інших міст, знайшов не тільки гербарій Нікітського ботсаду (тобто майже дев'яносто тисяч аркушів з засушеними рослинами, які шукав, але ще й гербарій інституту ботаніки АН УРСР! Безцінні для науки речі щасливо повернулися в Україну...

Крім того, у роки Другої світової війни Анатолій Коверга в насінні рослини з поетичною назвою "золотий дощ" знайшов і доставив до пере-

робного підприємства замінив імпортного медичного препарату, якого тоді потребували поранені бійці на фронті. Його непересічні знання біохіміка прислужилися й під час створення ефективних запальників до пляшок з горючими рідинами, що широко використовувались в боях з гітлерівською технікою.

...Після мало не детективної історії з поверненням знаменитого гербарію на плечі Анатолія Софронovichа лягла величезна й відповідальна наукова та організаційна робота, з якою він успішно впорався і відродив колишню світову славу свого дітища. Не дивно, що в його орденській книжці читаємо записи про нагороди як бойові, так і трудові: ордени Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани», медалі «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною в Великій Вітчизняній війні 1941-1945»... Були й відзнаки учасника Всесоюзних сільськогосподарських виставок у Москві з 1954 по 1957 роки. Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (1954, 1962). У 1952 році разом з колегами вчений став Лауреатом Державної премії СРСР (тоді Сталінської) в галузі сільського господарства за виведення нових сортів абрикосів, слив, інжиру та маслин.

Серед багатьох наукових та популярних праць біолога, таких, наприклад, як «Никитский ботанический сад. Путеводитель» (з 1950 року видання неодноразово перевидавалося), нашу увагу привернуло фундаментальне дослідження «Цитрусовые культуры Китайской Народной Республики», здійснене після поїздки до далекої країни. У названому кіровоградському сховищі старожитностей зберігається двомовний документ, який засвідчує, що 1 липня 1958 року Прем'єр Державної Ради КНР Чжоу Ень-лай вручив йому за проведену роботу медаль «Китайско-Советская дружба».

У післявоєнний період, крім наукового центру, Нікитський ботанічний сад поступово стає обов'язковим об'єктом відвідування іноземними делегаціями й почесними гостями. Не обходили увагою цю перлину Криму й члени радянського уряду: К.Ворошилов, Д.Мікоян, О.Косигін, В.Молотов, ім'я котрого, ботсад, до речі, носив починаючи з 1934 року. Збереглося фото, на якому останній з малою онукою позують на фоні південної природи в гурті з господарем Анатолієм Ковергою та відвідувачами Саду.

...Це, звісно, лише невелика децима інформації з життя й наукової діяльності нашого ушанованого земляка, якого ми повинні пам'ятати й шанувати. Особливо у ці непрості для Криму і нашої державності дні.

Відомості про автора: **Шепель Федір Олександрович**, член Національної спілки краєзнавців України, м.Кіровоград.

Станція Долинська і родина Бочковських

11 лютого 2015 року Верховна Рада України прийняла Постанову за № 184-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році». З метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті в ній на державному рівні передбачено відзначення 130-ї річниці від дня народження Ольгерда Іполіта Бочковського (*на фото*) – вченого із європейським ім'ям, визначного політичного і громадського діяча, уродженця станції Долинська Кіровоградської області.

З нагоди ювілею в Києві у Музеї видатних діячів Української культури пройшла Міжнародна наукова конференція «Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в західному світі».

У музеї історії Долинського району на Кіровоградщині 13 березня, в день народження вченого, під час урочистостей, відбулось покладання квітів та фотографування біля єдиного поки що в Україні погруддя і меморіальної дошки, встановлених О. Бочковському, презентації листівки, експозиції та дослідження зберігача фондів музею В. Маруценка «Станція Долинська і родина Бочковських».

Друга половина XIX століття увійшла в історію України бурхливим розвитком залізниць. А починалось все зі Львова. 4 листопада 1861 року до найбільшого міста Східної Галичини із столиці Австро-Угорщини Відня прибув перший потяг. У кінці 1865 року вже на російській території України урочисто святкували відкриття щойно збудованої залізничної гілки Одеса-Паркани. За чотири роки її продовжили через станції Голта, Єлисаветград до міста Кременчук на Дніпрі [15, 16]. Вона стала першою в числі залізниць, які за двадцять років густою сіткою вкрили територію нашої нинішньої держави.

Якщо на перших порах новий вид транспорту будувався за схемою економічної доцільності і мав сприяти постачанню товарного хліба до Одеського порту, то в наступні роки на залізниці покладалось вирішення переважної більшості транспортних питань. Із часом реальною силою їх розвитку став військово-промисловий комплекс. Без залізничного будівництва не можна було розвивати економічно перспективні регіони. Зведений залізничний перехід – міст через Дніпро поблизу Кременчука відкрив можливість реалізувати ідею побудови стратегічно важливих залізниць. Першою в цьому ряду стала залізнична гілка Знам'янка-Миколаїв. Після Кримської війни (1853-1856) поряд з Одесою у військово-комерційних колах Росії поступово зростав інтерес до розвитку міста Миколаєва. Його підігрів Указ уряду від 10 квітня 1862 року про відкриття Миколаївського Комерційного порту з дозволом заходу до нього іноземних пароплавів [14, 116]. Розпочалось відродження Чорноморського, але вже не парусного, а якісно нового – парового і броненосного флоту. Іншим Указом уряду від 19 січня 1870 року в Миколаєві було закладено перші броньовані кораблі [14, 125]. З цього часу розпочався розквіт Миколаєва як міста, порту і перспективного економічного центру Півдня Росії.

Місто не могло успішно розвиватися без вирішення ще однієї вкрай важливої проблеми. Заселені і розорані степи вздовж Інгулу щорічно нагромаджували значні запаси товарного зерна. Його транспортування волами і кількаразове перевантажування відбивалось на вартості вирощеного, гальмувало і стримувало виробництво і розвиток зернового господарства у Східній частині Херсонщини. Миколаївський порт і швидке зростання населення в місті дозволяли цю проблему вирішити.

Ось чому 222 верстову (1 верста – 1066,8 метра) залізницю між станціями Знам'янка-Миколаїв збудували в рекордно короткі строки – 1871-1873 рр. [15, 23]. Вона увійшла до складу потужної Харківсько-Миколаївської магістралі. В ході будівництва залізниці на 407 версті від Харкова, в малообжитому степу, спорудили крихітну за розмірами, стандартну за нормами будівництва станцію IV класу, назвавши її Долинська. Свою назву (на відміну від інших станцій, що одержували їх від найменувань найближчих до них населених пунктів) їй подарувала місцева землевласниця Ольга Федорівна Долинська, яка без вагань, без вимог компенсацій передала частину своєї землі казні під небачене в цих краях та унікальне, як на ті часи, будівництво.

Станція була маленькою і мало чим відрізнялась від її подібних на залізниці. Вона мала головну і три допоміжні залізничні гілки, типовий для станції IV класу пасажирський вокзал. Класність станції дозволяла мати при ньому буфет. Вокзал мав вихід до чумацького шляху (нині – вулиця Войкова, провулок Пролетарський). Якраз у цьому місці збігались

докупи і перетинались чотири польові шляхи. На їх перехресті стояла корчма. На горизонті, верст за три, ледь виднів хутір Водяний із помешканням пані Долинської. На однойменній із хутором річці залізничники зробили загату. З утвореного ставка на станцію для потягів подавали воду. Доки станція була проміжною, води для потягів вистачало. З часом, із збільшенням кількості і потужності потягів, довелося готувати іншу, більшу водойму, бо попередня стала маловодною. Нині з такою назвою на обох берегах цієї річечки розкинулось село Маловодяне.

Село Маловодяне, ставок.

Майже поруч з вокзалом збудували двоповерховий житловий будинок. У ньому проживав начальник станції (він, за існуючим порядком, походив із росіян, бо такі посади в царській Росії не могли займати вихідці інших національностей) та ще кілька сімей, що організовували безперебійну роботу станції. Проте основну масу обслуговуючого персоналу складали жителі навколишніх сіл. Вони виконували невластиву селянину, але відповідальну роботу – забезпечували в степу рух потягів. Окрема невелика залізнична лінія на станції підходила під кригу платформу для вантажів. Поруч був магазин (склад) для прийому і зберігання зерна. На кожному виході із станції стояли залізничні будки. Ближче до 80-их в її межах збудували ще й паровозне депо (стойло) на чотири потяги для ремонту і обслуговування рухомого складу. Воно вважалось запасним.

Перший потяг через станцію пройшов 20 серпня 1873 року [15, 24]. Цей день чомусь долиничани назвали днем народження свого міста. Дату підтверджує віддрукована в Москві фізична карта Кіровоградської області з позначенням на ній років заснування населених пунктів та важливих подій на теренах краю. Рік її видання – 1985-й. Далі ви переконаєтесь, що ці твердження, на мою думку, помилкові. 20 серпня 1873 року – це день відкриття станції Долинська.

Станція Долинська, мабуть, ще довго залишалась би маленькою і загубленою в степах. Але допоміг випадок. Верхньодніпровський поміщик, любитель старовини та історії, археолог Олександр Поль під час обстеження місцевості Сухої Балки на Інгульці натрапив на залізорудні мінерали. Чим ретельніше О. Поль вивчав віднайдені ним зразки, місцевість, де вони залягали, тим більше переконувався: залізорудні запаси в них невичерпні, а наявна руда – найвищої якості. Це дуже швидко підтвердили авторитетні спеціалісти, зокрема вчені Франції та Німеччини [18, 49].

Набагато важче було переконати у відкриттях таких родовищ Гірничий департамент Росії та столичних чиновників. У них настирливість О. Поля викликала роздратування. У відповідь нехтувались пропозиції, відмовлялись прохання (це й зрозуміло: до цього басейн злиття Інгульця й Саксагані не раз вивчали досвідчені вчені, навіть їх експедиції, а про дослідника краю поширювались різні небилиці). Але потрачені роки для О. Поля не пройшли даремно. Висновки світових авторитетів і найвпливовіших вітчизняних спеціалістів принесли розуміння величі відкритих О. Полем багатств. Здавалось, що дослідник, одержавши визнання знайдених ним родовищ, повинен угамуватись. Проте Олександр Поль пішов далі, піднявши клопотання «про побудову залізниці, яка могла б поєднати кам'яновугільні копальні Донецького басейну зі щойно відкритими покладами криворізької руди».

Першовідкривач руд Криворіжжя розумів, що тільки побудова залізниці, яка забезпечить Донбас виходом на Харківсько-Миколаївську магістраль, зможе дати промислове життя Криворіжжю. Розпочався новий, не менш напружений період боротьби: цього разу за залізницю з мостом через Дніпро та за напрямки її будівництва. Потрібно відзначити, що на цьому етапі боротьби за криворізькі руди О. Поль вже не був таким самотнім, як напередодні. Його погляди і пропозиції після неодноразових бурхливих обговорень підтримало Катеринославське губернське земство. Їх зусилля увінчалися успіхом. 22 квітня 1875 року його Величність, Імператор Росії затвердив проект будівництва залізничного шляху, що складався із двох окремих ділянок: перша – від станції Хацапетівка до станції Синельникове, друга – від м. Катеринослав через містечко Кривий Ріг до станції Казанка [19, 48, 98].

Але втілити в життя цей проект не судилося. В події втрутилась російсько-турецька війна 1877-1878 років.

З її закінченням про будівництво залізниці в обтяжених війною міністерствах Росії забули. Неодноразові намагання О. Поля і Катеринославських губернських земських зборів привернути увагу до прийнятого в 1875 році документу про будівництво залізниці залишалось без уваги. Вирішення проблеми настільки глибоко заходило в глухий кут, що О. Поль висловив думку щодо побудови залізничного відрізка від Кривого Рогу до станції Казанка за власний кошт [17, 13].

Врятувати ситуацію допомогли кілька неврожайних років на Катеринославщині. Настирливі прохання про будівництво залізниці і мосту збіглися в часі із наростаючим голодним невдоволенням населення. Щоб зберегти «обличчя» і виступити захисником голодуючих 6 лютого 1881 року Олександр II затвердив Положення Кабінету Міністрів Росії з дозволом спорудження Криворізької залізниці та постійного мосту через Дніпро в м. Катеринославі. В Положенні підкреслювалось «терміновий початок спорудження (залізниці), викликаний, головним чином, необхідністю надання постраждалому від неврожаю місцевому населенню заробітків» [18, 59].

У порівнянні з документом про будівництво залізниці в 1875 році у новому були невеликі зміни. 227 верст Криворізької залізниці будувались від станції Синельникове, через Катеринославський міст, містечко Кривий Ріг до станції Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці [19, 23].

Техніко-економічні обґрунтування спорудження залізниці від Кривого Рогу до Харківсько-Миколаївської магістралі віддали перевагу Долинському, а не Казанківському напрямку будівництва. Вони врахували місцевість, якою планувалось прокладати лінію. До Долинської це був відрізок, який проходив через міст на висоті 23.18 сажнів (1 сажень – 2,1316 метра) над поверхнею річки Інгулець (його, як і Катеринославський міст, спроектував Санкт-Петербурзький вчений Аполлон Белелюбський), і спрямовувався на водорозділ річок Бокової, Боковеньки та Висуні з висотою 41 сажня над рівнем Азовського моря біля Кривого Рогу, що поступово піднімався до висоти 93-ох, а за п'ять верст до станції Долинська опускався на відмітку 89 сажнів, не зустрічаючи на своєму шляху серйозних перешкод, які могли б викликати технічні ускладнення під час будівництва [19, 50].

Обстеження траси і підрахунки показали, що будівництво стикового відрізка від Кривого Рогу до станції Долинська обійдеться казні набагато дешевше, ніж пропонувався О. Полем залізничний шлях до станції Казанка. Він був рівний, на ньому не доводилось долати вибалки, а головне – дозволив уникнути зведення ще однієї мостової переправи,

цього разу через річку Висунь (спорудження мосту через р. Інгулець обійшлося 900 тисяч рублів) [19, 57].

У ході будівництва Долинського напрямку Катеринівської залізниці (так вона почала називатися після перейменування) 24 листопада 1883 року за № 4122 журналу Тимчасового управління казенних залізниць відносно до колій, які на схемі подавались суцільними лініями (тобто до існуючих) був схвалений проект розширення станції IV класу Долинська. Підписали документ барон Шарнваль – голова правління казенних залізниць шляхів сполучень Росії та головний інженер проекту [5, 1].

Цим проектом передбачалось розмістити на станції Долинська дві залізничні станції. До існуючої станції Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці, розвиток якої передбачався в західному (до нинішнього села Маловодяне) напрямку, додавалась ще одна, нова станція Долинська, яка повинна була приймати потяги із Криворіжжя. Її розвиток спрямовувався на схід, де знаходиться головна частина нинішнього міста. Харківсько-Миколаївську залізницю в межах станції мали доповнити новою під'їзною гілкою до пасажирського вокзалу та двома відрізками колій з обох боків відносно головної гілки залізниці, що виводить потяги на Знам'янку з північної частини станції.

Для розвитку нової станції планувалось укласти колії, відкрити заїзд через колії Харківсько-Миколаївської залізниці (нині він знаходився б приблизно біля виїзду на Устинівку) на міжколійний простір із проїздом між двома станціями до нового пасажирського вокзалу (цей простір зберігся). Замість існуючого передбачалось спорудити новий пасажирський вокзал, але вже для станції III класу (нині – це діючий вокзал станції Долинська). Майже поруч із запасним паровозним приміщенням на чотири стояла пропонувалось збудувати більше – на шість потягів. Ця своєрідна будівля збереглася. Вона своєю архітектурою продовжує дивувати приїжджих у Долинську гостей і сьогодні. В документі враховувалась потреба в будівництві ще одного паровозного депо для потягів, що прибуватимуть із Катеринівської залізниці, магазину (зерноскладу), поліпшення водопостачання, з перенесення на станцію Долинська вугільного складу зі станції Новий Буг. І не тільки цього конкретного складу. Об'єм робіт, пов'язаних із перенесенням із станції Новий Буг залізничних підрозділів і засобів, буде передбачено пізнішим документом. Виконання названого переліку робіт відкривало можливість забезпечення вузлу щоденний обмін 50-ти вагонів між станціями.

Крім того, в майбутньому ставилось завдання прибрати з Харківсько-Миколаївської залізниці станційні будки, непотрібні казарми, приміщення двоповерхового житлового будинку, крикої товарної платформи, перенесення водопостачального приміщення, пасажирського

вокзалу (останні три розташовувались поруч нинішньої вулиці Войкова). Хотілося б ще раз привернути увагу до першого пасажирського вокзалу. Він стояв поруч із позначкою 407-ої версти від Харкова.

7 травня 1884 року головний інженер Катеринівської залізниці Титов телефонував барону Шарнвалю: «Рух Західною частиною Катеринівської залізниці здано Верховцеву 1 травня, Східної – 3 травня» [6, 67].

18 травня 1884 року на станцію Долинська прийшов перший потяг із Криворіжжя.

Цей факт також підтверджує телеграма інженера спорудження залізниці В. Титова Шарнвалю: «Сьогодні, при ясній погоді, після молитви відбулось урочисте відкриття залізниці і мосту» [6, 69].

З цього ж дня станція стала вузловою, закладені вагомні передумови для її розвитку як містоутворюючої.

У мене немає сумніву, що серед тих, хто приймав і зустрічав перший потяг на новій залізниці, була й сім'я Бочковських. Адже цю роботу могли виконувати тільки залізничники-спеціалісти. Їх і було запрошено на залізницю у зв'язку із створенням вузла залізниць та відкрити у Долинській нові станції.

Родину розмістили в єдиному на станції будинку. Нова сім'я привезла з собою не тільки професійні знання, а й свої звичаї і обряди. Аполлон Бочковський був поляком, дружина – литовкою. В сім'ї панували католицькі звичаї. Менш ніж за рік родина зросла. В ній 1-го (13-го за новим стилем) березня 1885 року народились хлопчики-близнюки. Документально цей факт оформлено записами «Книги реєстрації актів про народження римсько-католицької церкви. Костел м. Єлисаветград. 1877-1893 рр.» (фото № 5). У ній в записах під номерами 14 і 15 вказано: «Тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року, березня першого дня в Єлисаветгр. римсько-католицькій церкві охрещене немовля Мечислав за іменем, священником (нерозбірливо), з дотриманням усіх обрядів і таїнств». Другому сину, згідно з записами новонародженого того ж дня було дано ім'я Гіполіт. Ця подія відбулася в родині міщан Аполлона Бочковського і Анни, уродженої Раєцької, законному подружжю, першого березня цього року на станції залізниці Долинська [1, 2].

Життя на безлюдній степовій станції часто ставило перед родиною Бочковських всілякі випробування. Найбільш жахливими з них були побутові умови, відсутність медичного обслуговування. 24 грудня 1885 року з одним із таких випробувань родина не справилась. У книзі реєстрації актів про смерть римсько-католицької церкви, м. Єлисаветград, розпочата за № 10 зроблено запис про смерть від менінгіту в Долинській

немовляти, що мало 10 місяців від роду. Це був брат Іполіта Бочковського Мечислав [2, 3].

Костел у м.Елисаветграді, де хрестили О.Бочковського.

Через півтора року, 26 листопада 1887 року в родині Бочковських (знову ж таки на станції Долинська), народився ще один син. Назвали його Фадей. Реєстрацію новонародженого та хрещення немовляти батьки провели в тій же церкві, що й попередніх дітей [23].

Враховуючи віддаленість станції Долинська від Єлисаветграда (їхати доводилось потягами, з пересадкою в Знам'янці), батькам довелося поєднати реєстрацію новонародженого та його хрещення з оформленням акту про смерть Мечислава. Записи в книгах костелу дають пояснення, чому в книзі реєстрації смертей запис про смерть Мечислава був зроблений тільки через два роки.

Таким чином, ми маємо документальне підтвердження, що сини Бочковські стали першими дітьми, які народилися на станції.

Об'єднавши дві станції, новостворений залізничний вузол переживав не кращі часи. Його супроводжували проблеми. Найбільша з них – незавершена реконструкція станції. За вантажообігом вузол залізниць давно переріс станцію IV класу, проте матеріально-технічна база його далеко не відповідала третьому розряду. Затверджений у 1883 році план реконструкції станції не виконувався. Його фінансування у свій час закладалось в межах коштів, виділених на будівництво Катеринівської залізниці. Ставши вузловою, станція перестала справлятися з прийомом, обробкою та відправкою вантажного потоку.

Аналіз ситуації, зроблений спеціалістами, показав, що середньомісячна чисельність вагонів, які підлягали щоденному обміну між станціями, щорічно зростала: в 1884 році вона досягла 30 вагонів, 1885-у – 67, 1886-у – 86, 1887-у – 116. Набагато більше їх прибувало в окремі місяці: у жовтні 1884 р. – 46, у листопаді 1885 р. – 98, у червні 1886 р. – 122, у жовтні 1887 р. – 150 вагонів, а в окремі дні їх кількість сягала 215 [4, 3-4].

Із поглибленням Дніпро-Бузького лиману, відкриттям Очаківського каналу, що дозволило пароплавам із більшим тоннажем заходити до Миколаївського порту, почала зростати інтенсивність перевезень на Харківсько-Миколаївській залізниці. В межах станції Долинська вона досягала свого граничного напруження – 10 пар потягів на добу. Враховуючи ці зміни, експлуатаційний відділ тимчасового управління казенних залізниць Міністерства шляхів сполучень Росії обґрунтував шляхи збільшення пропускної можливості станції Долинська. Ці зміни диктувались об'єктивними причинами: «З побудовою Катеринівської залізниці станція Долинська із невеликої проміжної станції перетворилась у вузлову – передавальну».

Для подальшого розширення її пропускної спроможності піднімалось питання про використання 64 тисяч рублів зекономлених коштів та одержання дозволу на переведення на станцію Долинська служб і залізничних засобів, що забезпечували експлуатацію станції III класу Новий Буг та пониження останньої в класності [4, 1].

Запропоновані зміни відносно станції Новий Буг вимагають пояснення. До виникнення вузла станції Долинська на лінії Знам'янка-Миколаїв станція Новий Буг була єдиною на магістралі, що належала до третього розряду. Це пояснювалось її місцезнаходженням, що відповідало середині шляху між основними відправними станціями Знам'янка та Миколаїв. Потяги кінця XIX століття були настільки недосконалі, що з потугами долали великі відстані. Тягловим плечем поїздок здебільшого була відстань у межах 70-ти верств. Після чого потяги зупинялись, виводились у спеціально відведенні місця, де проводилась їх очистка. Вони заправлялись дровами, вугіллям, забезпечувались запасами води. На станції Долинська таке місце для потягів було біля селища Волохине. Крім того, на вузлових станціях влаштовувався відпочинок і зміна поїзних бригад, ремонт і передбачалась обов'язкова наявність додаткових потягів. Із другої половини 80-их років увесь комплекс такого обслуговування з Нового Буга передавався станції Долинська.

Враховуючи, що відстань від станції Долинська до Миколаєва біля 150-ти верств, роль проміжної для дозаправки і огляду потягів та вагонів відводилась станції Ново-Полтавка.

Тому в проекті документу, що розроблявся, передбачалось: перенести із станції Новий Буг на станцію Долинська залізничні колії, які виводились із технологічного обслуговування потягів, 14 стрілок, поворотний круг для потягів, житловий будинок для розміщення адміністрації, депо. Значний обсяг робіт планувалось виконати на станції Долинська. Це, насамперед, проведення земляних робіт для укладання нових колій та установка на них 26-ти стрілок. Нове місце займав поворотний круг для потягів. Із часом він розміститься в північній частині станції, де й сьогодні розвертаються односекційні локомотиви тепловозів, що доставляють пасажирів із Миколаєва. Був пункт, яким пропонувалось перенести старий залізничний вокзал на нове місце, переобладнавши його в житловий будинок. Цей пункт, мабуть, був внесений в документ у зв'язку з успішними роботами на будівництві нового пасажирського вокзалу. На його побудову Міністерство шляхів сполучень за кошторисами надзвичайних видатків у 1887 році виділило 30 тисяч, а в 1888 – 19 тисяч рублів. Але, як показало життя, такі темпи фінансування нової споруди зберегти не вдалось. Його спорудження в часі розтягнулось на 15 років. Перших пасажирів він спромігся прийняти лише на початку XX століття [4].

Ст. Долинська.

Залізничний вокзал на станції Долинська. Початок XX ст.

Були й інші напрацювання щодо коштів. Вони потрібні були на побудову нової товарної платформи для заміни існуючої, що вже прийшла в непридатність, на житловий будинок для службовців залізничного депо, для перенесення на нове місце приміщень, що забезпечували станцію водою, створення залізничного переїзду з подоланням п'яти пар колій, а також для подовження труби з водовідведення в межах станції.

Після багатьох погоджень проект документу, оформлений як Меморія Департаментів Державної Ради 9 травня 1888 року за № 16 був поданий «К собственноручному Его Императорского Величества утверждению». Вже наступного дня у верхній частині Меморії поставлено резолюцію «Исполнить. 10 мая 1888 г. Гатчина». На останній сторінці документу підпис: «Александр» [3].

Чи не цей документ згадав правитель Росії, коли, вертаючись із поїздки Кавказом і Кримом, біля станції Бірки, що за 40 верст від Харкова, 17 жовтня 1888 року імператорський поїзд з царською сім'єю і численним оточенням високопосадовців потрапив в аварію? Кров і жертви настільки налякали Олександра III, що він примусив потяг з уцілілими вагонами через станції Катеринослав, Кривий Ріг, Долинська повернути у зворотну путь і, накидаючи більш ніж 300 верст додаткового шляху, знову прямувати до Харкова. Коли ж імператору запропонували станцію для організації обіду, він без вагань зупинив свій вибір на Долинській. Наша безлюдна, маловідома, але цілком спокійна і безпечна станція влаштовувала Олександра III і його міністерське оточення. Після виснажливої поїздки і пережитого вона їм здавалась неземним раєм. Мабуть, ні в кого з високопосадовців не виник сумнів щодо рівня обслуговування приїжджих. «На станції Долинська (Катеринівської залізниці), – писав Василь Кривенко, автор письмового супроводу царської «Поїздки на Південь Росії в 1888 році», – в зв'язку з відсутністю залу обід був сервірований в сусідньому маленькому трактирі» [12, 33].

З часом на залізничному вокзалі в Харкові відкрили церкву. Назвали її Олександро-Невською. Дослідник краю Ігор Шевченко висловив думку, що царська сім'я та громадськість таким чином, відгукнулись на трагічні події жовтня 1888 року під Харковом. У грудні 1902 року дерев'яну церкву з такою назвою відкрили також на станції Долинська.

Станція Долинська вступила в новий етап своєї розбудови. Зусиллями залізничників вона перетворювалась у надійні транспортні ворота Східної Херсонщини. Про соціальне обличчя станції доводилось лише мріяти. Тільки з побудовою в 1890 році біля неї цегельного заводу, що обслуговував залізниці, відкрились можливості лишки цегли вкладати в будівництво житла на станції. Перший житловий будинок на нинішній вулиці Лазарева (до 1985 року залізничні будинки) прийняв жителів лише в 1893 році. Цей факт підтверджується документами бюро технічної інвентаризації житла. Таких двоповерхових жител на станції будувалося щорічно по одному. Це був час, коли до станції почали тулитись хатимазанки, а весною сюди з'їжджалися заробітчани для найму на сільськогосподарські роботи. В 1891 році відкрилось залізничне училище для дітей, батьки яких своє життя пов'язали із залізницею і проживали на маленьких або віддалених станціях та роз'їздах. На цьому перелік

зробленого для залізничників на станції Долинська вичерпався. Результати перепису населення за 1896 рік про Долинську розповідають красномовно: у 25-ти дворах селища проживало 227 мешканців. При селищі та станції були дві крамниці, два буфети, одна пивна і корчма – повний набір соціального лиха [21, 48].

В історичній науці склались традиції роком заснування населеного пункту вважати першу про нього письмову згадку. В нашому випадку, починаючи з 1873 року, мова велась про створення і розвиток станції Долинська. То ж мабуть роком заснування Долинської як населеного пункту варто було б вважати 1896 рік.

В сім'ї Бочковських підросли два хлопчики. Жвавим інтересом і особливою допитливістю виділявся старший – Іполіт. Приходив час визначатись. Родину не могло влаштувати місце проживання, де були відсутні можливості для розвитку дітей. Лякала відірваність від нормального цивілізованого життя. «Як вирватися з круговороту проблем? – все частіше ставив для себе таке питання Аполлон Бочковський. Допомогла станція. Він присвятив залізниці багато років бездоганної праці. Всі ці роки довелося працювати у тих її підрозділах, що обслуговували Катеринівську залізницю. Її керівні органи містились у Катеринославі. В зв'язку з сімейними обставинами А. Бочковський та його родина й були переведені для роботи на залізниці до губернського міста. Там, в 1896 році й став учнем Катеринославського реального училища Ольгерд Іполіт Бочковський.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), Ф. 498, оп. 1, арк. 2.
2. ДАКО, Ф. 408, оп. 1, арк. 3
3. Мемория Департаментов Государственного Совета России от 9 мая 1888 г., № 16, Российский Государственный исторический архив (далі – РГИА), г. Санкт-Петербург, Россия, Ф. 1159, оп. 1, д. 385, лл. 89 – 91, 101 – 105 об, 108 об.
4. Письмо Министерства путей сообщений России к Государственному Секретарю России с просьбой увеличения ассигнований на расширение ст. Долинская Харьковско-Николаевской и Екатерининской железных дорог, РГИА, г. Санкт-Петербург, Россия, 1888 г. Ф. 1152, оп. 10, д. 128, лл. 1 – 6, 7 – 8, 12 – 15 об.
5. План ст. Долинская Харьковско-Николаевской железной дороги РГИА, г. Санкт-Петербург, Россия 1883 г., Ф. 350, оп. 60, д. 25, л. 1
6. Телеграммы начальника работ по сооружению Екатерининской железной дороги Титова председателю правления казенных железных работ Шарнвалю от 7 мая 1884 г., ЦГИД СССР, Ф. 265, оп. 2, д. 173, л. 67, л. 69

7. Гусейнов Г. Д. Незаймані сніги. Книга 3. / Григорій Джамалович Гусейнов – Д.: АРТ-ПРЕС, 2010. – 314 с.
8. Заремба В. І. Скарб Дикого степу: повість / Володимир Заремба. – К.: Молодь, 1984. – 152 с.
9. Енциклопедія сучасної України, Т. 8. – Київ, 2008. – С. 221-222. – (Долинська).
10. Каневська І. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905-1939) / Ірина Олександрівна Каневська. – К., 2009. – 20 с.
11. Каневська І. О. Ольгерд Бочковський: журналіст, політик, науковець / Ірина Олександрівна Каневська // Провінція. – 2010. – № 9. – 26 лютого. – С. 1 – 2
12. Кривенко В. Поездка на Юг России в 1888 году / В. Кривенко // Исторические Вести. – 1891. – № 1
13. Крючков Ю. С. Град Святого Миколая: путівник старим Миколаєвом / Ю. С. Крючков. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2003. – 252 с.
14. Крючков Ю. С. Історія Миколаєва. Від заснування до наших днів / Ю. С. Крючков. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 1996. – 299 с.
15. Линюк Ю. С. Сторінки історії Одеської залізниці / Ю. С. Линюк. – Одеса: Астропринт, 2005. – 252 с.
16. Маруценко В. Г. Боковенька-2006. Степовики: Біографічний довідник / В. Г. Маруценко. – Долинська: Поліграф-Сервіс, 2007. – 170 с.
17. О. М. Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні: матеріали громадських читань. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2002. – 208 с.
18. Платонов В. П. Человек-легенда: Александр Поль / В. П. Платонов. – Д.: Проспект, 2002. – 208 с.
19. По Екатерининской железной дороге. – Одесса: ФЛП Фридман А. С., 2008. – 15 с.
20. Приднепровская железная дорога. – Д.: Промінь, 1973. – 240 с.
21. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные каждом поселении. – Херсон, 1896, с. 48
22. Хосяїнова Л. М. З плеяди Українських патріотів / Лариса Михайлівна Хосяїнова // Народне слово. – 2010. – 1 квітня. – С. 3
23. Хосяїнова Л. М. Ольгерд Іполіт Бочковський в Єлисаветграді / Лариса Михайлівна Хосяїнова // Боковенька-2002: літературно-художній альманах. – Кіровоград: Мавік, 2003. – 153 с.

Відомості про автора: **Маруценко Віктор Григорович**, зберігач фондів музею історії Долинського району, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України.

Дещо про «український» період у творчій спадщині Ярослава Івашкевича

Творча постать Ярослава Івашкевича, чиї перші школярські кроки припадають на роки навчання у Єлисаветградській чоловічій класичній гімназії, по праву належить до двох національних літератур – української та польської.

Про літературну творчість Ярослава Івашкевича написано чимало наукових статей, декілька ґрунтовних монографій. Літературознавець Олексій Сухомлинов пояснює таке зацікавлення творчістю митця слова тим, що Івашкевич, передусім, належить до кола найвідоміших творців польської літератури ХХ століття, а значить без оцінки його доробку неможливий аналіз літературного процесу того часу.

У 90-ті роки минулого століття, на які припало звільнення від усталених ідеологічних догм щодо художньої літератури та її творців, спостерігається зростання зацікавленості літературною спадщиною та громадською діяльністю Івашкевича. У колі дослідників, що присвятили свої праці Ярославу Івашкевич у той час з'являються нові імена – Анджей Завада та Герман Рітц.

З часом, об'єднані зусилля дослідників з різних країн дозволили витворити не тільки компендіум вже напрацьованих у минулому матеріалів, ідей, концепцій творчості автора, синтетичних праць, які стали класичними, тобто обов'язковими для будь-яких подальших досліджень спадщини Івашкевича (Є.Квятковського про поезію чи Р. Пшибильського про прозу), а й запропонувати варті уваги якісно нові дослідження. Ця новизна стосується, зокрема, декількох найголовніших сфер. По-перше, це праці, заінспіровані розвитком постструктуралістського літературознавства й культурології з такими складниками, як гендерні студії, теорія нарації й мультикультуралізму (напр., «Ярослав Івашкевич. Пограниччя модерності» Г. Рітца), по-друге, можливість «другого» незалежного прочитання Івашкевича – після заідеологізованого часів соціалізму та не менш заідеологізованого (тільки з протилежним знаком) – початку існування III Речі Посполитої. До праць, що гармонійно й виважено поєднують у собі обидва ці аспекти, належать уже згадана книга Г. Рітца (1999), синтетична монографія А. Завади «Ярослав Івашкевич» (1994), книга А.Турчинського «Зуб мудрості» (2001), збірник статей «Повернення Івашкевича» (1999) та серія науко-

вих збірників «Місце Івашкевича» (1994–1998). Тим чи іншим аспектам творчості письменника присвячені окремі розвідки й монографії Я. Рогозінського, М. Барановської, Т. Бурека, С. Буркота, Е. Цесьляк, А. Чабановської-Врубель, М. Хшановського, А. Бернацького, Є. Домагальського, В. Мацьонга, А. Грончевського, А. Кійовського, В. Кубацького, Е. Лох, Р. Матушевського, А. Сандауера, Я. Тшнаделя, М.Єндриховської, Г.Заворської, М.Чермінської та ін. Проте тривалий час поза увагою дослідників залишалися теми, згодом частково висвітлені у збірнику «Ярослав Івашкевич і Україна» (Київ, 2000р.), що став результатом міжнародної наукової конференції, організованої проф. Р. Радишевським у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Актуальність цієї розвідки полягає в тому, що досі не розв'язано питання впливу українського походження на світогляд і творчість Ярослава Івашкевича – одного із найбільш відомих у світі польських письменників ХХ ст. Тож, взявши за об'єкт дослідження «український» період життя митця, а за предмет – документально-мемуарні свідчення про зв'язок його творчості з українською землею, а також твори письменника «Втеча у Багдад», «Місяць сходить», спробуємо бодай окреслити заявлену проблему. Тим більше, що останнім часом в івашкевичезнавстві почали з'являтися застереження щодо можливого перебільшення ролі українського елементу в творчості письменника [4; 214]. Це стосується передусім можливої переоцінки значення української епохи в біографії письменника, її впливу на формування особистості та світогляду, на естетичну свідомість, поетику творів та їхні провідні мотиви.

Незаперечним фактом для всіх дослідників творчості Івашкевича залишається те, що молодість, яку письменник провів в Україні, стала тим найважливішим ферментом, завдяки якому сформувалися домінантні риси його письма – оригінальне творче обличчя автора епохальної речі – всесвітньо відомого роману «Честь і слава». Однак небезпека з багатьох точок зору спокусливого, але не завжди обґрунтованого зведення різних тематичних мотивів та принципів світосприйняття у творчості Івашкевича винятково до «української» епохи все-таки існує.

Біографічний аналіз українського періоду життя, саме в його екстраполяції на прозові і поетичні твори Івашкевича українського та пізніших періодів, дозволить нам виділити чинники, що стали невід'ємною частиною свідомості митця та його творчого доробку.

Глибокий аналіз різножанрової творчості Івашкевича дає підстави стверджувати, що сформований в Україні світогляд та естетичний смак митця піддавався натуральній еволюції та з часом модифікувався. Так, наприклад, універсалізм, домінанта резигнації, художня чуттєвість, сенсуалізм чи багатокультурність були продуктом саме кресової атмосфери, що підтверджується цілою низкою інших символічних біографій письменників пограниччя. Ще одним доказом фундаментальності українсько-

го досвіду письменника є ідейно-тематична циклічність – риса, яку Івашкевич проніс крізь усе своє творче життя. В своїх роздумах про творчість «старого поета» М. Єндриховська назвала це «юнацькими захопленнями старості» (*«młodzieńcze fascynacje starości»*)[13].

Наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. кількість поляків на території центральної України була незначною. Наприклад, у Вінницькій області поляки становили від 5 % до 15 % населення, в околицях Умані чи Черкас – приблизно 2 %. Відірваність від коронної Польщі, характерне почуття вищості призводили до своєрідної культурної дистанційованості. Польська меншість замикалася у власній культурній польсько-кресовій системі, що сформувалася упродовж тривалого періоду експансії східних земель. Проте поляки натурально інтегрувалися в суспільний лад імперії, визнаючи пріоритет росіян у формуванні державного устрою на «колишніх далеких Кресах» [8; 235]. У своїх спогадах Івашкевич підкреслював, що «Україну ХІХ століття та її віддалені закутки багато що поєднувало з попередніми століттями...» [17; 7]. Далі читаємо: «Проте ці закутки не були відмежовані від великого світу, як деякі місця в «Королівстві», з якими мені доведеться зіткнутися в майбутньому, а через контакти з російським культурним світом, через солідну економічну основу, через постійні зв'язки з осередками Польщі, такими, як Краків і Варшава, мали дуже характерні риси цілком непоганої культури» [17; 30]. Згадуваний анахронізм був захисною реакцією на потужні асиміляційні впливи домінуючих середовищ і культур, що гарантував збереження польської національної самототожності. З іншого боку, був він свідченням загальмованого та відіраного від загального процесу розвитку суспільно-культурної системи польського народу. Відмінність польського середовища тут мала амбівалентний характер: «поляки жили в російському та українському середовищі власним, окремим життям, іншим, ніж російське та не подібним до життя в Польщі» [7; 14].

Отже, польські культурні осередки, переважно шляхетсько-поміщицькі двори, можна трактувати як анклав польськості, що існував за власними принципами та законами, відокремлено від навколишнього середовища та рідної польської культури. Однак це не була повна ізоляваність, лише обмеженість контактів та опосередкованість впливів.

Так звана «українська епоха» Я. Івашкевича складається з дитинства, юнацтва та молодості митця, що були відповідно пов'язані з Кальником, Єлисаветградом та Києвом.

Ярослав Івашкевич народився 20-го лютого 1894 року в с. Кальник (тоді Київської губернії, тепер Іллінецького району Вінницької області) у багатодітній родині.

Його батько, Болеслав Івашкевич, навчався у Київському університеті, але за участь у польському повстанні 1863-го року його було виключено, і, відбувши покарання, він тривалий час перебивався уроками, пра-

цюючи домашнім вчителем, поки отримав скромну посаду бухгалтера цукрового заводу, де пропрацював до кінця життя.

Ярослав був наймолодшим у сім'ї. Три старші сестри навчалися в Кракові, брат – у Ризькому політехнічному інституті. У домі Івашкевичів, незважаючи на скромні матеріальні можливості, любили і знали літературу, музику (видатний польський композитор Кароль Шимановський був родичем Ярослава). Коло близьких та знайомих родини в основному складалося з дрібних шляхтичів, службовців, технічного персоналу цукрового заводу, інженерів. Із цього ж кола вийшло декілька відомих діячів польської культури тих земель. Сім'я передплачувала «Gazetę Polską», «Kraj», «Tygodnik Pustrowany», намагаючись не відставати від життя решти польської спільноти. Проте стосунки між поляками в Україні не були однозначними, соціальна приналежність відігравала велику роль, тому чиновників та шляхту ділила «прірва», хоча перші, як зазначає Івашкевич у своїх спогадах, не були «позбавлені елементів «шляхетчини», адже набиралися переважно зі шляхти» [17; 7-8].

Ідилія маленького Ярослава – ігри з сільськими дітлахами, мандрівки до родичів на свята, турбота старших сестер, що навчали його вдома польської мови та літератури, – скінчилася дуже рано, коли хлопцю було лише вісім років. Після смерті батька у 1902-му році велика родина залишається без засобів до існування. Спочатку Івашкевичі переїзять до Варшави (1902–1904), а потім надовго поселяються у Єлисаветграді (нині м. Кіровоград) поруч з родиною Шимановських. «Період моєї ранньої юності з 8-ми до 15-ти років проходив ніби під знаком сім'ї Шимановських... На час нашого переїзду в це містечко [Єлисаветград], ми вже були повністю під їх впливом, у колі їх інтересів», – згадує письменник [6; 34].

Із Єлисаветграда Івашкевичі часто їздили до Орловки (Орлова Балка поруч із Знам'янкою), а також у с. Тимошівку, нині Кам'янського району на Черкащині, де збирались артисти та художники, що знали Кароля Шимановського. Пізніше він розповів про це в книзі «Зустріч з Шимановським». У розділі «В Тимошівці» письменник описує сучасне йому село, атмосферу літературно-музичних інтересів його мешканців, самодіяльні постановки. «Про музику і поезію говорили ми дуже багато», – зазначає Я. Івашкевич. Разом із Каролем він гостював і в Давидових у Кам'янці.

Ще в дитячі роки Ярослав виявляв непересічні музичні здібності. Музика на рівні з пізніше «відкритою» стихією літератури, а потім й образотворчого мистецтва, була вірним другом Івашкевича протягом всього його життя.

Ярослав навчався в перших класах Єлисаветградської гімназії (1904-1909), та невдовзі мати, за порадою родичів, відправила сина до Києва, де він і закінчив четверту чоловічу гімназію в 1912-му році. Назажди запам'ятав прізвища своїх учителів, зокрема Олександровича (ро-

сійська література), Селіханова (філософія), Ланга (німецька мова), Кевлицького (історія) та інших.

Безперечно, найважливішим етапом формування художньої свідомості та особистості митця була епоха, пов'язана з Києвом, «містом, що претендувало на титул третьої столиці Російської Імперії, але в будь-якому разі було столицею багатой України» [17; 63-64]. З переїздом на схили Дніпра діаметрально змінюється середовище, в якому обертався Івашкевич. У цей час особливий вплив на Ярослава-школяра має четверта київська гімназія. Деякі дослідники творчості Ярослава Івашкевича звертали увагу на значення викладача російської літератури Олександра Степановича Олександровича у формуванні естетичних смаків автора «Зенобії Пальмури».

Твори-роздуми, що писалися в рамках шкільної програми, як згадує Івашкевич, «мали ознаки літературного твору» та були джерелом інспірації при написанні художніх творів пізніших періодів [17; 64-65]. Вже в юнацькі роки у Івашкевича проявлялися характерні перманентні риси творчого стилю, а саме – захоплення подробицями чи деталями, на що звернув увагу вчитель філософії Олександр Броніславович Селіханович.

Ярослав з п'ятнадцяти років почав працювати, заробляючи собі на шматок хліба репетиторством та уроками музики. 1912-го року він поступив на юридичний факультет Київського університету і одночасно навчався у музичній школі, а потім – у консерваторії. Тоді юнак захоплювався Вагнером і Бахом, Рембо і Руссо. Товариство, в якому він частіше всього перебував, кохалося в літературі, музиці. Я. Івашкевич, як і його молоді колеги, відчував вражаючий вплив трьох культур: – української, російської та польської, що позначилось на його формуванні як митця. Тоді були популярними абсолютно різні письменники – Генрік Сенкевич і Леонід Андрєєв, Стефан Жеромський і Антон Чехов, Юліуш Словацький і Федір Тютчев, Болеслав Прус і Олександр Купрін.

Виникає питання про інтенсивність польської культури в тодішньому Києві, що була впливовою складовою частиною багатонаціональної громадськості міста. Переважна частина польського населення складалася передусім з інтелігенції, суспільної групи більш відкритої на сучасні впливи та мобільної у сенсі пристосування до змінної реальності. Відповідно можна говорити про високий рівень освіченості поляків. Незаперечним доказом цього твердження є свідчення самого Івашкевича про те, що в класі навчалося 8 поляків (двоє з них русифіковані), тобто 20 відсотків, хоча у відсотковому відношенні кількість поляків у місті значно нижча (до першої світової війни у Києві проживало 40 тисяч поляків. Унаслідок міграційних процесів, викликаних воєнними діями в 1915-1918 роках, їхня кількість зросла до 100 тисяч).

Природним явищем була висока громадянська активність, остеронь якої у свій час не міг стояти й Івашкевич. Проявлялася вона у закладанні

національних товариств та об'єднань за фаховою чи соціальною приналежністю, періодичних видань, а також мистецьких середовищ. Так, на початку ХХ століття у Києві функціонували польське товариство «Освіта», що виконувало функції «перелітного університету» (1906 – 1909), товариство Жінок польок (1907), Польський клуб «Ogniwo», Київське благодійне римсько-католицьке товариство (1909) та низка інших організацій.

Згідно зі статистичними даними, які були опрацьовані польським вченим Т. Зенкевичем [7; 128], організоване громадське життя польської спільноти активізувалося після політичних змін, що настали внаслідок революційних подій 1905 року. Польська інтелігенція, чутлива до суспільних перетворень, відреагувала на послаблення переслідувань з боку царського уряду, створюючи структури, необхідні для повноцінного існування та розвитку національної культури. Так, 12 березня 1909 року було засновано Об'єднання польських письменників та журналістів, яке намагалося упорядкувати польське культурне життя Києва початку ХХ століття.

У Києві, порівняно з іншими містами Російської імперії, видавалося найбільша кількість польськомовних газет та журналів. У період 1905 – 1918 в місті офіційно видавалося 32 періодичні видання і 10 додатків, 9 – нелегально. Зміст та направленість періодики відображали внутрішні процеси польської національної меншини в Україні. Тут домінували дві течії: демократична, орієнтована на інтелігенцію у містах, та консервативна, що відображала погляди шляхетсько-поміщицького сільського населення. Наведемо назви деяких з них: «Kresy», «Nasza Przyszłość», «Głos Kijowski», «Świt», «Biały Paw», «Przegląd Krajowy», «Kłosa Ukraińskie», «Świat Kobiety», «Przedświt» та інші. Крім того, видавалися католицькі, наукові та освітні газети та журнали.

Особливий вплив мав «Dziennik Kijowski», що був заснований з ініціативи Київського сільськогосподарського товариства, очолюваного графом Влодзімежом Грохольським. Крім пропагандистських ідей служіння Кресам, «Dziennik» намагався популяризувати польську культуру в рубриці «Przegląd literacki». Дуже популярною була українська тематика, яку опрацьовували Адам Креховецький, Францішек Равіта-Гавронський, Мар'ян Дубецький, Міхал Роль. Особливе місце займали твори польських письменників з інших регіонів.

У своєму дослідженні Зенкевич стверджує, що всі товариства та періодичні видання «були носіями певного культурного змісту, брали участь у процесі літературної комунікації, допомагаючи у розповсюдженні літературних текстів» [7; 93].

Окрім того, у Києві існували польські видавництва, читальні, бібліотеки та книгарні, які також ставали осередком польської культури та не замикалися на одному виді діяльності. Як приклад такого вогнища поль-

ської культури можна навести діяльність фірми «Leon Idzikowski». Початково цей книжковий магазин із часом перетворився на багатопрофільну культурну установу. Тут було налагоджено книговидавництво, а в 1873 році при магазині засновано бібліотеку і читальню, у 1897 – концертне бюро, яке організовувало концерти видатних композиторів та музикантів (Падеревський, Рахманінов, Шимановський, Чайковський, Желенський, Млинарський та ін.). Фірма була місцем, де зустрічалися представники польської, української та російської інтелігенції.

Важливе значення для польської культури та окремих особистостей мали широкі дискусії на мистецько-естетичні теми, що точилися на сторінках газет та під час публічних виступів. Відомо, що Івашкевич також активно включився в процес обговорення новітніх течій, виголошуючи ряд власних цікавих інтерпретацій, зокрема щодо філософсько-естетичної доктрини Оскара Уайльда.

Говорячи про культурне середовище Києва, не можна не торкнутися польського театру. Після повстання 1863 р. польське театральне мистецтво було під суворою заборонаю. Якщо в інших містах імперії показ польських п'єс з часом дозволявся, то в Києві ситуація залишалася незмінною до 1905 року. Однією з перших до столиці України приїхала львівська трупа на чолі з Юзефиною Болеславською, в її репертуарі були драматичні твори Словацького, Пшибишевського, Балуцького та Фредро. Згодом створено Товариство любителів сцени та аматорський колектив. У 1906 році опрацьовано статут Товариства любителів мистецтва. У цьому ж році при Польському гімнастичному товаристві розпочинає свою діяльність другий аматорський колектив «Патагонія». З'являється елемент суперництва та здорової конкуренції. Режисурою польського театру займаються А.Семашко, А.Станішевський, Ю.Поплавський, М.Піотровський.

У 1910 році театр називався «Старий польський театр Київського польського товариства любителів мистецтва». Щосезону до Києва приїздили видатні представники польської сцени. Вже на початку 1913 року столицю України відвідали: Болеслава Наленч, Владислава Ордон-Сосновська, ВандаСемашко, АнтонійФертнер, Казимир Камінський.

На хвилі швидкого поширення модерністських ідей молоді бунтівники робили спроби створити якісно новий театр, про що свідчить факт короткого існування (лише 70 днів) Нового польського театру під дирекцією Юзефа Фляха і художнім керівництвом самого Юліуша Остерви.

Станіслава Висоцька, мешкаючи в Києві з 1910 року, в 1916 році заснувала театр «Studia», до якого належав Ярослав Івашкевич, виконуючи функції члена художньої ради. Театр Висоцької – це передусім експериментальна, творча майстерня, відхід від шаблонів і спільна праця, намагання створити, за словами акторки, «власний театр, а радше – власний дух в театрі» [7;90].

Для Івашкевича знайомство з театральним мистецтвом мало вирішальне значення, письменник згадуватиме: «...я вибирав між музикою та літературою – проте мушу признатися, що великі театральні мрії, а не переконання у власному літературному призначенні, перервали мою музичну науку. Я не міг всього поєднати – заробітчанства, що було дуже потрібне, відданості музиці, яка також потребує великих жертв – і театру. Наразі вибрав театр» [14; 20]. Співпрацюючи з видатною польською акторкою, переймаючи її досвід, Ярослав намагався позбутися своїх комплексів: несміливості, незграбності, вразливості. Про свої вади митець постійно згадував, описуючи своє життя, починаючи з дитинства. Сам автор вважав, що його проблеми виникають з обмеженості сфери його спілкування, яка звужувалася, на жаль, лише до родинного кола, де домінували мати й сестри.

Івашкевич вирішив спробувати свої акторські здібності. Зігравши одну роль Незнайомого у «Świerszczu za kominem», він з'ясував, що ці здібності не були значними. Проте «Studya» Висоцької – це передусім «школа життя», якій було присвячено окрему книгу спогадів. Твір Івашкевича «Станіслава Висоцька та її київський театр «Studya» є цікавим фактологічним матеріалом, що може слугувати багатьом культурологам та дослідникам мистецького середовища Києва початку ХХ століття. Для нас ця книга являє собою незаперечні докази захоплення автора «Честі і слави» театром, культурним життям міста та польського середовища, крім того, вона свідчить про активне формування естетичних смаків та світогляду.

Деякий час Івашкевич працює літературним керівником «Студій», також заробляв репетиторством у заможних київських сім'ях та в провінції.

Вже на початку 10-х років Івашкевич глибше ознайомлюється з класичною та найновішою літературою, зокрема з творами Г. Сенкевича, Е. Ожешко, В. Реймонта, Б. Пруса, Ю. Словацького, С. Жеромського, захоплювався ранніми творами З. Налковської, вивчав «Легенду Молодої Польщі» С. Бжозовського, добре розумівся на польському живописі, особливо стосовно художників, що періодично чи постійно жили в Україні. Можна навіть припустити, що деякі, часто використовувані ним образи та пейзажі України – вітряки за селом, білі селища на горі серед вишневих садів, селянська праця в полі, погожа осінь, дивовижне бабине літо, – могли виникнути і під впливом цих художників.

У будь-якому разі, у творах Івашкевича, особливо ранніх, можна легко відшукати паралельні жанрові сцени до таких полотен, як «Табун на Поділлі» Ю. Косака, «Чумаки» Ю. Брандта, «Відпочинок чумака» С. Масловського, «Четверо в кучугурі», «Бабине літо», «Нічний Дніпро» Ю. Хелмонського, «Рибалки», «Викопування буряків» Л. Вичулковського і взагалі до його білоцерківських полотен, а також «Забутий вітряк»,

«Чортополох», «Сільська дорога», «Українські вулики» Я. Станіславського.

Окрім картин Я. Станіславського, що відзначаються все тією ж українською меланхолією та задумливістю, слід звернути увагу на картини двох, нині забутих київських художників початку ХХ-го століття – Є. Вжеща («Українська хата», «Хата з мальвами», «Маки»), і В. Галимського («Ранок в лісі», «Ніч на Дніпрі», «Місячна ніч над Росєю»). У 1913-му році в Києві відбулася виставка картин В. Галимського, де були представлені і такі роботи (наприклад, «Ніч у Стамбулі»), які могли стимулювати інтерес до Сходу в майбутнього автора «Втечі у Багдад».

Характеризуючи оточення, у якому перебував Івашкевич у Києві, слід підкреслити: не зважаючи на те, що юнак увесь час стикався зі своїми однолітками українського, російського, єврейського походження, ніде – ні серед друзів, ні в школі, ні в університеті – він не помітив до себе неприязні як до поляка. Ось що пише про це Івашкевич у «Книзі моїх спогадів»: «У польській літературі багато писалося про російську школу як осередок невігластва, пиятики та переслідувань. Завдяки щасливому збігу обставин, тій російській школі, яку я знав, були абсолютно не притаманні ці негативні риси. Пиятика була невласлива і елісаветградській, і київській молоді, смак горілки – не тільки я, але й багато хто з моїх колег – дізналися тільки після екзамену на атестат зрілості... моє походження ніколи не було перепоною на шляху отримання хороших оцінок. У Києві я зустрів викладачів, які навчили мене дуже багатьом речам, і які, звертаючи на мене спеціально увагу, – то давали мені позапрограмові завдання, то позичали книги, – по-справжньому працювали над моїм вихованням»[6; 38].

Першим твором «київського» періоду творчості і взагалі першим твором Івашкевича стала поема «Молодість пана Твардовського» (1912–1915), побудована на жартівливій грі з різними літературними образами, а другим – повість «Втеча у Багдад» («Ucieczka do Bagdadu»), яка була написана взимку 1916 р. у Саратові, куди, у зв'язку з війною, на деякий час був евакуйований Київський університет. «Втеча у Багдад» – стилізація під твори письменників «Молодої Польщі». Сюжет твору досить заплутаний і нечіткий, а головне місце у ньому відведено східній екзотиці. У центрі повісті – долі різних людей, які марно намагаються знайти своє щастя. У Києві юнак також пише сонети, працює на перекладами.

Однак якби київський, а ще ширше – український, період життя Івашкевича обмежувався «працею і днями» гімназії, а потім університету, а також подорожжю у Саратов, то життєвий досвід письменника був би дуже малим. Великою школою життя стали для письменника часті подорожі під час літніх канікул в якості домашнього вчителя у поміщицькі маєтки майже по всій Україні, а пізніше й Польщі. Під час цих мандрівок

Івашкевич дізнався, що «окраєць хліба твердий, як натруджена долоня». Зароблених грошей повинно було вистачати на цілий рік навчання в Києві, якщо ж не вистачало, він брав у кредит, який потім виплачував роками.

Без перебільшення можна сказати – і найкраще про це свідчить проза, драматургія і власні зізнання письменника, – що основний життєвий матеріал для художніх творів дали йому ці десять років.

«З п'ятнадцяти років, – писав Івашкевич, – почав я заробляти уроками, добувати собі засоби до існування лекціями по шкільним предметам і музиці, а всі літні канікули проводити по так званих кондиціях. Барвистий хоровод дворів, двориків, будинків, віл, квартир і маєтків пройшов повз мене у довгій шерензі років – 1909-го до 1920-го. Якщо всі міські лекції були важкими та монотонними, то мандрівки в село залишили в мене, таки, приємні спогади. Іноді вони були повчальними, але завжди певною мірою сприяли пізнанню світу та людей»[6; 38].

Географія цих поїздок така: Київщина, Полтавщина, Одеса. Тут Тетерів і Боярка, Вінниця та Умань, Єлисаветград та Знам'янка, Гайворон і Ставище, невеликі міста і села на Дніпрі, річках Саксагань, Інгул, Інгулець, Ірпінь, Рось... Івашкевич побував у сім'ях українських, російських, польських поміщиків, а також у сім'ях високопоставлених чиновників, таких як, наприклад, родина Коншинів, що жила десь між П'ятихатками та Кривим Рогом на річці Саксагань, родина Давидових із знаменитої Кам'янки, аристократи Джевуські з Гайворона та Браніцькі зі Ставищ, численні поміщицькі садиби та дворики «середньої руки» у Шапіївці, Чернишах, Сквирі, П'ятигорах, Бершаді, Конелі. Якщо в будинках аристократів його навіть не запрошували до столу і не представляли Любомирським і Радзивіллам, то, наприклад, у П'ятигорах, десь біля Гайворона, із ним рахувалися, вважали його за людину та поета-початківця.

Упродовж 1916-1918 рр. Івашкевич написав також поетичні збірки «Восьмивірші» («Oktostychy»), «Діонісії» («Dionizje»), «Kacudu», витримані у модерному дусі, та повісті «Зенобія Пальмура» й «Осінній бенкет», які вийшли друком уже у Варшаві.

У 1918 р., після закінчення університету, Івашкевич приїхав у Варшаву, де відразу потрапив у вир суспільного та культурного життя Польщі.

Під час Другої світової війни та німецької окупації Польщі Івашкевич мешкав у містечку Стависько, біля Варшави, де піклувався про польських письменників та артистів і продовжував писати. Саме в цей період він написав більшість розділів своєї майбутньої автобіографічної праці «Книжка моїх спогадів», у якій, зокрема, він згадує про дитинство і юність, проведені в Україні.

Знову до української тематики Я. Івашкевич звернувся у трилогії «Слава і хвала», у повісті «Заруддя» (1976), ряді віршів, оповідань та есе,

незакінченій книзі «Подорож по Україні». Численні статті, спогади, відгуки Івашкевича позначені глибоким знанням українського фольклору та літератури. Окремі твори Івашкевича переклали М. Бажан, Д. Павличко, О. Медущенко, О. Ленік, В. Шевчук та ін.

Свою спорідненість із долею Києва, який йому так само близький, як і Варшава, письменник відчував і підкреслював протягом усього життя. У повоєнний час він тричі відвідував Україну. Та найбільш пам'ятною стала остання подорож на запрошення журналу «Всесвіт» у 1974-му році, у рік свого 80-ліття, в Дні польської літератури у тодішній УРСР. Автомобільний пробіг по містах і селах України Ярослав Івашкевич здійснив з групою письменників. Як визначив ту мандрівку учасник подорожі Дмитро Павличко, то була «дорога до батька». Гість сам обирав її, бо вона вела майстра слова до його рідного Кальника, райцентру Іллінців, де його зростили і, звісно, до Дашева, де похований батько – Болеслав Івашкевич. Як згадує Д. Павличко, це була дорога в дитинство, яке дало Ярославу Івашкевичу перші враження про світ і, очевидно, сформувало характер його письменницької, філософської манери мислення.

До останніх днів своїх Я. Івашкевич підтримував широкі, плідні зв'язки з українськими письменниками. Його твори перекладали Андрій Малишко, Микола Бажан, Дмитро Павличко, Роман Лубківський. Багато письменник писав про Україну. Пам'ятними з цієї точки зору є такі його слова: «Виїхав я з Києва, маючи 24 роки, вже цілком зрілою людиною. На Україні я дозрів і як письменник. Я вдячний тим рокам, місту Києву і тій землі, що мене сформувала».

Таким чином, український період життя Ярослава Івашкевича став для нього не лише школою особистісного і громадянського зростання, а й своєрідною творчою лабораторією. Тут накопичився і життєвий матеріал, згодом осмислений і використаний у художній прозі та поезії, і відбулось становлення Івашкевича як митця слова.

У зв'язку з викладеним не можемо, бодай побіжно, не торкнутися питання «Україна в художній концепції Ярослава Івашкевича».

«На самому початку весни, під час страсного тижня, години через дві після закінчення слухання про вбивство князя Єжи Мавріцького і виголошення вироку пані Зенобії, Ярослав Івашкевич вийшов на Софіївську площу.

У блакитних (зовсім блакитних) сутінках призахідного сонця все ще палала золотом баня софійської дзвіниці, і дзвони гулко видзвонювали весняний гімн. Подих відлиги і запах талого снігу пестили все тіло чимось незвичайно молодим. Маленькі дзвіночки відлітали в небо дивною старовинною гамою, а єдиний великий поважний оксамитовий дзвін тягуче і м'яко розливав свою тверду суть високим і урочистим тоном.

Небо опустилося над землею, потемнішало, посинішало і слухало. Ярослав вийшов на Володимирську гірку і замилювався стрічкою Дніпра,

що скляніла краями. Від води, від лісів із протилежного берега вітер приносив подих весни...»[6].

Ще один уривок. «Сяючий серпневий ранок поступово вступав у свої права, небо світлішало, і, як тільки ми виїхала із села і проминули вітряки, по обидва боки дороги розкинувся безбережний степовий край. Дорога була дуже широка, на полях золотилося зібране збіжжя. Хліб вже звезли, і навіть двоє з шести вітряків махали крилами, кидаючи на дорогу рухливі тіні... Сумно мені було покидати все це, тим паче попереду мене чекала тісна квартира на Новгородській... У мами теж був сумний вигляд... Її блакитні очі були спрямовані кудись в далечінь й не помічали ні полів, ні чортополоху, ні нескінченних урвищ, що траплялися нам на шляху. Потім зазеленіли бурякові поля, і на їх фоні пробігала довга тінь нашої брички, коней та кучера, а з-під колес піднімалася густа коричнева пилюка, яка ще довго висіла в повітрі. На буряковому листі виднілися краплини роси, – сонце стояло низько, але яскраво світило. В повітрі пахло пилюкою та сирію землею» [6].

Перший уривок із ранньої повісті Ярослава Івашкевича «Зенобія Пальміра» (1920), другий – із оповідання «Серпневий день», надрукованого у 1956-му році. Героєм повісті та оповідання є юний учень IV київської гімназії Ярослав Івашкевич. В обох творах зображено український пейзаж: київська весна і рання осінь, що захопила подорожніх десь на широкому курному шляху сучасної Кіровоградської області. Краса природи тут співзвучна меланхолійному настрою оповідача (хоча ми відразу маємо зазначити, що у першому випадку перед нами нескупий на слово стилізатор, а в другому – досвідчений реаліст, стриманий майстер пейзажу).

Але ні «Зенобія Пальміра», ні «Серпневий день» не визначають хронологічних меж української тематики у творчості польського письменника. Вона посідає важливе місце в його творах: хоча в зрілому періоді творчості Івашкевича ця тематика непомітно вливається в його широкі інтернаціональні цикли, що відзначаються інтересом до життя багатьох народів різних континентів, все ж не можна не помітити, що автор «Анни Грацці», «Тіней», «Voci di Roma», «Честі і Слави», «Садів», «Заруддя» весь час повертається в край свого дитинства та юності, згадуючи про нього винятково із теплом та вдячністю.

До «київського» періоду прозової творчості Ярослава Івашкевича зараховують твори: як «Утеча до Багдада», «Легенди і Деметра», «Вечір у Абдона», «Зенобія. Пальмура». Умовність визначення «київський» період полягає в тому, що зовсім не всі вони були написані, тим більше видані, в Києві, їхні хронологічні й географічні координати перебувають на перетині Києва і П Речі Посполитої, натомість об'єднує їх чітка приналежність саме до «київської» прози Івашкевича. Як у київській «Втечі до Багдада», так і в варшавській «Зенобії Пальмури» Україна все ще залиша-

ється для автора життєвою реальністю, Креси не набувають самотутньої цінності, вони є частиною щоденного життя і мають іншу функціональну динаміку, ніж, скажімо, в романі «Місяць сходить» (1925). Тут український простір набуває виразної індивідуальної міфологізації, сприймається як простір утраченої «малої вітчизни» й тому все частіше стає автотелічним. Характерною рисою поетики прозового доробку Івашкевича «київського» періоду є те, що весь він належить жанрово до поетичної прози. Це можна пояснювати частково й тим, що в ранній творчості Івашкевича поетичні і прозові жанри перебували у своєрідній взаємокомплементарній синкретичній єдності – набагато тіснішій, ніж у пізніші роки. Передусім варто зазначити, що «Втеча до Багдада», яка розпочинає поетичну прозу Івашкевича, не була першою художньою спробою письменника. Крім загальновідомого формального дебюту в київському «Пері» в 1915 році та відомих, хоч і не опублікованих у жодному циклі віршів київського періоду, були й інші твори, наприклад, «Молодість пана Твардовського». На сьогоднішній день невідомим є зміст гімназійних робіт («Поезія російської дійсності в «Євгенії Онєгіні» та ін.).

Ще один важливий нюанс: розглядаючи «Втечу до Багдада», мусимо пам'ятати, що твір, хоч і був написаний у Києві, але – під враженням першої примусової втрати «малої вітчизни», отже, зіставлення з творчістю пізніших часів дозволяє визначити специфіку творення простору й принципи функціонування України в творчості Я. Івашкевича варшавського періоду.

Цей твір є типовим прикладом стилізації під «східну тематику», написаної в дусі Молодої Польщі, зі складною, досить неясною інтригою на невиразному тлі, на якому рухаються люди-тіні, які марять про втрачене щастя. «Втеча...», яка раніше була задумана як віршована комедія, була першим сигналом популярного в польській та світовій літературі мотиву Діоніса. Діонісієвство героїв роману полягало передусім у традиційно модерністському розумінні культурної рівності. Нова генерація шукала для своєї епохи паралелей в інших часах, шукала перспективи, з якої вона могла б спостерігати дійсність, в якій їй довелося жити. На переломі століть діонісійський мотив був характерною моделлю поведінки поета щодо суспільства, зразком стосунків митець – суспільство (порівняйте образ Лева і Джафіза), який упроваджувався на місце старого, що виводився ще з романтичного протиставлення митець – філістер [18; 114]. Окрім того, як відомо, подвійність природи Діоніса пов'язується з бієротизмом і мотивом гомосексуальності, присутнім у всій творчості Івашкевича, в тому числі в романі «Втеча до Багдада».

«Втеча...» має характер виразно модерністсько-символічний, оскільки виражає внутрішні поривання героїв, інстинктивне прагнення свободи, ототожнюється зі зміною оточуючої дійсності, а через це і способу існування. На початку твору зустрічаємось із трьома ситуативними кола-

ми: Джафіз – Меніше, «чотири молоді панки» і дочки воєводи. Якщо перше коло має характер любовно-філософський, то друге має пригодницько-авантюрний відтінок. Натомість третє функціонує на ситуативно-обставинній основі і служить для екземпліфікації попередніх. У ході розвитку дії взаємозалежність у системі героїв принципово змінюється, в результаті цього з'являються нові ситуативні кола з різним типом зв'язків. Відповідно змінюється трактування і значення втечі. З цієї точки зору особливе значення буде мати зв'язок між Левом та Джафізом, для яких подорож до Багдада, «символічного міста», овіяного тасмницею недоступності, є уособленням вимріяної художньої і сексуальної свободи, місцем реалізації власного «Я» [19; 46].

У цьому творі Ярослава Івашкевича маємо справу з двома основними типами простору: простір художнього світу, представлений як місце, де відбувається дія – Астрахань сімнадцятого століття, що складається зі східної та російської декорації, а також уявного простору, існуючого в пам'яті або уяві героїв, який є часто образним відповідником переживань. Якщо місто над Волгою є місцем, в якому концентрується життя двох відмінних культурних систем, де стираються кордони між Сходом і Заходом, християнством та ісламом (культурне пограниччя), то краєвиди України (Кресів) і Багдада протиставляються, виразно визначають Орієнт та Оксидент, підкреслюють різницю природи, шкали цінностей, а значить, і світоглядів. Якщо у подальші роки пограниччям, де перехрещуються дороги Сходу і Заходу, будуть польські Креси, то у «Втечі...» цю функцію виконує екзотична Астрахань (у яку був уписаний російський культурний простір). Очевидною є традиційна конфронтація семантичного забарвлення: порядок – хаос, чоловічість – жіночність, розум – почуття, революція – істеблішмент etc. Це явище можна спостерігати вже на перших сторінках твору: «Вже стільки часу минуло, як весняним ранком учотирьох вирушили з золотої брами Києва на широкий, на незайманий задніпрянський степ. Їхали від городу до городу, з міста до міста, у чим далі, тим пустельнішу, дикішу, самотнішу країну: земля була перед ними як книга відкрита... І ось тепер перед ними – ген за Волгою – за морем – краї незвідані, землі, де торговці парфумами переливають олійки із амфори до амфори, палять амбру в брудних пічках і читають молитви на червоних рубінових намистинках.» (переклад О. Сухомлинова) [15;13].

Узагальнюючи наші роздуми, можемо стверджувати, що кордон між Орієнтом та Оксидентом як у географічному, так і переносному сенсі, міг проходити в будь-якому місці. Антагонізм двох змінних з геополітичної точки зору таборів виражено на різних рівнях і в різних площинах: політичних, ідеологічних, культурних, релігійних, економічних. Домінанта того чи іншого аспекту часто визначає умовний кордон між Сходом і Заходом [11;23]. Просто Івашкевич розглядає південну Росію з української перспективи, яка ще є реальною дійсністю. Варто підкреслити, що саме

цим пояснюється специфіка краєвидів. Простір кресів не має тих цінностей, які з'являються в прозових творах міжвоєнного двадцятиліття, особливо в романі «Місяць сходить» (1925), який, вочевидь, створений на абсолютно інших засадах, має інший аксіологічний смисл.

Роман «Місяць сходить» завершує ранній цикл творів, написаних в Україні чи під впливом все ще свіжих українських вражень і є найулюбленішим, як визнавав сам автор, його твором. На думку Григорія Вєрвеса «Місяць...» є синтезом київського періоду творчості митця [5;59]. Але разом з тим роман суттєво відрізняється від творів із тому «Поетична проза». Нехай він іще дуже близько стоїть до них своєю молодопольською поетикою, модерністсько-естетичними дилемами чи українською тематикою. Те, що виокремлює роман із київського періоду, - це передусім позиція автора. Саме вона свідчить про втрату безпосередньої заангажованості в кресове українське життя, постійно намагається плекати відчуття дистанційованості, сентиментально-чутливої, але відчуженої пози автора щодо почувань, ідей та вчинків головного героя (alter-ego автора), отже, дає підстави говорити про ревізійністську позицію письменника в стосунку до колишніх ідеалів. Візія України в «Місяці», хоч виписана, так би мовити, «по гарячих слідах» повнокровного життя Івашкевича на далеких Кресах, втрачає безпосередній зв'язок з автентичною українською дійсністю, переходить у категорію спогаду, оперує застиглим образом світу, тобто все виразніше набуває ознак, характерних для прози «малих вітчизн».

Дистанційованість, однак, аж ніяк не суперечить тезі про те, що «Місяць сходить» є найбільш «українським» твором Івашкевича. Він становить як компендіум, так і ревізію українського періоду життя польського письменника, є переломним твором у творчій біографії його автора, твором передовсім зрілим – завдяки проникненню в свою молодечу незрілість, аналізу болісних часів ініціації і самопізнання. Ревізії підпадає проблематика, відома з більш ранньої прози Івашкевича, з таких творів, як «Осіння учта» чи «Зенобія. Пальмура». Це ідейно-естетичні проблеми митця, який завжди тою чи іншою мірою залишається двійником автора, та креація «приватного» простору українських Кресів, у художніх межах якого перебувають побут багатоетнічного населення України, загальні питання людської екзистенції (дорослішання, кохання, смерть, приятельські стосунки тощо), тобто внутрішній «людський» світ персонажа у невід'ємному зв'язку з «пейзажем душі» героїв, а також, найчастіше, не до кінця виявлені національно-патріотичні та соціальні проблеми.

Отже, традиційне визначення роману «Місяць сходить» як «порахунку з модернізмом» є занадто вузьким і не відповідає всім заявленим у творі проблемам, тематиці, мотивам чи образам.

Загальним місцем стало проблемно-тематичне визначення, яке дав роману «Місяць сходить» Ришард Пшибильський – **«портрет митця за-**

молоду» (за назвою відомого твору Джеймса Джойса[10;83]. Ганна Кірхнер слушно дефініює твір також як ініціаційний – з елементами магії, таємницею ритуалів, символікою змін [12;58]. Барбара Сенкевич, аналізуючи художню тканину роману на різних рівнях, робить висновок про те, що це перший екзистенціальний твір у польській літературі, а це дозволяє перемістити хронологію появи екзистенціальної творчості з 30-х – у 20-ті роки ХХ століття [9]. Якщо розглядати «Місяць сходить» у контексті всього творчого доробку письменника, можна твердити, що він має справді ключове значення для подальшого розвитку творчої манери прозаїка, й тому його значення як інтерпретаційного джерела для інших творів важко переоцінити. Отже, «Місяць сходить» є свідченням складних внутрішніх процесів особистості і доводом трансформації свідомості митця – Івашкевичевого alter-ego. Через те, аналізуючи твір, варто, з одного боку, звернути увагу на реляції між автором-творцем, станом його свідомості, переживаннями, життєвим досвідом та художньою реальністю з її морфологічними частинами [20;215], а з іншого – на морально-естетичні дилеми головного героя в тому сенсі, в якому він може бути свідченням ідейно-філософської позиції автора в київський період і подальшої еволюції його світогляду.

Розглядаючи цей твір у контексті дискурсу про пограниччя польсько-української культури, про головного героя роману, Антонія, можна говорити про кресового Вертера, а також як про продовження романтичного героя української школи. Як стверджує Томаш Вуйцік, «українське походження визначило також часовий горизонт творчості Івашкевича, а конкретніше – її розміщення на «українській» лінії польської літератури ХІХ – ХХ століть. (...) Судячи з ранньої творчості письменника, його можна назвати сучасним продовжувачем традицій «української школи» в її канонічному вигляді ранньоромантичного періоду (Северин Гоцинський, Антоній Мальчевський, Богдан Залеський) та пізнішого (Вінцент Поль, Леонард Совінський, Станіслав Дунін-Борковський, Томаш Олізаровський, Адам Пайгерт)» [20;220].

Івашкевичівська проблема самопізнання як мистецького пошуку безпосередньо пов'язана з креацією багатозначного та різномірного художнього простору. Факт відмови, а радше, спроба визволення від філософсько-естетичних цінностей модерністського світогляду (детальніше про це буде нижче) не означає повної відмови від старої техніки. Саме тому можна говорити про певний хаос у структурі твору, що свідчить про «стилістичні тренування» [15;238] та формування «*metier*» митця. Йдучи за традиційною схемою аналізу тексту й усвідомлюючи, що для повної об'єктивності «Місяць сходить» має досліджуватись на всіх структурних рівнях прозового твору (наприклад, головний герой, його внутрішній світ та навколишній простір; тема та ідея; перипетії та колізії), пріоритетними в цьому розділі для нас будуть передусім принципи креації художнього

простору (а це означає, зокрема, визначення специфіки поетики Я.Івашкевича, постійних стилістичних фігур і тропів), а також авторська позиція щодо тих ідейно-естетичних тенденцій, які були актуальними для Івашкевича в період його «української» молодості.

Аналізуючи фактологічний матеріал, можна твердити, що польська інтелігенція була більш відкритою до зовнішніх впливів. Принаймні рівень упередженості щодо українського оточення не був такий високий, як у шляхетсько-поміщицькому середовищі. У дитячу свідомість Ярослава, як і багатьох полоно-українців, назавжди увійшли побачені образи з життя східнослов'янської людності: Великий Четвер і запалені свічі, обряд освячення православними священиками води на Святі Водохреща. Пізніше, порівнюючи спосіб життя у відродженій Польщі та в Україні, Івашкевич знову відзначить «старопольськість», «варварство» і «шляхетність» кресового образу буття [17; 24]. Зазначимо, що українські пісні та думи «Стоїть гора висока», «Горе тій чайці», «І шумить, і гуде, дрібний дощик іде» співалися в середовищі українських поляків поряд із польськими патріотичними текстами.

Ставлення Івашкевича до українського народу та його культури, бачення міжетнічних зв'язків у тодішньому українському суспільстві, а також оцінка ролі поляків в Україні заслуговують на окрему коротку рефлексію. Вже з дитячих років Ярослав розумів відмінність кресового українського та польського суспільств. Це не було важко хоч би завдяки дитячому зіставленню мовної ситуації, візуальному сприйняттю католицьких та православних релігійних обрядів. В «Книжці моїх спогадів» читаємо: «Увечері у Велику Суботу ми їздили на резурекцію до Іллінців. Пасхальна процесія в теплій українській темряві, коли ксьондз з монстрацією обходив довкола гарного іллінецького костьолу, викликала враження, ніби ксьондз благословляє цю їжу... але не тільки їжу. Благословляє цей костьол, пам'ятник нашої культури, і цей дім, де не тільки їдять, а й читають і розмірковують, і цей край, якому ми завдячуємо наш талант і здібності» [17; 25-26].

Івашкевич усвідомлює культурну домінанту українського народу, тому увага зосереджується на католицькій процесії в українському просторі. Думки письменника відриваються від релігійного таїнства і зосереджуються на земних цінностях та потребах, що так само мають під собою духовну основу. Автор «Честі і слави» диференціює українську та польську, «нашу» культуру, одночасно підкреслюючи спільність багатовікової міжетнічної екзистенції на Кресах.

На тлі помітної, хоч і не чіткої антитези «наша» – «українська» де-що несподівано виглядають словосполучення типу «наші українські паски» та інші. Проте це є красномовним доказом, що Україна для Івашкевича була «малою», «приватною вітчизною» з усіма характерними для

культурного пограниччя рисами, парадоксами, парадигмами та антиноміями.

«Балагульське та степове відлуння» часів дитинства були покладені в основу топосу України та виявлялися в творах різних періодів життя автора «Заруддя». Крім української природи, про що мова піде далі, яскраві враження у свідомості Івашкевича залишили різнобарвні постаті та стиль їхнього побутування, що майбутній митець мав можливість безпосередньо спостерігати.

Незважаючи на «несміливість», «нездатність співіснувати з людьми», певну замкненість, Ярослав був дуже спостережливою дитиною. Цікаво, що крім інтер'єрів будинків, приміщень та зовнішності їхніх обителів, які детально описуються у спогадах та частково використовуються в художніх творах, Івашкевич сприймав та запам'ятовував атмосферу і дух навколишнього простору і часу, аналізував характери та поведінку людей.

Образи побожної пані Мадейської, примхливої тітки Дідковської, пустельника Змійовця, старого єврея Їдаля, сліпого лірника Семена з Дашева та цілого «хороводу» інших особистостей, що іноді не вписувалися в жодні існуючі тоді канони, з часом були вміло використані для створення багатьох літературних постатей, стали прототипами яскравих, колоритних героїв.

Щодо українських краєвидів, то можна сміливо говорити про домінанту рустикальних образів та інтимність пейзажів, до яких несформована особистість Ярослава виявляла велику рецептивну зацікавленість. Виразною і цілком закономірно є домашня перспектива сприйняття природи.

Описуючи старий батьківський дім, Івашкевич гармонійно переходить до зображення відкритого простору: «Проте безмежний краєвид розкривається з наступної кімнати, за їдальнею... розтягнувся величезний став, а за ставом, на горі, село Кальник. Збоку від тієї гори ми ходили до хати няні Даньчевської, старої няньки моїх сестер. Той вид з вікна на став глибоко вривався мені в пам'ять і щоразу виринає десь у моїх творах. Особливо коли став був освітлений сонцем і на вершечку кожної його хвилі виднілася маленька сонячна іскорка – цей образ мене захоплював. Мій дитячий розум не міг збагнути, звідки беруться блискучі зірочки на лазурному тлі води, я міг на них дивитися годинами»[17;10-11].

Помітна виразна тенденція прив'язувати той чи інший краєвид до якоїсь особистості чи події. Той самий став зустрічаємо дещо пізніше, цікаво, що він передує описові няньки: «Повітря, а відтак повітря весняне, неправдоподібне відкриття передвесняних днів, коли сам мій маленький зріст допомагав мені спостерігати все зблизька. Стебла трави, плями на паркані, на характерних, плетених з лози тинах, плетених примітивним, як на сьогодні, способом, червоні жучки «москалики» на огорожах,

дрібні «жаб'ячі очка»... А потім, в далечині, відлиски сонця на ставі і над ставом, навпроти підвищення, вкрите білими хатами, і весняний крик далекої курки, і далекі співи у полі» [17; 30-31]. Вражає характерна для Івашкевича прив'язаність до окремих деталей, на яких зосереджується увага письменника, які стають своєрідним центром описуваного простору, створюючи специфічну атмосферу. У цитованому епізоді відтворюються фрагментарні враження від переживання весни на селі, що супроводжуються аналізом екзотичних для свідомості дитини елементів української побутової культури. Ці спостереження доводять рефлексивність процесу перцепції та репродукції побаченої дійсності.

Рефлексії дещо іншого плану виступають в описах динамічних краєвидів, що постають по мірі просування Івашкевича-спостерігача у просторі, тобто пов'язані з подорожжю чи прогулянкою. До речі, у автора «Серпневого дня» дорога, шлях – стають художньо-естетичним засобом побудови багатьох творів чи головних епізодів. Прив'язаність до подорожей, а, відповідно, й до пізнання світу своїм корінням сягає глибоко в дитинство, коли маленький Ярослав їздив до Дашева та Іллінців. Для дитячих споглядань віддалених від рідного Кальника краєвидів характерний певний романтичний історизм. Так, дорога до Дашева та вали, рештки обозів з часів останньої польсько-турецької війни нагадували історичну традицію та викликали зацікавленість легендами минулих часів. Івашкевич писав: «Повернення з прогулянки на «вали», незважаючи на весело проведений там час, огорнене було меланхолійними спогадами... Була то найпоетичніша з усіх прогулянка» [17;34].

По дорозі до Іллінців не можна було не помітити курган, який називали «Сороchoю могилою», не відомо звідки виникла ця назва. Уявлення Івашкевича сягає до часів прадавніх скіфів та історичного факту про прийняття Яном Собеським параду польських військ напередодні хотинської битви.

Часто описи природи, пов'язані з буттям на цих землях, нагадують про архетипічну аркадійськість України, сповненої медом і молоком. Крім поширених описів приготування їжі, фруктів, овочів та ягід на зиму, що набуває рангу містичного ритуалу, є невід'ємною складовою екзистенції, Івашкевич описує також багатство самої української землі. Серед поширених бурячно-соняшникових та баштанових описів виділяється колоритний образ Шабельної, з якої «завжди привозили фрукти, яблука і сливи, і горіхи, цілими возами; звідти також баби в червні відрами приносили черешні та полуниці. Чудове то було село, розташоване на надзвичайно плодючій землі» [17;32].

Отже, не викликає жодних сумнівів значення перцепції українського краєвиду у формуванні естетичних поглядів майбутнього автора «Серпневого дня». Пейзажі України в контексті теорії про центральний краєвид та малу вітчизну є ключовою парадигмою будови багатьох творів та

цілого світосприйняття Ярослава Івашкевича. Механізм перенесення образів дитинства в сучасність та художній світ, бачення в природі Італії, Іспанії, Польщі та інших країн українських елементів та певне ототожнення краєвидів красномовно свідчать про значення розглядуваного періоду для митця.

На тлі багатьох описів різко виділяється неприхований інтерес письменника до природи. Типово романтичний, а водночас реалістичний механізм відтворення краєвидів, чуттєвість, як домінанти творчого стилю, формувалися протягом довгих переїздів Івашкевича від двору до двору по безмежних степах Київщини та Поділля. Автор поетичної прози був надзвичайно чутливий до краси українського пейзажу, який він не тільки бачив, а й відчував душою і тілом: «Степом ішли повіви, вдень палило сонце і панував спокій, тільки над збіжжям, над ланами пшениці дрижало розпалене повітря, але під вечір, коли тіні повозу витягувалися поперек дороги і рожевіло зелене листя бурячних посівів, надходив холодніший повів із півдня, аж ген десь із Чорного моря, і розширював груди духмяним повітрям» [17;134].

Усе це дозволяє констатувати, що рання творчість Я.Івашкевича, зокрема «Втеча до Багдада», що відкриває цикл творів поетичної прози, є заповіддю специфічної художньої манери пізніших років. Окрім виразної стилізації під усну народну творчість, а також наслідування зразків світової літератури, в творах присутні винятково елементи стилю Івашкевича: чуттєвість, захоплення деталями, що визначають характер простору і атмосферу художнього світу, ретельний добір лексики і поетичних фігур, символічне трактування вертикалі etc. Цікавим моментом є ідейно-тематичний аспект «Утечі...»; міфічні елементи (міф як естетико-психологічна категорія), особливо міф культурної рівності і Діоніса, мотив платонічного кохання, проблема художник – реальний світ, засигналізовані в романі і видозмінені, трансформовані в майбутньому, будуть визначальними для всіх наступних творів Ярослава Івашкевича.

Література та джерела:

1. Польська література XIX століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://litra.org.ua/vidobrazhennya-patriotizmu-v-polskii-literaturi>
2. Назарець В. Ярослав Івашкевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/41296/Ярослав-Івашкевич/Біографія>
3. Жорнокуй У.В. Ерос і Танатос в українсько-польському діалозі (на матеріалі прози Валерія Шевчука, Ярослава Івашкевича й Міхала Хороманського): Автореферат. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. – 20с.

4. Вуйцік Т. Українське втаємничення Ярослава Івашкевича // Київські полоністичні студії. – Том 3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.214-224
5. Вервес Г.Д. Ярослав Івашкевич. Літературно-критичний нарис. – К.: «Наукова думка», 1978. – 223 с.
6. Вервес Г.Д. Ярослав Івашкевич: Монографія. Пер. с укр. – М.: Советский писатель, 1985. – 256с.
7. Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905 – 1918. – Olsztyn, 1990. – 217 s.
8. Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. – Wrocław, 1994. – 418 s.
9. Sienkiewicz B. Księżyc wschodzi. Między dekadentyzmem a egzystencjalizmem // Powroty Iwaszkiewicza. Pod red. A.Czyżak. – Poznań, 1999. – S.145-162.
10. Przybylski R. Eros i Tanatos. – Warszawa, 1970. – 367 s.
11. Kuźma E. Mit Orientu i kultury Zachodu w literaturze polskiej XIX – XX wieku. – Szczecin, 1980. – 320 s.
12. Kirchner H. Wokół powieści «Księżyc wschodzi» // Miejsce Iwaszkiewicza. – Podkowa Leśna, 1994. – S. 57-64.
13. Jędrychowska M. Młodzieńcze fascynacje starości // «Twyczność». – 1998. – Nr 2.
14. Iwaszkiewicz Jarosław. Stanisława Wysocka i jej kijowski teatr «Studia»: wspomnienie Dzieła: Teatralia. – Warszawa, 1983. – S. 61-93.
15. Iwaszkiewicz Jarosław. Proza poetycka. – Warszawa, 1980. – 345 s.
16. Iwaszkiewicz Jarosław. Opowiadania zebrane. – T.3. – Warszawa, 1969. – 622 s.
17. Iwaszkiewicz Jarosław. Książka moich wspomnień. – Kraków, 1983. – 420 s.
18. Głowiński M. Maska Dionizosa // «Twyczność». – 1961. – Nr 11.
19. Baranowska M. Odkrycie miasta // Miejsce Iwaszkiewicza. – Podkowa Leśna, 1994. – 258 s.
20. Bachtin M. Estetyka twyczności słownej. – Warszawa, 1986. – 576 s.

Відомості про автора: **Бабенко Богдана Олегівна**, магістрантка факультету філології та журналістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Архівіст, названий ворогом народу

13 грудня 1938 року прокурор міста Кірове Миколаївської області виніс постанову про закриття кримінальної справи № 55198 заарештованого Родіонова Іларіона Михайловича у зв'язку з недоказовістю «здійсненого» ним злочину. «В час проведення слідства обвинувачення Родіонова в контрреволюційній діяльності не встановлено», – вказано у постанові. Розв'язка вісімнадцятимісячної драматичної історії в долі Іларіона Михайловича належить до розряду поодиноких епізодів у радянській юстиції періоду 1933-1940-х років, коли амплітуда репресій та терору стосовно так званих контрреволюціонерів, ворогів народу, членів антирадянських, повстанських, націоналістичних організацій, створених для «активної подрывной, шпионской и вредительской деятельности», набирала величезних розмахів. Таке визначення в якості обвинувачення використовувалося стосовно представників різного соціального стану та професійної діяльності.

Зв'язок з ворогами народу та приналежність до контрреволюційного угруповання стали приводом для арешту на початку жовтня 1936 року Родіонова Іларіона Михайловича, 1881 року народження, із міщан, уродженця міста Єлисаветграда (суч. Кіровограда), одруженого, члена КП(б)У, директора Кіровського державного історичного архіву. На той час директор уже мав певний «арештантський стаж» та послужний список: у 1908 році його було засуджено за збройний напад на військовий окружний суд. Через рік Родіонов потрапив на заслання до Архангельська, де провів три роки. У 1918 році Іларіон Михайлович – член повітового військово-революційного комітету – став організатором партизанських загонів на Єлисаветградщині, з 1919 по 1920 рік служив у лавах Червоної армії. Після завершення громадянської війни працював у Зінов'євській (одна з колишніх назв Кіровограда) окружній контрольній комісії робітничо-селянської інспекції.

17 листопада 1925 року на засіданні Президії Зінов'євського окружного виконавчого комітету було прийнято рішення про створення окружного архівного управління. Згадана подія стала визначальною в життєписі Родіонова. Місцеві періодичні видання «Соціалістичний наступ», «Чер-

воний шлях», «Кіровська правда» за 1927-1935 роки відтворюють діяльність Іларіона Михайловича на посадах завідуючого окружного архівного управління при Зінов'євському окружному виконавчому комітеті та директора Кіровського державного історичного архіву.

Родіонов підготував публікацію у грудневому номері газети «Червоний шлях» за 1927 рік «Інструкції архівним кореспондентам», яка надійшла з Центрального архівного управління УСРР. Документ вказує на необхідність залучення «широких кіл радянської суспільності», а саме: вчителів, бібліотечних, музейних та інших культпрацівників, краєзнавців, студентів, робкорів та сількорів до справи «виявлення та охорони архівних матеріалів, що їм загрожує небезпека втрати».

Цікавим документом з дослідження історії розвитку архівної справи на Кіровоградщині є Обіжний лист завідувача окрархіву Іларіона Родіонова «до всіх установ», датований 6 березня 1930 року. «В останні часи, в зв'язку з паперовою кризою, подекуди спостерігається неприпустиме нищення архівів і використання архівних матеріалів на канцелярські потреби чи здачу без дозволу архівного управління (як сировину для паперових фабрик)», – описує автор документу негативні явища. Для виконання основоположної функції архівної справи – зберігання документальних фондів необхідно, як вказано у листі, «вилучені з архівної макулатури документи науково-історичного значення негайно виявити і передати до Окрархіву. Провести повне упорядкування архівних фондів та забезпечити архівосховища відповідними приміщеннями, що гарантували б цілковите збереження архівних документів та матеріалів.»

Склад архівних фондів та роботи Кіровського державного історичного архіву, очолюваного Іларіоном Михайловичем, описано в статті «Цікаві архівні матеріали», вміщеній на сторінках газети «Кіровська правда» 14 квітня 1935 року. Науковий співробітник архіву Пшеничний повідомляв, що 1670 фондів – до 5 мільйонів справ перебувають на зберіганні в установі. Архів мав книжковий фонд з 50000 одиниць зберігання, а також 100000 газет, біля 3000 листівок. «Книжковий фонд почали лише цього року розбирати по секціях. Під час розробки знайдено надто цінний матеріал «Подлинная записка Петра Первого» (1698-1721), стародавні грамоти, договори, акти, які відносяться до періоду 1299-1655 рр, – інформував науковий співробітник. – Серед цих документів є оригінал грамоти цариці Катерини за 1772 рік. У фонді народника Рябкова П. З. знайдено книжку Л.Толстого «В чем вера моя», на сторінках якої – власний автограф автора». В архіві також велась робота з популяризації документів через організацію виставок цікавих історичних знахідок.

Матеріали архівно-слідчої справи Родіонова дають пояснення, що в діях директора Кіровського архіву підлягало під ознаку злочину, передбаченого відомою та нерідко використаною статтею 54-10 Кримінального

кодексу УРСР. Павло Калашніков, член Бобринецького волосного революційного комітету в 1918-1919 роках, а в 1930-х вже названий «ярим троцькістом», отримав начебто від Родіонова довідку позитивного характеру. Пригадалося директорів архіву і те, що колишні партизани, яких з часом віднесли до ворогів народу, зверталися до нього з приводу отримання необхідних документів про їх участь у революційній боротьбі. Ця обставина вплинула на формулювання обвинувачення, що звучало як підтримка зв'язку з ворогами народу.

У ході слідства з'ясувалося, що остання зустріч Калашнікова та Родіонова відбулася ще в 1919 році. Вилучена у Калашнікова довідка-рекомендація була дана Родіоновим Олександром – членом КП(б)У, колишнім партизаном та чекістом, котрий на час проведення допиту його як свідка 26 грудня 1936 року мешкав у Одесі та працював інспектором кадрів на будівництві аеропорту. Свідок, який знав Калашнікова ще за часів їх перебування у місті Бобринець в період громадянської війни, не згадав навіть, коли саме підтвердив партизанське минуле нинішнього ворога народу.

Свідченням контрреволюційної діяльності Родіонова Іларіона стала наявність у нього вдома та в архіві літератури, забороненої Головлітом. Під час проведення обшуку помешкання директора 5 жовтня 1936 року було вилучено газети «Правда», «Комуніст», «Червоний шлях» за 1923-1924 роки з публікаціями статей Троцького, Каменєва, Зінов'єва. У протоколах проведення обшуку вказано також твори Б. Грінченка, В. Винниченка, Д. Яворського. Слід зазначити, що Троцький (Лев Бронштейн), Зінов'єв (Овсій-Герш Радомисльський), Володимир Винниченко – уродженці нинішньої Кіровоградщини, вони не тільки вплинули на історію, а і творили її. Обласний центр з 1924 по 1934 роки на честь радянського державного та партійного діяча називався Зінов'євськ. З загостренням внутрішньопартійної боротьби, коли імена Троцького та Зінов'єва об'єднали у стійке словосполучення, що дало назву антирадянському блоку, значно зросла армія ворогів народу.

На запитання слідчого, який допитував заарештованого директора архіву: «Почему с бережно хранимыми газетными материалами периода 1923-1924 годов со статьями Троцкого, Зиновьева, Каменева и других запрещенных авторов в Вашей личной библиотеке отсутствуют речи и доклады т. Сталина?» Родіонов відповів, що роботами Сталіна і газетним матеріалом при опрацюванні окремих питань він користувався в архіві. Потребувала пояснення і наявність в архіві 61-ї одиниці зберігання, представленої творами та виступами заборонених авторів: Зінов'єва (включаючи і його особисте листування), Скрипника, Бухаріна, Грушевського, Вишні, Єнукідзе, Лур'є, а також «старорежимних діячів»: Родзянка, Гучкова, Мілюкова. Директор архіву на неодноразові повтори запитання про

приховування антирадянської літератури давав відповідь, що заборонені книги, брошури та газетні статті, вилучені з бібліотек та музею, зберігалися в архівній секретній секції. Бібліотека архіву – закритого типу. Вільний доступ до даної літератури, вказівки на знищення якої не надходило, був неможливим. У протоколах допиту виявлення антирадянської літератури відображено як прояв контрреволюційних поглядів Родіонова.

Слідство, що тривало до 31 грудня 1936 року, не довело інкриміновані Іларіону Михайловичу обвинувачення, і ув'язненого в одеській тюрмі було звільнено. Але в жовтні наступного року відбувся повторний арешт. У постановах про обрання міри запобіжного заходу стосовно Родіонова, датованих 07 жовтня 1936 року та 19 жовтня 1937 року – ідентичне обвинувачення. Слідство починає вдруге закручувати спіраль справи з викриття «ворожого елементу». В травні стан здоров'я заарештованого значно погіршився, через деякий час Родіонов потрапляє до лікарні кіровської тюрми. Як свідчить акт медичного огляду, проведеного 23 листопада 1937 року, хворий ув'язнений страждає на туберкульоз кишковика та легенів, а також на міокардит. У проміжок часу, коли проведення допитів, за визначенням лікарів, неможливе, ретельно збираються свідчення колишніх учасників революційного руху на Єлисаветградщині про особу Родіонова. Період тотальної боротьби з уявними ворогами вплинув і на показання деяких допитаних.

Вирішальним у подальшій долі Іларіона Родіонова став лист під грифом «совершенно секретно» начальника УНКВС по Миколаївській області, адресований начальнику Кіровського міського відділу НКВС. «Отмечаем, что Кировский горотдел НКВД, привлекая к уголовной ответственности в октябре 1937 года Радионова И.М., руководствовался материалами следственного дела, прекращенного в 1936 году по обвинению того же Радионова. Других существенных материалов по его обвинению не добыто. Уголовное преследование в отношении Радионова Иларiona Михайловича прекратить, из-под стражи немедленно освободить», – вказувало керівництво кіровським підлеглим в грудні 1938 року.

Неодноразово, як переконують історичні факти, що стали відомими декілька десятиліть тому, людей заарештовували, керуючись матеріалами вже закритих кримінальних справ, і нерідко нових доказів вини так званих ворогів народу не знаходили. Долі архівних працівників, які зазнавали на собі дію сталінського репресивного апарату і через професійну діяльність зокрема, – важлива складова літопису вітчизняної архівної справи.

Джерела та література:

1. ДАКО, ФП-5907, оп. 2 р, спр. 731, т. 1.
2. ДАКО, Ф.П-5907, оп. 2 р, спр. 731, т. 2.

3. ДАКО, ФП-5907, оп. 2 р, спр. 4265.
4. ДАКО, Ф.Р-250, оп. 1, спр. 419.
5. Інструкція архівним кореспондентам // Червоний шлях. – 08.12.1927 р., інв.№ 1570
6. ДАКО, ФР-833, оп. 1, спр. 4.
7. Пшеничний. Цікаві архівні матеріали // Кіровська правда. – 14.04.1935 р., ДАКО, інв.№ 846.
8. Енциклопедія історії України. Т.3.- К., Наукова думка. - 2005, ДАКО, інв.№ 9693.

Відомості про автора: **Пасічник Лариса Миколаївна**, заступник начальника відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

Деякі штрихи до біографії В.О.Сухомлинського

Ім'я видатного педагога В. О. Сухомлинського відоме не тільки в Україні, але далеко і за її межами. Воно й не дивно, адже наш земляк розробив свою новаторську систему виховання дітей, якою й донині послуговуються в деяких країнах світу. Також Василь Олександрович для багатьох з нас є сучасником, хоча з моменту його відходу у вічність і минає 45 років. Здавалося б, що за ці роки детально й прискіпливо вивчена не тільки творча спадщина видатного земляка, але і його біографія. Однак нещодавні знахідки в Державному архіві Кіровоградської області дозволяють додати деякі нові, невідомі штрихи до життєпису видатної постаті вітчизняної педагогіки та засумніватися в, здавалося б, очевидному – чи його прізвище насправді Сухомлинський?

На такі несподівані висновки, та, одночасно, непрості роздуми, навели кілька документів, датованих 1939 роком, що нині зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області та, які впродовж понад 70-ти років чомусь не викликали уваги дослідників. Ймовірно тому, що вони стосувалися кандидата в члени ВКП(б) Сухомінського В. О.

Можливо, в них мова йде про майбутнього члена-кореспондента Академії педагогічних наук СРСР та, одночасно, Героя Соціалістичної Праці Василя Олександровича Сухомлинського? Саме така думка підштовхнула до детального ознайомлення зі змістом документів. І вже перші рядки з прочитаного переконували, що вони таки стосуються видатного педагога, бо, окрім схожого за написанням прізвища, в довоєнних паперах повсюди вжито ім'я й по батькові фігуранта справи: Василь Олександрович. Але таке ім'я мав і наш прославлений земляк!

Вчитуємося в ці документи, датовані жовтнем та листопадом 1939 року. Так, на двох аркушах, взятих з учнівського зошита, надзвичайно каліграфічним почерком та з дотриманням усіх правил тогочасного правопису написана заява секретарю обласного комітету партії від кандидата в члени ВКП(б), завідувача навчальною частиною Онуфріївської середньої школи Сухомінського Василя Олександровича. Її появу спричинив факт непорозуміння між молодим педагогом, стаж роботи якого на цій посаді обчислювався лише двома місяцями, і керівництвом Онуфріївського РПК. Але ж загальновідомо, що майбутній вчений-

педагог і орденоносець все життя засівав свою педагогічну ниву саме на Онуфріївщині!

У заяві, написаній рукою В. О. Сухомінського, також вказані й інші відомості, що добре пасують до загальновідомої біографії майбутнього директора школи в с.Павлиш. А саме: що заявник зовсім нещодавно, в 1938 році, отримав вищу педагогічну освіту (заочно) і здобув фах вчителя української мови і літератури, що він недавно перехворів на туберкульоз, що досвіду навчання й виховання учнів у нього ще недостатньо – тільки три роки, тож він ледве справляється з нинішньою роботою, тому керувати навчальним процесом Онуфріївської середньої школи йому нині дуже важко. Ці кілька прочитаних біографічних рядків із заяви кандидата в члени ВКП(б) повністю розвіяли сумніви щодо приналежності документів саме тій особі, яку ми знаємо як Василь Олександрович Сухомлинський, оскільки, повторюють загалом, але не повністю, його офіційний, багато разів описаний життєвий шлях, відомий кожному досліднику наукової спадщини видатного педагога.

Щодо нових і невідомих обставин у біографії великого вчителя, або, можливо, замовчуваних, то їх суть ось у чому: Онуфріївський відділ освіти силував В. О. Сухомінського на посаду директора Млинківської середньої школи. У відділі народної освіти Онуфріївського РВК навіть підготували наказ про переведення молодого педагога до школи с. Млиники, а завідувач відділу Вербицький ще й привітав його, у досить специфічній манері, з новим призначенням.

Проте Василь Олександрович не погодився очолити навчальний заклад. Розправа за непослух була швидкою. 25 жовтня 1939 року вчителя викликали на засідання бюро Онуфріївського районного комітету партії. Перший секретар райкому партії Попов запропонував виключити Сухомінського з лав партії і позбавити права працювати в школі. Другий секретар РПК Малонога, загалом погодившись з думкою Попова щодо партійної долі завуча Онуфріївської середньої школи, вніс дещо гуманнішу пропозицію: «Послати куди-небудь в початкову школу вчителем!» Так і проголосували. Після цього життєвий і трудовий шлях В. О. Сухомінського міг піти зовсім іншим шляхом і навіть привести не тільки до заборони на працю в школі, але, можливо, і до арешту, адже йшов 1939 рік. Репресії серед громадян тогочасної країни тривали, хоч не з тим розмахом, що раніше. Безпосереднім свідком тих процесів у країні Василь Олександрович був, тож добре розумів усі наслідки рішення бюро райкому партії.

Тож В. О. Сухомінський, якому восени 1939 року виповнився лише 21 рік, вирішив обґрунтувати неможливість своєї роботи на посаді директора школи. З цією метою він і написав листа до Кіровоградського обласного комітету партії. Щодо мотивів дій першого секретаря

Онуфріївського РПК Попова, то Сухомінський перш за все вбачав їх проявом помсти особисто собі через неприязні стосунки партійного функціонера зі старшим братом Василя Олександровича – Іваном, названого в листі «орденоносцем». Справді, у 1939 році Іван Олександрович, директор Зибківської неповної середньої школи, був відзначений орденом «Знак пошани» – доволі престижною на той час нагородою.

Заяву В. О. Сухомінського в обкомі партії прочитали. А потім направили її до Онуфріївки. 13 листопада 1939 року відбулося чергове засідання бюро Онуфріївського райкому партії. На ньому попереднє рішення від 25 жовтня щодо Сухомінського відмінили, тож молодого педагога погодилися залишити кандидатом в члени ВКП(б), але винесли догану без занесення до облікової картки – за відмову працювати директором школи с. Млинки, також зняли з посади завідувача навчальною частиною Онуфріївської середньої школи, перевівши на посаду «рядового» вчителя в тій таки школі.

Ось так з документів Державного архіву Кіровоградської області постали невідомі обставини непростих життєвих перипетій майбутнього видатного педагога В. О. Сухомлинського: майже двомісячна робота заступником директора Онуфріївської середньої школи з навчальної частини – з вересня по 13 листопада 1939 року; призначення директором Млинківської середньої школи і відмова від цієї посади – 20-і числа жовтня 1939 року; виключення з членів у кандидати ВКП(б) – 25 жовтня 1939 року; остаточне зняття з посади завуча Онуфріївської середньої школи і переведення на посаду вчителя цієї школи та поновлення перебування в партії – 13 листопада 1939 року.

Однак у документах залишилася ще одна таємниця, а саме: чому в них увесь час звучить прізвище Сухомінський, хоча наш земляк увійшов в історію вітчизняної і світової педагогіки саме як Сухомлинський?

Сумніватися в тому, що Василь Олександрович у жовтні 1939 року випадково допустив помилку у власноруч написаній заяві до Кіровоградського обкому партії, не варто, оскільки своє прізвище написав тричі і кожного разу як Сухомінський. У витязі з протоколу № 136 засідання бюро Онуфріївського РПК від 13 листопада 1939 року прізвище Сухомінський вжите чотири рази. Друкарка райкому партії могла, звичайно, допустити помилку в написанні прізвища маловідомого їй кандидата в члени ВКП(б), але не чотири рази поспіль! Тож скрізь написала: «Василь Олександрович Сухомінський». Протокол, до речі, особисто завірив підписом секретар райкому партії Попов.

Оригінали використаних у цій статті документів з 14 листопада 1939 року зберігалися в секторі обліку Кіровоградського обласного комітету КПУ, а нині перебувають у фондах Державного архіву Кіровоградської

області [1]. Якого б то стороннього втручання до них будь-кого за всі ці роки не виявлено, всі папери є першотворами, тому постає цілком логічне запитання: що примусило «довоєнного» Сухомінського вже у післявоєнний час трансформуватися у Сухомлинського?

Можливо відповідь є у метричних книгах Свято-Василівської церкви с. Василівка нинішнього Онуфріївського району, адже саме в цьому селі 1918 року народився та, імовірно, в сільській церкві був хрещений майбутній педагог?

Прикро, але метричної книги зі Свято-Василівської церкви саме за 1918 рік у Державному архіві Кіровоградської області немає. Зате збереглися інші церковні книги, одна з них за 1914 рік. У ній під номером 28 натрапляємо на запис про народження 30 березня 1914 року в сім'ї селян с. Василівка Олександра Омеляновича Сухомизьського та дружини його Ксенії Іудовни сина Івана[2]. Сумнівів у тому, що цей Іван Олександрович є рідним братом народженого кількома роками пізніше Василя Олександровича Сухомлинського, немає.

Отже, батьки майбутнього прославленого педагога носили прізвище Сухомизьські. Сам він у 1939 році чітко написав у заяві своє прізвище як Сухомінський. Вже у післявоєнний час вчений-педагог постав як Сухомлинський. Чим викликана така трансформація прізвища? Відповіді на цю загадку поки що немає.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. П-429, оп. 2, спр. 1199, арк. 1–4.
2. ДАКО, Ф. Р-730 – метрична книга Свято-Василівської церкви с. Василівка Онуфріївського району, 1914 р.

Відомості про автора: *Петренко Іван Данилович*, головний спеціаліст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України.

Арон Резнік – освітній діяч Кіровоградщини

Розвиток педагогічної науки і практики в сучасній Україні неможливо уявити без осмислення наявного потенціалу наукових досліджень у педагогіці та без звернення до нагромадженого у вітчизняній і світовій науці дієвого арсеналу інноваційних ідей. Тому на сучасному етапі науковці й практики все частіше звертаються до різних джерел, зокрема, до прогресивного досвіду педагогів минулого, без усвідомлення і конструктивного застосування якого неможливе успішне розв'язання поставлених перед ними завдань.

Звернення до педагогічної спадщини українських учених, педагогів, громадських діячів дає змогу повернути забуті та втрачені імена, більш ґрунтовно вивчити історичні закономірності становлення й розвитку української педагогіки, забезпечити єдність і наступність історико-педагогічного процесу.

Кіровоградщина відома своєрідними культурними та освітянськими традиціями, які обумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка проявилася в специфічності системи освіти, в просвітницькій діяльності діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків. Поруч з видатним педагогом В.О.Сухомлинським на Кіровоградщині виросла група теоретично підготовлених, ініціативних керівників шкіл, які шляхом систематичних пошуків, експериментальних досліджень згуртували колективи педагогів-одномудців, досягли стабільних результатів у навчанні і вихованні учнівської молоді.

Серед них був Арон Борисович Резнік (1919-1995), талановитий освітянин, кандидат педагогічних наук, який з 1963 по 1979 рік очолював Гайворонську загальноосвітню школу № 5 Кіровоградської області. Він був у числі тих, хто започаткував в області систему вивчення і реалізацію ідей В.О. Сухомлинського про розумове виховання учнів. Створена ним оригінальна творча лабораторія Гайворонської школи № 5 стала відомою за межами області, а також у республіках колишнього СРСР. У 70-ті роки ХХ ст. досвід шкільного колективу був представлений на обласних, республіканських виставках, на III та IV Всесоюзних педагогічних читаннях (2 – Всесоюзних, 8 – республіканських та 16 – обласних конференціях), висвітлювався в плакатах та методичних рекомендаціях обласного Інституту вдосконалення викладачів, а також у 10 книгах,

численних брошурах, у союзній та республіканській пресі [3, 19]. Персональний творчий доробок А. Б. Рєзніка надзвичайно вагомий: 6 книг, 18 робіт у наукових збірниках, близько 300 статей. У своїх творах він сформулював низку цінних ідей, які за своїм змістом і характером відповідають педагогічним потребам сьогодення.

Пріоритетним у вихованні А. Б. Рєзнік, як і В.О.Сухомлинський, вважав формування творчої особистості, свідомого громадянина-патріота. Першочерговою умовою формування рис громадянина педагог вважав організацію емоційно насиченого, діяльного (з трудовою основою) життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда в контексті діяльного життя шкільного колективу. Він визначив підлітковий вік як особливо важливий для формування громадянина і твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами.

А тому і як вчитель історії та суспільствознавства, і як директор школи А.Б. Рєзнік прагнув того, щоб як уроки, так і позакласні виховні заходи в Гайворонській загальноосвітній школі № 5 були спрямовані насамперед на формування активної громадянської позиції школярів, розвиток їхньої самостійності, ініціативи, творчості.

Цьому сприяв і багатий арсенал ефективних форм і методів навчально-виховної роботи в школі: збори, диспути, конференції, бесіди за «круглим столом», вечори, зустрічі, соціологічні дослідження, творчі проблемні завдання, самостійні творчі роботи тощо.

Особливу роль відігравали в житті колективу учнівські збори, які нерідко задавали тон і темп активному шкільному життю, давали старт новим цікавим справам і починанням. Збори присвячувались обговоренню важливих проблем, які нікого не залишали байдужим, пасивним. Ось лише окремі з них: «Головна справа твоя», «Твоя активна життєва позиція», «Виховуй себе», «Ти і хвилина», «Кожному – справа, від кожного – відповідальність», «Праця у твоєму житті і ти у праці», «Твоє громадянське обличчя».

Арон Борисович вважав, що питання, які виносяться на обговорення, повинні бути цікавими для учнів, нестандартними, оригінальними. «Нестандартне формулювання питання, що містить стержневу ідею, – підкреслював він, – викликає інтерес зборів, який необхідно закріпити і розвинути в ході підготовки до них» [4, 39].

Підготовка і проведення кожного позакласного виховного заходу «Природа і ми», «Економістом бути зобов'язаний», «Коли одягнеш солдатську шинель» були для учнів справжньою школою громадянського становлення. Нерідко на підготовчому етапі необхідно було провести анкетування, соціологічні дослідження, взяти інтерв'ю, підготувати виступ і т.д.

Так, при підготовці вечора, присвяченого проблемі вибору професії, старшокласники отримали завдання такого змісту: «Взяти інтерв'ю у людини, яку ти вважаєш як професіонала, поставивши їй запитання, які хвилюють: Що в професії найбільше захоплює? Що в професії негативного? Чи вимагає професія постійного вдосконалення майстерності, навчання? Який шлях до оволодіння професією? Яких якостей вимагає ця професія від людини?».

Аналіз матеріалів інтерв'ю був майстерно використаний у проведенні вечора, став предметом обговорення на уроках суспільствознавства, в роботі з батьками [3, 134].

А.Б. Резнік прагнув ввести кожного свого вихованця в цей світ не байдужим спостерігачем, а «активною діючою особою, яка має свою позицію, свою точку зору, свою зацікавленість у тому, що відбувається в світі» [5, 320]. А тому при проведенні виховних заходів основна увага зосереджувалась на формуванні й утвердженні власної позиції, усвідомленої відповіді на питання: Як ти ставишся до цього факта (події, інформації, думки)? Чи згоден з такою точкою зору? Яка твоя думка? Як можеш її обґрунтувати?

Постійна увага приділялась навчанню культури спілкування, ведення діалогу, дискусії. Однією з улюблених форм роботи був у Арона Борисовича диспут. «Специфіка диспуту як форми роботи насамперед у тому, – підкреслював А.Б.Резнік, – що він створює проблемну ситуацію, спонукаючи кожного усвідомити своє ставлення до питання великої світоглядної чи моральної значущості». «Необхідно вчити і культурі ведення диспуту, і –ширше – культурі спілкування. Учні повинні знати, що таке диспут, у чому його особливості, як він буде проходити, як до нього готуватись тощо» [5, 348-349].

На етапі підготовки до диспуту з'являлись на спеціальному стенді «Інформація до роздумів»:

- оголошення про тему і час проведення диспуту;
- питання для обговорення;
- протилежні точки зору;
- спеціальні рубрики: «Хочу запитати», «Підтримую», «Прошу слова», «Не згоден», «Пропоную».

Готуючись до диспуту, учні проводили соціологічні дослідження, брали інтерв'ю, виконували практичні завдання, зустрічались з представниками владних структур, господарниками, економістами, проводили рейди, організовували творчі зустрічі, тематичні виставки тощо.

А. Б. Резнік був майстром створення проблемних ситуацій у навчанні й вихованні. Наприклад, на одному зі своїх уроків з суспільствознавства він запропонував випускникам уявити таку ситуацію:

«Ваші мрії збулися, кожен став тим, ким хотів (називає обрані учнями професії). І ось трапилось фантастичне: доля звела всіх вас на безлюдному острові. Що будете їсти? У що одягнетесь?» [3, 160].

Подібні ситуації, проблемні питання спонукали до роздумів, пошуку нестандартних рішень. Директор прагнув навчити старшокласників висувати гіпотези і шукати переконливі аргументи для їх доведення.

Одним з перших Арон Борисович запровадив на своїх уроках тестування учнів, широко використовував опорно-логічні схеми, ефективні методи формування критичного мислення школярів. «Найважливіше, – підкреслював він, – своя точка зору і аргументація для її захисту» [5, 349].

Він вважав, що кожний урок суспільствознавства повинен ставати сходиною у вихованні особистості. У книзі «Громадянське становлення школярів» він писав: «Готуючись до нового навчального року, до зустрічі з учнями, ... я думаю про те, що зробити, щоб кожний урок суспільствознавства допомагав осягненню і зміцненню громадянських почуттів, формував моральні якості..., сприяв усвідомленню свого місця в житті» [6, 6].

А. Б. Резнік умів творчо реалізувати задум уроку, визначити тактичні засоби для досягнення головного стратегічного завдання – зробити вивчення суспільствознавства «інструментом громадянського становлення учнів».

Він вважав, що вивчення курсу повинно збагатити життєвий і соціальний досвід школярів, розуміння актуальних проблем сучасності, незвичайно складних і неоднозначних, виробити вміння співвідносити форму і зміст явищ, розпізнавати їх глибинну суть і вмів кожний свій урок зробити кроком у громадянському становленні старшокласників. «Ясність і усвідомленість громадянської позиції людини залежить від рівня її політичної культури. Її формування вважаю одним із найважливіших завдань учителя суспільствознавства» [5, 336].

Педагог завжди радів зрілості суджень своїх учнів: «Немає вищої радості для мене, коли на запитання «Що дало тобі вивчення суспільствознавства?» учні відповідають: «Я почав розуміти ту велику відповідальність за майбутнє, яке і мені завтра належить будувати». «Є час, коли людина дорослішає не по днях, а по годинах. Так було при вивченні суспільствознавства» [5, 362].

Своєрідним звітом випускників про набуті знання і вміння творчо використовувати їх була підсумкова міжпредметна конференція, яка традиційно проводилась у день останнього шкільного дзвінка.

Безперечно, громадянське виховання у сучасному виховному процесі має надзвичайно важливе значення. Повноцінне формування особистості не може позитивно реалізовуватися без громадянської основи. Сьогодні

як ніколи важливо спрямовувати дітей і молодь на вибір громадянсько-національних ідеалів та ціннісних орієнтацій у їхньому житті. Всебічне виховання молодшої особистості в наш час не має сенсу без громадянського компонента.

Отже, творчий доробок видатного педагога Кіровоградщини А.Б. Рєзніка є значним внеском у скарбницю педагогічної думки. Теоретичні положення, педагогічні висновки, методичні поради, які він розробив, набувають особливої актуальності у наш час.

Проаналізований у процесі дослідження творчий доробок А.Б. Рєзніка дає підстави для висновку про те, що, крім об'єктивних чинників, які зумовлювали зміст, організаційні форми й методи роботи директора, велике значення мала його особистість як педагога, керівника, фахова майстерність, суспільно-громадянська позиція, активна участь у розбудові школи. До цього часу його ім'я з вдячністю згадують всі, хто спілкувався з цією чудовою, розумною, мудрою і доброю Людиною, яку педагогічна громадськість Кіровоградської області заслужено відносить до плеяди знаних учителів Кіровоградщини.

Джерела та література:

1. Калініченко Н.А., Перебийніс Г.М. Сучасники В.О.Сухомлинського / Н.А. Калініченко, Г.М. Перебийніс. – Кіровоград. – 1998. – 308 с.
2. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шляхи освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-13.
3. Мудрий І.Л., Поліщук В.П., Постельняк А.І., Романюк Т.Б. Рєзнік А.Б. вчений, талановитий педагог-новатор / І.Л. Мудрий та інші. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. – 2011. – 266 с.
4. Рєзнік А.Б. Самоосвіта учнів у школі / А.Б. Рєзнік. – К.: Тов. «Знання» УРСР. – 1979. – 48 с.
5. Рєзнік А.Б. Гражданское становление школьников / А.Б. Рєзнік // Педагогический поиск. – М., 1988. – С. 301-362.
6. Рєзнік А.Б. Гражданское становление школьников / А.Б. Рєзнік. – М., 1985. – 80с.
7. Чабан О. І. Він був справжнім генератором педагогічних ідей / О.І. Чабан // Освітнєське слово. – 1999. – № 7-8.

Відомості про автора: **Філоненко Оксана Володимирівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**Краєзнавча спадщина Анатолія Кохана: лауреата премії
імені В.Ястребова, лікаря, краєзнавця, журналіста,
громадського діяча**

Кандидат медичних наук, лауреат краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, Почесний громадянин міста Олександрії, член Національної спілки журналістів України Анатолій Ілліч Кохан, відомий не тільки олександрійцям, але й науковцям Кіровоградщини як невтомний дослідник історії краю, автор серії краєзнавчих книг та публікацій, як професійний лікар, сміливий публіцист і майстер чудових епіграм. Сьогодні, як підсумок декількох років пошуків, вдалось зібрати у єдине ціле творчу спадщину видатного краєзнавця.

А.Кохан ще за життя став відомим дослідником минулого краю і автором популярного видання з історії і сучасності міста під назвою «Олександрія. Путівник» [1], що витримало декілька видань і до сьогодні є цінним джерелом з дослідження історії одного з найбільших історичних населених пунктів області [2]. Разом з краєзнавчими книгами автора більше ніж чотириста тридцять публікацій у періодичній пресі України, Кіровоградщини, Олександрії за авторством А.Кохана [3] складають важливе джерело з історії краю, є цікавим доробком у царині публіцистики, історії медицини, історії виникнення і розвитку періодичної преси. Є ціла низка біографічних досліджень щодо окремих видатних постатей України, області та міста, розгорнуті дослідження щодо топонімічної спадщини краю. А.Кохан також зробив чималий внесок у дослідження історії театру і педагогіки [4].

Серед згаданих біографічних досліджень найбільшу вагу займають ґрунтовні дослідження про науковця світового рівня Сергія Подолинського [5], краєзнавця Федора Плотніра [6], славіста і філософа Дмитра Чижевського [7], письменника Леоніда Чернова-Малошийченка [8], космонавта Леоніда Попова [9], вченого-лікаря Василя Хижнякова [10], вченого-колекціонера Олексія Попільницького [11], вченого-лікаря Порфирія Вострікова [12] та багатьох інших.

Меморіальне видання зібрання творів Анатолія Ілліча Кохана, що підготовлено до випуску у світ, складається із збірки всіх відомих друкованих видань під авторством А.Кохана або опублікованих ним у співавторстві з 1979 до 2006 року. В цей період Анатолій Кохан став

автором чи співавтором восьми книг. Видання, які вийшли друком за часів входження України до складу СРСР, випущені у світ дніпропетровським видавництвом «Промінь» та московським (Росія) «Медицина». Наступні видання – це творчість автора, яка була відредагована та видана безпосередньо в місті Олександрія Кіровоградської області місцевими видавничими та поліграфічними підприємствами.

Початково упорядкування вирішено було проводити шляхом оцифрування вказаних видань та їх друк з осучасненими примітками та у новому оформленні. Однак під час роботи над підготовкою видання виявився стійкий зв'язок тексту автора з ілюстративним матеріалом, який складає у деяких виданнях до 1/3 твору.

Саме тому вирішено піти шляхом репринтного видання, яке подає фотокопію оригінального твору. Таким чином, структура, стилістика і зміст книг автора повністю збережено.

Непростим завданням стало упорядкування бібліографії творів А. Кохана. Автор не каталогізував твори, зберігав тільки копії деяких з них, тому після опрацювання архіву виявились суттєві прогалини у загальному складі бібліографії автора.

У Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Д.Чижевського, Олександрійській центральній районній бібліотеці імені Д.Чижевського, Олександрійській міській бібліотеці імені О.Пушкіна вдалось відшукати чимало невідомих широкому загалу творів краєзнавця. Слід врахувати, що автор публікував свої твори під декількома псевдонімами, тому пошук був тривалим, а для віднайдення інформації доводилось робити наскрізну перевірку краєзнавчих картотек.

Для того, щоб представити багатогранність творчої спадщини А.Кохана, у видання його творів вирішено включити окремі газетні публікації різноманітних жанрів, що містять в собі як краєзнавчу, так і певну історичну, художню цінність. Також не можна було уявити видання творів без епіграм, поезій А.Кохана, що є складовою його творчої спадщини і важливим елементом творчого портрета автора.

У міських газетах, на телебаченні, Інтернет-сайтах розміщується чимало інформації про А.Кохана. На пошану видатного краєзнавця були опубліковані статті про його творчість у обласних виданнях. Планується розмістити у мережі Інтернет книгу, що акумулює багаторічну працю краєзнавця.

Треба зазначити, що сьогодні ми вперше починаємо розуміти глибину та всеосяжність особистості А. Кохана, який встиг за своє життя написати і розповісти так багато про рідний край, віддавати своє життя лікуванню людей на професійному рівні та активно долучатись до суспільного життя. Краєзнавство, медицина та журналістика – це

покликання Анатолія Кохана. І він справді не тільки шанував, але й виконував клятву Гіппократа. Не тільки досліджував історію, але й був улюбленцем музи історії – Клію. А слова Пулітцера про боротьбу журналістики з несправедливістю, корупцією, демагогією, грабіжниками суспільства теж близькі А. Кохану. Ось такий незвичний синтез був у душі і справах цієї неординарної, видатної особистості краю.

Джерела та література:

1. Кохан А. И., Колесников В. Г. Александрия: Путеводитель. – 2-е изд., доп. / А.И. Кохан., В. Г. Колесников. – Днепропетровск: Промінь, 1986. – 55 с.
2. Україна. Кабінет Міністрів України. Постанова «Про затвердження Списку історичних населених місць України»: Від 26 липня 2001 р. N 878 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 31. – С.104.
3. Голобородько В.В., Голобородько І.С. Краєзнавство, медицина, журналістика і громадська діяльність Анатолія Кохана: Бібліографічний список праць / В.В.Голобородько, І.С.Голобородько. – Олександрія, 2015.
4. Біланюк Ю. Ф., Кохан А. І. Штрихи до портрета Василя Сухомлинського / Ю. Ф. Біланюк, А. І. Кохан. – Кіровоград: Центрально – Українське видавництво, 2003. – 63 с.
5. Кохан А. І., Бойко І. Ідея енергетичної статистики Сергія Подолинського на тлі вітчизняної санології / А. І. Кохан, І.Бойко // Ваше здоров'я. – 1998. – 7 березня. – С. 3.
6. Кохан А. І. Його зброя — літопис рідного краю / А. І. Кохан // День. – 2008. – 4 жовтня.
7. Кохан А. І., Біланюк Ю. Подорож на хутір Чижевських / А. І. Кохан, Ю. Біланюк // Олександрійський тиждень. – 2003. – 21 серпня. – С.12.
8. [8] Кохан А. І. Леонід Чернов / А. І. Кохан // Ленінський прапор. – 1965. – 18 грудня. – С.4.
9. [9] Кохан А. И. Дом космонавта / А. И. Кохан // Украина-Центр. – 2010. – 2 сентября. – С. 7.
10. [10] Кохан А. І. Василь Хижняков – лікар, публіцист, громадський діяч / А. І. Кохан // Медична газета України. – 1997. – березень. – С.8.
11. [11] Кохан А. И. Книга про нашого земляка / А. И. Кохан // Сільський вісник. – 2009. – 29 травня. – С. 6.
12. Кохан А. І. Людина, лікар, ентузіаст / А. І. Кохан // Ленінський прапор. – 1981. – 18 березня.

Відомості про автора: *Голобородько Віктор Валентинович, редактор Телерадіокомпанії «Контакт-ЛТД», редактор газети «Городской курьер», м.Олександрія.*

Частина IV

CONFIDENTIA

*Томаш М. Янковський,
Владислав Волошинов*

Демографічні процеси серед єврейського населення Єлисаветграду наприкінці ХІХ ст.

До кінця ХVІІІ ст. східноєвропейські євреї переважно заселяли землі Речі Посполитої, натомість на території Російської імперії їх проживало небагато. Така ситуація змінилася щойно після приєднання до Російської імперії нових земель. Перший поділ Речі Посполитої у 1772 р. спричинив появу першої значної групи євреїв серед підданих російського царя. У 1791 р. цариця Катерина ІІ, прагнучи перешкодити напливові євреїв углиб імперії, дозволила їм проживати лише на новоприєднаних землях, а також у Таврійській губернії та Єкатеринославському намісництві – територіях, де активно проводилася колонізація після того, як прав на їхнє управління позбулися татари та козаки [1, 590]. Євреї, незважаючи на активні заохочення оселятися у новозаснованих сільськогосподарських колоніях [2. 37], воліли жити у містах, звичних місцях проживання євреїв у Речі Посполитій. Одним з нових і цікавих міст, які притягували євреїв, був Єлисаветград. Кількість єврейського населення в Єлисаветграді динамічно зростала протягом цілого ХІХ ст.: від 398 осіб у 1799 р. та 8235 осіб у 1865 р. (29,6% населення міста), аж до 23249 євреїв у 1897 р. [3. 90-91; 4, 58,72; 5, 3]. Наприкінці ХІХ ст. частка євреїв серед жителів Єлисаветграда була максимальною і становила аж 38,9%.

У цій статті основну увагу присвячено демографічним аспектам розвитку єврейського населення міста Єлисаветград у час, коли єврейська спільнота активно змінювалася. Аналіз перепису єврейського населення 1874 р., а також свідoctв про одруження у цей період доводить, що кількість євреїв збільшувалася не лише завдяки міграції, а й через високий коефіцієнт народжуваності. Водночас, незважаючи на сприятливі умови у новозаснованому міському осередку, демографічна поведінка єврейської сім'ї у Єлисаветграді не змінилася у порівнянні з поведінкою в доіндустріальний період та мало відрізнялася від поведінки сімей, що мешкали на землях колишньої Речі Посполитої. На форму сім'ї безпосередньо впливав вік одруження, і цей показник для Єлисаветграда залишався відносно низьким – 20 років.

Пропоноване дослідження матеріалів з Єлисаветграда вперше впроваджує в науковий обіг критично опрацьовані статистичні дані про

єврейську сім'ю у цій частині Європи, які почерпнуті безпосередньо із переписів населення, а не з готових публікацій, створених у ХІХ ст. Цей методологічний підхід має важливе значення, оскільки якості реєстрації не завжди дозволяє приймати результати переписів як вірогідні. Нижче спробуємо довести, що усі публікації результатів переписів, підготовані тогочасною російською адміністрацією щодо єврейського населення до кінця ХІХ ст., містять недостовірні дані[6,46-119; 7; 8]. Це і стало причиною неточностей у наукових працях, опертих на ці публікації.

Акти перепису євреїв 1874 р., які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області[9], містять не лише інформацію про сам перепис, а й дані про усі єврейські родини Єлисаветграда за період 1874-1909 рр. Після проведення перепису 1874 р. місцева адміністрація вирішила надалі використовувати заповнені аркуші з метою обліку та реєстрації єврейського населення. До вже отриманих даних про кожну сім'ю дописували нову інформацію про пізніше народжених дітей, військову службу і, рідше, смерть членів родини. Такий облік у першу чергу допомагав проводити набір євреїв на військову службу. Для істориків перевагою цього джерела над військовим реєстром 1875 р. є наявність у першому інформації про жінок. Окрім імен та прізвищ, у ньому є дані про спорідненість стосовно глави сім'ї та місце проживання. Оскільки перепис включає єлисаветградських міщан і купців юдейського віросповідання, то в ньому є дані і про ті сім'ї, які проживали у навколишніх поселеннях, але офіційно були зареєстровані у Єлисаветграді. Російські переписи населення, які проводилися до 1897 р., доволі неточні, що було відомо навіть сучасникам. Це змушувало тогочасних чиновників створювати додаткові ревізійні переписи, де чимало осіб були позначені словом «пропущені» у головних ревізіях (1811 р., 1816 р., 1834 р., 1850 р. та 1858 р). Оскільки до актів перепису (реєстру) 1874-1909 рр. у Єлисаветграді безпосередньо вносили нові дані та доповнення, у тому числі про осіб, пропущених під час перепису 1874 р., розміщена там інформація є повнішою, порівняно з матеріалами проведених раніше переписів. Відомості про 2,9%-4,6% осіб від загальної кількості зареєстрованих, переважно щодо дітей та молодих чоловіків, були внесені в акти вже після 1874 р. У цій статті проаналізовано дані, зафіксовані станом на 1874 р., тому осіб, яких внесено пізніше, а також ненароджених, не взято до уваги. Відтак, дослідження не охоплює родин чи окремих осіб, які були дописані після 1874 р. (останнє стосувалося переважно жінок, які, виходячи заміж, переселялись до родини чоловіка та їхніх дітей), померлих до 1874 р., а також сім'ї, які проживали поза Єлисаветградом. У підсумку, до вибірки увійшло 603 особи. Акти перепису не містять прямої вказівки на цивільний статус осіб, тому ця інформація в частині випадків виведена з контексту. Так, самотніх

чоловіків з дітьми віднесено до вдівців, а до категорії осіб з невідомим цивільним статусом потрапили ті, хто жив у господарстві без родичів чи опікунів (ними могли бути старші брати, дядьки), а також без дружини/чоловіка та дітей*. Інформацію з актів перепису доповнено даними з 346 свідоцтв про одруження євреїв з Єлисаветграда, які відбулися у сімдесятих та вісімдесятих роках XIX ст.

Незважаючи на те, що російські чиновники регулярно вносили доповнення до актів перепису, вірогідність цих даних викликає певні сумніви. Якщо брати до уваги вікову структуру (рисунк 1), то на перший погляд вона нагадує класичну піраміду, характерну для суспільств, які розвиваються. При детальнішому розгляді можна зауважити, що дані щодо двох вікових груп заведве чи могли бути правдивими. Зокрема, у переписі зафіксовано доволі малу кількість наймолодших дівчат у віці 0-4 роки – їх менше, ніж дівчат у наступній віковій групі 5-9 років і менш, ніж наймолодших хлопців. Таких ситуацій в умовах відсутності демографічних криз, спричинених війною чи епідеміями, зазвичай не виникає. Відомо, що проблеми з обліком наймолодших дівчат є універсальними і їх можна зауважити не лише у дослідженому переписі.

---

* Визначення сім'ї, як цей термін розуміли укладачі перепису 1874 р., не дозволяє дослідити структуру сімей у межах одного господарства, наприклад застосовуючи метод Ласлета (Laslett). Незважаючи на те, що сім'ї були базовою одиницею для реєстрації єврейського населення, їхні розміри не завжди корелювали із розмірами окремих господарств. Так, у деяких випадках до сім'ї відносили два чи навіть три господарства, у інших виключали частину членів сім'ї, які фактично проживали під одним дахом. У переписі відсутня інформація про зятів, які проживали у домах своїх дружин, слуг, осіб, які винаймали житло у господарів. Дивує також відсутність повної інформації про найстарше покоління членів родини – якщо і є згадки про батьків власника господарства, то зазвичай це не є подружні пари. Такий склад сім'ї, звичайно, не існував на практиці (у іншому разі це був би невідомий доти феномен), а був результатом прийнятих російськими чиновниками критеріїв. Як видається, відправною точкою була найстарша подружня пара у господарстві, їхні діти і дружини та діти нащадків по чоловічій лінії (сини, внуки та їхні дружини і діти, тобто усі, хто носив однакове прізвище, яке успадковувалося по чоловічій лінії). Якщо у даному господарстві проживала інша подружня пара, де чоловік носив інше ніж господар прізвище, то вони, а також їхні нащадки, реєструвалися як окрема сім'я. На практиці це означало, що одружені дочки господарів, навіть якщо вони продовжували жити у батьківському домі, реєстрували окремо (а також їхні діти та внуки). Таку схему реєстрації використовували і після 1874 р. – дітей та дружин нащадків чоловічої лінії дописували до вже існуючих сімей, навіть якщо вони не мешкали разом, а дочок, які виходили заміж, реєстрували у сім'ях чоловіків чи у новій окремій сім'ї. У 1874 р. зафіксовано понад 900 окремих сімей, а протягом 1875-1909 рр. дописали інформацію про наступні 1200 сімей.

За даними метричної книги єврейської громади м. Єлисаветград у 1874 р. у місті народилося 306 хлопців та 256 дівчат[10], звідси коефіцієнт маскулінізації дорівнює 120, що є значно вищим ніж правильний (у межах 105-107)[11, 253-256]. Глобальні дослідження смуги осілості показали, що тенденція євреїв до приховування фактів народження дівчаток є для них характерна від 1874 р. Згадані дослідження виявили, що на цій території коефіцієнт маскулінізації для євреїв становить 140, тоді як для православних, римо-католиків та протестантів відповідно 104, 106 та 105. Важко однозначно пояснити причини такого явища. Можливо, на це впливало негативне ставлення євреїв до місцевої адміністрації (чи навпаки), менше значення дівчат у єврейських сім'ях та для держави (менша потреба в освіті, відсутність військової повинності, що вело до необов'язковості офіційної реєстрації новонароджених дівчат)[12, 41-48].

Інша вікова група, чисельність якої відчутно нижча за норму це особи 20-29 років, як жінки, так і чоловіки. Меншу кількість офіційно зареєстрованих чоловіків можна пояснювати намаганням уникнути обов'язку військової служби чи їх фактичною відсутністю через відбуття цієї служби. Натомість важко пояснити, чому перепис 1874 р. зафіксував мало жінок цієї вікової групи, оскільки військова служба їх не стосувалася.

Аналіз структури віку дозволяє оцінити і рівень смертності. Тут зосередимо головну увагу на рівні дитячої смертності у наймолодшій віковій групі, який відігравав ключову роль у суспільствах, що розвиваються, і формував показник загальної смертності. Дитина, яка не помирала до п'ятирічного віку, мала всі шанси дожити до старості [13, 273]. Смертність у віковій групі 0-4 роки ($4q_0$) серед хлопців становила 17,7‰, а серед дівчат 13,7‰. Тут варто пам'ятати, що показник смертності серед наймолодших дівчат є штучно заниженим через уже згадувані проблеми реєстрації новонароджених дівчат. Хоч зазвичай рівень смертності серед новонароджених хлопців був дещо вищим, ніж дівчат[14, 402-406], однак різниця не могла бути такою, як це впливає із даних перепису. Водночас обчислений рівень смертності хлопців у Єлисаветграді є нижчим, ніж у доіндустріальних суспільствах, де приблизно половина дітей помирала до досягнення 5-10 річного віку, а близько 20-30% не доживали одного року[15]. Навіть якщо зробити припущення, що реальний рівень смертності серед групи $4q_0$ був на 50% вищим, навіть ця цифра є відносно невисока. Отже, можемо казати про те, що єврейське населення Єлисаветграда в 1874 р. вже увійшло у першу фазу демографічної трансформації, яка характеризується високим рівнем народжуваності та поступовим зменшенням рівня смертності.

Важливо з'ясувати, чи євреї надавали достовірні свідчення стосовно свого віку. Одним з методів перевірки є аналіз частоти вікових скупчень.

Зазвичай для цього порівнюють кількість осіб, вік яких закінчується цифрою 0, стосовно тих, чий вік закінчується на 9 або 1. У період, коли люди переважно не мали справ із документами, а потреби у чіткій фіксації віку не існувало, у різноманітних рапортах найчастіше вказували вік, який закінчувався на 0[16, 45]. Однак, у досліджуваному переписі 1874 р. бачимо зворотне явище (рисунок 2): особи намагалися рідше вказувати вік, який би закінчувався на 0, натомість частіше називали цифри, що закінчувалися на 9 та 1. Складається враження, що чиновники, які проводили перепис, знали про можливі маніпуляції з віком або свідомо вписували помилковий вік, навіть якщо могли документально перевірити цю інформацію. Якби реєстрація віку відбувалася правильно, різниця між кількістю представників кожної наступної вікової групи була б мінімальною із тенденцією до поступового зменшення у процесі старіння. Оскільки у досліджуваній вибірці у 130 випадках окрім задекларованого віку, існувала точна дата народження, ми змогли детально визначити, які розбіжності між задекларованим і справжнім віком мали місце. На рисунку 3 показано, що більшість задекларованих показників віку містилась у проміжку, який варіювався від віку на 1,5 року нижчого і до 0,5 року вищого ніж реальний. Найчастіше євреї вказували свій вік приблизно на 0,5 року меншим, ніж він був насправді. Значна частота розподілу цих відмінностей не є випадковою і свідчить про те, що спосіб вираховування віку міг спричинити вказані відмінності. Реєстрація віку за правилами повинна вираховуватися станом на 1 січня 1874 р. (від цієї дати під час перепису мали б вираховувати справжній вік на підставі дати народження), однак на практиці зазвичай вираховували вік, просто віднімаючи рік народження від 1874 р. Звідси виникала похибка у 0,5 року, яка, однак, суттєво не впливає на вірогідність дослідження вікової структури. Як висновок – чиновники переважно реєстрували вік, спираючись на надані їм додаткові документи.

Інформація про цивільний стан дозволяє визначити середній вік одруження (*singulate mean age at marriage*). Якщо показники народжуваності та смертності залежать від точності та повноти даних у переписі, то вік шлюбу зазвичай вказували правильно. У Єлисаветграді в 1874 р. дівчата виходили вперше заміж приблизно у 20 років, а хлопці у 21,8 року. Цей вік наречених є типовим для євреїв доіндустріальної доби. У європейській частині Російської імперії[17, 178] середній вік наречених у 1867-1871 рр. становив 21 рік для дівчат і 22,6 для хлопців. На території Королівства Польського, зокрема у містах Пйотрков Трибунальський в 1808-1870 рр. вік наречених складав 20 і 22,3 роки відповідно, у Отроленці в 1830-1843 рр. – 19,8 і 22,8 року. Відомо, що вік створення сім'ї у євреїв був нижчим, ніж у християн. Ця різниця була особливо помітна у середовищі міських жителів[18, 67; 19; 20, 151; 20]. У

другій половині XIX ст. серед євреїв Російської імперії спостерігалась тенденція до одруження у дещо пізнішому віці. У 1882-1886 рр. вік хлопців на момент одруження становив 24,5 років, дівчат – 21,3 року, а у 1901-1902 рр. відповідно 26,6 та 23,5 року. На підставі документів про одруження єлисаветградських євреїв можна стверджувати, що вік першого шлюбу принаймні до 1890 р. залишався доволі низьким – у 1870-1880 рр. він становив 20,8 року для дівчат та 24 для хлопців, а у 1881-1890 рр. відповідно 20,2 та 24, років (таблиця 1)[22]. Свідомства про одруження показують, що вік хлопців на момент одруження відрізнявся від того показника віку одруження, який зафіксовано під час перепису 1874 р., у середньому різниця становить 2,5 року. Ця невідповідність можливо виникла через те, що солдати строкової служби, які зазвичай були неодруженими, не були включені до перепису 1874 р., що спричинило збільшення одружених чоловіків у загальній структурі населення.

Інформація з перепису дозволяє вирахувати відсоток осіб, які не вступали у шлюб перед досягненням 50 років. У демографії прийнято вважати, що жінка перебуває у дітородному віці до досягнення 50 років. Для аналізу даних з переписів зазвичай вираховують середнє значення відсотка тих, хто ніколи не був одруженим, серед вікових груп 45-49 та 50-54 річних. Ці дані дозволяють робити висновки про розповсюдженість шлюбів, репродуктивні можливості населення та значення сім'ї і дітей у повсякденному житті спільноти[23, 296; 24, 68]. У дослідженій вибірці 1874 р. не зафіксовано жодного чоловіка чи жінки, які б не були одруженими перед досягненням 50 (45) років. Цей показник прямо пов'язаний із традицією ранніх шлюбів[25, 112; 26, 136n]. Оскільки більшість населення воліла одружитися швидше, то для тих, хто зволікав із зміною свого цивільного стану, залишалося більше часу на пошуки партнера і усі встигали до 50 (45) років бодай один раз постояти під хупою. Така поширеність шлюбів, особливо у сімдесятих роках XIX ст. є унікальною рисою, яка спостерігається лише серед інших єврейських громад та селян з невеликих сіл. У XIX ст., серед міських жителів можна зустріти навіть 10-20% тих, хто не одружувався перед досягненням 50-річного віку [16, 61; 27, 150; 28, 99].

Унікальною рисою єврейського населення Єлисаветграда була значна кількість наречених, які походили з інших міст. Шлюби, де родини майбутніх чоловіка та дружини були зареєстровані у Єлисаветграді, у сімдесятих роках XIX ст. складали лише 20%, а у вісімдесятих – 30% (таблиця 2). Іншими словами, більшість зареєстрованих у Єлисаветграді єврейських сімей склалися з осіб немісцевого походження. Сім'ї молодих людей найчастіше прибували до Єлисаветграда з навколишніх міст (рисунок 4, таблиця 3) – Златополя, Бобринця, Олександрії,

Кременчука і Чигирин. Частина мігрантів прибувала із єврейських аграрних колоній, таких як Цвітне, Ізраїлівка (тепер Березуватка), Новополтавка, Нова Прага – слід невдалої спроби перетворити євреїв на сільських господарів[2, 37]. Іншою чисельною групою були мігранти з віддалених на багато кілометрів міст північної частини смуги осілості: Ковно, Ейшишки, Тельше чи Плугани. Натомість практично відсутня міграція з великих міст (Одеса, Київ, Єкатеринослав та Полтава), які самі були центрами міграції і часто приймали єлисаветградських євреїв. Малочисельним був і потік мігрантів із населених пунктів, розташованих на відстані до 50 кілометрів. Шаул Стампфер[29, 35-38], аналізуючи єврейські міграції на підставі перепису 1897 р., зауважив, що серед євреїв міграція на великі відстані переважала над міграціями на короткі відстані. Цю рису він визнав такою, що відрізняла міграції євреїв від міграцій решти населення. За підрахунками вченого у 1897 р. у Херсонській губернії (включно з популярною серед мігрантів Одесою) близько 51% єврейських сімей походило з іншої губернії. Приклад євреїв Єлисаветграда сімдесятих та вісімдесятих років XIX ст. підтверджує цю гіпотезу. З місцевостей, які розташовані на відстані понад 100 кілометрів, походили близько 43,0% представників досліджуваної групи мігрантів. Якщо за критерій віддаленості прийняти походження з іншої губернії, як це був змушений зробити Ш. Стампфер з огляду на характер доступних джерел, то частка мігрантів з віддалених місцевостей зросте до 54,3%. Однак тут варто взяти до уваги географічне розташування міста – на північно-східній окраїні Херсонської губернії – через що частина прибулих з сусідніх Київської та Катеринославської губерній насправді походили з місцевостей, які були розташовані не далі ніж за 50-100 кілометрів.

Єврейське населення міста Єлисаветград зростало не лише завдяки активній міграції. Якщо серед тих, хто одружувався, 40-50% складали приїжджі з інших міст, то їхні діти, народжені у місті, стали важливим чинником зростання міської громади. Високий коефіцієнт народжуваності став одним з наслідків ранніх шлюбів – у 1874 р. показник CWR, тобто співвідношення кількості дітей у віці 0-4 роки до кількості жінок дітородного віку (15-49 років), дорівнював 654, що вважається доволі високим. Коефіцієнт CWR на рівні 710 притаманний найслабше розвинутому суспільству з дуже високою народжуваністю.

Єлисаветград, який був заснований щойно у 1754 р. із побудовою фортеці св. Єлисавети, у шістдесятих роках XIX ст. отримав відчутний поштовх для свого розвитку. Була ліквідована фортеця, місто стало центром повіту, а головне – тут відкрили залізничне сполучення до Балти та Кременчука[30, 27]. Місто зазнало швидкої урбанізації, яка не оминула і євреїв. Однак єврейська спільнота зберегла демографічні риси, властиві

доіндустріальному суспільству, зокрема ранній вік одруження та високу народжуваність. Доступний матеріал не дозволяє говорити про те, що стало головною причиною такого стану – прив'язаність до традицій юдаїзму чи умови у місті, що активно розвивалося, дозволяли таку поведінку, яка в інших обставинах (наприклад, у містечках, де спостерігався економічний занепад) була б неможливою. Однак перепис 1874 р. дозволяє побачити не лише демографічні процеси серед єврейського населення, а й якість роботи міської адміністрації. Чинovníки, які займалися переписом, були з одного боку дуже точними щодо реєстрації віку євреїв, з іншого боку вони чимало осіб пропускали. Відсутні переважно були дітьми, яких батьки, найімовірніше, просто ховали під час проведення перепису. Виявлені на матеріалах з Єлисаветграда неточності у реєстрації населення спонукають піддати сумніву вірогідність ряду історичних досліджень, зроблених на підставі опублікованих у ХІХ ст. офіційних цифр про народжуваність та смертність. Цим самим вказується необхідність “звернення до джерел”, де ключовим елементом стане критичний аналіз архівних матеріалів, таких як переписи чи метричні книги. Такий підхід сприятиме кращому розумінню демографічних процесів, які відбувалися у минулому в Україні.

Переклад: Марія Вовчко

Джерела та література:

1. Вольтке Г. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 7
2. Nathans B. Beyond the Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia, Berkley. – Los Angeles-London, 2002.
3. Мосолова Е. С. Кировоград // Российская еврейская энциклопедия / Под. ред. Хермана Брановера. – Москва, 1994. – Т. 5
4. Списки населенных мест Российской империи. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 47, Херсонская губерния.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 47, Херсонская губерния
6. Janczak J. Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1994. – № 19.
7. Freeze Ch. Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia. – Hanover-London, 2002;
8. Schmelz U. Infant And Early Childhood Mortality among Jews of the Diaspora. – Jerusalem, 1971.
9. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), фонд 78

- Єлисаветградська міська управа, 5 стол – воинский, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 5, справа 241б,
242, 243.
10. ДАКО, фонд 185 Єлисаветградська синагога, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 1, справа 60
  11. Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. – Warszawa, 1976.
  12. Движение населения въ европейской Россіи за 1874 годъ. – Санкт-Петербург, 1882.
  13. Coale A., Demeny P. Regional Model Life Table and Stable Population. – Paris, 1983.
  14. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.
  15. Ibidem; Flinn M. The European Demographic System, 1500-1820. – Baltimore, 1981.
  16. Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998.
  17. Без Королівства Польського. Pergola S. La trasformazione demografica della diaspora ebraica. – Torino, 1983.
  18. Jankowski T. Ludność żydowska Piotrkowa Trybunalskiego, 1808–1870. [Дисертація захищена в 2014 р. у Вроцлавському Університеті]
  19. Zielińska-Nowicka A. Parafia rzymskokatolicka świętych Janów w Toruniu w latach 1793–1914.
  20. Wybrane zagadnienia demograficzne // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 2007. – № 67
  21. Szoltysek M. Stem families, joint families, and the European pattern: how much of a reconsideration do we need? // Max Planck Institute for Demographic Research working paper [online] / Режим доступу: http://www.demogr.mpg.de/en/projects_publications/publications_1904/mpid_r_working_papers/stem_families_joint_families_and_the_european_pattern_how_much_of_a_reconsideration_do_we_need_4040.htm, P. 24.
  22. ДАКО, фонд 185 Єлисаветградська синагога, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 1, справа 38, 32, 39, 41, 55
  23. Schofield R. Family Structure, Demographic Behaviour, and Economic Growth // Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society, / Ed. John Walter, Roger Schofield. – Cambridge, 1989.
  24. Knodel J. Demographic Behavior In The Past. A study Of Fourteen German Village Populations In The Eighteenth and Nineteenth Centuries. – Cambridge, 1988.
  25. Hajnal J. European Marriage Patterns in Perspective // Population in History. Essays in Historical Demography / Ed. David Glass, David Eversley. – London, 1965.
  26. Coale A., Anderson B., Härm E. Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century. – Princeton, 1979. – P.
  27. Renzo D., A Family Affair. Marriage, Mobility, and Living Arrangements in Nineteenth-Century Venice, 1850-1869 // The Road to Independence. Leaving

- Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th centuries. – Bern, 2004.
28. Laslett P. Characteristics of the Western Family Considered over time // Journal of Family History. – 1977. – № 2.
29. Stampfer S. Patterns of Internal Jewish Migration in the Russian Empire // Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union / Ed. Yaacov Ro'i. – Portland, 1995. –
30. Кецко Е. Историко-градостроительный анализ развития г. Кировограда. – Кировоград, 2010.

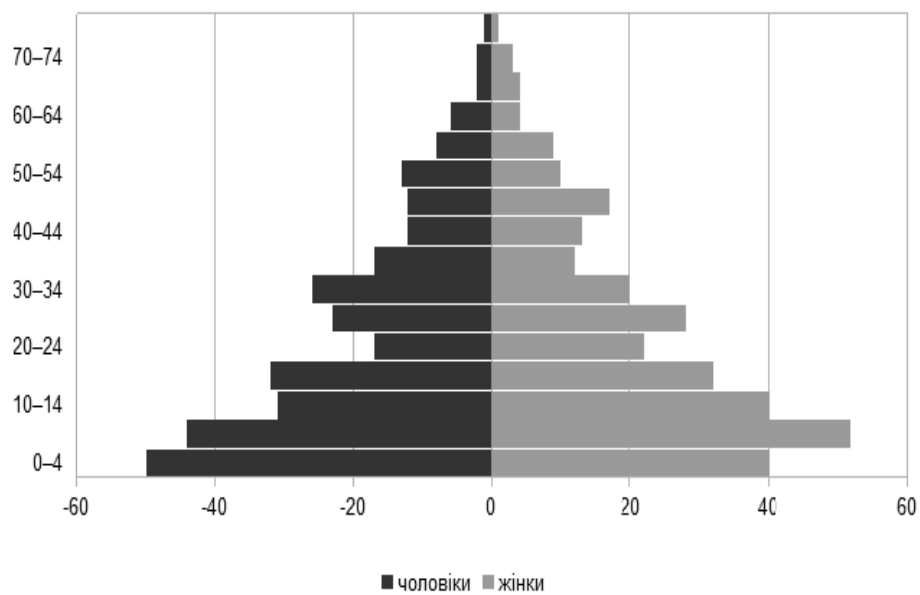
Відомості про авторів: **Янковський Томаш М.**, доктор історичних наук, приватний підприємець, **Волошинов Владислав Гннадійович**, здобувач Закладу Студій Іудаїстики Вроцлавського університету, Вроцлав, Польща.

Таблиця 1. Середній вік шлюбу серед євреїв у Єлисаветграді, 1871-1890 рр. (ДАКО, фонд 185 Єлисаветградська синагога, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 1, справа 38, 32, 39, 41, 55.)

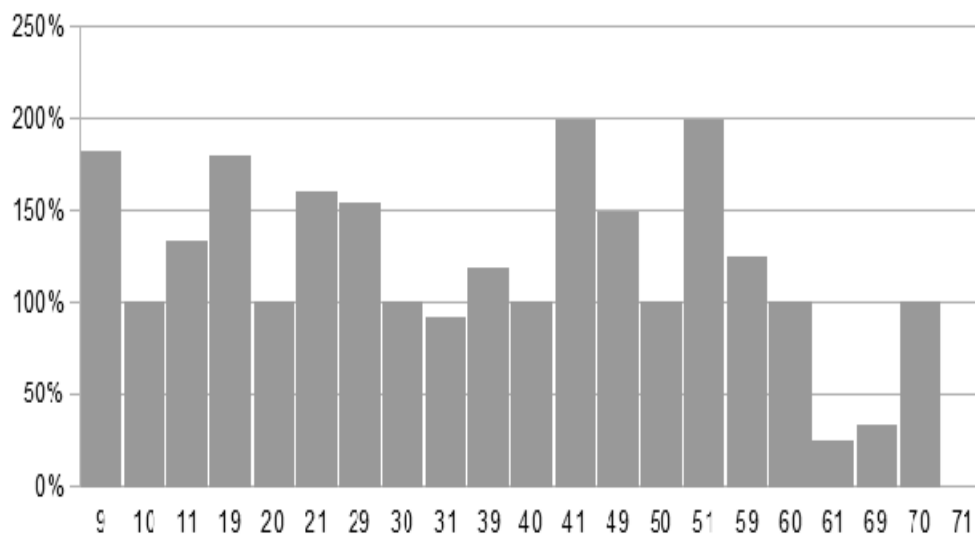
Роки	Середній вік одруження для							
	Чоловіка				Жінки			
	Хлопця		Вдівця		Хлопця		Вдівця	
	з дівчиною	з вдовою	з дівчиною	з вдовою	з дівчиною	з вдовою	з дівчиною	з вдовою
1871-1880	24,0	50,0	30,4	50,9	20,8	43,0	22,6	38,4
1881-1890	24,6	36,9	33,7	48,6	20,2	32,4	23,6	40,8

Таблиця 2. Походження наречених у єврейських сім'ях м. Єлисаветграду, 1871-1890 рр. (ДАКО, фонд 185 Єлисаветградська синагога, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 1, справа 38, 32, 39, 41, 55.)

Наречений	з Єлисаветграду		з інших міст		Відсоток усіх наречених, які походили з інших міст
	Єлисаветград	Інше місто	Єлисаветград	Інше місто	
1871-1880	19,8	11,1	45,7	23,5	50,0
1881-1890	30,2	20,6	32,3	16,9	38,0

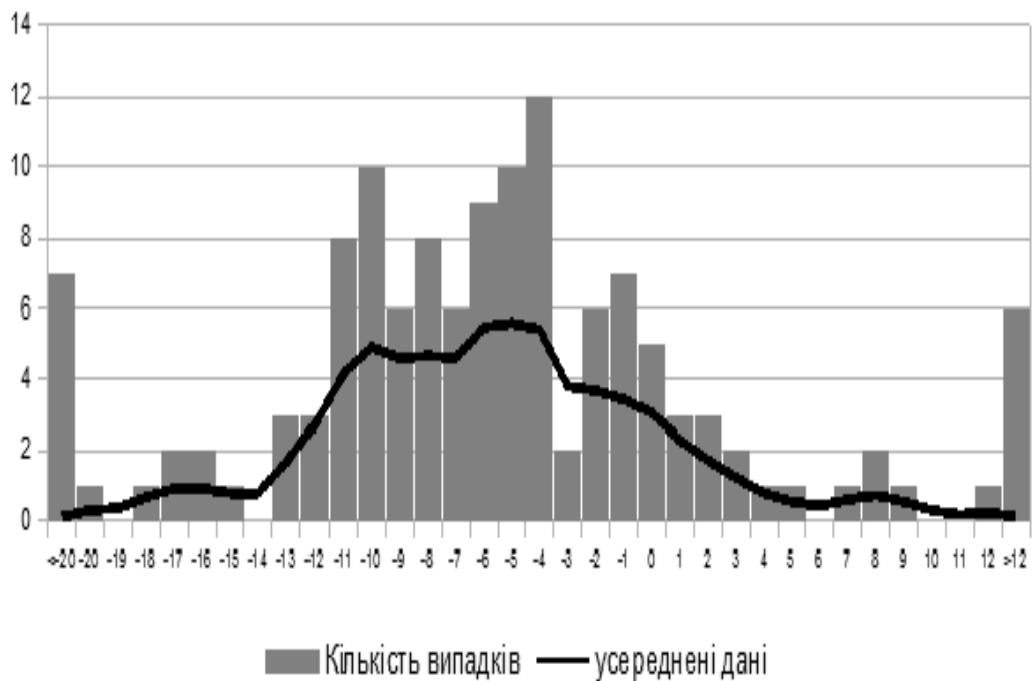

Додаток 1. Вікова структура єврейського населення м. Єлисаветград, 1874 р.
(ДАКО, фонд 78 Єлисаветградська міська управа, 5 стол – воинский,
м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, опис 5,
справа 2416, 242.)

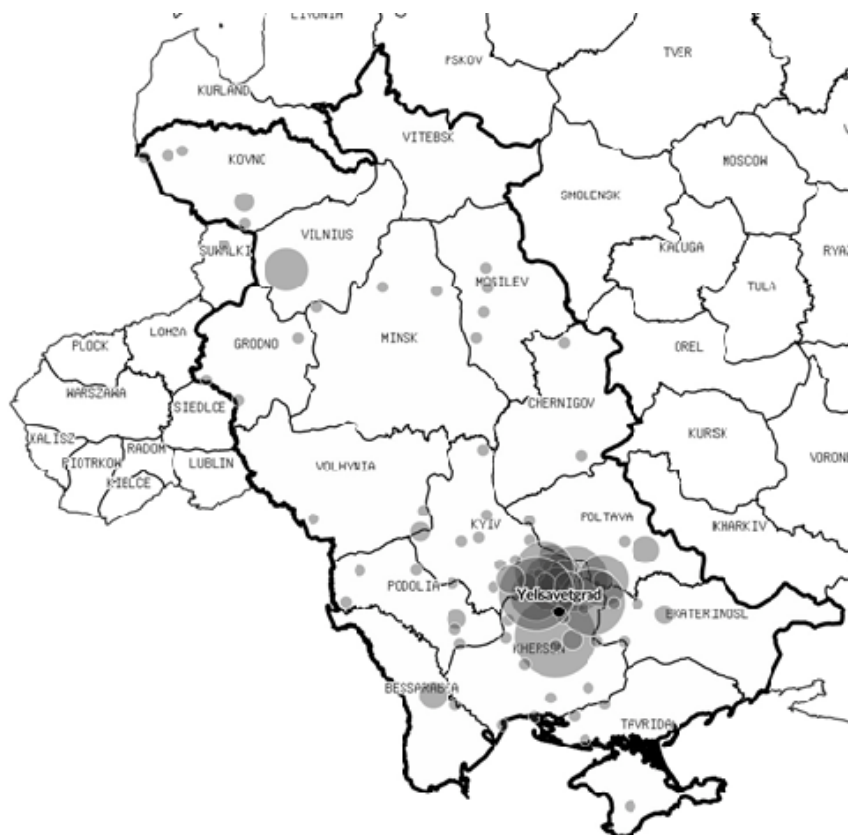

Додаток 2. Скупчення стосовно віку у переписі єврейського населення
м. Єлисаветград, 1874 р (ДАКО, ф. 78, оп. 5, спр. 2416, 242.)

усереднені

Додаток 3. Різниця між задекларованим та справжнім віком (у місяцях), Єлисаветград, 1874 р. (ДАКО, ф. 78, оп. 5, спр. 2416, 242.)

Додаток 4. Місцевості, звідки походили наречені, зареєстровані у єврейських сім'ях м. Єлисаветград, 1871-1890 рр.

Євреї-іноземці у Єлисаветграді у XIX ст.: огляд архівних джерел

Документи з історії євреїв-іноземців Єлисаветграда зберігаються у різних фондах Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКО), а також у фондах Херсонської Казенної Палати (Ф. 22) Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), Одеської Міської Думи (Ф. 4) та Тимчасового Одеського генерал-губернатора (Ф. 5) Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО).

Іноземнопіддані євреї впродовж XIX ст. складали у містах Херсонської губернії особливу групу. Вони відрізнялися від корінних євреїв правовим положенням, мали велику кількість обмежень, найзначнішим з яких була заборона з 1824 року євреям-іноземцям жити в Російській імперії [1]. Окрім того, вони приїжджали до Росії з дещо іншого культурного середовища і, особливо в першій половині століття, робили помітний вплив на розвиток місцевих єврейських громад.

Процес міграції євреїв-іноземців до Херсонської губернії можна умовно розділити на два етапи: кінець XVIII – перша третина XIX ст. і друга третина – кінець XIX ст.

Перший етап був характерний тим, що до міст губернії приїжджали з-за кордону переважно австрійськопіддані євреї, до 1824 року вони не мали ніяких обмежень, окрім тих, що були встановлені у Російській імперії взагалі для всіх євреїв і для іноземців усіх національностей. Велика частина з тих євреїв, що прибули до Херсонської губернії упродовж першого етапу, з часом прийняли російське підданство та злилися з місцевим єврейством. Серед них були засновники відомих купецьких династій, які зробили значний внесок у розвиток економіки губернії. Чимало з них були освіченими й сприяли розповсюдженню просвітницького руху Гаскали, розвитку світської освіти серед євреїв та вивченню російської мови євреями у Херсонській губернії [2; 3].

Другий етап характеризувався тим, що, з одного боку, у той час діяла жорстка заборона на поселення іноземнопідданих євреїв у Російській імперії, а з іншого, – вони знаходили можливість у великій кількості приїжджати й жити у Херсонській губернії. Іноземцями після передачі у 1856 р. півдня Бессарабії до Молдавії стали багато євреїв, які були

зареєстровані в Ізмаїльському повіті, а мешкали у Херсонській губернії й не потурбувалися своєчасно про залишення у російському підданстві. Крім того, корінні євреї різними шляхами отримували паспорти іноземців і отримували статус іноземнопідданих, щоб уникнути рекрутської повинності й сплати податків [4]. Серед євреїв-іноземців, що приїжджали у той час до Херсонської губернії, також були купці зі значними капіталами, діяльність яких приносила у казну великі прибутки та сприяла економічному розвитку губернії, проте навіть вони не мали можливості прийняти російське підданство й оселитися у Росії назавжди. У 1880-х роках було проведено кампанію з виселення євреїв-іноземців із Російської імперії, після чого їх у країні майже не залишилося.

Найбільшу цінність мають документальні свідчення про євреїв-іноземців першого етапу, оскільки саме ці євреї згодом прийняли російське підданство й стали часткою єврейських громад Херсонської губернії.

У фонді Єлисаветградської міської Думи (Ф. 18) ДАКО зберігаються унікальні документи про австрійськопідданих євреїв, що приїхали до Єлисаветграда наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. У ревізьку казку євреїв Єлисаветграда 1816 року й додаткову ревізьку казку 1818 року були включені цесарськопіддані євреї, що оселилися у місті раніше 1811 року, прийняли там російське підданство й були зараховані до єлисаветградського міщанства або очікували у той час затвердження Херсонською Казенною палатою [5]. За нашими підрахунками, вони складали близько 17 % усіх євреїв, яких було внесено до ревізії. Зіставлення прізвищ показує, що частина австрійських євреїв, що оселилися в Єлисаветграді, були зачислені у міщанство ще до ревізії 1811 року, а тому немає можливості документально підтвердити їхнє походження, проте можна стверджувати, що питома вага австрійських євреїв у місті в той час була досить високою.

Особливий інтерес являють персональні справи про прийняття російського підданства й зарахування австрійськопідданих євреїв до єлисаветградського міщанства. Вони містять відомості про рідні міста, батьків та професії цих євреїв. Наприклад, Нахман Кларфелд народився у Бродах приблизно у 1788 році. Його батьки Шміль та Хайка Кларфелд віддали його у 1804 р. чигиринському міщанинові Мошці Берковичу для навчання кравцюванню. Через 5 років Нахман отримав паспорт у австрійського консула в Одесі та прибув до Єлисаветграда, де одружився з Рейзею, донькою міщанина Іцки Резніка, та почав клопотати про прийняття російського підданства [6].

Брати Волько і Мошко Броуни були привезені батьком Перецем з Австрії в 1809 році у віці 9 та 7 років відповідно. Батько залишив їх у Єлисаветграді, а сам відбув у невідомому напрямку. Дітей виховали

місцеві євреї, а у 1817 році брати подали прохання про зарахування їх до елісаветградського міщанства [7].

Після заборони євреям-іноземцям жити у Російській імперії тим, хто встиг оселитися раніше, було дозволено прийняти російське підданство та бути зарахованими до купецтва чи міщанства (якщо місцева єврейська громада висловлювала на це згоду) або розподіленими у робочі люди [1].

Серед документів Єврейського столу фонду Одеської Міської Думи ДАОО (Ф. 4, оп. 107, спр. 1 за 1824 р.) зустрічаються відомості про те, що у 1823-1825 рр. до міщанства Єлісаветграда було зараховано 73 іноземнопідданих євреї (52 чоловіка та 21 жінка) [8].

У ДАКО збереглися матеріали 1827-1831 рр. про зарахування до елісаветградського міщанства сімейства Фінкелей, яке складалося з 9 чоловіків та 10 жінок, а також інших євреїв у числі 27 чоловіків і 1 жінки [9].

У метричній книзі за 1831 р. фонду Єлісаветградського єврейського кагалу (Ф. 460) ДАКО зафіксовано народження двох австрійськوپідданих немовлят-хлопців: Алтера у Мошки-Гершка Розінштейна й дружини його Песи та Айзіка у Сімхона Беренгарда й дружини Хані, а також смерть їхнього співвітчизника Янкеля Резнікова, який зараховувався до елісаветградського міщанства [10].

Різні документи 1820-х – 1840-х рр. фондів ДАКО дозволяють отримати відомості про суспільне положення та професійну діяльність у Єлісаветграді євреїв-австрійських вихідців без зазначення їхнього походження. Наприклад, Гершко Бардах у 1827 році був обраний міщанською громадою у число збірників податей [11]. Хаїм Наєр і Сруль-Герш Розенштейн були майстрами золотих та срібних справ, Аврум Бродський – брильянтиком, Мошка й Хаїм Гріншпуни та Меєр Шварц – чоловічими кравцями, Іцко Фіш – шапкарем, Мошка й Аврум Броуни – музикантами [12]. Гершко Бардах та Волько Гріншпун займалися торгівлею [13].

Власноручні підписи євреїв під рішеннями єврейської громади Єлісаветграда, які зберігаються у ДАКО, свідчать про те, що вже у 1827 році частина євреїв міста вміли писати свої імена та прізвища російською. Серед них були й австрійські вихідці, зокрема міщани Шмоль Гріншпун, Янкель Броун та Герш Голденберг [11, 1-1 зв.].

У Державному архіві Херсонської області виявлено ревізьку казку 1858 року, до якої внесено 24 сім'ї цесарськوپідданих євреїв (54 чоловіка та 67 жінок, ще 5 чоловіків померли незадовго до ревізії), котрі зараховувалися до елісаветградського міщанства [14]. Вірогідно, йдеться про сім'ї вдів, розлучених дружин та синів євреїв-іноземців, які отримали право прийняти російське підданство згідно до закону 1856 року [15]. Багато з них мали однакові прізвища; це дає підстави вважати, що вони

були нащадками 7 сімей (Балабан, Брантвейнберг, Вольков, Грінштейн, Фінкель, Шехтер, Штейнберг), які переселилися задовго до цього з Галичини до Росії.

Фонд 185 ДАКО зберігає унікальну колекцію метричних книг синагоги Єлисаветграда, яка дозволяє прослідкувати динаміку зміни кількості євреїв-іноземців у місті у другій половині XIX ст. Аналіз цих книг показує, що, незважаючи на заборону євреям-іноземцям проживати у Російській імперії, з середини XIX ст. до початку 1880-х рр. їхня кількість в Єлисаветграді, як і в інших містах Херсонської губернії, неухильно збільшувалася. Якщо у 1850-х-1860-х рр. записи з іноземнопідданими євреями носять одиничний характер і зустрічаються лише в окремі роки, то у 1870-х рр. вони вже регулярно присутні у книгах і складають до 2,4 % від усіх записів про народження євреїв. Проте з середини 1880-х рр. кількість записів з євреями-іноземцями різко зменшується, що пояснюється кампанією з виселення їх із країни.

У фонді Тимчасового Одеського генерал-губернатора (Ф. 5) ДАОО є списки євреїв-іноземців, які проживали у 1881 році на території генерал-губернаторства [16]. За нашими підрахунками на основі цих списків, у Єлисаветградському повіті Херсонськлі губернії в той час було зареєстровано 159 іноземнопідданих євреїв без урахування членів їхніх сімей [16, 709-724, 812-822]. Більша частина з них жили у містах: в Єлисаветграді – 65, Ольвіополі – 21, Вознесенську – 20 та Бобринці – 4.

Зіставлення записів у метричних книгах Єлисаветграда (ф. 185 ДАКО) з прізвищами із вказаних списків показує, що у ці списки були внесені не всі євреї-іноземці, які мешкали у той час у місті, і що їхня реальна кількість була дещо більше.

Більшість іноземних євреїв Єлисаветграда у 1881 р. були підданими Молдавії (Румунії) – 24 чоловіки (56,3 %), підданих Османської імперії було 15 (31,3 %), Австро-Угорщини – 4 (8,3 %), Пруссії та Голландії – по одному (2,1 %). У повіті (без Єлисаветграда) розподіл євреїв за підданством був дещо іншим: молдавськوپідданими були 43 євреї (39,5 %), турецькوپідданими – 31 (36 %), австрійськوپідданими – 19 (22,1 %) та голландськوپідданими – 2 (2,3 %). Слід зазначити, що серед молдавськوپідданих чимало було колишніх ізмаїльських (тобто до 1856 р. російськوپідданих) євреїв.

Цінність згаданих списків полягає у тому, що вони дозволяють встановити не лише кількість та походження євреїв-іноземців, а й проаналізувати їхній професійний склад, рік приїзду, майнове становище та наявність правопорушень.

Більшість іноземнопідданих євреїв, які проживали в Єлисаветградському повіті (46 %), займалися торгівлею, в тому числі посередництвом у хлібній торгівлі та продажем продуктів харчування,

алкогольних виробів, коней тощо. Особливо високою була питома вага торгівців у Вознесенську (70 %). Традиційно багато у повіті було ремісників (31,4 %), особливо у містах.

Серед євреїв-іноземців, що проживали у місті Єлисаветграді, було 33,3 % торгівців та 37,3 % ремісників.

Інші професії в Єлисаветградському повіті представляли фельдшер, касир, вчителі, служителі релігійного культу, музиканти, поденники, чорнороби, землероби та ін. Шмунд-Герш Нахман тримав у м. Костянтинівці свічково-сальний завод. Сім іноземнопідданих євреїв не мали певних занять або займалися шахрайством.

Відомості про рік приїзду євреїв-іноземців показують, що 18,8 % з них прибули до Єлисаветградського повіту у другій половині 1860-х рр., 56,4 % – у 1870-х рр. і 24,8 % – на початку 1880-х рр.

Більшість іноземнопідданих євреїв як в Єлисаветграді, так і взагалі у повіті, не мали ніякого майна. Власні будинки мали лише три з них в Єлисаветграді і ще п'ять в інших містах повіту. Один єврей володів лавкою, другий – 500 дес. землі, а ще кілька євреїв – товаром на невеликі суми.

Шість євреїв-іноземців у Єлисаветграді та ще кілька в інших містах повіту були під судом або під наглядом поліції. Найпоширенішими правопорушеннями були: купівля краденого товару та помилкове найменування себе іноземнопідданими.

Таким чином, євреї-іноземці були невід'ємною частиною елисаветградського єврейства протягом всього XIX ст. Багато з тих, хто приїхав до міста наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст., прийняли російське підданство та злилися з корінними євреями. Документи про зарахування їх до податних станів, про їхні життя та діяльність у Єлисаветграді протягом XIX ст. зберігаються у фондах державних архівів Кіровоградської, Херсонської та Одеської областей. Вони відображають чисельний та професійний склад іноземнопідданих євреїв, а також містять інші відомості з історії перебування євреїв-іноземців у Єлисаветграді.

Джерела та література:

1. Первое полное собрание законов Российской империи, т. XXXIX, № 30004.
2. Прокоп Ю. В. Роль евреев-иностранцев в социально-экономическом развитии Херсонской губернии конца XVIII – первой половине XIX в. // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 12. – С. 74 – 81.

3. Хонигсман Я. С. Еврейское просвещение в Украине в первой половине XIX в. / Я. С. Хонигсман. – Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1995. – С. 5 – 8.
4. Прокоп Ю. В. Факторы значительного увеличения количества евреев-иностранцев в Новороссийском крае во второй половине XIX в. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. / гол. ред. В. Д. Будак, гол. ред. сер. М. М. Шитюк. – Випуск 3.37 (105). – (Серія «Історичні науки»). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 184 – 191.
5. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), Ф. 18, оп. 1, спр. 100, арк. 98.
6. Теж саме, спр. 71, арк. 15.
7. Теж саме, спр. 104, арк. 8.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), Ф. 4, оп. 107 (1824), спр. 1, арк. 106.
9. ДАКО, Ф. 18, оп. 1, спр. 181, арк. 28 – 31, 34 – 34 зв., 52 – 53.
10. ДАКО, Ф. 460, оп. 1, спр. 13, арк. 27.
11. Теж саме, спр. 3, арк. 9.
12. ДАКО, Ф. 359, оп. 1, спр. 45, арк. 4.
13. ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 35, арк. 83 зв., 84.
14. Державний архів Херсонської області, ф. 22, оп. 1, спр. 61, арк. 244 – 251.
15. Второе полное собрание законов Российской империи, т. XXXI, № 30876.
16. ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 211, арк. 975.

Відомості про автора: **Прокоп Юлія Віталіївна**, старший викладач
Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова.

«Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства» в системі спеціалізованої преси Елисаветграда

Кіровоградщина хліборобський край, що здавна славиться своїми родючими чорноземами та розвиненим сільським господарством. У середині XIX століття стрімкий прогрес ринкових відносин поглибив товаризацію сільськогосподарського виробництва, продукцію з Єлисаветграда почали відправляти на зовнішні ринки. В Єлисаветграді, Новогеоргіївську, Олександрії, Бобринці, Новомиргороді та інших містах краю починає розвиватися промисловість з переробки товарів сільського господарства [7, 24]. «Розвивалася борошномельна промисловість. Лише в Єлисаветградському повіті 1902 року налічувалося 173 парові і 163 водяні млини, 1577 вітряків. У 90-х роках XIX ст. на території краю було близько 200 підприємств з річним оборотом 18 млн. карбованців» [7, 27].

Відповідно, зародилося сільськогосподарське машинобудування, на розвиток якого до Єлисаветграда почали надходити інвестиції з багатьох країн Європи. «У 1874 році англійці Роберт і Томас Ельворті засновують в Єлисаветграді підприємство для виготовлення сільськогосподарського інвентарю, яке незабаром перетворилося на завод сільськогосподарського машинобудування» [7, 27]. Значно розширилися кустарні промисли та ремесла. Щороку відбувалися ярмарки сільськогосподарської продукції, в краї налічувалося більше двох тисяч торговельних закладів.

У Єлисаветградському повіті сформувалися особливі професійні прошарки, які потребували спеціалізованого інформаційного забезпечення та каналів професійної комунікації. Оскільки універсальні часописи не могли задовольнити вузькоспеціалізовані інформаційні запити професійних товариств – зародилася спеціалізована преса краю.

Стаття має на меті дослідити передумови зародження та шляхи розвитку спеціалізованого журналу сільськогосподарського призначення «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства», проаналізувати місце видання у системі масового інформування краю та роль у забезпеченні наукової комунікації Єлисаветградського товариства сільського господарства.

У 1899 році гласний Єлисаветградського повітового земства, провідник дворян Я. Ерделі, провідні місцеві агрономи та власники сільських

господарств заснували Єлисаветградське товариство сільського господарства. Почесними членами товариства були: О. Єрмолов (Міністр Землеробства та державного майна), О. Щербаков (Президент Імператорського Московського Товариства Сільського господарства), М. Сухомлинов (Президент Імператорського Товариства Сільського господарства Південної Росії), І. Стебут (Голова Наукового Комітету Міністерства землеробства) та професор Санкт-Петербурзького університету О. Советов. Членами-кореспондентами були: В. Крубер, А. Бичихін, І. Єфімов, О. Скворець, П. Осипчук, Ф. Яновчик, В. Ротмістр, П. Будрін, К. Хороманський, А. Зинов'єв, голова товариства Я. Ерделі. У складі товариства нараховувалося 64 члени, щороку приєднувалися нові вчені, у 1908 році товариство налічувало 146 чоловік [8]. У 1900 році видавало «Звіт про діяльність за перший рік», який містив таку інформацію: загальний звіт товариства за рік; додаток із рахунками товариства; тексти доповідей на засіданнях товариства та протоколи засідань. Такі звіти товариство видавало щороку.

У статуті товариства, затвердженому Міністерством Землеробства та державного майна та Херсонським губернатором у січні 1899 року, йдеться: «Єлисаветградське товариство сільського господарства має за мету сприяти в галузі своєї діяльності, об'єднанням силам всіх членів, розвитку та вдосконаленню сільського господарства та сільської промисловості» [9, 1]. Для досягнення цієї мети передбачався ряд завдань: «...поширення теоретичної та практичної інформації про сільське господарство шляхом влаштування публічних читань, друк та поширення своїх праць та різного роду сільськогосподарських творів, а при нагоді – й власного періодичного журналу...» [9, 2]. Вже наступного року товариство заснувало свій друкований орган – «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства».

Міністерство внутрішніх справ, Головне управління у справах друку на основі наданої програми та коректурних відбитків першого номера 8 червня 1900 року надали дозвіл видавати часопис під редакцією голови Товариства сільського господарства, Єлисаветградського повітового провідника дворян, статського радника Я. Ерделі [3, 7].

У листі-дозволі № 4280 повідомлялося, що редактор повинен надсилати коректурні відбитки для попередньої цензури в Одеський цензурний комітет, при цьому цензор переглядав зміст журналу. Комерційну рекламу переглядав єлисаветградський поліцмейстер [3, 8].

Програма видання була затверджена 7 червня 1900 року та підписана виконуючим обов'язки Начальника Головного Управління у справах друку князем Шаровським. Програма складалася з десяти пунктів, які були тотожними рубрикам видання: урядові повідомлення; журнал засідань, доповіді, звіти й інші праці Єлисаветградського товариства сільського господарства; оригінальні та перекладні статті з землеробства, тваринни-

цтва, сільськогосподарської статистики, техніки, економії та інших галузей сільського господарства; сільськогосподарська хроніка; огляд діяльності сільськогосподарських товариств та діяльності земських установ; бібліографія книг та періодичних видань сільськогосподарського спрямування; кореспонденція; питання та відповіді; торгівельні повідомлення; оголошення. В оголошеннях про передплату на часопис пункти програми поділялася на чотири розділи з детальним описом змісту кожного розділу. Так, журнал мав такі розділи: офіційний, спеціальний, торгівельний та оголошення. Передбачався вихід журналу двічі на місяць – першого та п'ятнадцятого числа, передплата становила два карбованці на рік.

Перший номер видання вийшов 15 жовтня 1900 року. Редакторами видання в різний час були: Я. Ерделі, вчитель математики Земського реального училища Р. Прижишиховський, агроном К. Яржомбковський, останнім редактором з № 8 1914 року став Ю. Тобілевич, головний агроном Єлисаветградського повіту, громадський діяч, син І. Тобілевича (Карпенка-Карого), товариш І. Франка.

Об'єм одного номера становив 12 шпальт, нумерація сторінок продовжувалася в межах року. В 1907 році журнал почав виходити раз у місяць (у 1908-1912 не виходив), у 1913 році відновилося видання часопису з періодичністю двічі на місяць. Друкував журнал М. Гольденберг.

Зібравши найкращих агрономів, промисловців, власників сільських господарств Єлисаветграда та повіту, Товариство зробило якісний інформаційно-видавничий продукт – науково-практичний журнал, який повноцінно відповідав інформаційним вимогам свого часу. У виданні публікувалися члени товариства та господарі (практики) сільськогосподарської галузі: Я. Ерделі, Г. Козловський, А. Карпов, С. Єнохін, С. Марущенко, Ф. Любанський, Г. Козловський, К. Яржомбковський, Е. Проданов, К. Хороманський та інші.

Тематика видання охоплювала всі сфери сільського господарства. Серед статистичних матеріалів були подані й досить вузькоспрямовані, скажімо, «Статистика випадання дощів» та їх вплив на ґрунт Ф. Любанського (№ 23, 1902 року), «Бюлетень про стан озимини в зв'язку з умовами погоди від грудня 1901 р. до 6-го січня 1902 р. старого стиля» та інше. Подавалися поради провідних агрономів та науковців для господарств: «Як боротися з гессенською мухою» (№ 33, 1902 року), «Лікар Херсонського бджільництва» П. Снежневського, «Про огляд пасік, виявлення хвороб та поради, як вберегти пасіку, що робити, щоб не заразити здорові родини від хворих».

Друкувалися в часопису статті про новітні наукові досягнення сільського господарства, наприклад, у № 43 – стаття М. Енгельгарда «Синтез вуглецевої речовини в рослинах», де описувалася здатність рослин по-

глинати вуглекислий газ, властивості та хімічні процеси, які супроводжують вивільнення кисню рослинами.

Друкувалися відомості про апробації наукових результатів та досвід запровадження наукових винаходів на практиці. Наприклад, у № 41 землевласник К. Висоцький у статті «Значення сепаратора в сільському господарстві» ділиться досвідом використання промислового сепаратора, який на той час був новинкою господарства. У висновку до статті автор писав: «Результат перевищив очікування» [5, 475-476]. Інші матеріали висвітлювали практику використання добрив задля підвищення врожаю, аналізували досвід захисту рослин від захворювань: «Рак плодових дерев та його лікування» у перекладі М. Бетова, «Захист плодових дерев від хвороб» С. Степанова. В № 36 промисловець, власник заводу сільськогосподарських машин Р. Єльворті подав статтю «Про запобіжні пристрої в молотарках», подавалися й інші матеріали, що висвітлювати технічну галузь сільського господарства.

Деякі господарі та промисловці друкували в журналі свої враження та досвід робити з різних питань. Наприклад, «Хлористий барій проти бурякового довгоносіка» (№ 34 за 1902 рік). Автором статті був управляючий маєтком А. Зеньчевський, а від редакції був доданий коментар, зауваження та поправки з цієї теми. У № 34 за 1902 рік землероб Ф. Любанський ділиться своїм досвідом: «Ранняя запашка жнивья как предохранительное средство против различных болезней хлебов». Друкувався досвід сільського господарства інших країн, зокрема, подавалися листи А. Умисси з різних країн світу, його враження про культуру, архітектуру, господарство, працю, устрій. Іноді думки аграріїв про те чи інше питання не збігалися, тож на сторінках часопису розгорталися дискусії, які продовжувалися з номера в номер. Серед статей економічної тематики – обговорення зростання цін на землю, нормативних актів із регуляції ринку сільськогосподарської продукції, умов її вивезення за кордон та інше.

Приділялася увага аграрній освіті, подавалися думки господарів про її бажані аспекти в закладах з підготовки молодих агрономів, наприклад: «Как смотрят некоторые из наших землевладельцев на сельскохозяйственное образование» та стаття Я. Ерделі «Про проблеми сільськогосподарської освіти» [6].

На сторінках «Известий Елисаветградского общества сельского хозяйства» ряд статей соціального спрямування опублікувала Н. Бракер: про норми й вимоги до жіночої праці, освіту жінок, про допомогу селянам, про шкільні сади та їх значення у становленні та розвитку дітей.

Друкувався огляд профільних книжкових та періодичних видань, оголошення про передплату, комерційна реклама продукції машинобудівного заводу братів Єльворті, сільськогосподарських добрив інше. За звітом товариства, опублікованим у виданні, комерційна реклама приносила

редакції 200 карбованців у рік, передплата – 400 карб., Єлисаветградське повітове земство виділяло на часопис 1 тис. карб. у рік.

У номерах 1-3 за 1905 рік було опубліковано додаток – працю С. Єнохіна «Опис Смілянського маєтку гр. Бобринських» на 12 сторінках.

Останній номер (12-13 від 1 першого липня 1914 року) вийшов подвійний. Очевидно, причиною закриття журналу була Перша світова вітова війна, оскільки в серпні 1914 року останній редактор Ю. Тобілевич пішов до лав армії, служив командиром другої роти російської армії під командуванням єлисаветградського генерала О. Самсонова [2, 301]. Драматичною була доля засновника та першого редактора часопису Я. Ерделі, що був закатований більшовиками під час червоного терору 1919 року.

За десять років існування «Известий Елисаветградского общества сельского хозяйства» редакції вдалося об'єднати навколо видання кращих фахівців (агрономів, науковців та практиків). З метою забезпечення високого наукового та професійного рівня видання видавці створили науково-практичну базу для професійної комунікації фахівців сільського господарства – для ознайомлення їх із новими науковими відкриттями галузі, обміну досвідом та об'єднання навколо одного осередку, тобто часопис виконував організаційну та інформаційну функції для Товариства, яке прагнуло модернізувати та удосконалювати методи господарювання, усунути проблеми та підвищити продуктивність сільськогосподарської праці.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні історико-функціональних особливостей офіційної преси та її роль у процесах адміністративного управління в краї.

Джерела та література:

1. Акопов А. Из истории российских специальных журналов по естествознанию (XVIII–XIX вв.) [Електронний ресурс] / А. Акопов // Научно-культурологический журнал «РЕЛГА». – 2004. – № 5 (95). – Режим доступу до журн.: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=180&level1=main&level2=articles>
2. Босько В. Визначні постаті Степової Елади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області / Володимир Босько. – Кіровоград : Інформаційна мережа, 2004 – Ч. 1. – 376 с.
3. Державний архів Одеської області, Ф. 9, оп. 1, спр. 323, арк. 8.
4. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». – Елисаветград: Голос Юга; [Типография Х. Ш. Немировського], 1913. – 167 с.

5. Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства. Елисаветград, – 1902. – № 41.
6. Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства. Елисаветград, – 1902. – № 34.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
8. Отчет о деятельности Елисаветградского общества сельского хозяйства за 1908 год / Елисаветградское общество сельского хозяйства. – Елисаветград: Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1909. – 51 с.
9. Устав Елисаветградского Общества Сельского Хозяйства. – Елисаветград: Паровая Типография М. А. Гольденберга, 1899. – 16 с.

Відомості про автора: **Базака Роман Вікторович**, аспірант кафедри журналістики і соціальних комунікацій Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

З історії католицького костелу Пресвятої Богородиці в с. Антонівка Олександрівського району Кіровоградщини

У XIX – на початку XX століття незначну частину населення Чигиринського повіту Київської губернії становили католики. В основному це були поляки. На 1900 рік католицьке населення розподілялось таким чином [6, 1791, 1798, 1805, 1818, 1831, 1835, 1844, 1849, 1854, 1862, 1868, 1875, 1882, 1887, 1893]:

Назва волості Чигиринського повіту	Кількість католиків
Олександрівська	33
Головківська	24
Златопілька	156
Кам'янська	66
Лебединська	58
Оситнязька	68
Подорожанська	4
Рацевська	-
Савидлянська	7
Суботівська	-
Телепінинська	16
Трилівська	21
Трушівська	-
Цвітнянська	-
Шабельницька	16

Для задоволення релігійних потреб католицького населення на території нинішньої Олександрівщини були відкриті костьоли. Кам'яний католицький костел у середині XIX століття існував у містечку Олександрівці [1, 306-310].

Був костел і в селі Антонівка. Історію останнього і спробуємо коротко дослідити. Тема є малодослідженою. При підготовці статті використовувались літературні джерела, фонди Олександрівського районного краєзнавчого музею та особистий архів автора.

Дерев'яний костел Пресвятої Богородиці (в ім'я Марії) в селі Антонівці збудований у першій половині XIX століття (за одними даними в

1805 році, за іншими – близько 1830 року) місцевим поміщиком Антоном Врублевським як фамільний костел. Серед парафіян на середину XIX століття був 41 римо-католик, що належав до поміщицького двору і костелу. Власники Антонівки доставляли ксьондзам 94 рублі 57 1/2 копійки аннуати, 36 корців натурою різного хліба, а також сіно, кабана, масло, сир. Коли в 1863 році між власником села і селянами була укладена угода на викуп землі, то вся сума грошей за селянські наділи надійшла в розпорядження костелу [5, 696].

Костел в Антонівці спочатку підпорядковувався Чигиринському деканату Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії. До його парафії належали католики міста Чигирин, сіл Антонівка, Вищі Верещаки, Голикове, Грушківка, Деменці, Медведівка, Стара Осота, Нова Осота, Стецівка, Цвітне, Янівка. Костел відвідувало 549 вірних. Він мав капличку у містечку Медведівка [9, 44].

У Державному архіві Житомирської області, де є метричні книги Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії, частково збереглися метричні книги антонівського костелу: про народження: 1827-1835 рр. (Ф. 178, оп. 49, спр. 12); 1834-1842 рр. (Ф. 178, оп. 53, спр. 163); 1847 р. (Ф. 178, оп. 51, спр. 547); 1859-1866 рр. (Ф. 178, оп. 53, спр. 187, 189, 191-196); 1868 р. (Ф. 178, оп. 53, спр. 197); про шлюб: 1834-1842, 1859-1864, 1868 рр. (теж саме); 1854-1855 рр. (Ф. 178, оп. 53, спр. 181, 183); про смерть: 1834-1842 рр. (теж саме); 1844 р. (Ф. 178, оп. 51, спр. 511); 1854 р. (Ф. 178, оп. 53, спр. 182); 1859-1861 рр. (Ф. 178, оп. 53, спр. 187, 189, 191); 1863-1864 рр. (Ф. 178, оп. 53 спр. 193, 194) [2, 44]. Метричні книги вказують на те, що костел існував до 1830 року. Архів костелу потребує детального вивчення на предмет інформації про відомих поляків, що пов'язані з нашим краєм.

Наприклад, серед людей, які хрестились в антонівському костелі – Гавриїл Феліксович Шершеневич (1863-1912 рр.) був російський юрист, цивіліст, професор Казанського та Московського університетів, депутат І Державної Думи (див. додаток 1). Польська багатодітна родина, в якій він народився на Херсонщині, хрестила свого сина в Антонівці 3 серпня 1863 року як Габриеля Йосифа-Губерта [7, 69].

Згодом на місці дерев'яного збудували цегляний костел. На початку XX століття храм мав 370 парафіян і належав до Звенигородського деканату Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії. Парафією керував кандидат богослов'я Микола Хмелевський, декан, адміністратор Мошнянського костелу Різдва Пресвятої Богородиці. Антонівський храм мав філію в містечку Медведівка [8, 37].

У роки радянської влади костел в Антонівці закрили. Там зробили зерносховище. У 1950-х роках споруду розібрали і з тієї цегли збудували вівчарню [4].

Габріель Феліксович Шершеневич – російський юрист, цивіліст, професор Казанського та Московського університетів, депутат I Державної Думи, який був охрещений в костелі Пресвятої Богородиці с. Антонівка 03 серпня 1863 року.

Жителі села Антонівка під час весілля, які сфотографувались на фоні римо-католицького костелу. Фото 1950 року. З допоміжного фонду Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Біля храму розміщувалось римо-католицьке кладовище (див. додатки 2 та 3). У повоєнні роки надгробки з нього розтягли і на початок ХХІ століття там можна було побачити лише один напівзруйнований надгробок на могилі молодой полячки. Зараз територія цвинтаря поросла бур'яном. Біля входу ростуть два могутні осокори [3, 86].

Збереглась єдина невелика фотографія, де можна побачити як виглядав храм. Зроблена вона в 1950 році. Українці – жителі села Антонівка сфотографувались під час весілля на фоні костелу (див. додаток 4).

В експозиції Олександрівського районного краєзнавчого музею представлена ікона «Таємна вечеря» (див. додаток 5). Її основу становить літографія, надрукована в кінці XIX – на початку XX століття у Варшаві. Коли розбирали антонівський костел, то літографію врятували місцеві жителі і розмістили її в дерев'яний оклад під склом, пристосувавши під православну ікону. Згодом ікона була подарована лікарю і письменнику Анатолію Кримському і зберігалась в його будинку в Трилісах. Пізніше Анатолій Кримський подарував її Олександрівському районному краєзнавчому музею.

Джерела та література:

1. Военно-статистическое обозрение Киевской губернии. – Т. 10. – Ч. 1. – СПб., 1848. – С. 306 – 310.
2. Державний архів Житомирської області: Каталог метричних книг. Т. 1 (римо-католицизм, греко-католицизм, лютеранство, іудаїзм. – Житомир: Волинь, 2010. – 172 с. – С. 44.
3. Кузик Б. М. У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини / Борис Миколайович Кузик, Василь Вікторович Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002. – 320 с.: іл. С. 86.
4. Никитина Е. Антоновка: в ожидании знаменосца / Елена Никитина // Украина-Центр. – 2014. – 5 серпня.
5. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 696.
6. Список населенных местностей Киевской губернии. – К., 1900. – С. 1791, 1798, 1805, 1818, 1831, 1835, 1844, 1849, 1854, 1862, 1868, 1875, 1882, 1887, 1893.
7. Циунчук Р. А. Габриэль Шершеневич: ученый, педагог, политик // Мировое политическое и культурное пространство: история и современность. Мат. междунар. научной конф. – Казань, 2007. – С. 69.
8. Kalendarium Liturgicum... – Житомир: М. Katererg, 1906. – С. 37.
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów jowiacskich wydany pod redakcyą Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego. – Warszawa: Nakładem Władysława Walewskiego, 1880. – Т. I. – С. 44.

Відомості про автора: **Білошапка Василь Вікторович**, головний зберігач фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Кіровоградщина у роки Першої світової війни у пострадянській історіографії

Нещодавно виповнилося 100 років з року початку Першої світової війни. Вона стала однією з трагедій в історії українського народу. Через те, що Україна не мала своєї власної держави і її землі перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій, українці опинилися по обидві сторони конфлікту і мусили воювати за чужі імперські амбіції один проти одного, сподіваючись, що після завершення війни переможець надасть Україні хоча б автономію. Хоч і територія, яка сьогодні входить до Кіровоградщини, була досить далеко від фронту, але важкі роки війни не могли не зачепити мирне життя мешканців нашого краю. Загалом вплив Першої світової війни на Кіровоградщину є маловивченим в українській історіографії. На сьогоднішній день відсутня окрема узагальнена історична праця, в якій би цілісно і розгорнуто було розглянуто це питання. Натомість за роки незалежності України вийшло чимало робіт, в яких частково цей аспект висвітлено. Тому доцільно було б спробувати проаналізувати пострадянську історіографію краю у роки Першої світової війни.

Загалом в історіографії регіону під час Першої світової війни можна виділити групи робіт: статті, в яких коротко характеризується життя міста Єлисаветграда та його околиць у роки війни; дослідження, присвячені біженцям; історичні праці з історії нашого краю, які містять окремі відомості про Першу світову війну; праці, які висвітлюють діяльність заводу Ельворті у роки війни; дослідження з історії сіл, районів; історичні біографії провідних діячів, які мешкали у роки війни у нашому краю; праці, в яких досліджено діяльність місцевих організацій, установ у роки війни.

Однією з перших, хто спробувала всебічно оглянути життя мешканців нашого краю у роки Першої світової війни, була О. Недбальська. Це вона зробила у двох статтях «Єлисаветград на початку Першої світової війни» («Єлисаветградские ведомости», 2004 р.). У своїх роботах автор на основі архівних документів вказує на діяльність Єлисаветградського жіночого комітету допомоги пораненим воїнам, який був організований у перші дні війни. Наводяться дані про функції комітету, прізвища відомих його членів та конкретні кроки у вирішенні низки питань його діяльності. Загалом діяльність жіночого комітету оцінюється дослідницею на досить

високому рівні. Крім того, у статтях згадуються й інші благодійні організації, які теж відіграли важливу роль.

Багато уваги Недбальська О. приділила діяльності міського управління Єлисаветграда, яке, за її словами, «не залишилось осторонь проблем, принесених війною» [1, 1]. Акцентується увага на звіті міської управи, в якому розписані витрати, викликані військовим часом. Крім того, автор звернула увагу й на те, що «війна принесла у місто і страшних своїх супутників – холеру та тиф» [1, 1]. У зв'язку із цим на боротьбу з епідемією міською владою було витрачено значну частку місцевих коштів, відкривалися відділення, створювалися спеціальні приміщення для хворих на холеру та тиф. Також в її публікаціях згадується інформація про допомогу єлисаветградців бійцям, яку надавали, зокрема, вчителі та учні, безтурботне життя частини мешканців міста, які мало звертали увагу на війну, а деякі на ній навіть наживалися. Звертається увага на проблему проституції у місті. Також дослідник висвітлює проблему зростання цін на товари широкого вжитку станом на 18 листопада 1915 р.

Наступним краєзнавцем, який зробив спробу проаналізувати життя Кіровоградщини у роки Першої світової війни, була Класова О.А. Вона написала статті «Єлисаветград та його повіти часів I Світової війни» та «Єлисаветград часів I Світової війни» («Молодіжне перехрестя», 2006 р.). Перед тим, як перейти до безпосереднього огляду вище вказаних робіт, хотілося б зазначити, що назва першої статті сформульована дещо неправильно, оскільки Єлисаветград за тодішнім адміністративно-територіальним устроєм Російської імперії був центром повіту, а не губернії. На відміну від попереднього дослідження, у цих роботах охоплюється територія не лише міста, а й навколишніх сіл, містечок краю. Зазначається, що мобілізаційні заходи розпочалися у Російській імперії і, зокрема, у Єлисаветграді ще до початку Першої світової війни. «В 1913 р. в окрузі, як і в усій країні, – йдеться у статті, – було об'явлено «Наказ про Додаткову Мобілізацію» і створено «Додаткову Мобілізаційну Комісію», а також затверджено «Новий Єдиний Мобілізаційний План», за яким у 1913 році розпочалася «Додаткова Мобілізація» [2, 9]. О. Класова вказує на те, що вже «у першій половині березня 1913 року в місто починає прибувати велика кількість військових», [2, 9] які, як вона стверджує далі, вели себе у місті невідповідним чином. У праці також згадуються імена відомих мешканців Єлисаветграда, яких було мобілізовано, піднімаються проблеми, які були викликані мобілізацією, зокрема, нестача житла та погані житлові умови для прибулих солдат, примус міщан до військової повинності, закупівля господарського обладнання для армії, мобілізація коней, постачання продуктів, зміна цін на продукти для населення тощо.

Чимало газетних статей вийшло у роки незалежності України, присвячених становищу біженців у роки війни. Однією з таких є стаття

Л.Пасічник «Время тяжело виновато, что карало без вины» у газеті «Молодіжне перехрестя» (2006 р.). Основна увага у роботі акцентована на проблемах польських біженців, які з'явилися у Єлисаветграді під час війни. Зі слів автора випливає, що багато організацій і єлисаветградців відгукнулося для їх підтримки. Багато матеріалів у цей час публікувалося про їх складне становище у газетах. Газети «Голос Юга» і «Єлисаветградський день» вміщували статті й звернення до населення міста й повіту, хроніку, що фіксувала прибуття знедолених та надання їм допомоги» [3, 9]. Інформація про точну кількість біженців у місті в публікаціях відсутня, оскільки, за словами дослідниці, «вони не завжди реєструвалися, намагаючись самотійно облаштуватися, а іноді потрапляючи до Єлисаветграда тимчасово, в напрямку руху до інших міст» [3, 9]. Активну допомогу біженцям надавали Єлисаветградський повітовий комітет допомоги постраждалим від війни та Єлисаветградський відділ Петроградського польського товариства допомоги жертвам війни. З роботи автора випливає, що поляки брали досить активну участь у житті нашого міста. Але у той же час, хоч їм і надавалася допомога від благодійних організацій і підтримка влади, їхнє становище у роки війни залишалося досить тяжким.

Достатньої уваги заслуговує й робота С.І. Шевченка «Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках)» (2004 р.), в якій він вказує не лише на становище сербських біженців на Єлисаветградщині та допомогу їм з боку місцевого населення, а й про зв'язки нашого регіону з Сербією, яка у війну воювала разом з Російською імперією. Красзнавець пише про пропаганду ідей солідарності із союзними державами, яку вели тоді, зокрема, і в Єлисаветграді. Також у роботі наводяться цифри пожертвувань, які чинили єлисаветградські організації та прості мешканці міста. Наприклад, «у грудні правління Єлисаветградського товариства споживачів, виконуючи рішення загальних зборів, асигнувало на допомогу Сербії 50 карбованців» [4, 55]. У роботі також висвітлюється діяльність Комітету допомоги сербам і чорногорцям та «Тетянинського комітету», який допомагав вирішувати проблеми з улаштування сербів у місті. Крім того, у праці вказані статистичні дані щодо кількості біженців, які прибували у Єлисаветград протягом війни. Ще однією заслугою автора є наведені у праці проблеми біженців, які виникали при їх влаштуванні у місті, зокрема, в організації сербського дитячого притулку. Подібна інформація була викладена дослідником у статі «Газетний фонд Держархіву Кіровоградської області як джерело вивчення акцій солідарності із Сербією 1914-1915 рр.» (2012 р.) [5].

Дослідження життя Кіровоградщини у роки Першої світової війни простежуються і у навчальних посібниках з історії краю для шкіл. Так, у

роботах Козир І.А., Шевченка С. І. «Історія рідного краю» (2001 р.) та «Кіровоградщина. Історія рідного краю» (2012 р.) характеризується вплив Першої світової війни на економіку нашого регіону. З праць випливає, що вона переорієнтовувалася на потреби війни: «Було створено військово-промисловий комітет, який сприяв заходам мобілізації промисловості для забезпечення потреб оборони держави» [6, 37; 7, 152]. Також дослідники звертають увагу й на складнощі, які переживали у цей час підприємства у зв'язку з нестачею палива, металу, витрачанням частини прибутків на утримання сімей мобілізованих робітників, біженців, лікарень, лазаретів тощо.

Не можна оминути й робіт, в яких викладена діяльність заводу Ельворті у роки війни. У статті Юрченка О. «Р. Ельворті навчив би сьогодні багатьох бізнесменів» (2004 р.) вказується на благодійні акції, які проводив завод Ельворті у зв'язку з війною, «зокрема – облаштовано лікарню на 100 ліжок у робітничому театрі, відкрито кухню, де кожного дня видавали хліб і суп для сімей мобілізованих робітників» [8, 2]. Зі слів автора, «загальні витрати на все це складали 490 тисяч карбованців» [8, 2]. Подібні погляди викладені у працях Бокій Н., Козир І. «З історії благодійництва на Єлисаветградщині (друга половина XVIII – початок XX ст.)» (2007 р.) [9] та Босого П. «Роберт Пірс Ельворті» (2012 р.) [10].

За роки незалежності вийшло чимало робіт з історії сіл, районів Кіровоградської області, в яких теж простежується цікава інформація щодо впливу війни на їхнє життя. Одним з таких впливів була мобілізація селян. У роботі В.В. Журавського «Іванівка (Янів). Нариси з історії села» (2000 р.) стверджується, що «тільки з с. Янова за перших два роки війни в армію мобілізовано 300 чоловік» [11, 27]. У праці Цапюка С. К., Петленка В. П. «Олександрія вчора, сьогодні, завтра. Нариси з історії нашого краю» (2004 р.) наводяться такі дані про мобілізацію в Олександрії: «В Олександрійському повіті у зв'язку з війною у військо призвано 18 тисяч жителів» [12, 32]. У дослідженні Іванова Я. І., Постригана В. В. «Над плесом Омельничка. Історія Павлиша» (2013 р.) зазначається, що «з Павлиша взяли участь у Першій світовій війні 490 чоловіків» [13, 42]. Також наводиться інформація й про те, що «протягом 1915-1917 рр. у Павлиші та Онуфріївці був розквартирований 8-й кавалерійський Лубенський запасний полк» [13, 42]. Про мобілізацію містяться дані й у роботі Шевченка С. І. «Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини: Історичний нарис» (2013 р.): «На 1916 рік на фронтах Першої світової війни були призвані 104 свинарці і 84 павлівчани» [14, 42]. Не оминула мобілізація й с. Калантаєва. Так, Рак І. П. у своїй праці «Історичний нарис с. Калантаєва» (1998 р.) стверджує, що «тільки за перші два роки війни з с. Калантаєва було мобілізовано в царську армію 340 чоловіків» [15, 19]. У праці Гуржоса І. «Краткий очерк истории поселка Ольшанка и сел Ольшанского района

Кировоградской области» (1995 р.) точної кількості мобілізованих чоловіків сіл цього району не вказується, проте наводиться порівняльна статистична інформація по чисельності мешканців різних сіл у 1892, 1900, 1907, 1916 рр., з якої можна побачити, що кількість чоловічого населення у всіх селах зменшилася у 1916 р. у порівнянні з 1907 р. З цього автор робить висновок, що «уменьшение количества мужчин объясняется тем, что они уходили на военную службу и многие погибли в I мировой войне» [16, 36]. Практично у всіх роботах з історії районів, сіл історики акцентують увагу на погіршенні становища селянства у роки війни, зокрема, й у роботах Солгутовського Л. І. «Нариси з історії Гайворонського краю» (1999 р.) [17], Мокрицького О. В. «Історія Новомиргородського району» (2004 р.) [18], Смуток І., Піддубного С. «Грузьке» (2005 р.) [19], Дерезовського В. Г. «Моє село Могильне» (2006 р.) [20], Денисенка А. «Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів» (2007 р.) [21], Голованової О. В. «Злинка: від витоків до сьогодення» (2014 р.) [22]. У деяких роботах згадується про виступи селян у цей період.

Помітний внесок у висвітлення історії Кіровоградщини у роки Першої світової війни дають публікації про діячів регіону, які у період війни жили у краю. Однією з таких робіт є праця Печериці Т. В. «Визначний українознавець П.З. Рябков (1848-1926 рр.)» (2003 р.). У ній автор описує активну громадську позицію українознавця П.З. Рябкова у роки війни. У цей час П. З. Рябков писав листи-звернення, в яких описував складне становище робітників, безробітних, засуджував представників буржуазії та газету «Голос Юга», яка, на його думку, поділяла їх позицію, а також він піддавав критиці діяльність комітету для допомоги безробітним і місцеві органи влади. Але, як стверджує дослідниця, «статті П. Рябкова політичного змісту починають блокуватися редакціями місцевих газет і не допускалися до друку» [23, 37]. В результаті він змушений був піти з посади, яку займав у міських органах влади.

Не менш цікавими є праці, в яких висвітлюється історія навчальних закладів Єлисаветграда у розглядуваний період. Прикладами є роботи Шевченка С. І. «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860-1920 рр.)» (2007 р.) та «Вершники на Інгулі» (2013 р.). У книзі «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860-1920 рр.)» краєзнавець пише про допомогу, яку здійснювали гімназистки для солдат та для постраждалих від воєнних дій сімей. Також дослідник наголошує на змінах у навчальному процесі гімназій, які принесла війна, зокрема, «у жіночих гімназіях під час літературно-музичних патріотичних вечорів висвітлюється історія слов'янських народів» [24, 114], відбувається «переоцінка раніше дозволених підручників» [24, 115], вводяться «обмеження на професії для громадян, воюючих проти Росії держав» [24,

116] тощо. Крім того, у роботі Шевченка С. І. акцентується увага і на фінансових проблемах, які тоді переживали навчальні заклади через війну, зокрема, й Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. Автор звертає погляд на те, що через велику кількість поранених частина приміщень гімназії була віддана під госпіталь, внаслідок чого гімназистки мусили навчатися у будинках реального училища та чоловічої гімназії у дві зміни. Щодо роботи «Вершиники на Інгулі», то у ній історик вказує на зміну чисельності Єлисаветградського кавалерійського училища: «першого року світової війни число юнкерів збільшилося до 350» [25, 128]. Також вчений згадує про 26 листопада 1916 р., коли ЄКУ не лише відзначило своє річне свято, а й взяло участь у панахиді по загиблих у війні вихованцях училища.

Отже, проаналізувавши історіографію Кіровоградщини у роки Першої світової війни, можна зробити висновок, що хоч край і не перебував під час війни у прифронтовій зоні і тут не велось бойових дій, проте його мирне життя й без того зазнало кардинальних змін, зокрема, багато мешканців було мобілізовано, матеріальне становище простих людей погіршилося, економіка регіону почала працювати здебільшого на військові потреби, у повіті з'явилося багато біженців-переселенців з прифронтової зони, а також біженців з Польщі, Сербії, біженців-євреїв тощо.

Загалом історія нашого краю у розглядуваний період є ще недостатньо повно вивченою, хоч у роки незалежності й вийшло багато робіт. Тому історія Кіровоградщини у роки Першої світової війни потребує подальшого ретельного вивчення дослідниками.

Джерела та література:

1. Недбальська О. Єлисаветград на початку Першої світової війни / О. Недбальська // Єлисаветградские ведомости. – 2004. – 13 августа. С. 1; 20 августа. – С. 1
2. Класова О. Єлисаветград та його повіти часів I Світової війни / О. Класова // Молодіжне перехрестя. – 2006. – 6 липня. – С. 9; 14 вересня. – С. 9.
3. Пасічник Л. Время тяжело виновато, что карало без вины / Л. Пасічник // Молодіжне перехрестя. – 2006. – 6 липня. – С. 9
4. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в україно-сербських зв'язках (1752-2002)) / С. І. Шевченко. – Кіровоград: ПВД «Мавік», 2004. – 168 с.
5. Шевченко С. І. Газетний фонд Держархіву Кіровоградської області як джерело вивчення акцій солідарності із Сербією у 1914-1915 рр. / С. І. Шевченко // Наукові записи. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 186 – 190

6. Козир І. А., Шевченко С. І. Історія рідного раю (навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини) / І. А. Козир, С. І. Шевченко. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 72 с.
7. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб.: [для загальноосвіт. Навч. Закл. Кіровогр. обл.]; / за ред. І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.
8. Юрченко О. Р. Ельворті навчив би сьогодні багатьох бізнесменів / Юрченко О. // Кіровоградська правда. – 2004. – 15 червня. – С. 2
9. Бокій Н., Козир І. З історії благодійництва на Єлисаветградщині (друга половина XVIII – початок XX ст.) / Н. Бокій, І. Козир // Наукові записки. – Випуск 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – С. 28 – 33
10. Босий П. Роберт Пірс Ельворті / П. Босий. – Кіровоград: [б. в.], 2012. – 342 с.
11. Журавський В. В. Іванівка (Янів). Нариси з історії села / В. Журавський – Світловодськ: Рекламно-видавниче-об'єднання «Слово», 2000. – 112 с., вкладка 16 с.
12. Цапюк С. К., Петленко В. П. Олександрія вчора, сьогодні, завтра. Нариси з історії нашого краю / С. К. Цапюк, В. П. Петленко. – Олександрія: [б. в.], 2004. – 120 с.
13. Іванов Я. І., Постриган В. В. Над плесом Омельничка. Історія Павлиша до 1917 р. / Я. І. Іванов, В. В. Постриган. – Кременчук: [б. в.], 2013. – 47 с.
14. Шевченко С. І. Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини: Історичний нарис / С. І. Шевченко. – Кіровоград: ПП Центр оперативної поліграфії „Авангард”, 2013. – 172 с.
15. Рак І. П. Історичний нарис с. Калантаєва / І. П. Рак. – Світловодськ: НВМП «Рубікон», 1998. – 48 с.
16. Гуржос И. И. Краткий очерк истории посела Ольшанка и сел. Ольшанского района Кировоградской области / И. И. Гуржос; вступ. стат. С. Петков. – Николаев: Шамрай, 1995. – 56 с.
17. Солгутовський Л. І. Нариси з історії Гайворонського краю / Л. І. Солгутовський. – С. Хашувате: Т. О. В. «Поліграф-Сервіс», 1999. – 217 с.
18. Історія Новомиргородського району. Автор-упорядник О. В. Мокрицький. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2004. – 204 с.
19. Смуток І. Піддубний С. Грузьке / І. Смуток, С. Піддубний. – Кіровоград: КОД, 2005. – 127 с.
20. Дерезовський В. Г. Моє село Могильне / В. Г. Дерезовський. – Кіровоград: Центрально-Укр. видавництво, 2006. – 186 с.
21. Денисенко А. О. Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів / А. О. Денисенко. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 440 с., вкл.
22. Голованова О. В. Злинка: від витоків до сьогодення / О. В. Голованова. – Кіровоград: Поліграф-Сервіс, 2014. – 432 с.
23. Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848-1926) / Т. В. Печериця. – Кіровоград: «Імекс», 2003. – 117 с.

24. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860- 1920 рр.) / С. І. Шевченко. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – 180 с., 32 с. кол. іл.

25. Шевченко С. І. Вершники на Інгулі / С. І. Шевченко. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – 332 с.

Відомості про автора: *Плотніков Євгеній Володимирович, студент IV курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка..*

Від заводу Ельворті до «Червоної зірки»

Важливою складовою історії нашого славетного краю є флагман Кіровоградської промисловості та одне з найстаріших підприємств з випуску сільгоспмашин – легендарний завод «Червона зірка», відомий у дорадянський час як завод Ельворті.

У колишньому Радянському Союзі це підприємство, основною продукцією якого були посівні машини, забезпечував випуск зернових сіялок (більше 50% загальносоюзного випуску), а також кукурудзяних, бурякових та овочевих сіялок (100%).

Навіть на час розвалу Радянської імперії (1991 рік) завод мав у своєму розпорядженні потужності з випуску 90-100 тисяч сіялок на рік.

Однак, розповідаючи свого часу про досягнення «Червоної зірки», радянські історики і краєзнавці, м'яко кажучи, дуже скромно висвітлювали успіхи цього підприємства до 1917 року, акцентуючи більше уваги на класовій боротьбі робітників заводу проти його засновника – «буржуя та експлуататора» Роберта Ельворті.

Такий «науковий» підхід сприяв формуванню відповідного ставлення до Роберта Ельворті та його заводу з боку пересічних громадян з радянським мисленням, один з яких, вже за часів незалежної України, так і сказав мені: «Та що вони носяться із цим Ельворті. Якби не радянська влада, то нічого б і не було».

Чути таке було боляче, оскільки на той час, будучи співробітником обласного краєзнавчого музею, я вже отримав можливість скласти власне враження про завод Ельворті завдяки роботі із сімейним архівом родини Ельворті, привезеним на початку буремних 1990-х років тодішнім директором музею Павлом Васильовичем Босим.

Слава Богу, останнім часом ситуація у цьому питанні кардинально змінилась, свідченням чого є, зокрема, відповідне доповнення експозиції музею заводу «Червона зірка» та встановлення біля його приміщення пам'ятника Роберту і Томасу Ельворті, як запізніле каяття за радянську обмеженість та неповагу до людей, які створювали промисловий потенціал нашого краю.

Тим більше, що сьогодні, коли Україна з великими потугами намагається розвивати вітчизняне виробництво та залучати іноземні

інвестиції, дуже важливо використовувати досвід тих людей, які свого часу ризикнули на терені непередбачуваної Російської імперії розпочати власну справу, спираючись на місцеву сировинну базу та людські ресурси.

Історія заводу – це унікальний шлях еволюції від кінної сівалки до сучасних сільгоспмашин і розпочинається цей шлях у 1874 році, коли два англійці, брати-підприємці Роберт і Томас Ельворті заснували в Єлисаветграді фірму, фактично – приватну майстерню, що отримала назву «Р. І Т. Ельворті, виробники та імпортери сільськогосподарських машин». Спочатку англійці в основному доставляли сільгоспмашини з Англії та Німеччини (імпорт здійснювався через Київ). Але оскільки наш край був на той час важливим центром культивування зернових культур, то незабаром брати налагодили власне виробництво відповідної техніки. Партнери розподілили свої функції – Роберт став конструктором, а Томас менеджером. Їхнє партнерство продовжувалося до 1891 року і було перервано передчасною смертю Томаса у віці 44 роки.

Знаменним в історії заводу став 1877 рік, коли було збудовано перший виробничий корпус, в якому і розпочинається виготовлення сівалок та інших машин. 1877 рік став також дебютним у виготовленні зернових сівалок «Імперія», а через 11 років (1888 рік) було випущено перші 10 сівалок нової конструкції «Росія».

Наприкінці XIX століття фірма продовжувала імпортувати молотарки з двигунами, що знімалися, нафтові двигуни «Блекстоун», а також велику кількість плугів із Німеччини. Але, в той же час, вона вважалася найбільшою в Європі з випуску молотарок та сівалок різних конструкцій.

Вже у 1896 році продукція заводу Ельворті була відзначена на Всеросійській виставці у Нижньому Новгороді, а в 1900 році на Міжнародній виставці у Парижі сівалка «Росія» отримує Велику золоту медаль. Кількість робітників заводу у цей період складає близько 2 тисяч осіб.

У 1907 році підприємство перетворюється в Акціонерне товариство (офіційно зареєстроване в С. Петербурзі 23 вересня 1907 року) з номінальним капіталом в 6 мільйонів карбованців, розділених на 1500 акцій, вартість нерухомого майна становить майже 2,5 мільйона карбованців.

На повну потужність завод запрацював у 1908 році. Разом із сівалками у цей період випускаються молотарки, маслобойки, просорюшки та інша техніка. Завод постійно розширюється та нарощує темпи виробництва.

Це був зірковий час заводу Ельворті, продукція якого систематично отримує відзнаки на всеросійських та міжнародних виставках, користуючись попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Представництва компанії була у 52 містах Російської імперії (зокрема, Умані, Черкасах, Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Вознесенську, Каховці, Харкові, Ростові-на-Дону, Самарі, Омську, Петропавлівському порту (нині – Петропавловськ-Камчатський), а також – Лондоні та Нью-Йорку.

У передвоєнний 1913 рік завод випустив 38 345 сільгоспмашин на суму 6 447 тисяч карбованців. У цей час на заводі працювало близько 2,5 тисячі чоловік.

Перша світова війна внесла корективи в асортимент продукції підприємства. Завод Ельворті, як і вся країна, переходить на воєнні рейки, і в його цехах починається виробництво необхідних для фронту снарядів, набоїв, бомб, мін, лафетів усіх видів, мінометів. До речі, на думку тогочасних фахівців, міномети, виготовлені на заводі Ельворті, вважалися навіть кращими за німецькі, а у фондовому зібранні Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, крім інших фотоматеріалів, присвячених цьому підприємству, є, зокрема, унікальне фото, на якому зображено польові випробування мінометів, виготовлених саме на заводі Ельворті.

Розповідаючи про етапи становлення флагмана промисловості нашого краю, необхідно звернути особливу увагу на постать самого Роберта Ельворті, людини, яка являла собою новий тип підприємця-інтелектуала, підприємця-джентльмена, який і сьогодні повинен залишатися прикладом для людей, що розпочинають нелегку справу приватного підприємця.

Як підприємця-інтелектуала та новатора Роберта характеризує, зокрема, такий факт. У 1895 році він приїхав до Англії і зустрівся з паном Клейтоном (компанія «Клейтон і Шателворт», місто Лінкольн) з метою обговорити можливості використання соломи для двигуна. Його давно турбував той факт, що багато соломи втрачається під час обмолоту. Її зазвичай спалювали. Тому Роберт сконструював спеціальну топку для парових двигунів, де спалювалася солома, економлячи, таким чином, інше паливо. Він отримав патент на цей винахід, а «Віденський будинок Клейтона та Шателворта» придбав 50 ліцензій для себе.

Перед Першою світовою війною, з метою створення багатогалузевого господарського комплексу та збільшення кількості робочих місць, Роберт Ельворті купив маєток у селі Бровкове (сучасне село Бровкове Новомиргородського району Кіровоградської області), де на 457 десятинах вирощували ярі та озимі культури. У маєтку також займалися птахівництвом, розводили корів та свиней, доглядали сад та молодий ліс. На Великодні свята в Бровковому влаштовували ярмарки, на яких Роберт виставляв сільськогосподарську техніку та коней зі свого маєтку, організовував кінні змагання.

Вражає також те, з якою повагою і навіть турботою ставився Роберт Ельворті до тих простих людей, які працювали на його підприємстві, наскільки зумів він цивілізовано, по-європейськи, організувати свою справу – давав позики робітникам на будівництво приватних будинків, побудував притулок для самотніх жінок.

У червні 1914 року на підприємстві було відкрито пенсійну касу з метою забезпечення службовців Акціонерного товариства пенсіями. Капітал каси складався з добровільних внесків керівників підприємства, з обов'язкових щомісячних внесків акціонерів у розмірі 2,5-5 відсотків від платні, щомісячних відрахувань Акціонерного товариства в розмірі 5 відсотків від коштів, що йому належали. Право на пенсію мали всі постійні службовці підприємства, що робили внески не менше 10 років, і які досягли 60-річного віку. Особам, звільненим зі служби за карні злочини, поверталися лише внески. Права на пенсію вони не мали.

З початку Першої світової війни і до кінця 1917 року підприємством були широко організовані благодійні акції, пов'язані з війною, зокрема – відкрито лікарню на 100 ліжок у робітничому театрі, організовано кухню, де кожного дня видавали хліб і суп для родин мобілізованих робітників. Загальні витрати на все це склали 490 тисяч карбованців.

Характеризує Роберта Ельворті як людину і такий факт. Коли після більшовицького перевороту місцева революційна рада наклала арешт на всі фінансові операції заводу, він, перебуваючи у безпеці за кордоном, не переставав турбуватися про працівників підприємства. Відомо, що Роберт звернувся з листом до керівництва міста, в якому просив звільнити з-під арешту пенсійний фонд підприємства з метою забезпечення соціального захисту старих робітників заводу. Але, цілком зрозуміло, що відповіді він не отримав.

Цікавою сторінкою в історії заводу Ельворті є період його виживання в умовах більшовицького перевороту та громадянської війни. Тим більше, що тема ця залишається дуже актуальною, адже багатьом сучасним підприємствам в Україні часто доводиться працювати майже в аналогічних умовах.

Перші труднощі почалися вже в жовтні 1917 року, коли в Петрограді було підписано угоду з товариством «Врожай» на поставку сільгоспмашин від трьох найбільших машинобудівних заводів України (в тому числі і заводу Ельворті), але виконати її виявилось неможливим внаслідок революційних подій.

Ну, а потім розпочинається цілком закономірний хаос, характерний для післяреволюційного періоду, і країну охоплює полум'я громадянської війни. У лютому 1918 року Єлисаветград захоплюють більшовики, які починають підбурювати робітників заводу Ельворті проти його керівництва. Радикально налаштовані пролетарії висувають провокаційні

вимоги – виплатити за чотири місяці страйку 3 мільйони 500 тисяч карбованців. Але готівки підприємство на той час не мало. Ситуацію врятувало те, що на той час у місцевому відділенні Державного банку було близько 50 мільйонів карбованців, привезених з Катеринослава і Кременчука. Ці гроші і допомогли вирішити дане питання і тимчасово зняти напругу у стосунках з радикально налаштованими «гегемонами».

Але в цілому склалася вбивча для виробництва ситуація, коли філії одного підприємства опинилися під контролем різних політичних сил. Так, скажімо, коли у лютому-березні 1918 року в Україні розпочався наступ австро-німецьких військ, філія заводу в Москві втратила зв'язок спочатку з Одесою і Єлисаветградом, а потім з Харковом і Ростовом-на-Дону.

Виживали по-різному. Наприклад, керівництво відділень заводу в Одесі, Харкові, Ростові-на-Дону та Москві, розуміючи необхідність скорочення штату, намагалося не ставити службовців в критичне становище, «розкидавши» їх по різних кооперативних, споживчих та інших закладах, звідки вони за першим сигналом були готові знову повернутися на свої місця.

У квітні 1918 року, після відступу більшовиків з Правобережної України, діяльність заводу Ельворті активізувалась і підприємство зуміло продати через своє Одеське відділення молотарки (більш як на 2 мільйони карбованців з авансом в 50%) Укрбанку та Київському товариству західних земств. У червні цього ж року підприємство прийняло близько 1 мільйона карбованців авансом під замовлення від київських організацій. На цей час воно працювало тільки три дні на тиждень, що пояснювалось нестачею сировини та палива.

Незважаючи на це, було вирішено відкрити головну контору товариства в Києві. Але на заводі стали слабкість гетьманської влади, часті повстання та незацікавленість австро-німецької влади в розвитку промисловості України, тому в Києві обмежились тільки представництвом від товариства, а тимчасове управління справами підприємства в Україні організували при Харківському відділенні.

Улітку 1918 року на заводі Ельворті працювало близько 2 тисяч робітників, але підприємство перебувало на межі виживання. Через нестабільну ситуацію в країні та конкуренцію австро-німецьких заводів виробництво машин довелося припинити. Адміністрація робить все від неї залежне, щоб утримати завод «на плаву». Було налагоджено виробництво болтів, гайок та різних побутових речей – бензинових свічок з бракованих снарядів, сковорідок з листового металу та інше.

У жовтні 1918 року австро-німецькі війська покидають Україну, а разом з ними її покидають відносний порядок та стабільність. Щоправда, завдяки перемир'ю союзників з центральними державами, в Одесу

прибувають представники Англії і Франції та очікується висадка десанту союзницьких військ. Тому було вирішено перевести управління товариства із Харкова в Одесу, що і вдалося своєчасно зробити.

Але у 1919 році Україна остаточно падає в прірву анархії, ставши ареною безперервних військових зіткнень. На її території діють шість регулярних армій та близько трьохсот отаманів.

За таких умов подальше ведення заводської справи стає неможливим. Спроба вирішити проблему шляхом непопулярного рішення – скорочення кількості працівників заводу, зустріло шалений спротив останніх, які під впливом більшовицької агітації ще й вимагали збільшити їм вдвічі заробітну плату (з 16 карбованців на день до 31 карбованця). Ситуація заходить у глухий кут: адміністрація приймає рішення закрити завод і звільнити робітників, останні, в свою чергу, погрожують зняти заводську охорону, усунути службовців заводу, влаштувати загальний страйк тощо.

Щоб якось зменшити градус протистояння, адміністрація підприємства приймає рішення: видати колишнім працівникам заводу, на свій ризик, суму в розмірі їхнього двотижневого заробітку, а також, у зв'язку з епідемією в місті, надавати медичну допомогу всім робітникам, що залишалися на підприємстві на момент його закриття. Виплату оформили як допомогу безробітним, для чого звернулися до Міністерства торгівлі і промисловості з проханням видати 500 тисяч карбованців.

Одночасно з цим керівництво заводу звернулося до генерального консула Великобританії, щоб він посприяв надсиланню до Єлисаветграда загону союзницьких військ для забезпечення нормальних умов життя. Але, зрозуміло, що в тогочасних умовах це вже було нереально. Безвладдя змінилося владою більшовиків, у яких були свої рахунки з «буржуями та експлуататорами».

До речі, частину сімейного архіву родини Ельворті складають листи колишніх працівників заводу, тих самих, які влаштовували страйки і демонстрації, а тепер, сховавшись від «народної влади» та опинившись у еміграції, зверталися до Роберта Ельворті з проханням про допомогу грошима, одягом тощо. Зберігся і лист до Роберта Ельворті від дворянина і офіцера Григорія Адамовича, який пропонує Роберту вступити, хоча б на правах неактивного члена, до антибільшовицької організації – Військового союзу відродження Росії, надсилає статут цієї організації, але Ельворті не погоджується.

20 квітня 1919 року завод Ельворті був націоналізований більшовицькою владою, і з цього часу починається новий, радянський, період його історії. 19 квітня 1920 року він був перейменований в Перший державний машинобудівний завод міста Єлисаветграда, кількість робітників якого на кінець року складала понад 500 чоловік, а випуск

продукції – 3,5 відсотка довоєнного виробництва. 17 листопада 1922 року згідно з рішенням Єлисаветградської повітової Ради підприємство отримало таку звичну для нас з радянських часів назву – «Червона зірка». Цього ж року на заводі починають працювати дві школи ліквідації неграмотності, школа фабрично-заводського навчання та профтехшкола.

У серпні 1923 року підприємство бере участь у Всеросійській промисловій виставці, де його було нагороджено Атестатом ЦВК СРСР, а через два роки колектив «Червоної зірки» нагороджується Червоним прапором. Це були не останні відзнаки та нагороди заводу, який з часом отримує статус підприємства Всесоюзного значення.

Реалізація більшовиками концепції побудови могутньої індустріальної імперії призвела до того, що вже наприкінці 1924 року «Червона зірка» першою з підприємств України досягла довоєнного рівня виробництва, а в 1925 році завод виготовив сільгоспмашин у 2,5 рази більше, ніж в 1913 році. Одночасно знизилась і собівартість продукції.

В 1926 році у збірному цеху був встановлений перший конвеєр, який прискорив процес складання сівалок у 10-14 разів. У 1927 році починається планова реконструкція заводу, зменшується відсоток ручної праці, запроваджується гідравліка, електрозварка. Цього ж року підприємство починає експортувати сівалки до країн Близького Сходу та Туреччини.

1929 року на «Червоній зірці», вперше у СРСР, було створено тракторну сівалку Т-1 для посіву зернових культур (у 1931 році випуск сівалок склав 87 % всього заводського виробництва машин). У цьому ж році, на Міжнародній виставці в Лібаві сівалка Т-1 отримала Велику золоту медаль, а в 1937 році на міжнародній виставці в Парижі удосконалена сівалка Т-7 була удостоєна «Гран-прі».

Красномовним показником розвитку підприємства є і той факт, що протягом п'ятнадцяти років (1926-1940 роки) виробництво продукції заводу щорічно збільшувалось у середньому більш ніж у 2 рази.

Важливими в житті «Червоної зірки» можна вважати і події, не пов'язані безпосередньо з виробництвом. Так, у березні 1931 року запрацював заводський радіовузол та починає виходити щоденна заводська газета «Сівалка». В 1934 році було відкрито заводську поліклініку, а в 1936 році починає працювати заводська водолікарня.

Новим етапом в житті підприємства стає початок Великої Вітчизняної війни, який корінним чином змінив долю країни та мільйонів людей. Показовим є той факт, що у червні 1941 року 2 837 робітників заводу (в тому числі – 832 жінки) записалось в народне ополчення.

Більшу частину заводу у серпні 1941 року вдалося евакуювати до Пензенської області, де в приміщеннях недобудованого цукрового заводу, в землянках і просто неба було розпочато виробництво мін та снарядів.

Зараз це завод «Белінскісільмаш», який виготовляє зернові сівалки, картоплесаджалки та іншу сільгосптехніку, а тогочасне селище перетворилося на місто Кам'янку.

Але частина залишеного обладнання дозволила німцям налагодити виробництво запасних частин до сільгоспмашин, залучивши до цього близько 700 чоловік з місцевого населення. Мотивація останніх була різна – порятунок від голодної смерті, страх перед можливими репресіями, ненависть до радянської влади тощо. Саме представник останньої категорії допоміг фашистам викрити в листопаді 1943 року заводську підпільну організацію, що завершилось численними арештами.

Через наближення радянських військ окупаційною владою було зроблено спробу вивезти працівників заводу до Німеччини, але під час конвоювання більшості робітників вдалося втекти. Частина повернулася до міста, багато пішло до партизан.

Після звільнення Кіровограда (08 січня 1944 року) розпочинається відновлення заводу, благо з евакуації повертається група фахівців і кадрових робітників підприємства. Завдання було не з легких, адже, відступаючи, фашисти підірвали завод – із 95 тисяч квадратних метрів виробничих площ було зруйновано 83,5 тисячі квадратних метрів (більше 84%). Фашисти вивезли до Німеччини близько 200 одиниць заводського устаткування, знищили технічну документацію на сільськогосподарські машини, що вироблялися до війни. Проблемою стало і те, що через дефіцит чоловіків на відновлювальних роботах були задіяні переважно жінки, підлітки, школярі.

Незважаючи на це, вже на кінець квітня 1944 року відновили роботу декілька цехів, завод виготовляє продукцію для фронту і починає освоєння виробництва кількох видів сівалок. У серпні вже працювали 11 цехів, які до кінця року виготовили 262 кінні сівалки. В цей період кількість працюючих на підприємстві складала близько 1500 осіб, половина з яких були жінки.

Результатом роботи підприємства у наступному 1945 році стали 1421 сівалка та велика кількість боєприпасів.

Кожен подальший рік – це як окремий етап післявоєнного відродження: 1946 року на відновлення та реконструкцію заводу було використано 19 мільйонів карбованців, в 1947 році збудований перший житловий будинок для робітників заводу, в 1948 році випущена перша тисяча сівалок для посіву кукурудзи, в 1949 році виготовлена 100-тисячна сівалка за післявоєнні роки, в 1950 році завод у цілому (крім одного зовсім зруйнованого корпусу) був відновлений і за обсягами виробництва сільгоспмашин перевищив довоєнний рівень. Продукція «Червоної зірки» знову виходить на міжнародний ринок, приходячи на допомогу селянам Болгарії, Польщі, Югославії, Китаю, Монголії та інших країн.

Тільки за перше десятиліття після війни спеціальним конструкторським бюро заводу та технічними службами було створено 45 типів посівних машин. Випуск їх збільшувався щороку і в 1955 році склав 78428 одиниць. Про високу якість продукції заводу говорять, зокрема, нагороди (Великий Приз та Велика золота медаль), отримані на Міжнародній виставці у Брюсселі в 1958 році. А високі темпи розвитку виробництва красномовно ілюструє те, що вже в червні 1961 року була випущена мільйонна за післявоєнний період сівалка.

Цікаво прослідкувати вплив політичної ситуації в країні на асортимент продукції «Червоної зірки». Так, з цілком зрозумілих причин, на початку 1960-х років підприємство збільшує випуск кукурудзяних сівалок. Тільки в 1962 році їх було випущено 64746 одиниць, що у 5,5 раза перевищувало кількість цієї продукції у 1959 році.

А у 1965 році, після зміни керівництва країни, і як наслідок – нової політики у сільськогосподарській галузі, завод випустив 55680 зернових сівалок, а випуск кукурудзяних сівалок припинив.

Цікавою сторінкою в історії «Червоної зірки» можна вважати і той факт, що в липні 1964 року, у зв'язку з підведенням підсумків роботи за перше півріччя поточного року, було вперше відзначено День червонозорівця. З цього часу це свято відзначали щорічно.

Підприємство перебуває у фаворі і влада не скупиться на нагороди, що, необхідно визнати, було цілком справедливо.

Указом Президіума Верховної Ради СРСР від 25 червня 1966 року за «успішне виконання завдань семирічного плану, розробку конструкцій та освоєння виробництва нових машин» завод нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора, а 1974 року підприємство отримує нову нагороду – орден Жовтневої Революції.

У кінці 1960-х та початку 1970-х років завод значно розширюється. Було побудовано та введено в експлуатацію нові виробничі корпуси, що дозволило створити потужності з виробництва нових зернових сівалок типу СЗ-3,6. Як наслідок, 6 вересня 1971 року була випущена двохмільйонна за післявоєнний період сівалка.

1972 рік став роком подальшого вдосконалення конструкції сівалок. Були створені нові посівні апарати, які, на відміну від попередніх, діяли з використанням розрідженого або – стиснутого повітря. Сівалки змінюють свій зовнішній вигляд, стають більш презентабельними. За рахунок використання пластмаси, кераміки, капрону та інших матеріалів вдається збільшити гарантійний строк їхньої роботи та знизити металоємкість.

Про місце заводу «Червона зірка» в масштабах загальносоюзного виробництва красномовно свідчить той факт, що у 1970-ті – I-й половині 1980-х років підприємство випускало 100 % сільгоспмашин для висіву насіння цукрових буряків, кукурудзи і овочевих культур та 25 % зернових

і зернокомбінованих сівалок. Станом на 1979 рік продукція підприємства експортувалась до 40 країн світу. У 1980-ті роки завод уже випускав близько 90 тисяч сівалок на рік. А у липні 1983 року побачила світ тримільйонна за післявоєнний період сівалка.

Станом на 1991 рік потужності підприємства дозволяли випускати 90-100 тисяч сівалок щороку, однак кризові 1990-ті значно звузили сфери попиту на продукцію заводу, а відтак – і обсяги виробництва. Проте, навіть у цей важкий період на підприємстві було розроблено 12 нових високовиробничих посівних машин та інших видів сільгосптехніки.

У 1993 році виробниче об'єднання «Червона зірка» отримало іншу назву – ВАТ з виробництва сільськогосподарської техніки «Червона зірка».

Наприкінці 1995 року завод очолив Олександр Саїнсус, якому довелося докласти чимало зусиль, щоб відтягнути підприємство від прірви та повернути йому колишні виробничі оберти. Адже станом на 1995 рік на заводі лишалось тільки 800 працюючих (у найкращі радянські часи їх було близько 15 тисяч). Тож перед новим керівництвом постали актуальні завдання щодо підвищення рівня виробництва, збільшення асортименту та оптимізація витрат.

У 2000 році на підприємстві створено першу і найкращу в галузі машинобудування (в Україні та серед країн СНД) систему розподілу та просування продукції. Як наслідок – з 1999 по 2002 рік обсяги реалізації продукції ВАТ «Червона зірка» збільшилися майже в 10 разів.

На початку 2000-х років завод випускав 50 найменувань продукції, зокрема, машини для обробки ґрунту (культиватори для суцільної обробки ґрунту, просапні культиватори), сівалки (зернові, зернотоківі, стернові та інші), машини для збирання врожаю (жатки, косилки, агрегати для просапних культур – кукурудзи, соняшника, буряку, сої, овочів тощо). Кількість сезонних робітників у цей період склала 3500 осіб, які працювали 6 днів на тиждень у 2 зміни.

У 2003 році заводом опробована нова пневматична сівалка СПП-4,5 для прямого посіву зернових культур з централізованим дозуванням, яка навіть отримала золоту медаль на московській виставці «Золота осінь – 2003».

З 1 липня 2008 року, змінивши 13-літнє правління Олександра Саїнсуса, головою правління і директором ВАТ «Червона зірка» стає Сергій Калапа, який в цілому продовжив позитивні тренди розвитку заводу.

Час диктує свої вимоги, і особливо це відчувається в галузі бізнесу та виробництва. Саме тому процес виготовлення машин було поставлено на новий якісний рівень, що, зокрема, знайшло свій прояв у використанні найновіших комп'ютерних систем проектування.

Також активно діє система дилерських та сервісно-гарантійних центрів у різних країнах СНД та Євросоюзу, що дозволяє успішно реалізовувати продукцію підприємства та здійснювати її сервісне обслуговування.

Завод знову став провідним підприємством з виробництва посівної техніки на пострадянському просторі – його доля ринку в СНД становить приблизно 45%.

Не можна обійти увагою і ще один факт. 28 лютого 2008 року створюється Закрите акціонерне товариство «Ельворті Групп», назване так на честь братів Ельворті, до складу якого входять Публічне акціонерне товариство «Червона зірка» та Закрите акціонерне товариство «Белінскільмаш». Головою правління ЗАТ «Ельворті Групп» став Сергій Калапа.

На сьогодні легендарний завод переживає та долає усі характерні для нашого сучасного вітчизняного виробництва труднощі, обумовлені, зокрема, зовнішньою агресією та війною на Сході країни, та живе, як і усі ми, з надією на кращі часи.

Джерела та література:

1. Машкін О.М. Ельворті Роберт і Томас // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К.: Наукова думка, 2005, С. 29 – 30.
2. Місто і люди. Єлисаветград-Кіровоград, 1754-2004. Ілюстрована енциклопедія – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004, 303 с.
3. Історія від кінської сівалки до універсальних машин на Офіційному веб-сайті ВАТ «Червона Зірка».
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972, 816 с.
5. Історія фабрик і заводів. Червона зірка – Дніпропетровськ: Промінь, 1974, 128 с.
6. Матеріали з сімейного архіву родини Ельворті: Фонди Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, Інв. №№ 13327, 17332.
7. Сага про Ельворті// газета «Україна-Центр» № 34 від 21 серпня 2008 року.

Відомості про автора: **Юрченко Олег Григорович**, старший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Кіровоградського обласного художнього музею.

Грошові знаки та цінні папери Єлисаветградського самоврядування 1918-1920 років у фондовій збірці Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Грошові знаки є важливим джерелом для вивчення економічної та політичної історії країн, водночас будучи предметами колекціонування, антикварна цінність яких з роками збільшується. Вони є також атрактивними музейними предметами, які викликають жвавий інтерес у відвідувачів і спонукають їх до поглибленого вивчення історії, мистецтва, геральдики та сфрагістики.

Грошові знаки України та Єлисаветградського місцевого самоврядування 1918-1920 років посідають чільне місце у стаціонарній експозиції відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею як матеріальні свідки тих бурхливих подій.

Зацікавленість відвідувачів спонукала нас звернутися до більш глибокого вивчення цієї теми.

На музейному рівні тема не досліджувалася, вказані предмети мало експонувалися раніше на виставках.

Джерельною базою дослідження стали, у першу чергу, самі грошові знаки та цінні папери, які зберігаються у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, матеріалів Державного архіву Кіровоградської області, а саме: документи Єлисаветградської міської думи та Єлисаветградської міської управи, Єлисаветградського відділення Державного банку, місцевої преси тих часів, каталог бон і грошових знаків під редакцією Ф.Г. Чучіна (1927 р.) (вказані випуски, серії), матеріали сайту FOX NOTES (вказані всі відомі зразки), публікації кіровоградських краєзнавців.

В умовах зміни політичного ладу, розрухи народного господарства, неможливості центральних органів влади забезпечити фінансову стабільність у державі, місцеві органи самоврядування вимушені були друкувати власну валюту, щоб хоч якось втримати ситуацію під контролем. Не став винятком і Єлисаветград.

Протягом 1918-1920 років у Єлисаветграді були випущені грошові знаки номіналом 1, 3, 5, 10, 25 і 50 рублів та цінні папери – облігації міського займу – номіналом 50, 100, 200, 500 і 1000 рублів. У фондовому зі-

бранні музею зберігаються міські облігації вказаних номіналів та грошові знаки, крім 1 і 3 рублів.

ГРОШОВІ ЗНАКИ. Про випуск власної валюти місцеві гласні (депутати) всерйоз задумалися з початку 1918 року. За приклад взяли місто Одесу, до якого спеціально відрядили гласного Дубровинського, який не тільки вивчав досвід випуску одеських банкнот, а й можливість друку майбутніх елисаветградських грошей у м. Одесі. Повернувшись з відрядження, на засіданні міської думи гласний доповів, що одеські друкарні не зможуть вчасно виконати замовлення тому, що повністю завантажені роботою (друкують грошей щоденно на суму лише 200 тисяч при значно більшій потребі), та й з доставкою банкнот можуть бути проблеми, оскільки місцева влада не зможе забезпечити надійну охорону цінного вантажу.

31 січня 1918 року на засіданні Єлисаветградської міської думи було прийнято рішення про випуск і введення в обіг місцевих грошових знаків номіналом три-, п'яти- і десятирублевого значення на суму 3 мільйони рублів. Після недовгих дебатів про порядок випуску і введення в обіг грошових знаків, дума постановила: «бонны изготавляются Городским Управлением и по изготавлении сдаются в местное отделение Государственного Банка, из которого они отпускаются только Городской Управе, по внесении в это отделение равной суммы государственными кредитными билетами или обязательствами государственного казначейства» [1, 18, 19]. Але на початку лютого владу у місті захопили більшовики. Вони оголосили місцеві органи влади поза законом і створили свої – військово-революційні комітети. 27 лютого 1918 року на засіданні міської думи розглядалося питання про призупинення випуску бон у зв'язку з двома причинами: 1) до вияснення становища самої думи, адже представники військово-революційного комітету оголосили про її розпуск; 2) у зв'язку з вилученням комісаром у справах типографії з друкарні для передачі на зберігання у міський банк літографських каменів, 5037 листів незакінчених бон і залишків чистого паперу із загальної кількості 30 стоп. (Більшовики викрали кліше і папір для друку) [2, 38]. Гласні наголошували на тому, що готівка необхідна, але заступник міського голови С. Крамаренко пояснював, що з украденого (вилученого) кліше можна друкувати підробки, які не будуть нічим забезпечені і не матимуть довіри населення. Після довгих дебатів вирішили, що управа повинна вимагати від військово-революційного комітету повернути вкрадене і продовжити друкувати бонни з відмінним знаком [3, 42]. Тому вже 1 березня 1918 року на черговому засіданні міської думи було прийнято рішення «предложить Государственному Банку немедленно приступить к изготавлению бонны и вести работу непрерывно как в праздничные так и в будние дни». [4, 44-46] У газеті «Известия Єлисаветградских социалистических партий» 17 березня 1918 р. № 16 повідомлялося, що «Елисаветградское Отделение Государс-

твенного банку доводит до сведения, что с понедельника 18 (5) сего марта им будут выпущены боны 10 рублевого достоинства, которые будут приниматься всеми кредитными учреждениями по всякого рода платежам. Эти боны обеспечиваются Государственными кредитными билетами крупных достоинств и 5% краткосрочным обязательством Государственного казначейства». (Оголошення друкувалося в цій газеті у декількох номерах поспіль) [5, 4] . Та вже 29 березня на засіданні міської думи повідомлялося, що грошові знаки, які мав випустити банк, так і не були випущені, поскільки було зрозуміло на яку суму їх випускати, оскільки військово-революційний комітет встановив емісію на суму 5 млн. рублів, а міська дума на 3 млн., тож директор банку сам не зміг визначити остаточний розмір емісії. Тому було запропоновано новій владі (8 березня до міста вступили австро-німецькі війська) підтримати клопотання управи про випуск бон і остаточно встановити розмір емісії [6, 94-96].

Очевидно порозуміння було знайдено, і Єлисаветградці знову отримали місцеву валюту. У газеті «Голос Юга» повідомлялося, що всі місцеві грошові знаки номіналом 1, 3 і 10 рублів, які є в обігу, з 20 квітня 1918 року є обов'язковими до приймання [7, 23] .

Також в обігу були і німецькі марки, які обмінювалися один до одного – 1 рубль – 1 марка.

Отже, першими грошовими знаками міста Єлисаветграда стали «Розмінні білети м. Єлисаветграда» номіналом 10 рублів 1918 року, підписані виконуючим обов'язки міського голови С. Крамаренком та бухгалтером А. Пельтигою. Точно невідомо, коли саме вони були надруковані і ввійшли в обіг, але, ймовірно, у період між 31 січня і 27 лютого, але не пізніше 18 березня, оскільки у цей день С. Крамаренко був обраний міським головою [8, 77, 218] .

Наступними у випуску стали ці ж самі розмінні білети – «10 рублів 1918 року», але з «відмінним знаком» – випущені єлисаветградським відділенням державного банку за підписом голови банку Л. Астахова і касира А. Фролова.

У каталозі Ф.Г. Чучіна в розділі «Місцеві грошові знаки» зазначений один випуск 10 рублевих купюр м. Єлисаветграда і два випуски – перший без серії, другий під серією № 2 цих же купюр тільки вже Єлисаветградського відділення державного банку [9, 27]. Каталог паперових грошових знаків сайту Fox Notes подає два зразки 10 рублевих купюр м. Єлисаветграда. Вони відрізняються між собою лише за кольором – перший зеленого, другий – рожевого кольору. Розмір білетів однаковий – 145×85 мм. 10 рублевих купюр Єлисаветградського відділення державного банку на сайті представлено три. Перші два – без серії, відрізняються між собою кольором (рожевий, але різкого насичення) і розміром номерних знаків – 5 і 6 мм. Третій зразок – банкнота другого випуску під сері-

єю 2 (як позначено на аверсі) або серією Б, (як позначено на реверсі.) [10].

У фондовій збірці Кіровоградського обласного краєзнавчого музею представлена 10 рублева купюра Єлисаветградського відділення державного банку № 356953. Розмір 139×81 мм. Предмет має задовільний стан збереження [11]. Грошовий знак жовтувато-коричневого кольору. Тексти і малюнки нанесено чорною фарбою. За зовнішнім виглядом цей білет дуже нагадує розмінний білет 3 рублевого номіналу м. Одеси зразка 1917 року. Основу малюнка складає фрагмент герба Російської імперії – двоголовий орел, який тримає у дзьобі герб міста Єлисаветграда. У верхній частині герба – герб Російської імперії, у нижній – графічне зображення фортеці св. Єлисавети з вензелем імператриці Єлисавети Петрівни, дата заснування фортеці, яка в майбутньому стала містом Єлисаветградом. Дата написана з помилкою – замість «1754»-«1854». (Ця ж помилка була і в перших білетах за підписом виконуючого обов'язки міського голови С. Крамаренка). У верхній частині білета у фігурній рамці тричі (по кутах і всередині) зображено цифру «10». Нижче напис «ДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ», ще нижче – «1918 год», ще нижче текст: «Разменный билет Елисаветградского Отделения Государственного Банка». Під назвою білета нанесений текст про забезпечення. «Выпуск бонн (Разменных билетов) Елисаветградского Отделения Государственного Банка обеспечен соответствующей суммой Государственных Кредитных билетов и 5% обязательств Государственного Казначейства истекших сроков». Під текстом підпис – «Управляющий Елисаветградского Отделения Государственного Банка Л. Астахов, кассир А. Фролов». Також попереджувалося про те, що «ПОДДЕЛКА ПРЕСЛЕДУЕТСЯ ЗАКОНОМ». На реверсі, у фігурній рамці з зображенням сонця і півмісяця, текст «10 рублей». Зверху напис «Подделка преследуется законом». Внизу повідомлення про те, що «Все находящиеся в городе Елисаветграде Банки принимают настоящие бонны/разменные билеты по всякого рода платежам в любой сумме». Всі тексти і написи на білеті зроблені за старою орфографією.

Крім 10 рублевих купюр, протягом 1918 року у м. Єлисаветграді в обіг були введені купюри номіналом 3 і 1 карбованці. За свідченням І. Мозолевича, 27 березня 1918 року було оголошено про початок друкування білетів номіналом 3 рублі на суму півтора мільйона рублів. Для них був використаний малюнок 10 рублевих банкнот без змін і на гербі була повторена помилка в історичній даті.

28 березня 1918 року в обігу з'явився 1 рубль Єлисаветградського відділення Державного банку, який за зовнішнім виглядом нагадував рублеві білети Росії зразка 1898 року. Приблизний обсяг емісії – 400 тис. рублів. У гербі було виправлено помилку – значився 1754 рік – справжній рік заснування фортеці [12].

Єлисаветградські грошові знаки номіналом 1 і 3 рублі 1918 року у фондовій збірці Кіровоградського обласного краєзнавчого музею не представлені.

4 грудня 1918 року на засіданні міської думи було прийнято рішення про підготовку до випуску 5-рублевих купюр.

На початку 1919 року в місті вдруге була встановлена радянська влада. Відповідно державний банк було націоналізовано.

21 лютого виконком міської ради прийняв рішення про випуск розмінних білетів номіналом п'ять, згодом двадцять п'ять і п'ятдесят рублів. Ці емісії відбувалися протягом 1919-1920 років, до остаточного встановлення радянської влади і появи стійкої державної валюти [13].

У фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею представлено по одному зразку купюр номіналом 5 і 25 рублів 1919 року та одну 50 рублеву купюру 1920 року.

Крім того, в умовах гострої нестачі готівки місцева влада влітку 1919 року дозволила розрахунки грошовими знаками РРФСР. Про це повідомлялося в друкованому органі Єлисаветградської ради робітничих і селянських депутатів – газеті «Известия» № 81 від 15.06.1919 р.: «В последнее время происходят частые недоразумения на почве незнакомства с новыми денежными знаками, выпущенными в РСФСР. Настоящим доводим, что новые бумажные деньги обязательны к приему наравне с другими, знакомыми уже населению» [14, 4].

Та це не допомагало, готівки все ще не вистачало. Тож єлисаветградський друкарський станок працював дуже потужно.

Ф. Г. Чучін вказує на один випуск Розмінних білетів Єлисаветградського Народного банку номіналом 5 рублів 1919 року. Каталог сайту Fox Notes подає чотири зразки вказаних грошових знаків. Вони відрізнялися фоновим кольором друку (деякі були зовсім без фону), розміром номерних знаків, якістю паперу.

У фондах музею представлені 5 рублів 1919 року № 156724. Купюра за зовнішнім виглядом нагадує дореволюційні кредитні білети того ж номіналу зразка 1909 року (представлені в експозиції обласного краєзнавчого музею). На купюрі немає імперських регалій і емблем, але колір, розмір і загальний дизайн дуже подібні. Аверс 5 рублів блакитного кольору, реверс – зеленого. Написи і малюнки більш насичених синіх і зелених кольорів відповідно. Текст нанесено за старою орфографією. Загальний розмір білету 142×82 мм. Особливість білету – цифри порядкової нумерації (чорного кольору) надруковані перевернутими у нижній частині білету, їх розмір 6 мм. Білет підписаний Управляючим Єлисаветградського відділення Народного банку Л. Астаховим і касиром А. Фроловим.

Дещо пізніше були випущені розмінні білети відділення Народного банку номіналом 25 рублів. Ф. Г. Чучін подає три випуски (серії)

25 рублевих купюр. Перший – без серії, другий і третій під серією 2 і серією 3 відповідно. На сайті Fox Notes представлено вісім зразків 25 рублевих купюр чотирьох серій. Вони відрізняються фоновим кольором, розміром номерних знаків і позначеннями серій. Четверта серія – тільки аверс купюри. Або це «недодрук» за надзвичайних умов, або це зроблено спеціально – так званий грошовий знак отамана Григор'єва [16].

У фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею представлена 25 рублева банкнота серії 3 Лит В. № 727963 [17]. Фоновий колір купюри сірий. На аверсі – блакитно – рожева віньетка, у центрі якої нанесені цифри номіналу – «Двадцять п'ять рублей». Реверс – коричнево-оливкового кольору з сітчастим орнаментом. Малюнок і написи чорні, як на 5-рублевій купюрі. Розмір купюри – 139×88 мм. Стан збереження задовільний.

На початку серпня 1919 року становище у повіті загострилося. Був відсутній зв'язок з центром для отримання детальних інструкцій, мобілізація була на межі зриву. Єлисаветград опинився в облозі численних збройних загонів. Кур'єр і охорона, які везли до міста радянські гроші з Одеси, були блоковані у Помічній [18, 79-80]. У зв'язку з цим повітвиконком, незважаючи на заборону уряду, постановив ввести в обіг раніше надруковані грошові знаки на суму три мільйони, які зберігалися у сховищах Єлисаветградського відділення Національного банку [19, 71].

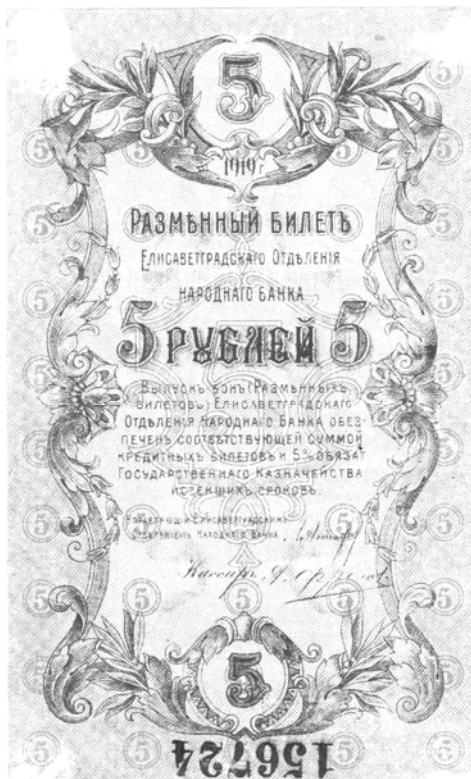
Також 5 серпня 1919 р. Постановою ревкому (наказ № 70) було підтверджено наказ № 66 від 23 липня 1919 р. про те, що всі, раніше надруковані грошові знаки (радянські, царські, керенки, карбованці, гривні, «Займи Свободи», були обов'язковими для приймання [20, 1].

24 січня 1920 року у м. Єлисаветграді було остаточно встановлено радянську владу. Але грошової маси все ще не вистачало. 6 лютого повітовий фінвідділ звернувся до ревкому з проханням про дозвіл на випуск розмінних білетів номіналом 50 рублів на суму 10 мільйонів рублів. 25 лютого 1920 року було прийнято рішення про дозвіл на випуск другої серії 50-ти рублевих купюр [21, 18]. У фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею представлена така купюра – «Разменный билет Елисаветградского Отделения Народного Банка 50 рублей 1920, «Серия 2», «Лит. В» № 543380 [22]. Всі написи і тексти на купюрі зроблені за старою орфографією. Фон лицевої сторони складає діагональна сітка сірокоричневих ліній, оформлених у фігурну рамку. В центрі – зеленуватий фігурний медальйон з цифрою «50» з обох сторін і написом «рублей». У правій частині білета – вертикальна смуга, на якій по горизонталі надрукована аббревіатура «ЕОНБ», зверху якої – порядковий номер купюри. Розмір білета 125×70 мм. Стан збереження задовільний.

Відомо п'ять зразків двох серій Єлисаветградських грошових знаків номіналом 50 рублів. Три зразки першої серії – без позначення номера

серії. Два зразки другої серії відрізняються позначенням на реверсі – «Серія 2» «Лит. Б» і «Серія 2» «Лит. В». Всі зразки відрізняються між собою фоновим кольором – різні відтінки зеленого, жовтого фону, розміром номерів купюр, якістю паперу [23].

5 рублів 1919 року № 156724

10 рублева купюра Єлисаветградського відділення державного банку № 356953

25 рублева банкнота серії 3 Лит. В. № 727963

«Разменный билет Елисаветградского Отделения Народного Банка 50 рублей 1920, «Серия 2», «Лит. В» № 543380

У подальшому, у зв'язку з поступовим налагодженням постачання грошовими знаками державних випусків, потреба в місцевих грошових знаках скоротилася. 11 листопада 1920 року за розпорядженням Миколаївського губфінвідділу почалося їх поступове вилучення з обігу, яке закінчилося у жовтні 1922 року.

ЦІННІ ПАПЕРИ

До цінних паперів належать, перш за все, облігації Єлисаветградського міського самоврядування. – «6½ % Городской Заем». Вони певний час мали виконувати функцію грошей.

Рішення про необхідність міської позики було прийнято на засіданні міської думи 17 січня 1918 року. Позика мала вирішити комунальні проблеми міста. Гласними було запропоновано випустити облігаційні позики у дрібних купюрах (від 50 рублів), терміном на 10 років, двома серіями на суму 5 млн. рублів. Першу серію, 2 млн. рублів, передбачалося використати на покриття боргів міста, поповнення запасів хліба і на організацію громадських робіт. Другу серію – на розширення міських підприємств [24, 12].

На засіданні міської думи 11/24 квітня міський голова С. Крамаренко повідомив, що позика була дозволена урядом Української Народної Республіки, «без всяких ограничений и изменений» [25, 117]. Тож розпочалася робота з підготовки самих облігацій, та механізмів їх реалізації в подальшому. Художником, який розробив дизайн облігацій став місцевий художник С. Данишевський [26]. 9 травня 1918 року міська дума затвердила зразок облігаційного займу і уповноважила міського голову С. Крамаренка підписати листи облігаційного займу. Також було уповноважено міську управу клопотати перед урядом про те, щоб усім урядовим установам було запропоновано приймати листи облігаційного займу м. Єлисаветграда по державних підрядах і поставках [27, 133].

30 травня 1918 року місцева газета «Голос Юга» оголосила про випуск вказаних цінних паперів. Позика була розрахована на 10 років з виплатою 6,5 % річних. Виплата відсотків мала здійснюватися на основі відрізних купонів на другому аркуші зобов'язання. Нарахування відсотків починалося з 1 травня 1918 року. Дохід по облігаціях мав виплачуватися два рази на рік по пред'явленню купонів у касу міської управи. Повністю гаситися вони повинні були, починаючи з грудня 1921 року, протягом семи років. Міська влада залишала за собою право продовжити термін погашення до 10 років.

Незважаючи на те, що умови позики були досить привабливі, населення не спішило їх купувати, про що теж повідомляла місцева преса.

Першими у випуску стали облігації Єлисаветградського міського займу 6 ½ % 50, 100, 200, 500 і 1000 рублів. У фондовому зібранні Кіровоградського краєзнавчого музею представлені вказані зразки, деякі навіть у двох екземплярах. Стан збереження цих цінних паперів задовільний.

50 рублів 1918 рік. Серія I, [28], 100 рублів 1918 рік. Серія [29], 200 рублів 1918 рік. Серія I [30], Серія II [31], 500 рублів 1918 рік. Серія I [32]. Дизайн і розмір усіх номіналів однаковий, відрізняються вони тільки кольором. Кожна облігація має по двадцять купонів, за якими передбача-

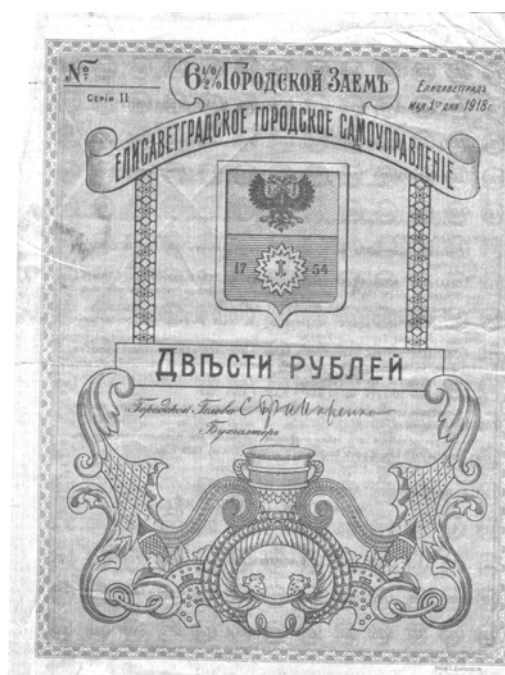
лося виплачувати відсотки. Виготовлені облігації у двох кольорах: текст – чорний, фон – кольоровий, зворотна сторона – червоно – коричнева. 50-ти рублеві облігації мають жовтий фон, 100-рублеві – зелений, 200-рублеві – світло – синій, 500 – рублеві – сіро-оливковий. Розмір облігацій 230x290 мм [2].

Облігація міської позики 50 рублів
1918 рік. Серія I

Облігація міської позики 100 рублів
1918 рік. Серія I

Облігація міської позики 200 рублів
1918 рік. Серія II

Облігація міської позики 500 рублів
1918 рік. Серія I

Як грошові знаки у 1919 році певний час використовувалися облігації «Займу Свободи» за номінальною вартістю. Відомі облігації номіналом 20, 40, 50, 100 рублів 1919 року. На них наносився спеціальний штампель Єлисаветградського відділення державного банку [33]. У фондівій збірці Кіровоградського обласного краєзнавчого музею вони не представлені. Але така практика була поширена і в інших містах України, охоплених громадянською війною. У фондівій колекції музею зберігається «Займ Свободи» зі штампелем Народного банку Катеринославської губернії [34].

Також цінними паперами вважаються боргові листи Єлисаветградської земської управи, які у фондах обласного музею теж не представлені. Але про них ми знаємо з журналу засідань Єлисаветградського земського зібрання [35, 25-26].

Сьогодні грошові знаки і цінні папери, випущені у нашому місті майже 100 років тому, є колекційною рідкістю і дуже цінними як історичні документи.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від 31 січня 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
2. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від лютого 27/14 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
3. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від лютого 27/14 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
4. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи березнь 1/14 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
5. ДАКО – Газета «Известия Єлисаветградских социалистических партий», 16(3) березня, 1918 р., № 16, інв. 1842.
6. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від березня 29/16 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
7. ДАКО. – Газета «Голос Юга» 14 (27) апреля 1918 р., № 69, інв. № 1106.
8. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від 18 березня 13 вересня 1918 року. Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
9. Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, Украин и образований (1769 - 1927) под. редакцией Ф.Г.Чучина, Издание 3-е, Москва, 1927, С.128.
10. FOX NOTES. Бумажные денежные знаки России и всего мира. Бонистика. // Режим доступу: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm.
11. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі – КОКМ). – КОМ – 28652, АІ-12743.
12. Мозолевич И. Советский коллекционер, 1972 (10) // Режим доступу: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm

13. Мозолевич И. Советский коллекционер, 1972 (10) // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm
14. ДАКО. – Газета «Известия Елисаветградских социалистических партий», 15 червня 1919 р. – № 81, інв. № 2029-2030.
15. КОКМ. – КОМ – 28667, АІ-12758.
16. Мозолевич И. Советский коллекционер, 1972 (10) // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm
17. КОКМ. – КОМ - 28668, АІ-12759.
18. ДАКО. – Протоколи засідань ревкому і виконкому. Протокол 2-го засідання ревкому і виконкому від 4 липня, Ф. 218., оп. 1. спр. 6, арк. 79-80.
19. ДАКО. – Протоколи засідань президії виконкому. Протокол № 24 від 2 серпня 1919 р., Ф. 218, оп. 1, спр. 5, арк. 71.
20. ДАКО. – Газета «Известия Елисаветградских социалистических партий», 5 липня 1919 р., № 123, інв. № 2029-2030.
21. Поліщук В. Єлисаветградські гроші // 21 канал. – 2015. – 29 листопада.
22. КОКМ. – КОМ – 23111, АІ-7203.
23. FOX NOTES. Бумажные денежные знаки России и всего мира. Бонистика. // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm
24. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від 17 січня 1918 р., Ф, 18, оп. 1, спр. 578.
25. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від 11/24 травня 1918 р., Ф, 18, оп. 1, спр. 578.
26. Мозолевич И. Советский коллекционер, 1972 (10) // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm
27. ДАКО. – Журнал засідань Єлисаветградської міської думи від 9 /22 травня 1918 р., Ф, 18, оп. 1, спр. 578.
28. КОКМ. – КОМ – 28666, АІ-12757.
29. КОКМ. – КОМ – 28665, АІ-12776.
30. КОКМ. – КОМ – 28669, АІ-12775.
31. КОКМ. – КОМ – 28664, АІ-12754.
32. КОКМ. – КОМ – 28663, АІ-12753.
33. FOX NOTES. Бумажные денежные знаки России и всего мира. Бонистика. // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k5_23_elisavetgrad.htm
34. КОКМ. – КОМ – 19192, АІ-7932.
35. Обласна універсальна бібліотека ім. Д.Чижевського. – Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного земского собрания, происходившего в феврале и марте 1918 года (LIII сессия) с приложением докладов управы и комиссий, С. 304.

Відомості про автора: **Пархомчук Валентина Олександрівна**, завідувача відділом історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Збройна боротьба в Єлисаветграді в лютому 1918 р.

У 1917-1918 рр. Єлисаветград був адміністративним центром повіту Херсонської губернії, що межував з південною Київщиною. Завдяки географічній близькості до серцевини національного відродження, місцеві українські організації орієнтувалися більшою мірою на події в центральному регіоні України, аніж у Причорномор'ї. Однак у січні 1918 р. навколо міста, здавалося, змикалося вороже кільце. У Києві спалахнуло більшовицьке повстання, яке значно полегшило військам Раднаркомові наступ на українську столицю. В Одесі, Миколаєві й Херсоні було встановлено радянську владу. Червоні також просувалися на захід з Катеринослава, а на Поділлі з'явилися авангардні частини «революційної» 8-ї армії з Румунського фронту.

Більшовики й ліві есери користувалися у Єлисаветграді на цей час помітним політичним впливом. Маючи більшість у складі Ради робітничих і солдатських депутатів, прихильники «пролетарської революції» на початку січня 1918 р. навіть створили військово-революційний комітет [1, 451-452; 2, 24]. Однак тривалий час більшовики та їхні союзники не зважувалися на спроби перевороту. В Єлисаветграді налічувалося порівняно небагато пролетарів (найбільшим промисловим підприємством був завод Ельворті, на якому працювали кілька тисяч робітників), а рештки російської залоги були занадто нечисленними (9-та автомобільна рота, 454-та ополченська дружина).

Нерішучість місцевих прихильників радянської влади пояснювалася ще й наявністю в Єлисаветграді численної української залоги. У місті дислокувався 5-й Український полк (800-900 вояків), сформований наприкінці грудня 1917 р. ротмістром Акацатовим з українців 151-го запасного полку. Крім того, у Єлисаветграді розміщувався стрілецький полк 3-ї кавалерійської дивізії (400-500 вояків), який здійснював українізацію [3, 113в.; 4, 285]. Обидва полки належали до складу 2-ї Єлисаветградської дивізії, штаб якої також розміщувався у Єлисаветграді. У розпорядженні місцевої влади перебувала кінна сотня ім. І. Гонти. Формувалася українська гарматна бригада з колишніх 8-ї й 34-ї легких, 36-ї, 37-ї й 42-ї легких позиційних батарей для стрільби по повітряному

флоту (штаб і 1-й дивізіон бригади тимчасово перебували в Одесі) [4, 104; 5, 318-319]. 454-та ополченська дружина мала бути переформована на караульний батальйон. Українізації підлягало й Єлисаветградське військове училище (українці складали третину серед 370 юнкерів) [4, 206-207; 6, 128 зв.]. За деякими даними, в місті також існував робітничий відділ Вільного козацтва [7, 104].

Не маючи у своєму розпорядженні значної військової сили, більшовики та їхні попутники зосередились на агітаційній роботі серед українських вояків. «Ми підраховували свої сили і прошупували гайдамацькі частини, щоб з'ясувати їхній настрій, – згадував один з членів більшовицького партосередку. – Нам вдалося встановити, що кінна сотня імені Гонти не виступить проти нас, а зберігатиме нейтралітет. Решта ж частин – піша, кулеметна і гарматна були ворожі до нас і під керівництвом військової залогової ради готувалися до виступу» [8, 214].

Звістки про успішне просування радянських загонів вглиб України деморалізували українських вояків. Наприкінці січня 1918 р. переважна їх більшість вже схилилася до нейтралітету. Підстав очікувати на військові підкріплення від уряду УНР не було. Тим часом прихильники радянської влади сподівалися на військову допомогу й готувалися до перевороту.

2 лютого робітники заводу Ельворті розтягли на залізничній станції ешелон зі зброєю, що призначалася для українських частин. Як свідчив один з провідних єлисаветградських більшовиків Т. Гуляницький, робітники «забрали з вагонів близько 200 гвинтівок, багато ручних гранат і патронів, щось із 20 револьверів, скотили дві гармати і зняли ящики з снарядами» [1, 452]. Усю цю зброю було перенесено до заводу Ельворті. Близько 600 робітників відразу ж записалися до лав червоної гвардії [9, 18]. За спогадами Т. Гуляницького до складу червоної гвардії потрапили й «неблагонадійні елементи» [2, 8]. Інший більшовицький діяч також згадував, що «до нас влилася частина темного елементу з Єлисаветградського люмпен-пролетаріату» [8, 218]. Оскільки переважна більшість червоногвардійців ніколи не тримали в руках зброї, на заводі відразу ж розпочався військовий вишкіл. На вулицях міста з'явилися червоногвардійські патрулі.

8 лютого відбулися збори більшовицького партосередку. Було вирішено роззброїти 5-й Український полк і заарештувати українську повітову раду. Начальником червоної гвардії обрано М. Чернишова [1, 452; 9, 18]. Організаційним центром з підготовки повстання став ВРК. Та зважаючи на низьку боєздатність червоногвардійців, співвідношення сил залишалось не на користь прихильників радянської влади.

9 лютого представники української влади в ультимативному порядку зажадали від військово-революційного комітету упродовж трьох днів

розпустити червону гвардію. Не маючи змоги вчинити переворот, керівники ВРК вирішили тягти час. Ця тактика виправдалася, коли вранці 10 лютого до Єлисаветграда проїздом з Бірзули прибув ешелон 657-го Прутського полку. Цей полк належав до складу 8-ї армії, брав участь в експедиції до Тирасполя й сутичках з румунами. Незважаючи на наказ Румчероду перейти до Одеси, полк вирушив до Харкова для демобілізації [10, 249; 11, 194]. Поява «революційної» військової частини в Єлисаветграді виявилась дуже своєчасною. «Ми звернулися до цього полку за допомогою і вони з радістю погодилися нам її надати,» – згадував один з Єлисаветградських більшовиків [12, 4]. 300 вояків було виділено в розпорядження ВРК. Представники 657-го полку спільно зі штабом червоної гвардії виробили план роззброєння українських частин [1, 453; 2, 26].

Уже ввечері 10 лютого ВРК перейшов до рішучих дій. «Передусім, ми оточили дворянські збори, де засідала залогова рада і заарештували увесь виконавчий комітет і деяких лідерів українців,» – згадував учасник перевороту [12, 4]. Водночас, загони червоної гвардії під командою М. Чернишова, Т. Гуляницького та інших членів ВРК разом з бійцями Прутського полку й 9-ої автороти оточили будинок юнкерського училища, де перебували український штаб і сотня ім. Гонти. «В цей час одну з рот Прутського полку було обстріляно з рушниць з вікон дому, де знаходилася українська сотня, – свідчив учасник подій. – Рота закидала будинок ручними бомбами. Вся сотня розбіглася» [12, 4].

Частина гонтівців, проголосивши нейтралітет, залишилися в юнкерському училищі. Підрозділи гарматної бригади також дотримувалися нейтралітету. Стрілецький полк 3-ї кавалерійської дивізії заявив про підтримку радянської влади. Лише 5-й Український полк, що містився в Пушкінському училищі на Пермській вулиці, вдалося привести до стану бойової готовності. Тим часом червоногвардійці й вояки Прутського полку почали просуватися вглиб міста. «Червоногвардійці були розбиті на 3 загони: перший загін, найбільш численний, виступив проти гайдамаків, другий залишився у резерві (для охорони замілля, в штабі червоної гвардії) і третій, малочисельний, залишився в тому корпусі, де розміщувалася кінна сотня ім. Гонти, оскільки вірити у нейтралітет гонтівців не доводилося, – згадував радянський мемуарист. – Наблизившись до перехрестя Двірцевої й Великої Перспективної вулиць, наш загін зіткнувся з гайдамаками. В результаті п'ятнадцятихвилинного бою вони були вимушені тікати» [8, 215]. До настання ночі прутці й червоногвардійці ланцюгом оточили центральну частину міста.

Вночі бойові дії припинилися. Учасник подій з радянського боку свідчив: «Оскільки український піший полк відмовився прийняти вночі нашу делегацію, український кінний полк в кількості 400 одногосно

виніс резолюцію про підпорядкування ревкому і заявив про готовність надати себе в наше розпорядження. Вночі ми розставили караули, зайняли всі установи, пошту, телеграф, електричну станцію, вокзал тощо. О 4 год. ночі зі Знам'янки прибув партизанський загін, організований нікопольською федерацією анархістів, в кількості 400 чудово озброєних червоногвардійців з панцерним автомобілем» [12, 5].

Загін анархістів, який іменувався Чорною гвардією, насправді прибув з Олександрівська. Його командиром була Маруся Никифорова, яка відразу ж погодилася допомогти роззброїти український полк. Панцерник чорногвардійців відправлено в розпорядження Єлисаветградського ВРК. Член штабу червоної гвардії так описував ці події: «В цей час у Єлисаветград прибув загін Маруськи Никифорової, тоді революційний комітет відправив до неї для переговорів Чернишова, мене і Крадожена, Прохоренко. За домовленістю з нею про остаточний розгром гайдамаків вона дала розпорядження своїй команді спустити панцерник і частину загону, в якому були здебільшого моряки...» [13, 7]

Вранці 11 лютого мешканці Єлисаветграда очікували продовження збройної боротьби на вулицях міста. Всі установи, училища, ресторани, кав'ярні, крамниці й пошта були зачинені. Рух трамваїв припинився. Але коротка перестрілка біля Пушкінського училища закінчилася з підходом панцерника [10, 281; 13, 7]. Наявність на боці противника броньованої бойової машини та нейтралітет інших військових частин змусили 5-й Український полк відмовитися від боротьби. «О 8 год. ранку до головної квартири і арсеналу українського пішого полку було відправлено делегацію з білим прапором, яку було прийнято і яка пред'явила ультиматум про цілковите роззброєння і негайне розформування всього полку. Умови було прийнято і в даний момент вся зброя, кулемети і бомбомети, знаходяться вже в нас на складі в кінному училищі, – повідомляли з Єлисаветграда до Одеси. – Прутський полк залишається у нас тижні на два» [12, 5]. За іншими даними, роззброєння українського полку супроводжувалося збройними сутичками. Зокрема, вранці 11 лютого представник Румчероду в Єлисаветграді телеграфував до Одеси: «Рада вся заарештована, гайдамаки ще здалися не всі, ще йде стрілянина...» [10, 10] У жодному разі, до обіду будь-яка збройна боротьба на вулицях Єлисаветграда припинилася. У місті було проголошено радянську владу.

Член штабу червоної гвардії Т. Гуляницький згодом стверджував, що в ході вуличних сутичок червоногвардійці втратили 2 чоловік убитими й кількох пораненими [2, 22]. Як згадував інший учасник подій, щонайменше один вояк 657-го Прутського полку загинув [10, 279]. Втрати української сторони невідомі.

Єлисаветград було оголошено на військовому становищі, а українським частинам наказано демобілізуватися. Поки тривала організація червоної гвардії, чорногвардійці Марусі Никифорової почали чинити п'яні бешкети й грабувати військові склади. Керівництву ВРК ледь вдалося переконати Марусю залишити частину військового майна для червоної гвардії [8, 216-217]. Лише після від'їзду загону Никифорової до Знам'янки місцеві більшовики могли зітхнути спокійно. Невдовзі 657-й Прутський полк також залишив Єлисаветград, продовживши свій шлях до Харкова.

Більшовицький переворот у Єлисаветграді став важким ударом для захисників української справи на Херсонщині. Але сценарій розгортання воєнно-політичного протистояння в Єлисаветграді виявився майже ідентичним до подій в інших регіонах Центральної України на початку 1918 р. Не маючи достатніх сил для збройного повстання, місцеві прихильники радянської влади тривалий час не виходили за межі легальної боротьби проти уряду УНР. Затяжне політичне протистояння призвело до нейтралітету більшості вояків української залоги, дезорієнтованих революційною пропагандою й пригнічених суперечливими звістками, які надходили звідусіль. Вирішальну ж роль в єлисаветградських подіях відіграло прибуття до міста «революційного» військового контингенту, який і здійснив переворот. Відсутність опору насильницькій зміні влади з боку багатотисячного населення Єлисаветграда свідчила про глибоку суспільно-політичну кризу, яку переживали мешканці цього регіону на початку 1918 р.

Джерела та література:

1. Гуляницький Т. Боротьба за встановлення радянської влади в Єлисаветграді / Т. Гуляницький // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 447 – 454.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України, Ф. 59, оп. 1, спр. 324, арк. 39.
3. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), Ф. 1837, оп. 1, спр. 431, арк. 147.
4. РДВІА, Ф. 1837, оп. 1, спр. 466, арк. 357.
5. РДВІА, Ф. 2134, оп. 1, спр. 1323, арк. 334.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України, Ф. 1705, оп. 1, спр. 6, арк. 228.
7. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
8. Волкац С. К борьбе за Октябрь в Зиновьевске (Елисаветграде) / С. Волкац // Летопись революции. – 1928. – № 1 (28). – С. 213 – 225.

9. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), Ф. 71, оп. 35, спр. 1065, арк. 53.
10. ЦДАВО України, Ф. 3156, оп. 1, спр. 172, арк. 311.
11. Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде в 1917 – 19 гг. / Коломиец // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 194 – 201.
12. ЦДАВО України, Ф. 3156, оп. 1, спр. 179, арк. 118.
13. ЦДАГО України, Ф. 59, оп. 1, спр. 1026, арк. 23.

Відомості про автора: **Ковальчук Михайло Анатолійович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України..

Процеси індустріалізації у нашому краї

Я обрав саме цю складну тему, тому що вона не досить вивчена та не до кінця розкрита. Раніше переважала пропагандистська манера її розкриття, замовчувались негативні явища. Тому за мету ставлю використати архівні документи і літературу, щоб повніше розглянути це питання – і позитив, і негатив. Зупинюсь на районах теперішньої Кіровоградської області, на історичному періоді, що охоплює 1926-1940 роки.

Нова економічна політика (НЕП) стала компромісом, відступом від соціалізму, з метою дати країні можливість оправитися від громадянської війни.

НЕП виявився великим досягненням для економіки країни. У 1927 році оброблялося вже на 10% більше землі, ніж у 1913 р. Водночас виробництво предметів споживання, яке стимулювали так звані непмани, що діяли з дозволу уряду, також сягнуло довоєнного рівня. Відставала лише важка промисловість, що перебувала під контролем уряду.

За НЕПу економічно зміцніли запеклі вороги нового режиму – куркулі. Але ще зловісніше над молодого державою нависла загроза нападу, що його, як застерігав Сталін, готують капіталістичні країни. Такий підхід породжував серед членів партії відчуття необхідності термінових і радикальних дій для порятунку революції та здійснення пов'язаних із нею сподівань.

Тобто перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – на сучасне індустріальне суспільство.

Існували дві політично-стратегічні лінії більшовиків, це індустріалізація та колективізація. Починалося все саме з індустріалізації, яку більшовики намагалися поставити собі у як особливу заслугу. Однак, відбулась дуже серйозна переоцінка цінностей, коли стало відомо, якою ціною давалася індустріалізація. Вона проходила за рахунок тисяч і тисяч людей, насамперед, селян, яких зганяли на великі будови. Москва платила Заходу за проект і фахівців хлібом і життям мільйонів українських селян.

Для проведення індустріалізації потрібні були великі кошти. А золотий запас колишньої Російської імперії більшовики розтринькали, церковні та музейні цінності були розпродані, головною і єдиною «валютою» у більшовицької влади залишався хліб. Тоді радянський уряд запровадив

«ножиці цін», коли на промислову групу ціни були великими, а на харчі – малими. Сталися «хлібні кризи» – 1927 та 1928 рр., коли у селян хліб був, бо вони не хотіли за безцінь його продавати, а у держави хліба не було.

Тому у цей період здійснювалася колективізація, розкуркулювання, насильницьке вилучення зерна у селян, як наслідок – Голодомор.

Проти нереальних темпів індустріалізації влітку 1926 року виступив троцьківсько-зінов'євський партійний блок, до якого примкнули рештки «робітничої опозиції» та інші [13, 36]. Тому в СРСР відбувалося кілька гучних процесів, що мали на меті мобілізувати суспільство на мовчазне виконання поставлених завдань.

Після XIV з'їзду РКП(б) та IX з'їзду КП(б)У в січні 1926 року Зінов'ївський окружком КП(б)У затвердив план господарського будівництва. Головне завдання – економія ресурсів для індустріалізації.

Тільки на заводі «Червона зірка» у 1927р. було зекономлено 341 тис. карбованців, впроваджено винаходів та раціоналізаторських пропозицій на 500 тис.крб. На пленумі Зінов'євського окружкому партії у березні 1927 року прийнято рішення про скорочення адміністративно-господарчих витрат на 20%, що дало економію біля мільйона карбованців.

Для успішного виконання індустріалізації проводилася підписка на державні позики. Тільки для проведення першої позики індустріалізації серед мешканців м. Зінов'євська було реалізовано її на 92600 крб. [13, 73].

У 1926 році окружна партійна конференція затвердила п'ятирічний план електрифікації Зінов'євського округу, а через два роки стали до ладу електростанції в Бобринці, Новомиргороді, Новоукраїнці, Олександрії. 1 травня 1930 року дала струм Зінов'євська районна електростанція потужністю 12 тис. кВт [8, 78].

Тобто, модернізація та реконструкція застарілих підприємств та будівництво нових ставила на порядок денний електрифікацію.

Новим поштовхом для прискорення індустріалізації став перший п'ятирічний план.

У квітні 1929 року відбулася II Всеукраїнська конференція КП(б)У, де був прийнятий перший план розвитку народного господарства України, що стало основою для затвердження у червні 1929 року першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства Зінов'євського округу.

За цим планом передбачалось будівництво: десяти елеваторів, п'яти маслозаводів, п'яти електростанцій, двох цегельних заводів, брикетної фабрики, шести МТС, птахокомбінату, подальша реконструкція заводів та фабрик [11, 36].

На заводах та фабриках широкий розмах отримав рух ударних бригад. Засновувались буксирні бригади, бригади з ліквідації «вузьких місць» на виробництві, бригади ентузіастів та інші. Змагання проводилися між заводами, цехами, бригадами, окремими робітниками, які успішно виконували завдання першого року п'ятирічки. Робітники заводу «Червона зірка» виступили з ініціативою: «Ни шага назад от решений XV съезда партии и XVI партконференции. Даёшь пятилетку за четыре года» [3, 1].

На початку 1932 р. червонозорівці виступили ініціаторами всеукраїнського соціалістичного змагання машинобудівних заводів за швидке опанування новою технікою та ліквідацію імпорту іноземної техніки [1, 17].

Це була ініціатива стаханівця-ливарника К. К. Столяренка, який систематично перевиконував свої виробничі норми в 5-5,5 рази [1, 16].

Завод був відзначений великими грошовими преміями та Перехідним Червоним прапором [2, 26].

За роки довоєнних п'ятирічок одночасно з промисловістю всього СРСР швидко розвивались промисловість сучасної Кіровоградщини.

За ці роки проводиться розширення і реконструкція старих елісаветградських заводів сільськогосподарського машинобудування та заводу «Більшовик». Ці заводи спеціалізувались на випуску обладнання для інкубаторів, запасних частин до тракторів, комбайнів тощо. Завдяки реконструкції, продукція «Червоної зірки» та «Червоного Профінтерна» з 1926 р. до 1930 р. зросла майже у 5 разів [7, 103].

Ці заводи завершили перший п'ятирічний план за 3 роки, обсяг їх виробництва збільшився майже вдвічі [4, 2].

Завдяки першому конвеєру, запущеному у 1926 році на заводі «Червона зірка», підвищилася продуктивність праці в 10-14 разів [8, 37]. У 1927-1932 роках проводилась планова реконструкція заводу. Оновлювались, механізувались та удосконалювались виробничі процеси, розширювались та переобладнувались всі цехи, налагоджувались транспортні зв'язки між цехами. В цей час були збудовані нові корпуси цехів: металообробний, механічний та авторемонтний. Був використаний досвід іноземних спеціалістів.

Реконструкція та модернізація змінили обличчя заводу, площа виробничих потужностей збільшилася в 10 разів у порівнянні з 1913 роком. У 1930 році випуск сільськогосподарських машин досяг за сталими цінами річної продукції рівня всіх 117 дореволюційних заводів сільськогосподарського машинобудування України, а в 1936 році перевершив рівень виробництва усіх підприємств цієї галузі царської Росії [8, 103].

«Червона зірка» стала флагманом сільського машинобудування.

Реконструкція та будівництво велися з врахуванням правил техніки безпеки та охорони праці.

Завод обладнав гаряче водопостачання, душові, приміщення для відпочинку робітників. На заміну важкій ручній праці у цехи прийшло гідравлічне, автоматичне клепання, електричне зварювання.

Вже в 1927 році 96% робіт у ковальському цеху виконували машини та преси. У ливарному цеху від ручної формовки перейшли до машинної [1, 37]. На кінець 1929 року на заводі було встановлено від 64 до 72% нового обладнання [8, 103].

Сталися зміни в якості заводської продукції. Якщо до 1928 року виготовлявся тільки кінний інвентар, то у 1931р. від складав тільки 25%.

У 1929 році, завдяки творчій діяльності інженерно-технічних працівників (керівник І.М.Каховський) та робітників, місто стало батьківщиною першої радянської тракторної сівалки. На сільськогосподарській виставці в м.Лібава (Латвія) вона отримала Велику Золоту медаль. А молотарки СО-28 – вищу нагороду виставки «Гран-прі» [1, 32].

Тільки у 1931 році група провідних інженерів заводу і співробітників Всесоюзного інституту механізації та електрифікації сільського господарства сконструювали 4 складні та найбільш потужні у той час у світі сільськогосподарські машини (для сіяння бавовни, буряка, кукурудзи, зернових).

Найбільший внесок в економію на заводі у той час зробив раціоналізатор Т. Б. Попов. Завод відмовився від імпортних валиків (дисків) висівкового апарату, які поступали за 80 копійок золотом, бо Попов запропонував диск за 52 радянські копійки. Заводу потрібно було близько 10 тис. дисків на рік. Цей досвід підхопили інші сільськогосподарські машинобудівні заводи країни.

Колектив заводу «Червона зірка» першим у Радянському Союзі розпочав конвеєрне складання зернових сівалок. У 1931 році він випустив сільськогосподарських машин на суму 70,5 млн. карбованців та вийшов на перше місце у Європі [1, 78]. Це дало можливість припинити імпорт дорогих сівалок з-за кордону.

Продукція заводу «Червоної зірки» експортувалася у 8 зарубіжних країн. На цьому велетні сільськогосподарського машинобудування працювало понад 12 тис. робітників.

У перші два роки індустріалізації середня зарплата робітників заводу «Червона зірка» виросла у два рази.

У місті з'явилися нові мікрорайони: Червонозорівський та Нова Балашівка, в яких будувалися будинки для працівників заводу. У побут входили радіо, патефон, велосипед та мотоцикл.

Був у 1930 році запроваджений семигодинний робочий день, ліквідувано неписьменність. Більше 700 молодих спеціалістів «Зірки» без відриву від роботи навчалися у місцевих спеціальних навчальних закладах.

Робітників обслуговували 2 заводські стаціонарні та діяло до 20 пересувних бібліотек. «Червона зірка» переживала тоді другу молодість.

Електромеханічний завод в Олександрії – сучасник перших п'ятирічок. Він виріс на місці старих механічних майстерень, які виготовляли обладнання для опалення, приготування їжі, різні верстати. Завод ріс та розвивався у період індустріалізації. Він став центром високоточного приладобудування [10, 30].

Завод підйомно-транспортного устаткування був збудований у 1932 р. На будівництво його перших цехів прийшло декілька бригад з Олександрійської діляниці тресту «Укрбурвугілля». Лопати, кирки, сокири – ось і вся «механізація», але завод побудували. В перші роки – ремонтували обладнання буровугільних підприємств, бойлери, вузли пресів для брикетних фабрик. У 1936 році завод став механічним. У його ливарному, механічному, інструментальному цехах працювало на той час 270 чоловік. На кінець 30-х років завод став флагманом важкого машинобудування у Кіровоградській області.

Реконструювалися та розширювалися діючі підприємства в м.Олександрії, зокрема, завод «Червоний ливарник». Працювали 9 промислових артілей, зокрема, «Червоний тесляр», «Червона вишивальниця», «Виробник», «Перемога», «Хімпраця», гудзикова фабрика та ін. [8, 609].

Індустріалізація і колективізація сільського господарства створили перспективи для розвитку легкої, харчової та місцевої промисловості. Споруджувалися олійні в Зінов'ївську, Новоукраїнці, Бобринці, Новій Празі, дріжджовий завод у Малій Висці, черепичний – у Новоукраїнці. Були реконструйовані Сабліно-Знам'янський, Маловисківський, Капітанівський, Перегонівський, Ульяновський, Сальківський цукрові заводи.

За роки перших п'ятирічок був побудований Другий ім. Петровського цукровий завод в Олександрівці. Тому в 1940 році виробництво цукру становило 96800 т. Розміщені всі заводи з виробництва цукрового піску були в південно-західній, лісостеповій частині нашої області. В цей час проходила реконструкція і розширення спиртової промисловості – Маловисківського, Межиріцького спиртзаводів та Кіровоградського лікєро-горілочного заводу [11, 77].

Великі зміни сталися на підприємствах борошномельної, круп'яної промисловості. До індустріалізації була велика кількість дрібних механічних млинів, вітряків, парових млинів. Було реконструйовано та оснащено сучасним устаткуванням з вальцювальними агрегатами. Збудовано ряд великих млинів у т.ч. Знам'янський, Добровеличківський. Розвивались хлібобулочні комбінати в Олександрії, Зінов'євську, створені нові механізовані хлібозаводи у Знам'янці, Гайвороні, Помічній, Олександрівці та макаронний цех у м.Зінов'євську.

За довоєнні п'ятирічки в області створено ряд підприємств м'ясної промисловості: птахокомбінат та м'ясокомбінат в м. Зінов'євську, Олександрії. На 1940 р. вироблено 5388 т м'яса та 533 т ковбас [11, 70].

У нашому місті на базі декількох підприємств було створено у цей час кондитерську фабрику.

Маслоробної та сирної промисловості до індустріалізації в межах області не було зовсім. У райцентрах стали до ладу маслоробні – сироварні заводи, на яких у 1940 р. вироблено товарного масла – 2227 тон [12, 68].

Новий імпульс отримала легка промисловість. Були збудовані Зінов'євська та Олександрійська швейні фабрики на базі кустарних майстерень. У нашому місті побудовано: шпигатно-мотузяну, меблеву, толеву, гудзикову, взуттєву фабрики. Перед війною взуттєва фабрика випускала 200 тис. пар шкіряного взуття на рік [8, 70].

У цей період збудовані заводи: лісопильний, комбінованих кормів «Змичка», «Віялка», переробки сої.

На Кіровоградщині народилася нова галузь промисловості – буровугільна.

Завдяки послідовним розвідувальним роботам Кременчуцької та Зінов'євської геологорозвідувальних вугільних партій було виявлено Балашівське родовище бурого вугілля. Запаси вугілля становили 18453054 т [5, 65].

У 1930 році в районі Балашівки, на околиці м. Зінов'євська було розпочато будівництво шахти «Піонер», яка стала до ладу у 1931 році.

Згодом почала працювати шахта «Піонер-Біс». Незважаючи на те, що буре вугілля Балашівських шахт мало високу якість, невелику глибину залягання вугілля – до 70 м, вигідне розташування стосовно шляхів сполучення та споживача, їхню діяльність довелось припинити. Шахта «Піонер» була закрыта на початку 40-х років, а «Піонер-Біс» – у 1947 р. Головною причиною цього були підземні води, які ускладнювали і без того тяжкі умови видобування вугілля у ті часи.

У кінці 20-х років у районі Злодійської Балки, де запаси бурого вугілля становили 1 млн. 230 тис. т, був закладений кар'єр, розпочато видобування бурого вугілля, але підземні води та плавуні не дали змоги продовжувати видобуток вугілля. Десь в середині 30-х років кар'єр був затоплений водою.

Пошукові роботи зосередилися на Олександрійщині, де у 1929 році великі поклади вугілля були виявлені у заплавах р. Інгульця та Бешки. У 1930 р. у с. Пантаївці було закладено пробну шахту потужністю до 100 тис. тон та розпочато будівництво Байдаківського розрізу. У 1935 р. будівництво розрізу було завершено. На ньому змонтовано два екскаватори «Горловець», які стали до ладу у 1936 р. У тому ж році збудовано цех

Байдаківської брикетної фабрики потужністю 65 тис. буровугільних брикетів та ТЕС потужністю 5100 кВт/год. [6, 108]. Так з'явився вугільний комплекс.

У роки першої п'ятирічки розпочалася розробка графіту. За два роки побудовано Заваллівський графітний комплекс – шахти, електростанції, збагачувальна фабрика.

Значні зміни в ці роки сталися на транспорті. Станція Знам'янка перетворилася у великий залізничний вузол [8, 78].

У нашому місті у промисловості, на будівництві і транспорті було зайнято 23 тис. чоловік [4, 11].

Технічна реконструкція промисловості вимагала підвищення культурно-технічного рівня робітників. Ця проблема розв'язувалася двома шляхами: через школи ФЗУ і організацію технологічного навчання працюючих. У 1930-1935 рр. школи такого типу працювали при міждрайонній спілці промислових артілей та при міських автотранспортних організаціях, які готували шоферів і механіків.

За період існування червонозорівської школи ФЗУ випущено понад 4 тис. кваліфікованих робітників.

Інженерний корпус царської Росії у переважній більшості був більшовиками або знищений, або репресований, або оголошений «саботажниками», яким не довіряли. Вся відповідальна інженерна робота з втілення в життя дорогих західних технологій здійснювалась фахівцями фірм-розробників, а сотні тисяч хліборобів, що повтікали з голодних сіл, за миску баланди місили бетонний розчин босими ногами.

Методом проведення індустріалізації стала штурмівщина. Тож запроваджувалася жорстка практика понаднормового робочого часу, врізання заробітків та підвищення норм виробітку. Робітників та інженерів жорстоко карали за «навмисне шкідництво» – за зламане свердло, пошкоджений токарний різець, неякісну продукцію. Недостатньою була увага влади до потреб робітників: у їдальні «хлібного містечка» «Заготозерно» (м. Зінов'євськ) майже зовсім не було стільців, то робітникам доводилося обідати стоячи. На десятки робітників – 5 ложок, та і ті поламані, брудні, тому гарячі страви випивались (грудень 1934 р.). Робітники заводу «Червона зірка» жили у переповнених комунальних квартирах, бараках. Тут же тримали домашню птицю та свійську худобу, паливо, адже із сараїв їх викрадали. Житлове будівництво до 1934 р. майже не велося [9, 96].

Щоб збудити ентузіазм, використовували різні методи. Про господарську діяльність стали говорити, вживаючи військову термінологію: «перемоги ударних робітничих бригад», «штурм нових висот» тощо. Робітникам, які досягли найбільшої продуктивності, присвоювали звання «Героя Соціалістичної Праці». За виконання плану змагалися заводи, міс-

та й навіть республіки. До тих, хто працював із меншим ентузіазмом, застосовувалися примусові заходи.

Запізнення, прогули, недбале ставлення до обов'язків стали карними злочинами, за які можна було поплатитися продовольчою карткою, житлом чи навіть бути ув'язненим у сибірських трудових таборах.

Вже у 1930 р. стало зрозуміло, що шалений темп індустріалізації нерідко супроводжувався різким безладдям, неумілістю й марнотратством. У деяких випадках фабрики стояли порожні. Нестача обладнання, часто неправильно сплановані корпуси перешкоджали монтажу механізмів. У той час, як на одному заводі погано навчені оператори псували машини, на іншому через брак потрібного устаткування просиджували досвідчені робітники. До того ж, багато виробів були невисокої якості.

Комуністичний провід України мав власні підстави критикувати компанію індустріалізації. У другій і третій п'ятирічках республіка отримала непропорційно малі капіталовкладення.

У нашому краї спостерігалися подібні тенденції. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України були б надто вразливими для нападу, економічні планувальники в Москві вирішили зосередити зусилля на розвитку промислових центрів Уралу.

Крім того, Україна видобувала сировину, в той час як російська промисловість монополізувала виробництво готових виробів, особливо товарів споживання, які потім вводилися знову на українські ринки [14, 500].

Попри ці прорахунки перші п'ятирічки досягли вражаючих успіхів. У 1940 р. промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 р. (Росії – у дев'ять разів). Зросла також продуктивність праці (хоч заробітки загалом зменшилися).

Таким чином, якщо весь СРСР із п'ятої в світі найбільшої індустріальної держави став другою, Україна перетворилася на одну з найпередовіших промислових країн Європи.

У результаті послідовного проведення в життя курсу на індустріалізацію в області відбулися корінні зміни. В галузевій структурі промисловості переважала харчова й легка промисловість і сільськогосподарське машинобудування. Тепер основним напрямком у спеціалізації промисловості є сільськогосподарське та інше машинобудування, виробництво електроенергії, добування бурого вугілля, виробництво будівельного матеріалу, харчова, легка та інші галузі промисловості.

Джерела та література:

1. Бестака П.М., Литовченко С.С., Портнов Д.З. «Красная звезда» – Дніпропетровськ, «Промінь», – 1974 р. – 125 с.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО),

3. ДАКО, Ф. 1128, оп. 1, спр. 114, арк. 26.
4. ДАКО, Ф. 173, оп. 1, спр. 817, арк. 103.
5. ДАКО, Ф. 2, оп. 1, спр. 2079, арк. 1.
6. ДАКО, Ф. 242, оп. 1, спр. 508, арк. 65.
7. ДАКО, Ф. 250, оп. 1, спр. 1408, арк. 108.
8. ДАКО, Ф. 429, оп. 1, спр. 1131, арк. 11.
9. Історія міст і сіл Української Радянської Соціалістичної республіки. Кіровоградська область – К. 1972. – 815 с.
10. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібник [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоградська область] / за ред.: І.А.Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2012 – 304 с.: іл.
11. Кохан А.И., Колесников В.Г. Александрия – Дніпропетровськ «Промінь», 1979. – 76 с.
12. Крамаренко В., Оліфіренко І. Кіровоградщина – К., 1967 р. – с. 126
13. Міщенко Г.П. Кіровоградська область – К., «Радянська школа», 1961. – 136 с.
14. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации /А.І.Погребняк/ - Дніпропетровськ: Промінь, 1981. – 326 с.
15. Субтельний Орест Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Відомості про автора: **Маршанін Анатолій Васильович**, старший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Архівно-слідчі справи як джерело вивчення конкретної епохи

Перші архіви як зосередження релігійних, державних, комерційних, приватних матеріалів виникли так давно, що навіть визначити точний вік глиняних табличок, на які заносили ці дані, дуже важко. Архіви – це цілісна система зі складових частин та елементів, що пов'язані між собою та мають спільні ознаки.

Архівна система сучасної України тяжіє до визначення «унітарна система», хоча простору для її удосконалення ще багато. Поділяємо думку багатьох науковців про те, що архівна система як похідна від суспільно-державного ладу, політичного устрою, національно-культурних традицій держави, що є регульованою відповідними законодавчими актами певного часового періоду, має конкретно-історичний зміст, розуміння, сприйняття та вивчення якого саме й допомагають досягнути те минуле, без якого немає теперішнього, оцінити сьогоденнє, щоб отримати можливість уникнути помилок при розбудові майбутнього.

У контексті «досягнення національної єдності та консолідації суспільства» важливим чинником є «формування історичної пам'яті української нації» шляхом, зокрема, «дослідження і популяризації історичного минулого держави» [6, 7].

Зупинимось на питанні використання з науковою метою такої відносно упорядкованої частини фондів держархівів як масив закінчених провадженням слідчих справ колишніх органів ВНК (ВЧК) – ОДПУ (ОГПУ) – НКВС (НКВД), які у 1990-х роках було передано з архівів каральних органів на подальше зберігання до системи державних архівних установ України. «Архіви спецслужб – не просто архівні документи. Їх вивчення потребує особливого підходу. Адже за кожним пожовклим аркушем стоїть людська доля, що сухою мовою законів та нормативно-правових актів визначається як інформація про особу, її персональні дані» [7, 107].

Величезний навіть просто за фізичним обсягом джерельний масив, база «для нових студій із вітчизняної історії і... досліджень архівістів», став «предметом наукових конференцій, дисертацій та розвідок, у яких, природно, виявлено провідну роль цього типу джерел у дослідженні саме репресивної політики радянської влади» [3, 1].

Одним з перспективних аспектів у цьому напрямі є дослідження долі представників технічної інтелігенції у період репресій кінця 30-х – початку 40-х років минулого сторіччя та її проекція на динаміку та результати економічного розвитку регіонів країни. Матеріали архівно-слідчих справ цього часу допоможуть розкрити багато невідомих сторінок історії та спростувати заскорузлі міфологеми та стереотипи періоду. Принципами підходу до роботи з цими справами мають бути об'єктивність оцінки на тлі комплексного використання інших джерел (преса того часу, мемуарна та навіть художня література тощо); уважне дослідження текстів документів як важливого елементу дискурсу при загальному критичному сприйнятті фактів.

Використання названих справ, опрацювання документів та їх можливе оприлюднення мають здійснюватись винятково за умов суворого дотримання законодавчих положень з цих питань, якими, зокрема, передбачається: «ст.16: Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті – з дозволу спадкоємців», а також «ст.21: 4) не допускати перекручення або фальсифікації використаних відомостей, що містяться в архівних документах»[1].

Праця дослідника дещо спрощується за рахунок уніфікації структури справ. Практично всі вони складаються з певного комплексу документів, залучених та підшитих у визначеній процесуальним кодексом того часу послідовності:

- 1) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого, свідчення учасників щодо обставин затримання (в разі опору заарештованого);

- 2) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, постанови про висування обвинувачення, зміну ступеню запобіжних заходів;

- 3) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо, матеріали слухань Особливої наради щодо репресій проти членів родини підслідного.

Окремо слід зазначити наявність у деяких справах документів оперативно-розшукової діяльності каральних органів того часу, за якими мо-

жна, зокрема, «вирахувати» особи секретних співробітників. Ці дані потребують особливо уважного ставлення до них та їх використання у відкритих джерелах. Прийнятий закон про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років (№2540) є, на нашу думку, досить контроверсійним документом, який потенційно може стати «бомбою уповільненої дії» [2], принести значної шкоди жаданим миру та злагоді у суспільстві.

Цікавим з погляду популярних у наш час гендерних студій може стати дослідження долі жінок. Зазвичай учасниками виниклих у зумовлених партійними настановами хворобливих мареннях співробітників репресивних органів «контрреволюційних шпигунських, повстанських, терористичних організаціях» робили здебільшого осіб чоловічої статі, але траплялися серед основних фігурантів й жінки. Жіночі імена у протоколах рішень позасудових органів та на кривавих актах про виконання вироків виглядають особливо моторошно.

Певні спостереження щодо справ жінок вже існують. Часто нещасні жінки автоматично «ставали членами» націоналістичних організацій: українських, німецьких, польських, болгарських, єврейських тощо. Їх бездоказово відносили до резидентів іноземних розвідок. Міжнародна контрреволюція, як у цьому намагалися запевнити служачи сталінського режиму, через свої численні підривні центри, що створювалися на території зокрема сучасної Кіровоградщини, “вела активну боротьбу” з радянським ладом.

Коли хвилі Великого терору розливалися по країні, в цей же час створювалася картина загального благоденства з оптимістичними кінокартинами, з перевиконанням планів п’ятирічок, з міфом про загальне схваленням курсу партії та уряду, з майже перемогою над капіталізмом. Паралельно з цим світом існував і інший, де ешелони вивозили в суворі краї нових арештанток, дітей примушували відмовлятися від своїх батьків, слідчі цілодобово вели допити підозрюваних у антирадянській діяльності, ночами розстрілювали жінок, вина котрих полягала в тому, що вони мали тавро члена родини «ворога народу» або «зрадника батьківщини»[4].

Відвойовуючи своє сумнівне право на існування, ця сама «батьківщина» створила й викохала складний управлінський та каральний апарат, який свою чергою «послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій все населення». Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну – одну шосту частину земного суходолу.

Починаючи з найперших днів радянської влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи **шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення**, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну

управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Збирання й систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту» [5].

Тема нашого дослідження є зі зрозумілих причин виокремленою, але й у такому вигляді спрямованою на розкриття механізмів, результатів та наслідків боротьби держави проти власного народу. Щиро сподіваємось, що результати нашої наукової праці стануть іще одним внеском до загальнонаціональної скарбниці правди, скарбниці пам'яті безвинних жертв більшовицького експерименту.

Джерела та література :

1. Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”// Електронний ресурс, режим доступу <http://frazz.ua/>
2. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті “Україна” // Сторінки воєнної історії України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - №13. - с.39// Електронний ресурс, режим доступу <http://www.history.org.ua/?hist=818>.
3. Пасічник Л. Дружина ворога народу // Народне слово. – 2015, 05 лютого. – С. 13.
4. Білокінь С. І. – Голодомор, різні типи й способи терору//Електронний ресурс, режим доступу <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin1.htm>.
5. Гінзбург О.П. Підсумки роботи Державної архівної служби України, архівних установ та установ СФД у 2013 році та їх завдання на 2014 рік // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С.7 – 27.
6. Даневич Л.Г. Галузевому Державному архіву СБ України – 20 років // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С. 106 – 118.

Відомості про авторів: **Бабенко Оксана Анатоліївна**, керівник Комунальної установи “Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України”;

Білоус Віктор Борисович, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Державного архіву кіровоградської області.

До питання збереження документів партійного архіву Кіровоградського обкому КП(б)У напередодні та під час німецької окупації краю

На сьогодні величезний масив документів колишнього партійного архіву Кіровоградського обкому Компартії України є невід'ємною складовою Державного архіву Кіровоградської області. Об'єднання фондів двох архівних установ відбулося після здобуття Україною незалежності.

Свого часу партархів пережив великі випробовування – вони розпочалися з початком німецько-радянської війни.

Напередодні нацистської окупації Кіровоградщини відбувалася евакуація переважно матеріальних цінностей на схід СРСР, тоді як вивезення речей і предметів історичного, культурного і духовного надбання майже не здійснювалося. Це стосувалося, зокрема, фондів краєзнавчого музею, рідкісних книжкових колекцій та одиничних друкованих видань з бібліотек, а також відомчих архівів підприємств, установ та організацій.

А от щодо великих архівів, яких на 1941 рік у обласному центрі було декілька, то їх все-таки вирішили евакуювати у віддалені райони РРФСР. Рятували, перш за все, архів обласного управління НКВС, та, заодно, фонди державного та партійного архівів. Їх, з наближенням німецьких військ, вивозили разом у одному вагоні зі станції Кірово-Українська. Сталося це пізнього вечора 9 липня 1941¹ року – менш ніж за місяць до вступу гітлерівців до обласного центру та трохи більше ніж за два тижні від часу нападу нацистської Німеччини на СРСР[1].

Велику роботу щодо евакуації документів партійного архіву здійснила його керівниця Анна Григорівна Диковська зі своїм невеликим колективом. Очолити заклад, що мав окрему кімнату площею 49 квадратних метрів, розташовану на першому поверсі будівлі архіву обласного управління НКВС, її призначили у лютому 1940 року, тож на час великих випробовувань, спричинених війною, стаж архівної роботи в неї був незна-

---

¹ Дехто називає інші дні відправлення вагона з документами з міста: 7, 8 та 9 липня 1941 року. Датою, що найбільш відповідає істині, вважаємо ту, що її повідомила Л.Г.Бабич, а з нею ще кілька осіб - це 9.07.1941 р., адже жінка безпосередньо вивозила документи до Саратовської області.

чним. Окрім того, Диковська одночасно викладала історію в медичній школі.

З кінця червня 1941 року, коли над містом пролітали ворожі літаки, завідувача архівом вимагала в обкому партії дати чіткі інструкції щодо подальшої долі установи. Вказівок не надходило, зате в обкомі їй порадили написати листа до Центрального партійного архіву, що Диковська й зробила. Однак незабаром фельд'єгерська служба повернула листа з написом: «Адресат вибув»! [2].

Тож знову довелося звертатися до секретаря Кіровоградського обкому партії Колупаєва за роз'ясненнями. Відповіді архівні працівники не отримали.

7 липня А.Г.Диковська випадково дізналася, що архів обласного управління НКВС готується до евакуації. Вкотре довелося звертатися до Колупаєва з питанням, що робити. І на цей раз конкретної відповіді від нього не надійшло. Однак долю партархіву все-таки вирішили, але не в обкомі партії, а в обласному управлінні НКВС.

У партійному архіві з початком війни запровадили цілодобове чергування працівників. У ніч на 8 на 9 липня на чергування заступила архіваріус Марія Михайлівна Молчанова. О 23 годині 8 липня їй по телефону надійшла вказівка з обласного управління НКВС прибути до них й отримати мішки, в які потрібно якомога швидше запакувати документи партархіву. Одночасно з отриманням тари для пакування серед ночі були підняті по тривозі науковий працівник архіву В.М. Борєєв та зберігач фондів І.І. Бекеша. Разом з ними до архіву прибула його завідувачка А.Г. Диковська. Вони вчотирьох до вечора 9 липня склали всі документи до мішків, зашили їх і запечатали сургучем. Окрім працівників архіву пакував партійні документи також працівник НКВС Лубенцов[3].

Пізно увечері до архіву прибув автомобіль обласного управління НКВС. Навантажені документи відвезли до залізничної станції, де спеціально для цього був зарезервований один вагон. Одночасно до нього також вантажили мішки з документами державного та архіву обласного управління НКВС. Завідувач архіву Диковська хотіла відправити супроводжуючим партійних документів наукового працівника Борєєва, однак у обласному управлінні НКВС розпорядилися інакше, тож документи супроводили тільки їхні співробітники: І.Г. Дамаскін – начархвідділу НКВС і Л.Г. Бабич – технічний працівник архіву НКВС. Контролював процес завантаження документів архіву Кіровоградського обкому партії до вагона співробітник НКВС Лубенцов. Будь-яких документів, як от актів на здавання чи отримання цього специфічного вантажу, ніхто не підписував. Майже опівночі 9 липня вагон з документами трьох кіровоградських архівів виїхав зі станції Кірово-Українська на схід[4].

Вже після того, як партархів відбув залізницею, до обласного центру поспіхом розпочали звозити документи з деяких райкомів партії. Так, 12 липня 966 справ за період з 1923 по 1938 рік привіз до Кіровограда пошланець Новоукраїнського РК КП(б)У Уманець. Згодом з Новоукраїнки надійшло ще 180 справ[5]. Архівні працівники, зокрема А.Г.Диковська, відмовилися їх брати, мотивуючи тим, що архів вже евакуйований. Однак секретарі обкому партії Колупаєв і Горенков примусили ці документи взяти на зберігання, запевнивши, що для їх евакуації нададуть транспорт – вагон або автомобіль. Навіть вказали пункт відправлення – м.Актюбінськ. Працівників архіву також запевнили, що разом з документами вивезуть на схід і їх разом з сім'ями.

Тож документи, що з запізненням надійшли і з кількох інших районів області, наприкінці липня все-таки взяли, вклали до 150 мішків і чекали транспорту на відправлення. В надіях чекали майже три тижні.

1 серпня завідувачі партійним та державним архівами Диковська і Белінська² з'явилися до голови облвиконкому Іщенка з вимогою надати вагон для вивезення документів. Однак той відповів відмовою, мотивуючи тим, що облвійськкомат забрав увесь наявний транспорт для потреб армії. Цього дня ворог захопив Малу Виску, Добровеличківку, Новомиргород.

У другій половині дня 1 серпня Диковській надійшов від секретаря обкому партії Колупаєва наказ знищити всі документи[6].

З працівників в партархіві на той час залишилися тільки завідувачка Диковська та прибиральниця приміщень Т.П. Сердюк. 1 серпня дві жінки розпочали палити документи. Для цього використали дві голландські груби. У вогні одночасно знищували документи партархіву, а також архіву НКВС. Скільки й чого було спалено – невідомо.

«Продуктивність» двох груб виявилася низькою – теки з паперами горіли довго і неохоче. Тож завідувачка архіву Диковська через співробітників НКВС звернулася з проханням до керівництва міської бані і заводу³, щоб попалити документи у їхніх котельнях, однак отримали відмову, мотивовану тим, що в них димохідні труби вже забиті сажею через спалення документів інших організацій Кіровограда. Зауважимо принагідно, що в роки війни завод «Червона зірка» майже повністю втратив свій архів, у якому налічувалося 143014 одиниць зберігання, а перші документи були датовані 1870 роком! Більшовицька влада у їхньому знищенні традиційно звинувачула нацистів[7]. Свідчення Диковської дещо спростовують такі твердження.

---

² Це опосередковано свідчить про те, що евакуації чекали також чимало документів державного архіву.

³ У документах не уточнюється до керівництва якого саме заводу зверталася А.Г.Диковська.

Розуміючи, що власноруч знищити велику кількість документів неможливо, Диковська знову з'явилася в обком партії за допомогою, однак там з секретарів нікого не застала, зате завідувач особливим сектором обкому Губа, який, схоже, до останнього залишався на роботі, порекомендував все залити водою[8].

Увечері 1 серпня та зранку наступного дня, а саме тоді гітлерівці вступили до Новоукраїнки, працівники архіву зносили документи до підвалу, щоб там їх залити водою. Окрім техпрацівниці та завідувачки, допомагали рвати та заливати водою папери також архіваріус Молчанова з дочкою і сестрою, які несподівано нагодилися до архіву. Однак підвал виявився затісним, тож заливали документи водою безпосередньо в сховищі. Проте, скоро води у водогоні не стало. Її довелося носити відрами знадвору, з під ринв, де в цей час йшов дощ. Заливали документи і зранку 3 серпня. Перед обідом завідувачка Диковська прибігла до обкому партії, де випадково наткнулася на секретаря обкому Горенкова. Зі сльозами на очах звернулася до нього зі словами: «Що ви з нами зробили? Для чого залишили на розтерзання фашистським звірам? Мені тільки залишилося вчинити самогубство!» На що той байдуже відповів: «Роби як знаєш!» [9].

Знищити вогнем, пошматувати та залити водою велику кількість документів жінкам виявилось не під силу. Третього серпня 1941 року, коли гітлерівські війська наблизилися до Кіровограда майже впритул, А.Г. Диковська остаточно покинула приміщення архіву, де залишилося багато незнищених документів. У будівлі zostавалися тільки техпрацівниці Сердюк і охоронець архіву НКВС Червінський.

Третього серпня 1941 року Кіровоград покинули також працівники партархіву Молчанова з сім'єю, Борєєв та Бекеша з дитиною. Вони відправилися пішки з носильними речами до переправи через Дніпро. Дозвіл на евакуацію отримала тільки одна з біженців – зберігач фондів партархіву Ірина Ілларіонівна Бекеша. Їй через скандал вдалося отримати т.зв. «еваколист» з направленням до м. Сталінграда. Зрозуміло, що документ на той час виявився абсолютно непотрібним папірцем. Окрім того, І. І. Бекеша особисто звинуватила секретаря обкому партії Горенкова⁴ в обмані, мовивши безпосередньо йому: «...працівники обкому евакуювалися самі і вивезли свої сім'ї, отримали матеріальну допомогу і автомобілі, а ми – працівники архіву, виявилися обманутими...»[10].

Наступного дня, 4 серпня, вороже військо підійшло до Кіровограда і зав'язало бої на його околицях.

---

⁴ Горенков спочатку евакуювався до м. Дніпропетровська, а потім виїхав у глибокий тил країни. Учасі в бойових діях проти нацистів не брав. Після звільнення м. Кіровограда знову очолив обком партії.

Якщо працівники архіву залишали Кіровоград пішки, то А.Г.Диковськадесь роздобула підводу з конем і ранком 4 серпня її велика сім'я: батько з матір'ю, вона з двома сестрами та їхні діти, загалом 7 душ, під проливним дощем відправилися до Дніпра, однак дійшли тільки до Дніпропетровській області. Там, уже в окупації, проживали до 12 серпня 1942 року, переїзжаючи по кількох селах, що були розташовані біля м. Кривий Ріг. Також сім'ї Диковської довелося змінити прізвище на Шевченко, адже вони були євреями.

У ніч на 13 серпня членів родини, за винятком дітей Диковської та її сестри, заарештували гітлерівці. Під час арешту, скориставшись темрявою, А.Г.Диковська втекла і 7 діб пролежала під підлогою покинутого робітничого бараку. Інших членів її родини нацисти стратили 13 серпня 1942 року[10]. Жінка дочекалася звільнення Кіровограда, тож повернулася до міста в 1944 році. Однак на посаді керівника партархіву Кіровоградського обкому партії працювала вже інша особа.

У своїх письмових свідченнях, датованих 1946 роком, Лідія Григорівна Бабич, яка вивозила документи трьох кіровоградських архівів, розповіла, що документи евакуювали з обласного центру 9 липня 1941 року. До кінцевого пункту призначення – м.Балашова Саратовської області, вони прибули 22 липня. По дорозі вагон (пульманівський) бомбардування не зазнав, документи в будь-який інший спосіб, як от дощовою водою, чи механічно під час руху потяга, теж не були пошкоджені. Загалом до м.Балашова прибуло, як пригадала Л.Г.Бабич, від 254 до 274 мішків з документами тільки партійного архіву Кіровоградської області. Їх, а також документи Кіровоградського обласного державного архіву та архіву обласного управління НКВС розмістили у будівлі міського архіву, складававши в декілька ярусів. Мішки при цьому не розшивалися[11].

У серпні 1942 року кіровоградські архіви довелося вдруге вивозити, на цей раз до м.Шадринська Курганської області. Там вони пробули до 6 листопада 1943 року. Потім надійшла команда готувати їх до відправлення в Київ – саме у цей день столицю України звільнили від нацистів. Оскільки м.Кіровоград ще перебував під окупацією, то роботи з реевакуації припинили, тож партійний архів ще майже рік нерухомо пролежав у Шадринську.

Наприкінці вересня 1944 року до м.Шадринська Курганської області за документами виїхала новопризначена завідувача обласним партійним архівом Дементьєва. Її спорядили всіма необхідними паперами для отримання та перевезення залізницею до Кіровограда партійного архіву. Разом з нею у відрядження відбули кілька працівників обласного управління НКВС для супроводу документів у дорозі[12].

З вигнанням нацистів з обласного центру партархів відновив свою роботу. Несподівано в червні 1946 року з ЦК КПУ до Кіровоградського

обкому партії надійшло повідомлення, що до СРСР, у рамках репарацій з переможеної Німеччини, повернулися «абсолютно секретні» справи партійних і комсомольських організацій Кіровоградщини, що їх нацисти вивезли під час окупації області до Рейху.

Сортували і впорядковували знайдені в Німеччині документи партійного архіву Кіровоградського обкому КП(б)У співробітники Міністерства внутрішніх справ СРСР. Усього до України вони переправили 19 великих ящиків, у яких були довоєнні документи з 7 райкомів області:

Відповідальний організатор ЦК КП(б)У Корнієнко у листі за 29 червня 1946 року до Кіровоградського обкому партії вимагав з'ясувати, як трапилося, що справи партархіву вчасно не були відправлені в евакуацію і хто в цьому винен [13].

Кому належали документи	Роки їх створення	Кількість справ
Новоукраїнський РК КП(б)У	1922-1938	925
Новогеоргіївський РК КП(б)У	1926-1938	864
Кіровоградський РК КП(б)У	1925-1938	1339
Піщанобродський РК КП(б)У	1926-1938	91
Єлизаветградський РК КП(б)У	1923-1938	250
Новомиргородський РК ЛКСМУ	1923-1938	381
Новоукраїнський РК ЛКСМУ	1927-1938	15

В обкомі партії справу з'ясували доволі швидко, тож вже 2 липня 1946 року направили до ЦК КП(б)У відповідь, в якій винуватцями того, що велика кількість документів партархіву потрапили нацистам до рук, визначили колишню завідувачку архівом Диковську і колишнього завідувача особливим сектором Кіровоградського обкому партії Губу [14].

Після 1991 року увесь документальний фонд, що налічує сотні тисяч документів, які колись винятково належали «керівній і спрямовуючій силі радянського суспільства» – Комуністичній партії, а серед них і ті, що під час Другої світової війни опинилися в протилежних частинах материка – на Сході і Заході, був переданий у державну власність.

Джерела та література:

1. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 16.
2. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 5.
3. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 13.

4. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 13 зв.
5. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 2.
6. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 6.
7. ДАКО. – Ф.Р-5069. – Оп. – 4. – Спр. 3. – Арк. 3.
8. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 6. – Спр. 266. – Арк. 8.
9. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 7.
10. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 6. – Спр. 168. – Арк. 8, 9.
11. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 15.
12. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 36. – Арк. 19.
13. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 1.
14. ДАКО. – Ф.П-429. – Оп. – 4. – Спр. 266. – Арк. 3.

Відомості про авторів: ***Петренко Іван Данилович***, головний спеціаліст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України;

Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Василь Даценко

До питання історії функціонування у м. Кіровограді гітлерівського табору для військовополонених «Шталаг-305»

У центрі м. Кіровограда по вулиці Шевченка до 15-ї річниці визволення міста від гітлерівських загарбників у 1959 році встановлено пам'ятник. Напис на сірій гранітній плиті біля скульптурного зображення воїна з каскою і вінком слави засвідчує, що тут поховані радянські воїни, закатовані гітлерівськими катами. Іншої інформації про кількість жертв гітлерівського терору або про персональні дані похованих у братській могилі немає. У одному з довідників про пам'ятники м. Кіровограда вказано, що у 1967 році останки з цієї братської могили перенесені до військово-меморіального кладовища на Фортених валах. Підписаний же 20 червня 1992 року Головою виконкому Кіровоградської міської ради В. Г. Мухіним та Кіровоградським міським військовим комісаром Л. В. Курятенком акт вказує, що у братській могилі поховано 4 тисячі радянських військовополонених, які загинули у створеному гітлерівцями з початком окупації нашої області таборі.

Цей табір для військовополонених, що носив назву шталаг 305 (Stalag 305-Kirowograd) був одним з найстрашніших у створеній гітлерівцями системі знищення радянських громадян. Він функціонував з вересня 1941 по лютий 1943 року у казармах колишнього радянського 43-го стрілецького полку. Філії табору були на ст. Адабаш Новоукраїнського району (Stalag 305/Z- Nowoukrainka) та у м. Первомайську Миколаївської області (Stalag 305/Z -Perwomaisk).

Що нам відомо про цей табір знищення? Дуже мало. Після визволення Кіровоградщини у березні 1944 року розпочала роботу надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів гітлерівських загарбників. На підставі показів свідків, заяв громадян, протоколів допитів німецьких військовополонених, матеріалів розкопок санітарних поховань було складено акт від 24 квітня 1944 року, у якому зазначалося, що у таборі за період його існування загинуло від голоду, холоду, мордувань і знущань біля 50 тис. радянських громадян різних

національностей, які потрапили у гітлерівський полон. Жодного прізвища загиблих у шталагу № 305 в акті не зазначено.

У 1968 році у м. Ганновері (Німеччина) відбувся судовий процес над військовослужбовцями з 783-го охоронного батальйону вермахту («das Landesschützenbataillon 783») або «Bewachung», які охороняли військовополонених у шталагу № 305 та його філіях. Цей батальйон, укомплектований резервістами, 10 жовтня 1941 прибув до м. Кіровограда з Польщі. Під час ганноверського процесу 27 червня 1968 року військовослужбовців батальйону було визнано винними у масовому знищенні мирного населення у м. Кіровограді та військовополонених і 2 з них, які уцілили після війни, засуджено до реальних термінів ув'язнення. Потрібно мати на увазі, що судом підтверджено, що охорону табору і знищення радянських військовополонених здійснювали не есесівці чи жандарми, а прості солдати з вермахту.

За даними військового архіву ФРН, у кіровоградському таборі щомісячно перебувало понад 20 тисяч військовополонених. Після захоплення м. Кіровограда у серпні 1941 року гітлерівці спочатку створили у місті пересильний табір-дулаг у кіровоградській в'язниці. Проте у зв'язку з величезною кількістю полонених після оточення Південно-Західного фронту у т.з. «київському котлі» виникла потреба його розширенні у новому місці.

І таке місце для стаціонарного табору-шталагу у м. Кіровограді знайшлося. З рукописної книги спогадів під назвою «Етапи смерті» ставропольчанина Івана Ксенофонтівича Яковлєва (21.01.1921 – 22.06.2001), який був в'язнем кіровоградського шталагу № 305 і уцілів у страшному вирі війни: «Знаходився він (табір – В.Д.) у жвавій частині міста, недалеко від заводу сільськогосподарських машин «Червона Зірка». Обіймав територію цілого кварталу, забудованого по контуру добротними теплими стайнями для коней кавалерійського полку, хазяйськими будівлями, а на головній вулиці – казармами і одноповерховим цегляним будинком – штабу полку, широкими воротами з прохідної. Посередині всіх цих будівель був великий плац – манеж. Стійла в стайнях німці замінили на двоярусні дерев'яні нари, де покотом лягали полонені. Казарми займала табірна поліція, всілякі служби, німецькі солдати охорони, а в штабному будинку розмістилася комендатура табору. У районі казарм, у полковий кухні і їдальні встановлені помости для роздачі хліба і баланди, а також великий, обгороджений поміст, де при роздачі їжі завжди грав духовий оркестр полонених музикантів. Нас провели через вхідні ворота прямо до комендатури, де писарі-перекладачі знайомилися з нашими історіями хвороби, реєстрували нових полонених, щойно прибулих до табору. Писарі з кожним розмовляли, давали направлення для розміщення в стайнях табору.

Фото з Бундесархіву: вересень 1941 року, полонених ведуть вул. Карла Маркса (перейменованої з початком окупації у Велику) у м. Кіровограді до табору на вул. Шевченка.

Полоні радянські бійці на вулицях Кіровограда.

Вид внутрішнього двору Шталагу № 305. На фото черга полонених, вишикуваних для якоїсь процедури.

Мені дістався табірний блок в лівій частині табору (ближче до стадіону «Зірка» – В.Д.). Штубовий – помічник блокового начальника, вказав мені місце на верхніх нарах, де я і розмістився. Кожне місце було занумероване, в узголів'ї лежали особисті речі полоненого, його одяг. Як пояснив мені штубовий, крадіжки тут строго караються, як і непокору німцям, поліції або навіть пересічному функціонер-хертлінгу – полоненому, що займає певні посади в таборі. Словом – дисципліна тут була сувора.

Розпорядок у таборі був простий: підйом, ранковий туалет в загальних умивальних кімнатах і вбиральнях, сніданок, шикування команд на роботу. Решта займалися прибиранням приміщень та двору табору. Блокові і штубові відповідали за порядок і чистоту у ввірених приміщеннях, доповідали перевіряючим про виконану роботу, хворих, виниклі проблеми. Увечері полонені поверталися до табору, приводили себе в порядок. У певний час поблично шикувалися на плацу на перевірку, а після тут же отримували вечерю. Роздача їжі була аналогічною у всіх таборах: діжки з баландою, роздавальник з півлітровим черпаком і поліцаї, які стежать за порядком роздачі їжі. У цьому таборі німці ввели ще одне нововведення: під час роздачі їжі духовий оркестр виконував пісні радянських композиторів, військові марші і т.д.». І. К. Яковлев у свої спогадах назвав коменданта табору влітку 1942 року – це був гауптман (капітан) Курт Вагнер.

Вдалося віднайти зроблену невідомим німецьким фотографом з вікна нинішнього навчально-методичного центру управління ДСНС України світлинку, на якій зображений І. К. Яковлевим внутрішній двір табору з полоненими, вишикуваними у чергу до якоїсь процедури.

За даними Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 57, оп. 4, спр. 231, арк. 25 – 26), у кіровоградському шталагу № 305 протягом усього періоду його існування загинуло 54 тисячі військовополонених. У цьому випадку названу цифру слід прокоментувати матеріалами військового архіву ФРН, згідно з якими, у лютому 1942 року у таборі перебували 22,2 тис. військовополонених, у червні 1942 року – 20, 2 тис., у жовтні 1942 року – 33,7 тис., у грудні 1942 року – 16,7 тис., у лютому 1943 року – 13,5 тис. військовополонених (у військовому архіві ФРН уточнюється, що з жовтня 1941 по лютий 1942 року табір у м. Кіровограді називався дулаг № 171). Як видно, найбільше військовополонених накопичувалося у шталагу № 305 у 1942 році, коли з травня по жовтень Червона армія зазнала поразок під Харковом, Ленінградом, Ростовом-на-Дону, на Північному Кавказі, втратила Севастополь. Цього періоду від голоду та хвороб, особливо дизентерії та туберкульозу у таборі щодня помирало до 300 осіб (ЦДВА Росії, Ф. 14, оп. 2, спр. 2118, арк. 75). Із спогадів мешканки м. Кіровограда М.С. Плахотіної: «У казармах біля Будинку офіцерів під час окупації був табір наших військовополонених. Щоранку з воріт табору виїжджало кілька німецьких вантажних машин, в кузовах яких стояли, тісно притулившись один до іншого, люди-тіні, виснажені, з землистим кольором обличчя, з запалими тьмяними очима. Це ті полонені, які могли вже ось-ось померти, і фашисти їх завбачливо вивозили за місто, де розстрілювали і ховали. Між казармою і тротуаром, на невеликій ділянці праворуч від вічного вогню (де тепер той вічний вогонь? – В.Д.), ховали тих, що вмирали вночі, не дочекавшись моменту вивезення за місто. Вмирали, головним чином, від виснаження». Письменник Олесь Гончар, який визволяв нашу область, не обійшов своєю увагою опис м. Кіровограда після вигнання гітлерівців. Ось що він відзначив у своєму фронтовому щоденнику (запис російською мовою): «Рассказывают, как пленных, мертвых и живых, складывали в машины, чтобы везти на свалку. Сквозь доски кузова высывались еще живые руки, шевелились. Пленных закапывали в землю еще живыми. Кормили сырым просом. И били, били. Рассказ о наших пленных: их гнали много, колонна за колонной. Изнуренные, одни скелеты. К тюрьме народ валом валит, несут кушать. Немцы прикладами уже ничего не сделают, пустили воду из брандспойтов. На дорогу одна женщина вынесла вареной картошки. Пленные набросились, сбили ее с ног. Немцы тут же пристрелили 6 человек пленных и женщину избили прикладами». А це запис у

щоденнику О. Гончара за 26 березня 1944 року про адабашський табір: «Стоит в степи, как жуткое прошлое, как эмблема немецкого господства: лагерь. Толстые столбы с колючей проволокой. В середине одна солома. В ней спали. Тут умирали. Целые дни строили шоссе. Пленных не кормили. Еду носили тайком из окрестных деревень женщины, дети. Измученные, черные, грязные, голые жили. Жили, как дикари в степи, в тоске ожидая смерти среди камней».

Ганноверським судовим процесом констатувалося, що «померлих військовополонених шталагу № 305 хоронили у спільних могилах на кладовищі, розташованому поза табором». За свідченнями очевидців-кіровоградців, померлих у таборі спочатку хоронили за його огорожею на місці нинішнього скверу біля пам'ятника жертвам нацизму, а також біля стадіону «Зірка», а з настанням теплої пори вивозили за місто.

На території міської лікарні № 1 функціонував створений кіровоградськими лікарями для порятунку тяжко хворих військовополонених лазарет, який очолювали відомий у місті лікар Чвалинський Адам та його донька Софія. Їм вдалося врятувати не одного бранця. Померлих у лазареті хоронили на місці нинішнього кладовища мирних жертв гітлерівської окупації.

Leiche mit ausgeschnittener Partie am Oberschenkel

373

29 листопада 1941 року було засвідчено повідомлення начальника караулу єфрейтора Гасса про те, що військовополоненими-узбеками вночі вбито і розчленовано для приготування м'ясної страви 6 військовополонених слов'ян. До акта було долучено це шокуjące фото.

У шталагу № 305 діяла продумана система фізичного та морального знуцання над полоненими. Крім щоденних побоїв з боку охорони, тяжкої праці на ремонті та будівництві доріг і мостів, бранців викошували голод та хвороби.

Після прибуття до табору пішим порядком (у своїй рукописній книзі І. К. Яковлев описав страдницький шлях до Кіровоградського табору від місця полонення на Полтавщині через м. Кременчук, м. Олександрію, м. Знам'янку) військовополонені проходили так звану «фільтрацію», у ході якої гітлерівці виявляли осіб, які підпадали під категорію «ворогів рейху» – євреїв, політкомісарів, співробітників НКВС. Вони підлягали негайному знищенню. Так, військовополонених-євреїв вивозили і розстрілювали у районі протитанкового рову біля дороги, що вела на с. Рівне Новоукраїнського району (нині – там стоїть пам'ятний обеліск жертвам Холокосту). Зокрема, у листопаді 1941 року там було розстріляно 150 військовополонених єврейської національності. Виконавцями цього злочину були військовослужбовці 2-ї роти вище зазначеного 783-го охоронного батальйону, поранених пристрілював особисто табірний лікар Кудерна .

Тоді ж близько 160 євреїв-військовополонених було розстріляно у відділенні шталагу 305 на ст. Адабаш, ще 350 військовополонених-євреїв розстріляно там же навесні 1942 року. За показами Надзвичайній державній слідчій комісії з розслідування гітлерівських злочинів у м. Кіровограді свідка І. І. Крижановського, за наказом коменданта шталагу № 305 у грудні 1941 року посеред плацу була викопана яма площею 2х4 м і 1 метр глибиною. Яму наповнили рідким гноєм і незабаром до неї підігнали 100-120 євреїв-військовополонених в одній білизні і босоніж, їх змусили по черзі купатися в цій ямі. День був морозний, білизна на кожному відразу обмерзла. В такому вигляді їх загнали до холодного приміщення, до ранку усі полонені перетворилися у крижані фігури.

У проведенні «селекції-фільтрації» гітлерівцям сприяли зрадники з числа військовополонених, які за зайву порцію баланди чи місце у табірній поліції продавали своїх товаришів по біді. Потім таких зараховували до табірної охорони, їх називали легіонерами-добровольцями та до сформованого у м. Кіровограді 124-го поліцейського батальйону, який гітлерівці використовували для каральних акцій проти партизан.

Серед військовополонених шталагу № 305 німці активно вишукували осіб з числа командного складу, особливо льотчиків та авіаційний технічний персонал. У місті їх концентрували окремо у будинку по вул. Колгоспній, який називали «Будинком російських льотчиків». Зрозуміло, що мова йшла про можливість вербування льотно-технічного персоналу для служби у німецьких Люфтваффе.

Ще про долі офіцерів-в'язнів шталагу № 305.

У картотеці на радянських військовополонених автору вдалося натрапити на картку військовополоненого молодшого лейтенанта Тереха Афанасія Сергійовича, 1921 року народження, повітряного стрільця 502-

го штурмового авіаційного полку, який як авіаційний спеціаліст був виявлений серед в'язнів шталагу № 305, перебував у «Будинку російських льотчиків», у вересні 1943 року направлений до табору для військовополонених-льотчиків у м. Лодзь. 31 липня 1944 року здійснив втечу з табору, 10 серпня 1944 року спійманий і переданий до гестапо. Подальша доля невідома. Військовий інженер Чорноморського флоту майор Щербаков Анатолій Володимирович, 1906 року народження, у полон потрапив 4 липня 1942 року під Севастополем, у шталазі № 305 перебував по листопад 1942 року, був виявлений як офіцер, направлений до Володимир-Волинського оффлагу та інших таборів, двічі втікав, але вижив, у липні 1945 року був репатрійований з Німеччини.

Співробітник штабу 116-ї стрілецької дивізії майор Авдійчук Володимир, 1903 року народження, під час боїв у «київському котлі» з тяжким пораненням голови потрапив у полон. Бійці приховали його командирське звання, разом з ними він став бранцем шталагу № 305. Але знайшовся зрадник, Авдійчука вивезли з етапом до Володимир-Волинського оффлагу, де він захворів на черевний тиф і помер 05 березня 1942 року.

Як і у всіх гітлерівських таборах смерті, у шталагу № 305 діяла продумана система фізичного та морального знуцання над полоненими. Крім щоденних побоїв з боку охорони, тяжкої праці на ремонті та будівництві доріг і мостів, бранців викошували голод та хвороби.

Тож серед знемагаючих від голоду військовополонених мали місце випадки людодїства, про що німецьке командування складало акти, але не заради припинення таких випадків, а щоб показати радянських людей варварами-канібалами, проти яких «цивілізованою Великонімеччиною» ведеться війна.

Так, 29 листопада 1941 року було засвідчено підписами військового прокурора Шойлера, судді Майнліха, табірному лікарю Шингарьова (з військовополонених – В.Д.) повідомлення начальника караулу єфрейтора Гасса про те, що військовополоненими-узбеками вночі вбито і розчленовано для приготування м'ясних страв 6 військовополонених слов'ян. До акта долучено шокуjące фото. Ідентичні акти були складені у грудні 1941, січні та лютому 1942 року.

Гітлерівці також здійснювали ідеологічну обробку військовополонених, намагаючись, якщо не залучити їх до служби на користь Німеччини, то хоч паралізувати волю, унеможлиблюючи прагнення до втечі з неволі та боротьбу з ворогом. Для цього використовувалися реальні факти. Так, німецька газета «Ді фронт» 10 травня 1942 року вмістила статтю під промовистим заголовком «Військовополонені – вороги. Як Сталін поводить з своїми солдатами». Там досить резонно стверджувалося: «Ради розглядають усіх військовополонених як

зрадників. Вони відмовилися від міжнародних договорів, підписаних усіма культурними державами, – не існує обміну важкопораненими, немає поштового зв'язку між полоненими та їх родичами». Ця обставина уміло використовувалася для схилення військовополонених до переходу на службу до ворога. При комендатурі табору діяв пункт німецького контррозвідувального органу «Зондерштаб-Р», який вербував агентуру з числа військовополонених. Відвідували табір і емісари різноманітних колаборантських формувань – з власовської РОА та ін. Не секрет, що німцям вдавалося досягти мети.

Ось витяг з протоколу допиту захопленого у полон 23 грудня 1942 року унтер-офіцера з 16-ї німецької танкової дивізії Шмалера Курта: «У січні (1942 року – В.Д.) ми прибули у Кіровоград, там пробули до квітня ц.р. У Кіровограді навесні цього року бачив до 100 українців, які марширували по місту без зброї, в червоноармійській формі. Кажуть, що перед відправкою на фронт їх перевдягають у німецьке обмундирування». (Центральний архів ФСБ РФ, ф. 14, оп. 5, спр. 173, арк. 17 – 19).

Командир взводу 609 стрілецького полку 139-ї стрілецької дивізії лейтенант Окропідзе Шалва Олександрович, 1920 року народження, вважався зниклим безвісти у вересні 1941 року. Але він під час спроби виходу з оточення у Зеленій Брамі був захоплений у полон і вже у першій партії військовополонених став в'язнем кіровоградського табору: «Я разом з усіма знаходився у нелюдських умовах. Голод, побої поліцаїв, дизентерія, розстріли комуністів і комісарів, осіб єврейської національності – вбивали мене морально і фізично. Користуючись тим, що я був доведений в таборі до крайнього фізичного і нервового виснаження, Оберлендер (співробітник абверу – В.Д.) домігся моєї згоди скласти списки військовополонених кавказьких національностей, з тим щоб за моєї участі довести до них нібито допомогу Червоного Хреста. Поступово, крок за кроком, Оберлендер втягнув мене в роботу з відбору радянських військовополонених з кавказців для служби в німецькій армії. За злочини, вчинені проти мого народу, я поніс заслужене покарання. Близько дванадцяти років я чесною працею у виправно-трудових установах спокутував свою провину».

Іншим шляхом пішов в'язень шталагу № 305 Горделадзе Шалва Георгійович, який до війни працював в астрономічній обсерваторії Київського університету на посаді заступника директора з наукової роботи, читав курс лекцій з теоретичної астрофізики та спектроскопії для студентів старших курсів університету, був одним з засновників кафедри оптики. З початком війни він пішов добровольцем на фронт, був військовим топографом в артилерійському полку. У вересні 1941 року у «київському котлі» потрапив у полон. Пройшов через Кременчуцький, Олександрійський гулаги. Він не піддався на приманку служити у так

званому «кавказькому легіоні». Кіровоградським підпільникам з групи Олени Бур'янової вдалося визволити його з шталагу № 305 і переправити у Чорний ліс, де Горделадзе став бійцем партизанського загону імені Ворошилова. У післявоєнні часи очолював кафедру математичної фізики Київського політехнічного інституту.

Яковлев Іван Ксенофонович

*Колишній в'язень шталагу № 305
Горделадзе Шалва Георгійович.*

*Горєлов Віктор Петрович, в'язень
табору № 305.*

*Військовий лікар Савченко Михайло
Михайлович, колишній в'язень шталагу
№ 305.*

Також у «київському котлі» потрапив у полон військовий лікар Савченко Михайло Михайлович, 1914 року народження уродженець Підгоренського району Воронежської області РФ. У шталазі № 305 він працював лікарем лазарету, рятував від смерті своїх побратимів по полону. У зв'язку з тим, що німці, побоюючись виникнення епідемій серед мирного населення, вишукували серед військовополонених лікарів і

залучали їх до обслуговування підприємств, Савченка перевели на напіввільний режим, що дало йому змогу уникнути вивезення у Німеччину і втекти до партизан. Він став лікарем партизанського з'єднання ім. Ворошилова, був нагороджений орденами «Червоного Прапора», «Великої Вітчизняної війни II ст.», «Червоної Зірки», медалями «За відвагу», «За бойові заслуги» (ДАКО, Ф.Р-7665, оп. 1, спр. 2, арк. 57).

По картотеці військовополонених-в'язнів шталагу № 305, померлих саме у м. Кіровограді, відомі імена лише Єрошкіна Сергія Васильовича, 1916 року народження, уродженця Саратовської області, Томиліна Федора Івановича, 1912 року народження, уродженця Курської області, які померли від виснаження відповідно 16 та 18 листопада 1941 року. Курочкін Євстахій Тихонович, 1905 року народження, уродженець Луганської області, помер від голоду в 1943 році.

Горелов Віктор Петрович, 1912 року народження, уродженець м. Оренбург, рядовий 294-го стрілецького полку, у полон потрапив у 1941 року у «київському котлі», помер 19 січня 1943 року, у книзі пам'яті числиться загиблим у бою в 1942 році.

Момот Василь Федорович, 1908 року народження, уродженець с. Губівка Компаніївського району, командир ремонтного взводу 206 артилерійського полку РГК, військтехнік 1 рангу (старший лейтенант), полонений у червні 1942 року під Харковом, перебував у шталазі № 305 до січня 1943 року, вивезений до Норвегії, помер від туберкульозу у червні 1944 року (у Книзі пам'яті значиться загиблим у бою в березні 1942 року). Післявоєнне повідомлення про його смерть у таборі не надійшло до сім'ї з-за помилки у вказаному у персональній картці прізвищі – не Момот, а Мамон.

З метою увічнення пам'яті радянських громадян-військовополонених, які загинули під час гітлерівської окупації у шталагу № 305, доцільно було б встановити на стіні адміністративного приміщення кіровоградського гарнізону по вул. Шевченка меморіальну дошку такого змісту: «Тут у роки Другої світової війни у 1941-1943 роках гітлерівськими загарбниками у шталазі № 305 закатовано понад 50 тис. радянських військовополонених. Зупинись, перехожий, вклонися пам'яті жертв страшної війни».

Відомості про автора: *Даценко Василь Всеволодович, член Національної спілки краєзнавців України.*

Транспорти з Кіровограда до Бухенвальда восени 1943 р.: з вогню та в полум'я

Робота з виявлення нових документів історії Другої світової війни на теренах України та їх осмислення, що ведеться багатьма вітчизняними та іноземними науковцями, має велике наукове та патріотичне значення. Її результатами є численні праці, що аналізують події і факти, пов'язані з найбільш кривавою світовою війною. Але за межами масштабних за територією та часом перебігу подій на маргінесі історичних досліджень залишається безліч тем, що мають локальний характер, які, однак, здатні суттєво доповнити глобальні дискурси, як то нацистська окупація, стан військовополонених на певних територіях, рух опору, примусова евакуація та її наслідки тощо. Однією з таких тем є відправлення з окупованих територій, зокрема із Кіровоградщини, цивільного населення та колишніх військовополонених до нацистських концтаборів у Німеччині, зокрема до Бухенвальда, восени 1943 р.

Метою статті є дослідження політики нацистської та радянської влади стосовно до цивільного населення та колишніх військовополонених, вивезених з території Кіровоградщини восени 1943 р. до концтабору Бухенвальд.

Періоду окупації Кіровоградщини присвячені численні публікації та дослідження [1], але Бухенвальд згадується фрагментарно і побіжно в контексті деяких біографічних досліджень [2]. Джерелами для написання статті слугували документи у фондах ЦДАВО та ЦДАГО України, ДАКО, пошуковий сайт «Меморіал» (Російська Федерація, Москва), документи, що зберігаються у меморіальному комплексі «Бухенвальд-Міттельбаудора», спогади тих, кому судилося пережити жахи Бухенвальда та радянської репресивної системи після війни [3]. Заслуговує на увагу огляд історіографії щодо нацистських концтаборів Ю. Радченко [4]. Найменш дослідженими аспектами теми залишаються умови і контингенти для примусового вивезення в концтабори на території Рейху, а також повоєнна доля колишніх в'язнів. Враховуючи той факт, що свідків тих подій залишилось одиниці, важливим джерелом

інформації могли б служити фільтраційні та слідчі справи, які було передано СБУ на зберігання до обласних архівів.

Як відомо, гітлерівський план блицкригу був провалений, і на початку 1943 р. Червона армія почала визволення території України. Масштабне вивезення людей працездатного віку з території окупованої України, що почалося у 1942 р. в зв'язку із потребами оборонної промисловості і вермахту у 1943 р. набрало ще більших обертів в умовах відступу нацистських військ. Командування групи армій «Південь» прийняло рішення щодо примусової евакуації місцевого населення. В умовах скорочення кількості радянських військовополонених в стаціонарні табори потрапляли всі полонені у віці від 16 до 55 років, що були захоплені в ході бойових зіткнень з партизанами, а також працездатні чоловіки з числа цивільного населення в зоні дій партизанів. З моменту полону вони вважалися військовополоненими і після передачі жандармерією до табору їх належало відправити до Німеччини для примусових робіт [5]. Яка частка з них потрапила саме до Бухенвальда, невідомо, але опрацювання списків двох транспортів з Кіровограда, у першому з яких перебувало 529 осіб, а в другому – 318, виявляє значну кількість мешканців власне сіл і міст Кіровоградської області, починаючи із 1875 і до 1927 років народження. У першому транспорті серед 123 ідентифікованих осіб практично половину (58 осіб) становили мешканці Кіровоградщини, з них 18 осіб невдовзі загинули у концтаборі [6].

Як зазначає В. В. Постолатій, у Кіровоградській в'язниці СД, більшу частину в'язнів якої згодом було вивезено до Бухенвальда, «контингент ... був різношерстий: від партизанів та підпільників до колишніх поліцаїв та чиновників німецьких установ, які на чомусь погоріли, від оунівців до карних злочинців» [1]. Проведена пошукова робота підтверджує цю версію. Отже, можна виділити декілька груп в'язнів.

Першу групу складали прорадянські підпільники та партизани, про що свідчать декілька документів. Один із них, це листівка «З України до Веймара», роздрукована одразу після визволення Бухенвальда в друкарнях німецького військового заводу та у місті Ерфурт. У ній, зокрема, йдеться про важкий шлях до Німеччини мешканців м. Бобринець інженера Федора Булави, фельдшера Георгія Бойка, вчителя Івана Давиди, механіка Федора Мацієвича та інших 100 чоловіків, «підозрюваних гестапо у підпільній військовій організації» [7, 56].

Шлях, наповнений безмежними стражданнями, міг би стати для всіх ув'язнених останнім, якби не допомога місцевого населення на станції Підволочиськ (Тернопільська обл.), де потяг зупинився на деякий час: «До потягу прибігли жінки, діти, старі люди із кошиками та глечиками... Ув'язнених напоїли водою та нагодували» [8, 33]. Якщо у дорозі загинуло

25% ув'язнених, то через півтора року на момент звільнення американцями у квітні 1945 р. у Бухенвальді залишилися живими із першого кіровоградського транспорту лише 5%. Серед них були вже згадані Г. Бойко, Ф. Булава, Ф. Мацієвич і І. Давида, які брали активну участь у підготовці повстання у таборі смерті. У ЦДАВО України збереглися дружні шаржі на бобринецьких підпільників, які дають уявлення про неабияке почуття гумору людей, що перенесли неймовірні страждання і дивом не загинули в нацистських катівнях [9, 39-41].

Ще одним свідченням присутності підпільників у транспорті з Кіровограда є спогади доньки Ореста Дворнікова Елеонори Кузнєцової. Її батько, радянський військовослужбовець, завдяки друзям легалізований в окупованому Кіровограді, вступив до патріотичної групи в інфекційній лікарні, яка допомагала військовополоненим вийти на свободу. Один із звільнених виявився зрадником і 25 лютого 1943 р. групу було заарештовано. Подальший шлях так само привів товаришів до в'язниці СД, до табору Тернова Балка та в решті решт до Бухенвальда. Разом із Орестом Дворніковим у потязі був і Олександр Ханько, художник обласного музично-драматичного театру [10, 25].

Є відомості і про партизанів у цьому транспорті, це, зокрема, два брати Зелінські – Федот та Григорій із Цибулевого. Відомо, що саме в районі Цибульово було проведено декілька диверсій на залізничних коліях у липні 1943 р. Брати Зелінські загинули у Німеччині в один день – 17 квітня 1944 [11].

У ході пошукових робіт знайдено прізвища мешканців Кіровоградської області, які вважаються розстріляними за допомогу партизанам або такими, що загинули в боях восени 1943 р., але ці імена можна побачити в списках транспорту до Бухенвальда. Це: Пислиця Дорофей, 1919 р. н., с. Велика Виска; Верескун Архип, с. Мар'янівка; Захватайло Фома Семенович, 1900 р. н., с. Глодоси Кіровоградської області, учасник підпільно-диверсійної організації та деякі інші. Ми сподіваємось знайти підтвердження цієї версії при подальшій обробці архівів Бухенвальда, насамперед облікових карточок в'язнів.

Другу групу в'язнів Бухенвальда становили члени ОУН (б), за якими уважно пильнувала служба Абверу. Першу розвідку щодо їхньої долі на Кіровоградщині зробила кіровоградський історик Нінель Бокій, з'ясувавши за матеріалами слідчих справ у Кіровоградському обласному архіві, що одного з них, Ярослава Ференца, було заарештовано 12 грудня 1942 р. і восени 1943 транспортовано до Бухенвальда, а по закінченні війни засуджено військовим трибуналом Кіровоградського гарнізону до вищої міри покарання – розстрілу, яку згодом замінили на 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах [12, 114].

KL.: 11 Антон Нетреба 114

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: Netreba Нетреба Überstellt
 Vorname: Anton Антон am: _____ an KL.
 Geb. am: 8.8.86 in: Anno-Trybinowka Ганно-Требинівка
 Stand: verh. Kinder: 5 дівчат am: _____ an KL.
 Wohnort: W.O., Kr. Ustinowka,
 Strasse: Prov. Kirowograd am: _____ an KL.
 Religion: orth. Staatsang.: UdSSR.
 Wohnort d. Angehörigen: Ehefrau: Mama Маме am: _____ an KL.
Natalja N., Каталія Н.
 W.O.: _____ am: _____ an KL.
 Eingewiesen am: 10.10.43.
 durch: Sipo.-Kirowograd am: _____ an KL.
 in KL.: Buchenwald Бухенвальд
 Grund: Russ. Zivilarbeiter україн. Entlassung: _____
 Vorstrafen: 1 mal krim. am: _____ durch KL.: _____
 mit Verfügung v.: 21. 8. 44. Рішення 21. 8. 44.

Personen-Beschreibung:
 Grösse: 1,69 cm
 Gestalt: schlank
 Gesicht: längl.
 Augen: braun
 Nase: gebogen
 Mund: gew.
 Ohren: anlieg.
 Zähne: 6 fehlen
 Haare: grau mel.
 Sprache: ukrainisch,
russisch.

Bes. Kennzeichen: _____
li Bein am Knie gebroch.
 Charakt.-Eigenschaften: _____
 Sicherheit b. Einsatz: _____
 Körperliche Verfassung: _____

Strafen im Lager:
 Grund: _____ Art: _____ Bemerkung: _____
Ганно-Требинівський
Черняв. В'язниця.

KL./5/4. 43-500000 5243/JG.

Облікова картка Нетреби Антона 1886 р.н.,
 с. Ганно-Требинівка Устинівського району.

Іншою відомою фігурою в історіографії активістів ОУН, що потрапили до Бухенвальда, став Василь Пундяк, який виклав власні спогади в автобіографічному виданні «Я бачив пекло» [13]. Окрім того, в транспорті, що вийшов з Кіровограда 10 жовтня 1943 р., перебували:

– Бадьйон Платон Афанасійович, який перебував у тюрмі СД із липня 1943 р., після війни засуджений на 7 років;

– Федченко Борис Миколайович, актор, директор театру, заарештований 5 липня 1943 р. поліцією Онуфрієвки, переведений до в'язниці в Олександрії, потім до тюрми СД у Кіровограді, де перебував до середини серпня. Потім до середини вересня перебував у таборі Тернова Балка, знов переведений до в'язниці СД і разом із іншими ув'язненими відправлений до Бухенвальда. Переведений до концтабору «Дора» 04.11.1943 р., у травні 1944 р. – до табору Гарцунген [14, 43].

– Ворона Ігор, Гуржій Михайло, Загребельний Петро (загинув у Бухенвальді 12.06.1944), Костюченко Василь, Лапай Іван, Малаховський Олександр, Пасіка Федір, Ратушний Іван, Сирівець Микола, Срібний Василь, Старченко Федір, Шаманський Олексій, Чуб Павло та інші.

До другого транспорту, відправленого з Кіровограда 17 листопада 1943 р., потрапили Ляшенко Константин та його син Валентин із Новоукраїнки, арештовані у жовтні 1943 р., дружину К. Ляшенка було відправлено до Равенсбрюка. Вдалося з'ясувати також прізвища ще двох інших в'язнів із членів ОУН (б): Повалій Макар (із Цибулевого) та Соловійов Володимир [15, 2].

Дружні шаржі на ув'язнених із Кіровограда.

До інших категорій в'язнів Бухенвальда слід віднести тих, хто був арештований як колишній активіст радянської влади за доносами співгромадян, які мстилися таким чином за образи та репресії 20-30-х років; також тих, хто скоїв карні злочини (переважно, це були крадіжки). Деякі біографії не піддаються аналізу навіть за слідчими справами, адже підозрювані стверджували, що були арештовані німцями за допомогу партизанам, водночас місцеві жителі свідчили про те, що ця людина служила в німецькій поліції. Окрему групу ув'язнених становили колишні радянські військовополонені, які затримувалися за втечу з німецьких таборів для військовополонених та із робочих команд.

Щодо післявоєнної долі колишніх ув'язнених, то, як відомо, чимало їх залишилися у Західній Європі, а згодом переїхали до Великої Британії та Америки. Ті, хто добровільно або примусово повернувся до Радянського Союзу, відчували на собі всю силу та жорстокість радянського режиму. Шляхом ретельної перевірки із повним набором засобів впливу з боку СМЕРШ, НКДБ та НКВС найбільш суворо поруч із «зрадниками Батьківщини» радянська система поставилась до націоналістичних антирадянських угруповань, зокрема ОУН. Спроби довести підозрюваними причетність до партизанського руху або до участі у підпільній діяльності в Бухенвальді (зокрема, Ляшенко К.Д., член ЛКСМУ до 1941 р., стверджував, що був комісаром малого табору) були марними: пересічним терміном покарання були 10 років у виправно-трудових таборах [16, 464].

Суворе покарання очікувало і на колишніх радянських військовополонених. Незважаючи на попередження американців, що звільнили Бухенвальд, про можливе заслання до Сибіру, прорадянські ув'язнені концтаборів прагнули повернутись до близьких, до дому. Донька Ореста Дворнікова Е. Кузнецова розповідає про батька: «Він намагався влаштуватись на роботу. Але, як не дивно, скрізь йому відмовляли». 19 липня 1946 р. його арештував СМЕРШ. «Двадцять два дні Ореста піддавали тортурам, примушували підписати звинувачення. Тримали у кам'яному бункері, де неможливо було навіть присісти, тільки стояти. Протягом декількох днів не давали ані їжі, ані води, не давали спати». Орест Дворніков врешті-решт підписав всі звинувачення і був засуджений на 10 років за «зраду Батьківщині із зброєю в руках». Десятиліттями відпрацьований механізм репресій торкався зазвичай всіх членів родини. Пояснення цим жорсткостям з боку радянської влади репресовані вбачали в особливостях сталінського культу та в недовірі Берії до руху опору в концтаборах. До Сибіру потрапляли «генерали, академіки, вчені, артисти, висококласні фахівці – цвіт радянського народу, переможці над фашизмом, котрих останнім сталінським ударом намагалися зламати духовно та фізично» [17; 72, 74].

Учасники радянського руху опору (підпільники та партизани), які не були військовослужбовцями (оточенцями чи військовополоненими), прямих репресій не зазнали, але тривалий час відчували недовіру та зневагу з боку партійних та державних установ. Про це йдеться, зокрема, в книзі Артура Лернера «Хвилина мовчання», коли він цитує Григорія Бойка, що витримав жахи Бухенвальда, але не витримав принижень мирного часу, адже його, хто надавав медичну допомогу багатьом ув'язненим, не прийняли до медичного інституту. Із глибоким сумом він розповів: «І хоча я давно пройшов всю необхідну перевірку, хоча давно було відомо, що я чистий перед Батьківщиною, мене викликали знову і

знову... Не витримав я. Переїхав до брата» (у Миколаївську обл. – О.Р.) [18, 35].

Незважаючи на схожість та важкість репресій, стосовно як прорадянських, так і націоналістично налаштованих колишніх в'язнів концтаборів, наступні роки не змінили їхніх глибоких переконань. Більшість з тих, хто зміг фізично і психічно витримати багато років заслання та поневірянь, залишилися вірними надіям своєї молодості: перші – надіям на світле майбутнє Радянського Союзу, другі – надіям на незалежну Україну. Це глибоке протиріччя читається у всіх наявних текстах мемуарного характеру.

Характерним є й те, що колишні прорадянські в'язні ніколи не згадували публічно про перебування поруч із ними членів ОУН, а останні приховували в таборах приналежність до націоналістичного руху, адже за словами К. Д. Ляшенка «ув'язнені радянські громадяни не любили націоналістів та вбивали їх у таборі» [19, 53]. Більш докладно про це йдеться у виданій у Канаді книзі М. Г. Марунчака «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах»: «Серед приїжджих крім національного елементу було також велике число комуністів. Між обома таборами розвинулась завзята боротьба, інспірована цілим інтернаціоналом Бухенвальда... Вистачало заговорити по-українському, щоб стягнути їхню увагу (поляків і руських – О.Р.). й опісля терпіти їхнє переслідування. Таке масове переслідування загнало українських політв'язнів у глибоку конспірацію. Часто українці, які жили між поляками, вбирали маску комуністів, бо до них поляки ставилися поблажливіше, ніж до українців-націоналістів. Знову серед «руських» прибирали польську маску. В той спосіб часто рятували українці-націоналісти своє життя» [20; 207, 209].

Таким чином, на підставі наявних архівних документів, спогадів та публіцистичної літератури можна частково реконструювати умови та контингенти ув'язнених, відправлених із Кіровограда до Бухенвальда, та прослідкувати їхню повоєнну долю.

Джерела та література:

1. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни. Спогади, документи і матеріали. Кіровоград, 2010. – С. 23.

2. Петренко І. Табори, тюрми та гетто на окупованій нацистами території Кіровоградської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/zdp/2014-zdp4.pdf; Постолатій В.В. Окупація. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2009. – 83 с.; Чорний О. В. Село Красносілля в роки Другої світової війни / О.В.Чорний. –

Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Випуск III. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – С. 156 – 171.

3.Бокій Н. Матеріали до портретів діячів ОУН-УПА Кіровоградщини (1941–1943 рр.) / Наукові записки. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2008. – С.111–117.

4.Глід С. Фрагменти життя і мук. – Лондон: Видавництво союзу українців, 1955; Кузнєцова (Дворникова) Э. Доктор Орест / Э. Кузнєцова (Дворникова). – Херсон, 2011. – 159 с.; Пундяк В. Я бачив пекло... / В. Пундяк. – Львів: Логос, 2005.

5.Радченко Ю. Нацистські концтабори та історія: дослідження злочинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/radchenko.htm>.

6.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. КМФ-8, оп. 2, р. 31.

7.Обобщенный банк данных «Мемориал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obd-memorial.ru/html/default.htm>.

8.Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України), Ф. 166, оп. 2, спр. 187.

9.Лернер А. Судьба Григория Бойко / А. Лернер // Минута молчания / А. Лернер. – Баку, 1963. – С. 31 – 35.

10. ЦДАГО України, Ф. 166, оп. 2, спр. 189.

11. Кузнєцова (Дворникова) Э. Вказана праця.

12. Архив воинов погибших, умерших от ран и без вести пропавших в годы Великой отечественной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.dag.com.ua/browse.php?2784&page=30>.

13. Бокій Н. Вказана праця.

14. Пундяк В. Вказана праця.

15. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО), ФП-5907, оп. 1, спр. 12715.

16. ДАКО, ФП-5907, оп. 1, спр. 3733.

17. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга третя / Упорядник Василь Бондар. – Кіровоград: Антураж А, 2005. – 536 с.

18. Кузнєцова (Дворникова) Э. Вказана праця.

19. Лернер А. Вказана праця.

20. ДАКО, ФП-5907, оп. 1, спр. 3733.

21. Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / М.Г. Марунчак. – Вінніпег, 1996. – 364 с.

Відомості про автора: **Радченко Ольга Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Остарбайтери Кіровоградщини

У статті досліджується процес залучення до примусової праці в Німеччині та інших державах Західної Європи жителів Кіровоградської області, а також на базі спогадів, висвітлюються умови життя та роботи в таборах примусової праці, ставлення в кінцевому результаті до них Радянської влади.

Друга світова війна залишила глибокий слід в історії людства, у долях мільйонів і мільйонів людей. Війна була трагедією для нашого і всіх народів світу. Нацизм – це страшна політика, вона не зважала на те, кого обирала своїми жертвами. Її завдання – закріпачити, принизити, розтоптати. Її мета – раби. І чим більше, тим краще.

Однією із малодосліджених сторінок залишається тема «остарбайтерів», яких держава морально реабілітувала тільки протягом останніх років.

У Радянському Союзі тема рабської і примусової праці протягом сорока років не набула належної актуальності. Особові справи з усіма документами і свідченнями перебували у сховищах органів держбезпеки з грифом «секретно» і були недоступними для дослідників, істориків. Тільки під час перебудови і зі здобуттям Україною незалежності стало можливим говорити про проблеми жертв нацизму та їхні скалічені долі.

Тому метою цієї статті є на основі публікацій, архівних матеріалів та усного опитування очевидців більш детально висвітлити примусове переселення наших земляків і їхні умови перебування та повернення на Батьківщину.

Вперше тема широкого використання у німецькій промисловості та сільському господарстві робочої сили окупованих радянських територій обговорювалась на таємній раді в Берліні 7 листопада 1941 року. Уповноважений з «чотирирічного плану» Герінг дав спеціальну вказівку про масове використання іноземних робітників, головним чином з Радянського Союзу, які мають виконувати найважчу некваліфіковану роботу. Він, зокрема, зауважив, що на цих людей можна розраховувати, бо вони виправдали себе під час здійснення програми соціалістичної індустріалізації в СРСР [2, 137-152].

Дещо згодом, у січні 1942 року, вказівки Герінга було покладено в основу його ж наказу, де підкреслювалося, що «протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення» [10, 493]. Згідно з указом Головного управління держбезпеки про остарбайтерів від 02.02.1942 року, робітники з СРСР були на особливому становищі, а саме на рівні нації рабів, недолюдів.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 років було розгорнуто галасливу пропагандистську кампанію, щоб налагодити масовий добровільний виїзд до Німеччини. Жителів міст і сіл закликали взяти участь у «будівництві нової Європи та забезпеченні якнайшвидшого завершення війни». Німецькі агітатори намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, котрі начебто очікують їх у Німеччині: високі заробітки, набуття цінних спеціальностей і кваліфікацій, прилучення до «європейської культури». В голови обивателів настирливо втокмачувалися, що всі, хто поїде до рейху, житимуть у кращих умовах [10, 495].

Ухильницькі настрої серед населення посилювалися і зрештою, стали домінуючими, коли набули поширення відомості про те, як були зустрінуті у рейху перші «остарбайтери».

Документи різних німецьких інстанцій досить об'єктивно розкривають причини провалу добровільного залучення безробітних та нужденних українців для роботи на рейх.

За офіційними даними нацистська Німеччина у роки Другої світової війни створила 2663 табори для військовополонених. У Голованівському та Знам'янському районах, Кіровограді, Олександрії, Павлиші, на станції Адабаш Новоукраїнського району гітлерівці створили табори для військовополонених, де, порушуючи міжнародні конвенції, бранців катували і знищували. Особливо страшними були умови перебування військовополонених у шталазі № 305 у м. Кіровограді та у його філії на ст. Адабаш, де протягом 1942-1943 років щомісячно перебувало понад 20 тисяч в'язнів. Там загинуло майже 54 тисячі полонених. Тільки узимку 1942 року в кіровоградському таборі щоденно помирало 300 осіб. Навіть самі гітлерівці змушені були скласти акти про те, що доведені голодом до відчаю військовополонені у зазначених таборах вдавалися до актів канібалізму [2, 137-180].

За час окупації Кіровоградської області до Європи було депортовано більше ніж 50 тисяч громадян. З міста Кіровограда насильно було вивезено близько 10 тисяч чоловік, з Маловисківського району – 2865, Олександрівського – більше ніж 2500, Бобринецького – 1444, Новоархангельського – 1056 [12].

Молоде населення Кіровоградщини 1926-1927 років народження, яке не бажало їхати на примусові роботи, завдавало собі фізичної шкоди. Ось що згадувала Ганна Удод із Нової Олексіївки (м. Кіровоград):

«Старша сестра, щоб її не забрали до Німеччини, зробила собі на руці часником рану. Коли німці прийшли за нею, вона показала цю рану й сказала, що хвора на тиф. Німці боялися таких хвороб, тому й не чіпали її» [12].

На початковому етапі для роботи у гітлерівській Німеччині набирали добровільно. В основному цим займалися біржі праці, що розташовувалися у містах, у селах цим опікувалися управи.

Широкого розповсюдження набули окупаційні газети та листівки, в яких постійно друкувалися заклики їхати працювати у Німеччину.

Збереглося чимало розповідей цих людей про «незабутню подорож до Німеччини»: «товарні вагони-теплушки напхом набиті людьми», «спали на голих дошках, у кращому разі на сіні, накиданому у вагон», «за 5-6 днів дороги нагодували один раз» [6, 249].

Ось що писала своїм рідним в одному з листів наша землячка з м. Кіровограда Надія Кравцова: «Добрий день дорогі мої батьки! Дорога сестричко Алла! Зараз дві години ночі, я сіла писати тобі листа. Дорога сестричко, я чула, що в Німеччину беруть силою таких, як ти, Алла! Прошу тебе, боже спаси, щоб ти сюди їхала. Не слухай, хто тобі буде радити, слухай те, що я тобі пишу. Не треба їхати нікуди, а якщо ти нічого не вдієш, краще вмири. Шкода, що не можна, а то я б все написала, як тут нашим» [6, 254-256].

Досить часто у своїх листах, хоч і писали, що їх добре годують, згадують про посилки, передачки. Ось що писала у своєму листі Марія Хлівна своєму батькові Нечипору: «...Висилайте мені посилки, якщо побачите, що дозволять, то просіть сусідів, наче від себе, звичайно, те що ви дасте: сала, гречаних круп, пшона, тютюну – за тютюн тут можна виміняти все» [1, 183]. Про тютюн згадувала у листі батькам і Соболева Ольга: «За домашніми харчами я заскучала. Мамо й тату, вишліть тютюну, я за нього щось собі виміняю з одягу» [1, 184].

Десятки тисяч таких листів надходили з Німеччини. Написані кров'ю серця вони розповідали про нелюдську експлуатацію, про жахливі умови, в яких примушували жити своїх невольників нові рабовласники – варвари XX століття – гітлерівці.

Проте листування для оstarбайтерів не було таким доступним, як це здається на перший погляд. В одному із листів читаємо: «...Ми будемо писати тільки по дві (листівки) на місяць, бо ми самі не можемо купити. А нам дає пан» (1943 р.). Спогади Віри Остапенко своїй сестричці Ніні підтверджують, що листуватися з рідними могла незначна кількість депортованих: «...Не знаю чи побачу вас. Мабуть, я оце пишу вам останній раз, бо чутка іде, що заборонять зовсім не те, що листи, а й листівки відправляти».

Нелегка доля спіткала і жительку села Новий Стародуб Євдокію Аніфатівну Яструб (Давиденко), 1923 року народження. Будучи найменшою дитиною у сім'ї, працювала ще з малих літ, так і зустріла війну. Влітку 1942 року – згадує Євдокія Аніфатівна, гарного привітного дня у їх дім завітав поліцай Біленко: «Де ваша донька» – запитав.

– Її немає вдома, – відповів батько.

– Завтра щоб була біля сільської ради з теплим одягом і харчами на два дні. Поїдуть у Петрово на реєстрацію, – говорив Біленко.

На наступний день їх забрали у районний центр. Не думала тоді Євдокія Аніфатівна, що дорога додому буде довгою і виснажливою – аж до Перемоги.

У Петровому їх з підвід пересадили на машини, накриті брезентом, і повезли далі. У Перемишлі машини зупинилися, і людей молодих, геть юних парубків і дівчат почали завантажувати у вагони. У вагонах – ні води, ні їжі. Знову без зупинок мчить поїзд до міста Кіль, що на березі Балтійського моря.

Чужина зустріла гостей рвучим і холодним вітром з дощем.

У бараці нари в три яруси. Підйом о шостій ранку. Сніданку не давали. Спочатку всі були у домашньому одязі, потім його змінили на форму кольору хакі: спідниця і піджак. На грудях викарбуваний напис «Ost».

З боєм згадує Євдокія Аніфатівна взуття, яке їм там видавали. Дерев'яні черевики – довбанки слугували і влітку і взимку. Про це взуття згадує також і Василь Петров: «...Видали нам дерев'яки на ноги, в яких ходити незручно».

Розпорядок дня жорстокий і незмінний. Той же підйом о шостій, туалет, шиккування в колону і в супроводі охорони з вівчарками – на завод. Обід о 14.00. Меню: варена бруква. Вечеря: 200 грамів хліба і 5 грамів масла.

Особливо запам'ятався Євдокії Аніфатівні той день, коли їх звільнили американці. Високі, ставні хлопці в сірих костюмах, спілкувалися через перекладачів, закликали не їхати в СРСР, бо там чекає невідьмаків Сибір.

Та все ж таки як не є, а рідна сторона є частиною душі. Тож повернувшись додому, у звільненому від німецьких окупантів селі почала працювати в колгоспі [7].

До спогадів, яких є безліч, адже й безліч людських життів, можна віднести спогади Кравченка Івана Кіндратовича, 1926 року народження, жителя селища Петрове. В період окупації проживав в с. Олександродарі Водянської сільської ради Петрівського району.

З його слів у 1943 році молодь 1926 року народження примусово, при допомозі місцевих поліцаїв, відправляли в Німеччину.

Молодих людей збирали в приміщенні середньої школи селища Петрового, потім на машинах везли на залізничну станцію м. Долинська. Там їх заганяли, як тварин, у товарні вагони, де набивали в такій кількості, що не було як повернутися і як дихати.

Потяг рухався у західному напрямку. В місті Райхінберг був так званий «розподільник», де молодь розподіляли для примусових робіт в різні куточки Німеччини та інших країн. Іван Кіндратович потрапив до Чехословаччини, де два роки працював на будівництві бараків для житла. Праця була неймовірно тяжка, годували баландою. 8 травня 1945 року невідомі визволили радянські війська 214 стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора Жукова [4, 418-419].

Умови праці на фабриках і заводах були дуже важкими. Підйом на роботу був о п'ятій, а то й раніше. Працювали оstarбайтери, як свідчать очевидці, по 12-14 годин на добу. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Основною їжею були хліб, який видавали приблизно по 200 грамів на добу, та суп-баланда, який варили з брукви або шпинату без картоплі. Плата за роботу була невисокою: по 20-24 марки щомісячно, з них близько 16 вираховували за харчування та одяг, але у деяких спогадах можна знайти і таке: «Заробляю як Хома на воні – 12 марок у місяць» [8, 26].

Таких спогадів безліч. Кожен з них різний, а в сукупності відображає всю долю багатостраждального народу, який не здався, не схилився перед ворогом, а навпаки, став ще міцнішим.

Як свідчать матеріали Кіровоградського обласного відділення Українського Національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», кількість жителів Кіровоградської області, вивезених на примусові роботи, взятих на облік на 1 грудня 2002 року, становила 18120 [8, 25-26].

Дані про цивільних громадян, які були вивезені на каторжні роботи у Німеччину в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Назва району	К-сть громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини
Аджамський	887
Бобринецький	1444
Великовискіївський	1050
Голованівський	2180
Добровеличківський	915
Долинський	2100
Єградківський	1465
Знам'янський	1121
Кіровоградський	1200

Маловисківський	2865
Новгородківський	1139
Новоархангельський	1056
Новогеоргіївський	3000
Новомиргородський	3322
Новоукраїнський	1680
Олександрівський	Більше 2500
Олександрійський	1200
Підвисоцький	1755
Піщанобридський	1000
Рівнянський	530
Хмелівський	812
Чигиринський	1004
Всього	37779

У післявоєнний час доля колишніх оstarбайтерів складалася по-різному, але тавро фашистського невільника залишилося, здається, з ними назавжди: «Запроданці», «Зрадники», «Німецькі вівчарки», «Українські свині»... На думку П. Поляна, більше третини вихідців із села піддавалися тим чи іншим переслідуванням або неприємностям, для городян цей показник був більше 70 відсотків, а для городян-чоловіків – близько 90 відсотків [8, 27].

Та для більшості репатріантів це все ж таки було повернення додому, зустріч зі своїми рідними й близькими, радість від повернення з неволі на Батьківщину.

Таким чином, дослідження підтверджують, що основна маса оstarбайтерів була вивезена примусово, умови проживання та роботи в Німеччині були дуже тяжкими, каторжними. А тому звинувачення їх у зradі Батьківщини з боку СРСР були недоречними і безпідставними.

Джерела та література:

1. Бондар В. OST – тавро неволі / Автор упорядник Василь Бондар. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2000. – 194 с.
2. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр: історико-публіцистичний нарис/ Василь Даценко – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД» 2010. – 303 с.
3. Книга скорботи України. – Т. 1, Кіровоград, 2003. – 640 с.
4. Книга Скорботи України. – Т. 2, Кіровоград, 2004. – 527 с.
5. Книга Скорботи України. – Т. 3, Кіровоград, 2006. – 207 с.

6. Козир І. А. Кіровоградщина. Історія рідного краю: (Навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини) / за ред.: І.А. Козир:– Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2012 – 304 с.
7. Кулибаба Ю. Війна закарбувалася в життях навічно / Кулибаба Юрій // Народне слово. – 2014. – № 35. – с.7.
8. Наукові записки / Міністерство освіти і науки України, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Випуск 10, 2007. – 332 с.
9. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. – Харків, 2004. – 236 с.
10. Нюрнберзький процес – Т.1. – М. 1957. – 671 с.
11. Нюрнберзький процес. – Т.7. – М. 1998. – 736 с.
12. Якимчук Д. Остарбайтери Кіровоградщини у роки Другої Світової війни / Якимчук Дмитро // Освітнянське слово. – 2003. – квітень. – с. 7.

Відомості про автора: **Юрій Кулибаба**, студент IV курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**Невідома історія радянського Руху опору на
Кіровоградщині:
міжрайонний партизанський загін № 0721**

Історія руху опору є однією з найбільших сфальсифікованих тем Другої світової війни. Добре відомим є жарт, що кількість учасників цього руху в усіх європейських країнах зростала у міру того, як все більше віддалялися у минуле воєнні роки. Це зовсім не означає, що такий рух насправді не існував і що можна ставити під сумнів героїзм і мужність тих декількох сот тисяч людей, які дійсно його творили. Йдеться про щось інше – бажання значного числа осіб «примазатися» заднім числом до слави справжніх партизан і підпільників і, таким чином, виправдати свою поведінку за німецької окупації.

У випадку з Україною, окрім традиційного питання про чисельність і силу партизанських загонів і підпілля, виникає проблема іншого характеру – тут діяло відразу декілька антинімецьких рухів. У сучасній історичній літературі вже хрестоматійним став розподіл руху опору на дві великі течії: радянську і націоналістичну. Якщо метою першої було відновлення Радянського Союзу, то представникам другої мріялося про незалежну Україну.

Ці дві кардинально різні течії руху більшою чи меншою мірою знайшли своє поширення й на території Кіровоградщини. Звичайно, найбільший розмах тут мав радянський рух опору, представлений у вигляді підпільних груп і партизанських загонів. Націоналістичний рух на теренах нашого краю представлений трохи іншими організаційними формами. Проте досліджувати ці два антинімецькі рухи однаково дуже складно. У першу чергу через відсутність достовірних джерел. Але, якщо у випадку націоналістичного руху ми взагалі маємо дуже мало хоча б якихось документів, то по радянському – їх кількість більш ніж достатня, а от достовірність викликає великі сумніви. Історики звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці документів, їх цілеспрямоване наповнення урізаною правдою, а почасти й відвертою брехнею, неодноразове «просіювання» архівних фондів з метою усунення інформації, яка у негативному світлі зображує радянський рух опору.

Прикладом такого «просіювання» може слугувати бесіда завідуючого інформаційним сектором відділу пропаганди і агітації Центрального комітету КП(б)У І. І. Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому М. М. Скирдою, записана 22 червня 1944 р. У цьому друкованому тексті пізніше були зроблені рукописні виправлення, викреслені деякі речення, які в невігідному світлі подають моральний стан радянських партизан і підпільників, свідчать про їхню тривалу пасивність, а також вписано кілька обов'язкових тоді ідеологічних штампів [2].

Ще один приклад, про який хочеться сказати, описаний у книзі «Партизанська сім'я». Це книга спогадів Станіслава Йосиповича і Оксани Андріївни Жигадло – учасників підпільно-партизанського руху в Олександрівському та Кам'янському районах Кіровоградської області («З архіву обкому партії спогади Станіслава Жигадла забрали і не повернули»). Не дочекавшись відповіді з Кіровоградського обкому партії, ми вирішили самі поїхати в Кіровоград. Станіслав Йосипович заходив до завідуючого партійним архівом, до В. Л. Калініченка. Говорили про книжку «Вітчизняна війна на Кіровоградщині», яку надрукували через 20 років після війни. Станіслав Йосипович сказав, що там багато неточностей і приписок. На що Калініченко відповів: «Це так, багато партизанів звертають на це увагу. Ми доповідали Хрущову в той час, але він сказав, що ми перемогли в цій війні, і тепер це не має великого значення». І ще Калініченко сказав, що поспішали надрукувати книгу до пам'ятної дати і вже не було часу щось переробляти. Розповів, що приходили до нього М. Скирда і колишній заступник завідуючого партійним архівом Пархоменко, попросили дати спогади Жигадло і сказали, що вони пишуть книгу про партизанів, і ці спогади їм потрібні. Обіцяли обов'язково повернути, але не повернули...» [6].

Це, серед іншого, привело до того, що радянські історики, не маючи доступу до дійсно оригінальних архівних документів та матеріалів, і, перебуваючи під ідеологічним тиском тогочасної системи, змушені були вдаватися до спотворення історії підпільних груп та партизанських загонів, значно перебільшуючи їх особовий склад, розмах та хронологію бойової діяльності. Результатом стало створення «лакованої» історії радянського руху опору, головним елементом якої є твердження про «всенародну боротьбу» народу проти ворога, коли нібито у кожному населеному пункті окупованої України виникали підпільні організації та групи, які разом із партизанськими загонами та з'єднаннями в 1941-1944 рр. нещадно громили окупантів.

Разом з тим, можемо говорити про ще одну нерозв'язану проблему в історії радянського руху опору. Це проблема незатверджених підпільних груп і партизанських загонів.

У Радянському Союзі існувала практика: одразу після визволення тієї чи іншої території розпочинався процес виявлення і затвердження діяльності місцевих підпільних груп і партизанських загонів. Уже 1 листопада 1943 року постановою Політбюро Центрального комітету КП(б)У це було доручено обласним, міським і районним комітетам партії. Після цього діяльність партизанських загонів і підпільних груп, як правило, розглядав і затверджував Український штаб партизанського руху, який був створений у 1942 році. Трохи пізніше обласним комітетам партії було надано право самостійно приймати такі рішення.

Тобто, саме від обкомів партії залежало майбутнє того чи іншого партизанського загону чи підпільної групи після закінчення війни. Це майбутнє мало лише два варіанти: або їхню діяльність затверджували або ж не затверджували.

Сьогодні цілком впевнено можемо сказати, що під час обліку і затвердження учасників руху опору обкомами були допущені значні помилки. Власне, ще у жовтні 1961 р. завідувач відділу партійних органів Центрального комітету КПУ І. Вівдиченко у своїй доповідній записці «Про недоліки, припущені в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» писав: «...до ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Інституту історії партії надходять листи від колишніх партизанів, в яких вони скаржаться на те, що їх безпідставно не було визнано свого часу учасниками боротьби проти німецько-фашистських загарбників <...>».

Вивчення цього питання показало, що багато звітів про діяльність в Україні під час Великої Вітчизняної війни підпільних організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, патріотичних антифашистських груп із різних причин партійними органами не розглядались або були відхилені. Деякі обкоми партії по мірі з'ясування сумнівних питань у діяльності окремих підпільних організацій і партизанських загонів розглядають ці матеріали і приймають по них рішення. Але більшість обкомів усі ці справи здали в архіви і до них не повертаються. Лише у Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Одеській, Полтавській, Сумській і Житомирській областях нараховується 111 невизнаних звітів» [8, 159-160].

Слушність висловлених Вівдиченком міркувань цілком підтверджується на прикладі Кіровоградщини. В обласному державному архіві зберігається цілий фонд документів і матеріалів про невизнані партизанські загони і підпільні групи.

До таких можемо віднести і міжрайонний партизанський загін № 0721 під командуванням Леоніда Михайловича Соколова. У Державному архіві Кіровоградської області зберігається «Отчет о работе

межрайонного партизанського отряда за 1942-1943 гг.» [3, 39-41], який дає можливість ознайомитися з діяльністю цього загону. Крім того, останній часто фігурує у довідках про діяльність інших партизанських загонів та постановах бюро Златопільського райкому і Кіровоградського обкому КП(б)У про затвердження звітів окремих підпільних організацій. Згадується міжрайонний партизанський загін № 0721 також в одному (очевидно чорновому, оскільки в ньому багато фактологічних виправлень) із двох варіантів «Отчета о подпольной партийной работе и партизанской борьбе на территории Кировоградской области в период немецкой оккупации август 1941 – март 1944 гг.», який був підготовлений М. М. Скирдою [4].

Згідно з цим документом міжрайонний партизанський загін № 0721 був утворений у кінці 1942 р. і охоплював територію Новомиргородського, Златопільського, Маловисківського, Хмельівського та Мокрокалигірського (нині – у складі Катеринопільського району Черкаської області) районів.

У кожному районі були створені осередки загону зі своїми керівниками: М. Т. Коваленко у Златополі (нині – у складі м. Новомиргород) В. Г. Крилов у Новомиргороді, А.К. Баркар у Хмельовому, І. Іванов і його заступник В. С. Зайко у Малій Висці та Снігар у Мокрій Калигірці.

Яка була мета створення такого міжрайонного партизанського загону? Відповідаючи на це питання, процитуємо один з архівних документів: «...организация межрайонного партизанского отряда <...> диктовалась тем, чтобы регулировать вооружением и средствами, осуществлять общее руководство, организовывать переброску людей с одного места в другое т.к. маневренность была необходима для более крупных работ и в связи с отсутствием леса перебрасывать с одного района в другой людей за которыми вела наблюдение полиция и жандармерия» [3, 14].

Аналізуючи архівні документи і матеріали, можна зробити висновок, що керівництво утвореного міжрайонного партизанського загону № 0721 підпорядкувало собі практично усі підпільні групи, які діяли на теренах вищевказаних районів. Зокрема, у довідках про діяльність на території Хмельівського району підпільних груп О. Д. Свердлика і М. Я. Курганова відмічається, що у грудні 1943 р. вони встановили зв'язок із загonom № 0721 і від цього часу діяли «под непосредственным указанием Соколова» [5, 18-19; 32].

У липні 1944 р. Златопільський районний комітет КП(б)У, розглянувши звіт партизанського загону № 0721, прийняв рішення його офіційно затвердити. Але пізніше цей же комітет приймає рішення від 11 травня 1948 р. про затвердження діяльності на території Златопільського району зовсім іншої підпільної групи під керівництвом

В. В. Федоренка. Стосовно ж загону Соколова у рішенні зазначалось: «Партизанское соединение фигурирующее в отчете № 0721 является вымыслом т.к. никакой работы оно на территории Златопольского района не производило. Это же соединение не принимало участия в боевых действиях с частями Советской Армии в период освобождения района. Исходя из вышеизложенного бюро Златопольского РК КП(б)У постановляет: решение Златопольского РК КП(б)У от 13 июля 1944 года № 23 «Об утверждении партизанского соединения № 0721 Соколова» отменить» [3, 37].

У принципі таке рішення можна було б сприйняти за правду і вважати, що партизанський загін № 0721 є не більше, ніж вигадкою. Якби його існування не підтверджувалося іншими, не архівними, відомостями. У першу чергу маються на увазі спогади учасників цього партизанського загону. Для прикладу наведемо спогади уродженця м. Кіровограда Володимира Устимовича Клиго: «...в годы Великой Отечественной войны я был активным участником подполья, бойцом партизанского отряда № 0721, которым командовал Леонид Михайлович Соколов. Когда в июне 1941 г. началась война, я окончил 8 классов и был членом бюро комсомольской организации школы № 2 (г. Златополь) <...>. В первых числах марта (1942 г. – авт.) в Йосиповке, в доме Герасима Ананьевича Понуренко, состоялось совещание представителей отдельных групп, и было принято решение о создании партизанского отряда. Командиром отряда был избран Леонид Михайлович Сокил-Соколовский (Соколов), комиссаром Лучицкий, начальником штаба Ратмиров (Шацкий). Основным местом пребывания штаба решили считать Йосиповку» [7, 385, 388].

Цей партизанський загін також згадує сучасна російська дослідниця Л. М. Аруєва у своїй роботі «Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны»: «В период оккупации Свято-Покровская церковь, расположенная в селе Бурты Шполянского района Киевской области, оказывала всевозможную помощь скрывавшимся от гестапо советским активистам, бежавшим из лагерей пленным и партизанскому отряду № 0721. Немцы неоднократно производили обыски в храме, разгоняли молящихся во время богослужений» [1].

Цікаво про свою участь у Міжрайонному партизанському загоні № 0721 розповідає Іван Васильович Чебікін, молодший політрук 6-й армії. На початку серпня 1941 р. його армія, разом із 12-ю армією, потрапила в оточення у районі лісового масиву Зелена Брама (біля с. Підвисоке нині Новоархангельського району). Якимось чином Чебікіну вдалося вийти з оточення і потрапити до с. Капітанівка, де він і почав співпрацювати з партизанами. У Державному архіві Кіровоградської області зберігається пояснювальна записка І. Чебікіна,

вляти з якої ми і процитуємо: «В феврале 1942 года познакомился с Федоренко Виктором и вступил в партизанский отряд. Работал в отряде машинистом на пишущей машинке, которая была установлена в специальном подвале в дворе Сирченко Н. Г. (с. Тышковка). Большинство документов печатал с Федоренко В., а все отпечатанные документы брал хранить сам Федоренко В.

Зимой 1943 г. Федоренко меня познакомил с Соколовым, но я в то время не знал его фамилии (Соколова) и вместе с ним я так же печатал много документов. В частности был напечатан один приказ № не помню, который носил содержание националистического характера и из-за этого приказа я крепко поругался с Соколовым и отказался в лице его вообще печатать подобные документы, доложил об этом Федоренко, который мне сказал «Ванюша, ты его не слушай это баран, а работай вместе со мной и сделаем много полезного для Родины.

У боевых операциях я лично не участвовал, но знаю о таких операциях:

1. Взрыв жел. дор. моста на перегоне Капитановка – Сердюковка, весной 1942 г.
2. Подорвано две автомашины по дороге Шпола – Журавка (август 1942 г.).
3. Обстреляна одна автомашин на дороге Пастирское – Капитановка (1942 г.).
4. Операция в лесу по дороге на Б. Макеевку разбито две автомашины. Убито 5 немцев, взяты боеприпасы и продовольствие. Партизан убито 2 человека. Смирнов Петр, другого фамилии не знаю (март 1943 г.) <...>.

По приказу командования (Соколова и Пилявского) Пилявский и Соколов с большой группой партизан пришли в Капитановку в последних числах января 1944 г., а из Капитановки пошли на Осытняжку обрабатывать документы, с ними пошел я и в селе Осытняжка работал на машине до 5 февраля 1944 г. Итоговый отчет о деятельности отряда и бланки справок партизанам, которые сдавал я Пилявскому и Соколову, печать отряда («Межрайонный партизанский отряд № 0721») находились у Соколова.

После окончательной обработки документов я с Соколовым, Пилявским, Ратмировым и другими поехал в Киев в Украинский Штаб Партизанского Движения для сдачи документов, но штаб наших документов не принял, а было приказано штабом заверить все документы местными властями где действовал отряд.

Из Киева меня Пилявский не взял обратно в Златопольский р-н, а приказал остаться в Киеве и я остался в Киеве, работал в Укр. Штабе

Партизанского движения в отделе корреспонденции у капитана Чистова, дней 20-25 <...>.

При обработке документов в с. Осытняжке Пилявский с Соколовым имел крупный скандал (не знаю причины) в плоть до того, что Пилявский взял свой чемодан и вышел из хаты, но Соколов его догнал, что-то ему намекнул, тогда Пилявский вернулся и продолжал работать» [3, 42-43].

Гадаю, з наведених документів і спогадів, закономірно постає запитання: то чому все ж таки міжрайонний партизанський загін № 0721 не був остаточно затверджений? Відразу чесно зізнаюся, що точної відповіді на це питання я не знаю. Все, що далі скажу, є лише моїми припущеннями, які вірогідно можуть бути помилковими. Як на мене, справа полягає у двох моментах. По-перше, цей партизанський загін очевидно не мав ніякого зв'язку з тогочасними керівниками обласного руху опору. А відтак, імовірно, він був створений за особистою ініціативою Соколова чи когось іншого. По-друге, не все зрозуміло з командиром цього загону – Леонідом Михайловичем Соколовим. Автору не вдалося знайти хоча б якихось даних про цю людину. Можливо, ота згадка Чебикіним надрукованого спільно з Соколовим наказу націоналістичного змісту свідчить, що він належав до націоналістів чи був до них прихильний.

Як би там не було, але, напевно, саме постать Соколова була чомусь неугодною радянській владі. Бо усі ті бойові операції, які були проведені партизанським загonom № 0721, виявляється, були не міфом. Вони знайшли своє офіційне підтвердження, але не як операції цього загону. Їх було приписано підпільній групі під керівництвом Віктора Васильовича Федоренка [3, 37-38]. Саме того Федоренка, якого згадує Чебикін у своїй пояснювальній записці, проте, не як керівника якоїсь групи, а як члена партизанського загону № 0721. Чому відбулися така перестановка важко сказати. Можливо Соколов просто-на-просто чимось не влаштував радянську владу, тому його й не могли чи не хотіли затверджувати командиром загону № 0721. Очевидно, найлегшим виходом із ситуації для місцевим партійних керівників стало оголошення про те, що такого загону ніколи не існувало, а відтак і Соколов не міг ним командувати. Натомість була підпільна група Федоренка, яка нібито й здійснювала усі ті зазначені у звіті загону Соколова бойові операції. Можливо, це і є недалеко від правди. І справді реальну підпільну боротьбу проводила група Федоренка, а Соколов вирішив стати партизаном заднім числом і вигадав неіснуючий міжрайонний партизанський загін № 0721.

І перше і друге припущення можуть бути як хибними так і правдивими. Єдине, що можемо стверджувати цілком впевнено, так це те, що історія міжрайонного партизанського загону № 0721 потребує свого подальшого ґрунтового вивчення. Власне, як і історія усіх

незатверджених підпільних груп та партизанських загонів, які діяли в роки війни на Кіровоградщині.

Джерела та література:

1. Аруева Л.Н. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. – СПб, 2010.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКО), Ф. 429, оп. 3, спр. 12.
3. ДАКО, Ф. 429, оп. 3, спр. 49.
4. ДАКО, Ф. П, 429, оп. 3, спр. 3.
5. ДАКО, Ф. 429, оп. 3, спр. 22.
6. Жигadlo С.Й., Жигadlo О.А. Партизанська сім'я. – К., 2013.
7. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О.М. Барно; М.В. Михайлюк (упор.), О.А. Трибуцька (упор.). – Кіровоград, 2010. – 506 с.
8. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 152 – 171.

Відомості про автора: **Шевченко Борис Леонідович**, завідувач науковою редакцією Комунальної установи «Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України».

«Партизанський загін ім. Залізняка» та Рух опору на території Ульяновського району

Грушківський район Одеської області (нині – Ульяновський район Кіровоградської області) з серпня 1941 р. перебував під окупацією. Північна частина району була окупована німцями, південна – румунами. У березні 1944 р. частини 2-го Українського фронту завершили визволення території Грушківщини від ворога. Партійні та радянські установи, органи НКВС та НКДБ розпочали перевірку діяльності комуністів, які залишалися на території району у період окупації. Предметом перевірки стала поведінка представників партії, стосунки їх з окупаційною владою, місцевим населенням, партизанами та підпільниками.

Майже одразу після визволення комуніст, колишній військовополонений, Григорій Петрович Бойко, подав звіт про бойові дії партизанського загону ім.Залізняка. Згідно з звітом з травня 1942 р. по березень 1944 р. включно у Грушківському районі під командуванням Г. П. Бойка діяв партизанський загін ім.Залізняка (котрого саме – незрозуміло). Загін протягом німецької окупації здійснював рейди у межах трьох областей та 10 районів – Грушківського, Голованівського, Гайворонського, Підвисоцького, Первомайського, Савранського Одеської області; Ладиженського, Джулинського, Теплицького, Дашівського Вінницької області; Христинівського Київської області [1, 81].

За період активних дій було проведено 18 «наступальних та оборонних операцій», здійснено 23 нальоти на ворожі об'єкти. При цьому було ліквідовано 109 німців, 139 румунських солдат, 84 місцеві поліцаї, 6 комендантів, 17 шпигунів, 24 націоналісти, 13 жандармів, 32 козаки-зрадники Батьківщини, 1 генерал-комісар, 3 німецькі льотчики. Матеріальні збитки ворога Бойко оцінював такими цифрами: знищено вузлів зв'язку – 2, телефонного дроту – 6000 м, німецьких переправ через Південний Буг – 2, гармат – 6, автомашин – 38, тракторів – 6, локомотивів – 1, молотарок – 3, комбайнів – 2. Також партизани розгромили 3 німецькі комендатури та 4 жандармсько-поліцейські відділки, 1 німецький узбецький армійський обоз (?) [1, 88].

Сам загін ім. Залізняка за час бойових дій проти німецьких окупантів втратив 53 партизанів загиблими і зниклими безвісти, 76 коней, 22 підводи, 1 кулемет, 6 автоматів, 24 гвинтівки, кавалерійських сідел 18 [1, 88 зв.]. Наприкінці 1944 р. звіт був затверджений, Г. П. Бойко певний час перебував у районі, а потім поїхав до звільненого Щирацького району Станіславської області, де зайняв довоєнну посаду керівника місцевого тваринницького радгоспу.

Проте вже у 1945 р. під час розслідувань у справах колишніх колабораціоністів співробітники НКВС зіткнулися з новими даними, які свідчили, що ніякого партизанського загону ім. Залізняка насправді не існувало. Райком КП(б)У змушений був розпочати повторну перевірку звіту Г. П. Бойка.

Матеріалами перевірки було встановлено, що Бойко Григорій Петрович прибув на територію Грушківського району як колишній військовополонений у жовтні 1941 р. Незабаром він пішов на роботу до німецької земельної управи на посаду зоотехніка, згодом перейшов на службу до німецької районної заготівельної контори. Служив він там до кінця 1943 р. Наприкінці 1943 – на початку 1944 р. Бойка не бачили на території району. Окрім того, у довідці, яку він додав до звіту про бойові дії, про свою роботу у німецьких установах Бойко нічого не написав.

Під час перевірки фактів, які Бойко подав у звіті як бойові справи загону, з'ясувалося, що більшість з них не відповідає дійсності, а деякі просто запозичені з практики інших партизанських та підпільних груп. У звіті було вказано, що бійці загону Бойка знищили 115 поліцаїв, поранили 18, взяли у полон ще 5. Проте перевіркою було встановлено, що насправді за весь період тимчасової окупації Грушківського району мали місце вбивства невідомими лише трьох поліцейських. Окрім того, у лютому 1944 р. в районі лісу Таранова під час короткого бою між невідомою групою партизан та евакуйованими з Кіровоградської області поліцейськими загинуло 11 поліцейських. Загін Бойка, якщо вірити звіту, у цей час перебував за межами Одеської області [1, 2].

Також Бойко писав у звіті, що Грушківським райкомом КП(б)У у 1941 р. були залишені для організації партизанського руху комуністи Могильницький та Задорожний [1, 2]. Окрім того, Бойко приписав Могельницькому та Задорожному пуск під укіс двох залізничних ешелонів з мукою та цукром, знищення двох паровозів та 60 вагонів, 13 тракторів та одного кілометра ліній зв'язку, що повністю вигадане. Насправді ж, як з'ясувалося, ні Могильницького, ні Задорожного ніхто не уповноважував на організацію опору окупантам, залізничний міст був підірваний радянськими військами при відступі, а маневровий паровоз та вагон вузькоколійки скинули згори для того, щоб міст було складніше

відновити. Тоді ж були підірвані сховище райспоживспілки та водонапорна башта.

Як стверджували свідки, ініціаторами початку боротьби проти окупантів стали колишні військовополонені та звичайні радянські патріоти, які, втім, не досягли суттєвих успіхів. У Грушківському районі військовополонені на чолі з лейтенантом Миколою Юдіним першими мали намір створити партизанський загін, як і повідомляв Бойко. Проте ще до початку диверсійної діяльності їхні наміри були розкриті і вони були розстріляні поліцією Грушківського району. Бойко намалював героїчну картину загибелі радянського патріота Юдіна, який начебто застрелив трьох німців і поліція. Насправді ж колишній лейтенант РСЧА спромігся застрелити одного з грушківських поліцаїв, після чого був впійманий та розстріляний. Так чи інакше, до «дій загону» Бойка ці події жодного стосунку не мали [1, 3]. Крім того, всі ці події мали місце у квітні 1942 р. Бойко ж з'явився у районі у жовтні 1941 і два місяці хворів, тому у підпільній роботі участі брати не міг.

У звіті партизанського загону ім. Залізняка вказано, що у с. Мечиславка Грушківського району були закладені явочні квартири у будинках І. Чорторинського та Ф. Меочинського*. Проте при перевірці В. Чорторинська та З. Меочинська-Кадухіна показали, що жодних явочних та конспіративних квартир у їхніх домівках не було.

Відповідно, не було і партизанської бази, яку начебто вивезли до лісу Бойко та Давидчук 12 червня 1942 р. під час бою з поліцією, що несподівано увірвалася до села. Насправді ж, влітку 1942 р. Бойко і Давидчук, вдень, як службовці німецьких установ, приїхали на возі до Чорторинських у Мечиславку, прийняли у них автомат, декілька гранат і набої до гвинтівки, і поїхали до райцентру. Ніякого бою в цей день у селі не було [1, 5].

Також не підтвердився факт псування німецьких гармат у селі Розношенці, про який яскраво і докладно писав командир загону ім. Залізняка. Гармати зберігалися у когоспному свинарнику, були закриті на замки, опломбовані, охоронялися німцями та поліцаями до серпня 1942 р, після чого в боєготовому стані були відправлені німцями у пункт призначення. Це підтвердили мешканці села П. Кучерук, який працював кладовщиком у громадському дворі, та Бойчук, яка працювала на обліку трудоднів, а також інші свідки [1, 5].

Також у звіті було сказано, що група у складі партизанів Кадро, Ільницького та Когута в результаті 10-денної засідки 18 липня 1942 р. упіймала та знищила 36 румунських та 3 німецьких солдат. Проте цей факт мешканці прибузьких сіл не підтвердили. Відомо також, що Кадро

---

* У деяких документах вказані прізвища Чорторинський та Мелчинський.

працював головним агрономом німецької сільськогосподарської комендатури, Ільницький (колишній петлюрівець) та Когут працювали керуючими німецьких громадських дворів (колгоспів). Тож 10-денна засідка була несумісна з виконанням ними службових обов'язків [1, 5].

Також у звіті згадується про бій у районі цегельного заводу між селами Луполове та Кам'яно-Олесандрівка, де загін ім.Залізняка начебто вбив 8 румунських солдат та розбив румунську заставу. Проте зі свідчень місцевих мешканців встановлено, що такого бою не було. Ніколи також не існувало і цегельного заводу, у якому начебто і відбулося бойове зіткнення [1, 5-6].

Ще у звіті Бойка згадується бій 14 жовтня 1943 р. біля лісу Таранова, де загін знищив 33 поліцая, 18 поранив та п'ятьох узяв у полон. Насправді єдиний бій у цьому районі відбувся наприкінці лютого 1944 р., коли невідома група партизан після бою з відступаючими німцями біля лісу Галоче, прорвалися до лісу Таранова. Там на них напали поліцаї, що були евакуйовані з Кіровоградської області. У бою партизани вбили 11 поліцейських, про втрати партизан нічого невідомо через те, що не вдалося встановити приналежність партизанської групи [1, 6].

Також у листопаді 1943 р. загін Бойка начебто вчинив наліт на німецьку комендатуру і опорний поліцейський пункт у селі Кам'яна Криниця. У бою начебто було убито 7 поліцаїв та один німецький льотчик, смертельно поранений німець, що перебував у комендатурі. Партизани також начебто забрали з комендатури зброю, радіоприймач, документи та розбили телефон. Проте під час офіційного розслідування було встановлено, що ніякого опорного пункту поліції у с. Кам'яна Криниця на той момент не було, у приміщенні школи розміщувалася німецька сільськогосподарська комендатура, де мешкав німець комендант Пфінфер.

На комендатуру дійсно здійснили напад 5 невідомих осіб, проте без провідника Мельника Г. У приміщенні комендатури на той момент були хворий німець-комендант, жінка коменданта, місцева мешканка Горячківська Ніна, 13-річний розсильний Шкварук Петро і черговий від громадського двору Мельник Кирило. Комендатура справді була розгромлена, хворого ніхто не чіпав, бою з поліцією не було, радіоприймача у квартирі ніколи не було взагалі. Нападники забрали два автомати, 2 карабіни, патрони і пошкодили телефон. Крім того, напад було здійснено не у листопаді, а 19 грудня 1943 р. на день Варвари.

Наступного дня у селі Кам'яна Криниця дійсно відбувся бій між німецької поліцією та групою невідомих з 10 осіб, у якому невідомі втратили двох людей вбитими. Одного з убитих місцеві мешканці називали «Довбнею», крім того, ще одного з нападників називали «Тріскою». З джерел НКГБ було відомо, що обидва були вояками УПА і,

що «Довбня» справді загинув у с. Кам'яна Криниця [1, 7]. Абсолютно резонно у комісії райкому виникло питання: «Так jakim же отрядом командовал Бойко?».

Вбивство німецького посіпаки Горячка Степана підтверджено, але у звіті вбивство датоване 25 грудня 1943 р., у той час як Горячко і члени його сім'ї були вбиті невідомими 10 січня 1944 р., коли «загону Бойка» на території Грушківського району не було [1, 8].

Також у звіті зазначалося, що у період німецької окупації загін Бойка часто відвідував село Ольховате Грушківського району, де розповсюджував листівки, провадив патріотичну агітацію, а у січні 1944 р. провів бій з німецькою поліцією, у результаті якого було вбито 15 поліцаїв, але загинуло 6 партизан.

Насправді з матеріалів НКВД та НКГБ відомо, що у с.Ольховате у період окупації діяла група радянських партріотів, якою керував військовополонений Занадворов. Група проводила патріотичну агітаційну роботу серед населення, проте збройної боротьби не вела і жодного стосунку до загону Залізняка не мала.

Крім того, до села часто заходили боївки УПА та групи ОУН. Партизани ж, які начебто належали до загону Бойка, у кількості 6 осіб зупинилися перебути день у Ольховатому – так званому селищі Гардова (північна частина Ольховатого). Очолював їх Драчук П. Т., який начебто командував 2-ю ротою загону ім. Залізняка, але насправді командував автономною партизанською групою, а після війни був віднесений Українським штабом партизанського руху до загону «Южный». Про прихід партизан стало відомо старості сільськогосподарської управи Коцюрубі О., який з двома жандармами та двома поліцаями виїхав до селища, через бригадира німецького господарства Яремчука С. впевнився у тому, що дані про партизан правдиві, та поїхав до Кам'яної Криниці, де у той час було багато евакуйованих поліцаїв та жандармів і доніс про партизанську групу Драчука.

Близько 11-12 години дня до с.Ольховате прибуло на підводах і верхи до 300 поліцаїв, оточили селище Гардова і розпочали пошук партизан. При спробі партизан втекти виникла перестрілка, у якій загинуло 4 особи, партизан Соколов потрапив у полон, а партизан Нікіфоров зміг втекти до лісу. Також було спалено поліцією 6 хат та 4 сараї. Поліція втрат не мала [1, 8-9].

Незважаючи на те, що Коцюрба видав німцям бійців, які були записані до лав загону, після вигнання німецьких окупантів у 1944 р. Бойко видав зраднику Коцюрубі довідку про те, що той «помагал партизанам и был связан с ними». Завдяки довідці Коцюрба не був притягнутий до суду військового трибуналу, а був направлений до спецтабору [1, 9].

У звіті загону Бойко було вказано, що Грушківський район був насичений німецькими військами «СС» і загону доводилося діяти у важких умовах. Насправді ж у районі практично не було німецьких військ за винятком тих, що перевозилися на фронт. Також кордон з румунською Трансністрією насправді проходив по р. Південний Буг, а не по лінії залізниці, як про це писав у звіті Бойко.

З матеріалів обліку збитків, завданих окупацією, відомо, що німці та їхні посібники безперешкодно відправляли до Німеччини людей, сільськогосподарські продукти, худобу, провадили масові арешти та розстріли радянських громадян [1, 9].

Також у довідці, що придумав Бойко, є епізод, присвячений порятунку цукрового заводу у період відступу німецьких військ. Насправді ж основну частину обладнання заводу німці безперешкодно і планово вивезли, а будівля заводу залишилася цілою завдяки стрімкому наступу Радянської армії.

До звіту Бойко приклав зразки листівок, які начебто друкували у загоні ім. Залізняка, проте перевірка встановила, що увесь шрифт, який редакція газети «Шляхом Леніна» спустила у річку 1941 р., так і пролежав там до приходу частин Червоної армії. Опитуванням населення було встановлено, що у районі розповсюджувалися листівки, виконані на друкарській машинці, зміст яких встановити не вдалося через те, що зразків не збереглося. Населення також стверджувало, що листівки, виконані типографським способом, скидалися з літаків, а також з'являлися у той час, коли через район проходили підрозділи інших партизанських загонів.

Значну кількість фактів, які Бойко розписав у звіті, не вдалося вивчити через відсутність матеріалів та свідків. Крім того, комісія встановила, що через територію району протягом всієї війни проходило багато окремих партизанських груп та загонів з інших областей, насамперед, Одеської та Вінницької. Назва багатьох з них залишилася невідомою, а відтак авторство значної кількості диверсій та операцій встановити не вдалося. Так само через територію району проходили диверсійні групи Радянської армії, а також боївки ОУН-УПА [1, 10-11].

Перелік людей, який Бойко оголосив бійцями загону, складався з 51 особи, серед яких були як чоловіки, так і жінки [1, 11]. Проте перевіркою було встановлено, що частина перелічених людей входила до складу інших підпільних або партизанських груп, частина – періодично надавала допомогу партизанам та підпільникам, про інших відомостей взагалі немає.

При цьому до складу загону Бойко вписав, наприклад, Могильницького А. А., який з серпня 1941 до серпня 1942 р. працював при німцях керівником громадського господарства (колгоспу). Про Могильницького свідки показали, що він відбирав речі у евакуйованих, часто бив

селян. У серпні 1942 р. був невідомо чому заарештований німцями і перебував у Кіровоградській в'язниці. У вересні 1944 р. повернувся до району без ноги з документами інваліда Вітчизняної війни [1, 35].

Реально відомо, що партизанську боротьбу зі зброєю у руках вела група Шевченка Михайла Івановича, який до літа 1943 р. працював пастухом у Грушківській економії. Мотив, який спонукав Шевченка піти партизанити, був висловлений ним у розмові з Яворською М. В., що жила на краю лісу Галоче. Шевченко сказав, що скоро повернеться Червона армія і він як капітан Червоної армії буде відповідати за те, що робив у час окупації. Шевченко організував групу колишніх військовополонених, яка розповсюджувала листівки (підтверджується очевидцями) і брала участь у вбивстві 3 німців у лісі Галоче на дорозі Грушка-Голованівськ восени 1943 р. [1, 11-12].

Також у переліку загону ім. Залізняка числилися учасники групи патріотів з Ульяновського цукрового заводу, які, щоправда, не вели збройної боротьби, але й не змогли врятувати обладнання заводу від вивозу німцями [1, 13].

Перед повторною перевіркою був заслуханий завідуючий оргінструкторським відділом Грушківського райкому Сущенко М. Він визнав, що проводив перевірку, спираючись на вже готовий звіт, який був складений самим Бойком та кількома колишніми військовополоненими. Перевірку він проводив через усне опитування, разом з ним по свідках їздив Бойко Г. П., який вказував місця явочних квартир та розташування штабів. Опитування свідків проводилось у присутності Бойка, який очевидно брав участь у обговоренні епізодів. Сущенко визнав помилки і отримав догану за недбалу перевірку [1, 15, 15 зв.].

Частина бойових епізодів були явно запозичені з практики інших загонів. У звіті партизанського загону ім. Залізняка повідомляється, що 9 жовтня 1943 р. загін влаштував засідку на дорозі Розношенці-Голованівськ. Бойко, яскраво, намагаючись створити «ефект присутності», розписав перебіг бойового зіткнення. У засідку потрапив і був убитий, за даними Бойка, «товстий відгодований» начальник Дніпропетровської округи, також був поранений у голову шофер і вбитий перекладач [1, 85].

Дійсно, три свідки підтвердили факт нападу партизан у жовтні 1943 р. на колону німців у районі станції Голованівськ. Проте за даними перевірки НКДБ під час бою були знищені три автомашини, вбитий начальник уманського штапо (а не якоїсь дніпропетровської округи), уповноважений у справах заготівель з Берліна, а також поранена перекладачка, яка власне прибігла до станції і повідомила про напад партизан [2, 30].

Також місцеві мешканці підтвердили факт кількох бойових зіткнень партизан з відступаючими німцями у лютому-березні 1944 р., у тому

числі і факт бомбардування лісу ворожою авіацією, але за даними звітів партизанських загонів «Южный», яким командував І. Лесняк, та ім.Сталіна під керівництвом Стройкова, на той момент у лісі об'єдналися підрозділи трьох загонів чисельністю до 850 бійців, серед яких загону ім. Залізняка не було. Тож обидва ці епізоди були затверджені за загоном «Южный» [2, 31].

Частина епізодів, пафосно змальованих у звіті, справляють дивне враження. Так, 23.05.1942 р. бойова група тов. Петіна перерізала телефонну лінію Грушка-Голованівськ, два дні потому ті ж самі 10 осіб перерізали дроти у двох місцях на лінії Грушка-Таужна, 19.07.1943 р. група Сеїдова перерізала телефонну лінію зв'язку фронту (який на той час проходив по східних районах УРСР). Незрозумілий сам сенс подібних дій, адже просто розрив лінії зв'язку відносно легко усувався технічними службами району, а засідок партизани не робили. Певний раціональний мотив можна прослідкувати у діях бойової групи Шевченко, яка 19.10.1943 р. перерізала «на расстоянии 300 м» «фронтний німецький вулканізований кабель», а також відтягнули у бік 4 котушки з кабелем та закопали їх. Проте і у цьому випадку засідки на зв'язківців зроблено не було. Тому епізод виглядає як банальна крадіжка [1, 81, 83, 85 зв.]. Постійні нагадування про те, що ці лінії зв'язку мають якийсь стосунок до фронту, який у той час був значно віддалений від району, виглядають більше спробою виправдати свої дії і створити враження активної боротьби проти окупантів, ну хоча б за рахунок подібних епізодів.

Ще цікавішим є епізод 26-28.08.1943 р. 26 серпня 28 партизан, яких очолював безпосередньо героїчний командир загону, влаштували засідку на дорозі Голованівськ-Станіславчик. На дорозі вони дочекалися 2-х возів з різним майном, які охороняли 6 німців з командиром прикордонної застави (?) на чолі. Партизани начебто раптово вискочили з-за кущів і примусили німців підняти руки. Комендант, замість того, щоб командувати підлеглими, пристрелив одного з солдатів, який підняв руки угору. Пилип Драчук випустив чергу з автомата, яка збила коменданта з ніг, поранила коня, який перекинув воза і прибив партизана Соколова бочкою зі спиртним. Далі партизани забрали майно і полонених до лісу. У лісі вони, як пише Бойко, «рассчитались с немцами и рассмотрели добытые трофеи». Під розрахунком, очевидно, мався на увазі розстріл, хоча, враховуючи що головною цінністю, яка перевозилася, було спиртне, зміст фрази видається непевним. Коли партизани роздивилися, що за скарби опинилися у їхніх руках, вони одразу ж змінили місце перебування, перевізши казкову здобич у ліс Таранова [1, 84].

Наступний епізод датується вже 28 серпня. У цей день поліція Грушківського та Голованівського району несподівано влаштувала прочісування лісу. Як писав Бойко: «У партизан – мало патронів, в

отряде чувствовалось тревожное состояние, принять бой были не в состоянии». Бойко не вказує причину «бентежного стану» партизан, проте виникає підозра, що причиною було безмежне прагнення завдати клятим окупантам і їхнім посіпакам максимально можливої шкоди шляхом нищення особливо цінного майна – спирту. Судячи з того, як діяли поліцаї, їхній стан був ненабагато кращий, ніж у партизан. Напевне успішні дії партизан таки досягли свого деморалізуючого ефекту. Після короткої сутички партизани, незважаючи на нездатність вести бій, вибили поліцію з лісу, після чого пішли з лісу Таранова. Поліція була настільки деморалізована, що не змогла переслідувати загін і два дні атакувала ліс. Цей епізод, безумовно, мав свідчити про те, що у загоні зібралися вольові, віддані справі люди, здатні заради Батьківщини пересилити будь-який «бентежний стан», якщо припустити, що ця подія мала місце насправді [1, 84].

Дуже цікавими є описи «репресій» проти зрадників. У більшості випадків, коли Бойко розповідає про знищення поліцаїв, жандармів, німців, мова йде не про місцевих, а найчастіше про евакуйованих, або таких, що проходили через район, факт загибелі яких практично неможливо довести. З іншого боку, коли мова йде про місцевих поліцаїв, старост та комендантів, Бойко пише у звіті про побиття «до полусмерти», роздягання голим на морозі, обов'язкову конфіскацію якогось майна, наприклад, корови, або візка, і таке інше, але не смерть.

Так, у грудні 1943 р. загін ім.Залізняка, начебто у відповідності до наказу № 106 2-ї партизанської бригади ім.Сталіна, здійснював перехід до Дашевських лісів Вінницької області. Між іншим партизани забрали виїзних коней у Грушківського німецького коменданта, а також живими двох жандармів та трьох поліцейських (з евакуйованих!), яких начебто розстріляли у лісі. Виникає питання: а чому не розстріляли коменданта?

Далі у Юзефівці партизани спіймали «знаменитого» німця на прізвище Вольф. Німця роззброїли, побили як завжди «до полусмерти», і забрали два виїзди коней з бричками. Потім провели з ним виховну бесіду, порадивши не агітувати більше молодь їхати до Німеччини. Те, що «знаменитий німець» не був розстріляний, Бойко пояснював тим, що у селі ховалися хворі партизани і розстріл німецького чиновника міг би призвести до репресій [1, 87]. Проте як відомо з історії окупаційної влади на Кіровоградщині, розстріляти заручників з місцевого населення німці могли і за звичайний напад на німецького чиновника, а тим більше за побиття до напівмертвого стану.

Так само, у Мечиславці було здійснено напад на будинок українського націоналіста Колесніка. Згідно зі звітом, загін ім. Залізняка наприкінці грудня 1943 р., проходячи по с. Мечиславка, увірвався до

контори відомого їм «українсько-націоналіста» Колесника, побили його до напівсмерті, забрали націоналістичну літературу, розорили хату [1, 87].

Насправді ж наприкінці грудня 1943 р. вночі до квартири Колесника прийшли троє невідомих, почали вимагати відкрити двері, не дочекавшись, доки їм відкриють, вибили вікно, спокійно заїздили до квартири, забрали речі (пальто, костюм, білизну) розкидали бібліотеку Колесника і пішли без перестрілки. Самого Колесника ніхто не чіпав, хоча він працював інспектором із заготівлі сільськогосподарської продукції і був активним німецьким посібником. Також відомо, що у червні 1944 р. Бойко, перебуваючи у Грушківському районі, категорично відмовився давати свідчення у справі Колесника, якого судили не як націоналіста, а як німецького посібника [1, 7-8].

У цю ж ніч загін випадково натрапив на воза з евакуйованими поліцаями і, як і раніше, розстріляв їх, а підводу забрав. Далі на маршруті у с. Кам'яна Криниця Бойко з побратимами відвідали дім «ярого шпигуна» Табулинського, якого, як і інших місцевих колабораціоністів, обеззброїли, роздягнули догола, традиційно побили. Але два жандарми, які начебто гостювали у Табулинського, і яких випадково (!?) зустріли «залізняківці», були розстріляні. Табулинський же, як інші місцеві, втік, начебто користуючись тим, що вся увага партизанів була зосереджена на розстрілі жандармів [1, 87].

Далі партизанський загін начебто дістався до хутора Кизими Вінницької області, де начебто зустрів ад'ютанта 2-ї Сталінської бригади тов. Стародуба І. І., який повідомив «залізняківцям», що бригада у січні з'єдналася з військами Червоної армії. Після цього, об'єднавши загін Бойка, кілька дрібних груп та дві партизанські групи із загону Стройкова, Стародуб оголосив його 1-м Партизанським полком ім.Сталіна [1, 87 зв.]. Тобто, до кінцевої мети загін Бойка не дістався і чим займався насправді, невідомо, оскільки вже згаданий епізод за боєм у лісі Галоче та бомбардуванням його ворожими літаками до загону ім. Залізняка жодного стосунку не має.

Таким чином, на основі даних розслідування та свідчень очевидців було з'ясовано, що на території району загону ім. Залізняка як бойової одиниці не існувало. У районі діяли окремі патріотично налаштовані групи, які здійснювали розрізнені спроби організації бойового загону та протидії німецьким окупантам. У січні-лютому 1944 р. окупаційна влада та органи колаборації посилили репресії проти діючих та потенційних учасників руху опору у зв'язку з наближенням лінії фронту. Підпільні групи та окремі підпільники залишили територію району та відійшли до Джулинського району Вінницької області і Христинівського району Київської області.

Страшною трагедією обернувся розгром групи Драчука-Шевченка 25 лютого 1944 р. під час поліцейської облави у селищі Гордова. Один з їхніх товаришів – Соколов – потрапив у полон і, не витримавши тортур, видав багатьох підпільників Грушківського району, а також осіб, що надавали хоч якусь допомогу партизанам та підпіллю або просто були патріотично налаштовані. У лютому-березні поліція району провела арешти кількох десятків осіб. 28 лютого 1944 р. поліцаями та німцями після тортур та знущань були розстріляні близько десяти осіб, у тому числі був по-звірячому замучений батько командира «загону» Петро Бойко та розстріляна дружина Бойка. У ніч 12 березня 1944 р. напередодні визволення Ульяновки радянськими військами поліцаї району влаштували у селищі масову страту заарештованих. Під час страти було розстріляно та закатовано 43 мешканці району та 27 військовополонених (імена останніх залишилися невідомими) [3, 7-9 зв., 16-16 зв.]. Бойко у цей час перебував невідомо де, тому нічим не міг допомогти своїм близьким, а тим більше врятувати їх від страти.

Так хто ж такий Григорій Петрович Бойко - партизан-підпільник, колаборант, а може просто винахідливий дезертир-аферист, що не тільки зміг ухилитися від відповідальності за роботу на окупанта, але й уник повторного призову до Радянської армії напередодні кривавих битв задля остаточного знищення нацистської держави? Відповісти на це питання важко, з огляду на те, що більшість документів, які свідчать про наступну його долю, розташовані за межами області. Проте декілька характерних рис у портреті цього героя «всіх часів та народів» ми таки можемо виокремити.

Найперше, що кидається в очі – це обізнанність «командира» у справах і партизан, і поліції, і навіть боївок Української Повстанської Армії. Цьому не слід дивуватись, адже людина працювала у німецькій заготівельній конторі, тобто у скрутні часи мала справу з тим, що становить основу людського існування, – їжею. Таким чином, він мав спілкуватися зі всіма, хто хотів отримати продукти або мав здавати їх. Те, що багато епізодів славних дій «партизанського загону ім. Залізняка», мають дуже мало спільного з диверсійними діями, але дуже нагадують звичайнісінькі крадіжки та пограбування, наводить на думку, що зловживання у допоміжній адміністрації були швидше правилом, ніж винятком з нього. Крала поліція, закриваючи очі на те, що тягнули додому старости, які у такому випадку мали б не помічати того, що щось перепало простим селянам. Відсутність у районі достатньої кількості німців, які були зайняті на фронті та у виробництві, робила дії української допоміжної адміністрації практично безкарними.

З одного боку партизанський та підпільний рух був вигідний їй – на «невловимих месників» можна було списати втрати продукції, якби їх

помітило німецьке керівництво. З іншого, не можна було дозволити розгортання масштабної боротьби проти окупантів, які б привернули увагу окупантів до стану справ у районі. І така людина як Бойко – кмітливий господарник, який мав справу з концентрацією сільсько-господарської продукції в одному місці, – була просто незамінна. При цьому – самому Григорію Петровичу також було вигідно «розкласти яйця по різних кошиках». Ніхто ж не знає, як воно буде надалі, хто візьме гору у протистоянні, «кашкета» з яким знаком треба буде «вдягнути» наступного разу.

Можна навіть було б сказати, що пристосуванець домігся своєї мети — його не судили за співробітництво з німцями, він не потрапив до штрафного підрозділу як багато колишніх радянських військовослужбовців, що опинилися на окупованій території, він навіть не був мобілізований до Радянської армії, встиг втекти з території Грушківського району до того, як з'ясувалося, що звіт про партизанський загін фальшивий. З джерел обласного архіву невідома його дальша доля як людини, комуніста, спеціаліста-управлінця.

Проте, як кажуть буддисти, «у казані з окропом немає холодного місця». Загибель напередодні визволення батька та дружини стала тією ціною, яку Бойко заплатив за власну безпеку та благополуччя. Невідомо чому поліцаї знищили родину «партизана». Чи дійсно батько та дружина надавали притулок та їжу партизанським групам? Чи може це була помста одному з «своїх», який ще міг перемінити господаря, у той час, як бійці допоміжної поліції мусили назавжди покинути рідні домівки, перетворюючись на вічних ізгоїв? А може у п'яному куражі поліцаям просто було байдуже над ким глумитися, аби гучніше «грюкнути дверима» на прощання.

Джерела та література:

1. ДАКО, ФП-429, оп. 3, спр. 141 б.
2. ДАКО, ФП-429, оп. 3, спр. 141 в.
3. ДАКО, ФР-4079, оп. 2, спр. 3.

Відомості про автора: **Колєчкін Вадим Петрович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області

Діяльність районних оціночних комісій з визначення суми компенсацій переселенцям із зони затоплення Кременчуцького водосховища

Радянська економіка завжди страждала на гігантоманію. Побудувати найбільше у світі водосховище, греблю, завод, ракету, екскаватор і т. п., вважалось світовим досягненням, про яке можна було урочисто відрепортувати на партійній конференції, прописати у газеті або журналі. Це створювалось для того, щоб радянський народ міг відчувати якусь гордість за чергове досягнення, піднесено йти на роботу і прагнути зробити щось ще більше за розмірами, ще масивніше. Можливо хтось і відчував якусь гордість за подібні здобутки, особливо ті, хто жив далеко від місць, де здійснювалися подібні досягнення.

Зовсім інший погляд на ці здобутки повинні були мати ті, хто на власній шкірі відчув ціну цих досягнень. Так сталося і під час підготовки будівництва Кременчуцької ГЕС у другій половині 1950-х рр. Могутнє водосховище, що повинно було утворитися внаслідок побудови Кременчуцької ГЕС, мало поглинути величезну кількість особистого майна громадян, які споконвіку жили на майбутньому дні водосховища. Не одне покоління селян та городян обзаводилися житлом, господарськими приміщеннями, садами та городами, сподіваючись передати це все нащадкам, які б зберігали і примножували спадок. Тепер цим звичайним життєвим планам настав край.

Цілком логічно, що держава повинна була компенсувати жителям придніпровських сіл і міст їхні майбутні втрати, принаймні, грошима. Державні органи передбачали таку можливість, а тому розпорядженням Ради Міністрів УРСР у районах, що підлягали затопленню, були створені оціночні комісії, які мали визначити розмір компенсацій.

У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області оціночна комісія запрацювала в жовтні 1954 року відповідно до розпорядження Ради Міністрів УРСР № 1029 від 24.09.1954 р. На цей час роботи на проммайданчику Кременчуцької ГЕС вже тривали, а роботи зі спорудження Нового міста розпочалися. До зони проммайданчика та будівництва Нового міста потрапили житла та присадибні ділянки практично усіх жителів с. Табурище. Тож Рада Міністрів наказала здійснити оцінки тих будівель і

споруд у с. Табурище, які належали громадянам, місцевому колгоспу, кооперативним і громадським організаціям.

Перша оцінка домоволодінь була здійснена 16 квітня 1955 року. Роботи з оцінки майна «зроблено правильно» – записали до протоколу № 1 засідання Новогеоргіївської районної оціночної комісії [1, 1]. На кожне господарство склали акти та зобов'язалися їх вручити селянам. Проте, коли акти були вручені, багато жителів с. Табурище одразу помітили в них розбіжності з дійсною вартістю оцінюваного майна, що призводили до зменшення розміру компенсацій. Деякі громадяни, незгодні з оцінкою, відразу написали скарги до Новогеоргіївського РВК з вимогою зробити уточнення й внести їх до актів.

Районна оціночна комісія вирішила піти шляхом компромісу. Впродовж літа 1955 року члени комісії вдруге обійшли скаржників і додатково обстежили їхні господарства, а всі зміни вписали до актів. Проте сил та досвіду для здійснення оцінки майна та затрат на переселення у всіх селах Новогеоргіївського району у членів районної комісії катастрофічно не вистачало. Тому влітку 1955 року на допомогу районній комісії прибули спеціалісти з Херсонського облпроекту, які здійснили значну роботу з обстеження майна майбутніх переселенців на Кіровоградщині. Досвід здійснення оціночних робіт ці спеціалісти отримали ще при відселенні жителів із зони затоплення Каховського водосховища. Але ж тоді виселили жителів 27 сіл, у той час як Кременчуцьке море поглинало майже дві сотні.

31 серпня 1955 року з'явилося чергове розпорядження РМ УРСР за № 984, яким виконком Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих вкотре зобов'язав здійснити в зоні затоплення роботи з оцінки будівель і споруд, що належать колгоспам і населенню Новогеоргіївського району. Подібні доручення отримали також Полтавський та Черкаський обласні виконавчі комітети. Тож, наказували в розпорядженні Ради Міністрів № 984, «оцінку будівель і споруд... проводити за нормами і розцінками... Каховської ГЕС» [2, 16]. Компенсацію за втрачене майно здійснювали «живими» коштами.

19 вересня 1955 року, тобто майже через рік після формального створення Новогеоргіївської районної оціночної комісії, виконком Кіровоградської обласної ради (розпорядження № 456 за 19.09.1955 р.) зобов'язав негайно розпочати інтенсивні роботи з оцінки майна, що належать громадянам і колгоспам району [2, 20].

Однак інтенсивні роботи все ще не розпочиналися. Нарешті 5 жовтня 1955 року бюро Новогеоргіївського РК КПУ та виконком районної ради призначили нового голову оціночної комісії – заступника голови райвиконкому Д. І. Бродського. Оціночній комісії наказали здійснити наступні роботи у відповідні терміни:

до 1 грудня 1955 року остаточно зробити оцінку майна тих громадян і організацій, що потрапляли в зону промплощадки «Кременчукгесбуду», та сплатити за нього половину вартості їхніх пожитків;

до 1 листопада районна оціночна комісія повинна зробити оцінку майна будівель, споруд та деревонасаджень колгоспів ім. Хрущова, ім. Чапаєва, ім. 15-річчя ВЛКСМ та сплатити за них половину вартості;

до 20 жовтня 1955 року члени оціночних комісій повинні вручити повідомлення про переселення кожному господарю, чия нерухомість потрапляла до промплощадки «Кременчукгесбуду».

Першими зобов'язали переселитися 213 сімей з тих вулиць с. Табурище, де планували розмістити контори керівництва «Кременчукгесбуду», склади та деякі промвиробництва (так званий проммайданчик). [3, 5]. Впродовж 1955 – на початку 1956 років табурищан виселили на Табурищанський мис, до Нового міста, де для них приготували кілька цегляних будинків та виділили окремий квартал. Також керівництво Новогеоргіївського району – секретар райкому партії М. Річка та голова райвиконкому І. Калінін, – зобов'язали правління колгоспу імені Фрунзе створити до 15 жовтня 1955 року бригаду будівельників та організувати розбирання й перенесення будинків жителів с. Табурище з зони проммайданчика [2, 21].

27 жовтня 1955 року Новогеоргіївська районна оціночна комісія вдруге з початку року зібралася на своє засідання, де затвердили зміни до оціночних актів деяких громадян с. Табурище, що свого часу подали скарги на неправильність оцінки їхнього майна. Так, у господарстві Луки Тимофійовича Петрова виявили раніше «непомічені» 6 кущів винограду, 4 кущі смородини, 2 кущі бузку. Їх вписали до оціночного акту. Скарги на неправильну оцінку щодо зношеності його будинку в цілому, а даху й вікон зокрема, не підтвердилися, тому змін до акту щодо них не внесли: житловий будинок вважався зношеним на 50%, а дах і вікна на 60%. У господарстві Василя Петровича Петрова члени оціночної комісії свого часу «не розгледіли» груші, 7 слив, 5 кущів калини, вишні, клену. У господарстві Трохима Івановича Дев'ятисильного теж «не примітили» дерев'яної прибудови до повітки [1, 1 – 2].

28 жовтня 1955 року районна оціночна комісія зібралася втретє. На ній знову вносили зміни до актів оцінки майна жителів с. Табурище. Нині, при вивченні цих актів, виникає запитання, як можна було «не помітити» у господарстві Олександри Миколаївни Вереди «тину плетеного 30 м», «тину плетеного 8 м», «тину з жердин 34 м», «тину з проводу 164 м»? Чому члени оціночної комісії спочатку не вписали до акту оцінки майна Степана Єгоровича Шульги та Федора Явтуховича Крамаренка погребів? Чому «пропустили» у Шовковської Ганни Романівни велетенський сад з 10 груш, 12 абрикос, 120 вишень (20-річного віку), 15 вишень (30-

річних), 4 шовковиць та інших дерев і кущів загальною кількістю 189 шт.? [1, 12].

Так чи інакше, до актів оцінок вносили зміни, від чого суми компенсацій громадянам зростали. Практично впродовж усього часу діяльності Новогеоргіївської районної оціночної комісії виникали постійні скарги громадян на необ'єктивне оцінювання їхнього майна. Настирливим скаржникам вносили зміни до їхніх актів оцінки майна. Відповідь, чому при здійсненні оціночних робіт допускалися такі прорахунки, схоже, що така: «Величезний об'єм робіт та обмеженість в часі, тож все робилося поспіхом».

Члени оціночних комісій, крім виявлення всього належного громадянам та організаціям майна, внесення його до актів, одночасно здійснили розрахунки щодо переселення, знесення та перенесення з зони затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС будівель, споруд та зелених насаджень. Детальні інструкції щодо цього містилися в постанові Ради Міністрів СРСР від 05 жовтня 1955 р. № 1803 [4, 1].

Такі розрахунки, що їх вписали до інвентарних карток, зробили, зокрема, і для жительки с. Велика Андрусівка Новогеоргіївського району Ярини Петрівни Котляр, садиба якої потрапляла під затоплення водами Кременчуцького водосховища. Так, «Розрахунок № 1» визначав затрати на перенесення та знесення будівель одинокій господині. До документу вписали хату глиняно-очеретяну площею 58,7 м кв., вкриту соломою з висотою стелі 2,30 м^{*}. Хату оцінили в 5070,63 крб. і зобов'язали господиню її розібрати і перенести на нове місце. Разом з хатою підлягали розбиранню та перенесенню два сараї, один з яких оцінили в 2030, 54 крб., оскільки був великим – розміром майже з півхати. Зате інший, набагато менший, мав вартість всього 169,03 крб.

Також переносилися плетені та штахетні тини, ворота з хвірткою. Ворота шириною в 3,9 м оцінили в 45,59 крб., а хвіртку майже у 12 крб. Така низька ціна пояснювалася тим, що вони були виготовлені з жердин. Залишалися на місці тільки погріб та колодязь, адже такі не можна було перенести чи розібрати, тож господиня зобов'язувалася їх засипати. Отже, вартість всіх будівель, і тих, що розбиралися й переносилися, і тих, що залишалися, оцінили в 8676,07 крб.

Господині також вручили «Розрахунок № 2», куди вписали всі затрати на перевезення на нове місце матеріалів, отриманих від розбирання будівель, а також худоби, їстівних запасів, хатнього начиння, що заважило понад 30 тон, – все оцінили в 393 крб. 22 коп.

«Розрахунок № 3», вручений Я. П. Котляр, оцінив її сад та інші деревні та кущові насадження. Самотня престаріла жінка мала у своєму

---

* У селищі Хрущов стелі в багатьох «сучасних» квартирах сягали лише 2,5 м.

володінні 7 яблунь, три з яких висадила у 1953 році, не здогадуючись, що врожаю з них ніхто не дочекається. Також у саду росли три великі груші, 4 абрикоси, 47 слив, 31 вишня, а також шовковиця, кущі калини та смородини. Господині також належали 28 верб, 13 тополь, 20 акацій білих, 40 кущів акації жовтої. Все це неймовірне багатство, що вимагало неабиякої турботи та наполегливої праці, оцінили в 1877 крб. 90 коп. Сад займав площу в 960 м кв., город – 2610 м кв. В актах «оцінщик» вписав не тільки кількість дерев та кущів, а також їхні сорти. Так, з 47 слив 19 були сорту «персикова», 20 – сорту «угорка». Вишні належали до сортів «володимирська», «іспанка», смородина – «золотарівська» тощо. Крім саду та городу, жінка утримувала 2 голови ВРХ, 1 козу, 20 домашніх птахів. Здійснюючи оцінку майна, вказали, що Ярина Петрівна Котляр є колгоспницею колгоспу імені Леніна, має поважний вік і проживає сама. Сусідила з Марією Василівною Явтенко та Андрієм Миколайовичем Жарим.

З волі московського керівництва більшість нажитого жінка фактично втрачала, її звичний спосіб життя повністю руйнувався. Виплекані працею і любов'ю дерева й кущі знищувалися, оскільки посадити їх на новому місці не було ніякої змоги через малі розміри присадибної ділянки в 0,25 га, що там наділялася, а також через власний вік та вік дерев, багато з яких перевищували 20-30 років, тож викопати їх і пересадити було неможливо.

Для господині все було дорогим не через розмір майна, обчисленого в коштах, а через постійні спогади та речі, що міцно закарбувалися в пам'ять та увійшли в життя, здавалося, навечно, і які були пов'язані з подвір'ям, садом та селом, а також з рідними людьми, які напевне колись населяли цей двір, але через різні причини і не з своєї волі залишили жінку-матір, дружину самотньою доживати віку. Багато з предметів та речей гріли душу, змушували триматися за життя. Тож не могли спокусити жінку розповіді про нове життя на неосвоєному місці, про «соціалізм» та «комунізм», для яких вона вже віддала в жертву своє здоров'я та, напевне, дітей.

Тепер для неї відбувався відлік нової драми – вона назовсім втрачала своє обійстя. Те, що в неї було, повністю відповідало її потребам: хата на 8 вікон, троє дверей, дві українські печі, плита з лежанкою та глиняна долівка. Освітлювалося житло гасницею. Все наживалося й обживалося не одним поколінням, тож було теплим, зручним та затишним. Близькість безкінечного Дніпра, неозорих заплавних луків, царства риби та прилітних птахів, озер та проток, квітучого й родючого власного саду та городу, робили життя жінки, попри всі жорстокості тоталітарного комуністичного режиму, рабську працю в колгоспі, можливу втрату сім'ї від голодомору, репресій або війни, все ж впорядкованим та зрозумілим через звичне з дитинства оточення. Добровільно залишити це жінка не могла, тож тільки загроза затоплення змусила її взяти з рук «оцінщика» Біленка всі розра-

хункові акти. Підпису свого не поставила, можливо тому, що була неграмотною, або не захотіла цього зробити на знак протесту, тож за Я. П. Котляр хтось розписався сторонній, напевне, що виконавці з сільської ради або сусіди [4, 1-9].

Все майно громадянки Котляр та затрати на розбирання й перевезення оцінили в понад 11 тис крб. Половину цієї суми – 5510 крб. 27 коп., вручили жінці впродовж 10 днів після появи підпису на всіх її актах, решту зобов'язалися виплатити після того, як господар розбере всі будівлі, викопає чи спиляє дерева та зачистить всю садибу (засипле колодязь, погріб та вигрібну яму). Для побудови житла на новому місці Я. П. Котляр їй дозволялося купити 10,6 м куб. лісу круглого та 4,6 м куб. дощок, 690 цеглин, майже 3,5 м кв. скла. Її нова хата не повинна перевищувати попередню за кубатурою [4, 9 зв]. Невідомо, чи потрапила жінка до пільгової групи населення як самотня, яким держава будувала житло, чи збудувала його сама, чи переїхала до будинку одиноких. За будь-якої ситуації її життя на схилі літ було зруйноване «комуністичною будовою», що її затіяла нібито «комуністична держава».

Про багатство придніпровського краю свідчать й інші оціночні акти, вручені жителям с. Велика Андрусівка, зокрема, О. С. Калініченку. Чоловік мав сім'ю з трьох осіб. Вони спільно обробляли 3306 м кв. городу та 1272 м кв. саду, утримували 40 голів домашньої птиці. У саду родини Калініченків росли 13 яблунь, 7 груш, 16 слив, 17 вишень, 28 шовковиць, 5 абрикоси, 9 кущів смородини та 11 – винограду. На актах оцінки майна підпису О. С. Калініченка теж немає, імовірно через його неграмотність або незгоду з оцінкою [4, 17].

Їхня односельця Катерина Микитівна Бузько одноосібно обробляла понад 3,7 тис. м. кв. городу та доглядала сад площею в понад 1 тис. м. кв. У ньому росли 4 яблуні, 3 груші, 22 сливи, 7 вишень, 3 шовковиці, 1 абрикоса, 47 білих акацій. Жінка тримала 1 корову та 38 голів домашньої птиці [4, 23].

Сім'я жительки с. Велика Андрусівка Ганни Платонівни Баленко була чималою, адже нараховувала 7 душ. Садиба належала жінці, тож їй вручили оціночні документи, куди вписали всі розрахунки на володіння, переселення та знесення. Житло, загалом типове за конструкцією для придніпровських сіл, площею в 43 м. кв. вміщало 7 членів сім'ї, і, зрозуміло, що було для них затісним. Можливо, на новому місці сім'я Г. П. Баленко могла отримати чи збудувати більше за розмірами помешкання. Родина обробляла город площею понад 4 тис. м. кв., утримувала 2 голови великої рогатої худоби, 1 свиню та 25 домашніх птахів. У невеликому за площею саду росли 32 сливи, а також 1 шовковиця, 14 кущів смородини, кілька кущів бузку та жасмину [4, 132].

Всі оціночні акти на майно жителів с. Велика Андрусівка, які підлягали безумовному відселенню на нові місця, та розрахунки в них дають

доволі типову характеристику селу, що вкривалося навесні цвітом фруктових дерев і кущів, а восени – рясними плодами. Городину вирощували власноруч на чималих за площею городах, що не знали, через близькість Дніпра, такого явища, як засуха, а на подвір'ї тримали різноманітну худобу та домашню птицю. Сім'ї на середину ХХ ст. у селі були невеликими, зазвичай дві особи, чимало було самотніх. Багатодітних сімей майже не було. Зрозуміло, що жителів села за радянської влади значно переполовинили. Бо для кого, як не для дітей, висаджувалися оті велетенські сади з різноманітними фруктовими деревами й кущами.

«Комуністичні експерименти», що розпочалися в країні з 20-х рр. ХХ ст., зазвичай щедро відбирали життя не тільки у дітей, а й в їхніх батьків. Тож самотньою проживала жителька с. Велика Андрусівка Я. П. Котляр, самотнім залишився і В. Г. Чечель та десятки їхніх односельчан. По двоє членів сім'ї налічували родини С. Г. Козакова, Ф. А. Павлова, М. П. Козаченко, Л. Г. Могильного, М. С. Вищипана, Д. С. Дряпіки та ін. [4, 1-44].

Для кого вони засаджували свого часу садки десятками фруктових дерев різних видів і сортів? І чи могли на старість зібрати й спожити особисто все, що дозрівало й наливалось соком, запахом та смаком? Всьому цьому добігав кінець. Десятки тисяч родин у басейні Дніпра отримали «інвентарні картки» з розрахунками, а крім них – 50% суми готівкою, необхідної на переселення. Дороги назад не було.

Чи вистачало отриманої компенсації на побудову нового будинку на новому місці. Сумнівно! Так, у 1956 році в с. Павлівка для переселенців збудували 18 будинків. 11 з них мали вартість 23 тис. 165 крб., інші – 7, обійшлися у 21 тис. 324 крб. кожен. Перші хати будувалися з шлаку, в інших, дешевших, стіни зводили з глиняного саману. У с. Миронівка до вересня 1956 року для переселенців збудували теж 17 будинків. Вартість кожного з тих, стіни яких виливали зі шлаку, складала 22 тис. 139 крб., а будинки з глиняними стінами обійшлися по 20 тис. 141 крб. [3, 13]. Однак більшість компенсацій за житло і майно сягали лише половини новозбудованого житла! Оскільки більшість переселенців будували житло власноруч, а не отримували його від держави, то для здешевлення будівництва старі будинки розбиралися і перевозилися на нові місця. Там, шляхом толоки, тобто колективно, а значить безкоштовно, зводили нові помешкання. Занятість на побудові нового житла не звільняла переселенців від роботи в колгоспі. Тож толоки часто робили вечорами, або впродовж коротких літніх ночей, а вдень йшли на роботу. Для багатьох переселенців старого матеріалу на побудову нового житла часто не вистачало. Його доводилося купувати.

Дослідження, зроблені науковцем НІКЗ «Чигирин» Н. І. Чигирик на підставі вивчення документів, що зберігаються в архівному відділі Чигиринської РДА (Черкаська обл.), доводять, що на кошти, отримані від ком-

пенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Окрім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами переклали на колгоспи, які, користуючись безвихіддю переселенців, продавали їм будівельні матеріали за цінами, що перевищували державні у 1,5-3 рази.

Допускала перевищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Палена цегла мала собівартість 230 крб. за 1 тис., а продавали її за 279,50 крб. / тис. шт. Відповідно, ліс – 260 крб. за 1 м³, а реалізовували по 350 крб. за 1 м³. Крім того, райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за тонно-кілометр в обидва кінці [5, 84-86]. Всі ці спекуляції призводили до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

Окрім того, коштів у державі на виплату компенсацій переселенцям постійно не вистачало. Цю ситуацію щодо виплат за знесення житла громадян у зоні затоплення Кременчуцьким водосховищем на території Новогеоргіївського району Кіровоградської області яскраво характеризує довідка за підписом заступника голови райвиконкому Пшеничного й адресована обласним і республіканським органам влади. Так, члени оціночної комісії відвідали 6175 дворів, що затоплювалися, та 610 дворів, що були в зоні берегорушення. Всі споруди й майно, включно з садами, оцінили в 52, 6 млн. крб. Однак заступник Міністра електростанцій СРСР Угорець чомусь затвердив компенсацію розміром у 41 млн. крб., що на 11,6 млн.крб. менше від дійсної потреби.

До 1 грудня 1958 року встигли виплатити переселенцям майже 38,4 млн.крб., тож практично всі отримали по 50% від розміру компенсації. Фактично переселилися тільки господарі 3021 двору, тож їм виплатили і другу половину компенсації, а це ще понад 12 млн. крб. Все ще не переселялися 3134 господарств. «У випадку, якщо такі і переселяться, то де брати ще 11, 6 млн. крб. для повної компенсації за їхнє майно?» – слушно цікавився районний керівник, направляючи запити до Кіровограда і Києва [6, 1].

Спеціалісти оціночної комісії також зробили оцінку всього майна та земель колективних господарств, установ та підприємств. Так, у с. Калантаєве в колгоспі імені Маленкова оцінили: ларьок торгівельний дерев'яний, вітряний млин, корівник, бригадний будинок, сарай, житловий будинок, дитячі ясла, комору № 1, волонню, вівчарню та ін. Тож до оцінки потрапили загалом 3 млини вітряні, 3 конюшні, кузня, 2 свинарники, 1 корівник, контора колгоспу, пологовий будинок, млин механічний, сад, орні землі та ін. Найцінніше добро, що було в колгоспі, орні землі, оцінювали, виходячи з їх врожайності. Оскільки вона у післявоєнний час була низькою, то землю, що затоплювалася, значно недооцінили.

Згідно зі зведеним кошторисом на фінансування очищення чаші водосховища, затвердженого РМ УРСР 10 січня 1959 року № 47, для трьох

областей виділили на переселення жителів та перенесення майна колгоспів з затоплюваних територій 464417,2 крб. [6, 1].

Не забули і про комунальне майно. Так, усі будівлі комунальної власності м. Новогеоргіївська оцінили в 6 млн. 216 тис. крб., міську електростанцію – в 443,6 тис. крб., на розбирання кам'яного храму міста виділили 137,4 тис. крб. Вартість мощених доріг м. Новогеоргіївська та мосту через Тясмин сягала понад 12 млн. крб. Лікарні у селах трьох областей, які мали піти під воду, оцінили в 4 млн. 351 тис. крб., школи й будівлі біля них – у 22 млн. 929 тис. крб., магазини й ларьки ССТ, заготівельні пункти, хлібопекарні – у 29 млн. крб. Тільки на лісоочистку, корчування пеньків по всьому водосховищу та на трасі судноплавства виділили понад 24 млн. крб.

Вся вартість майна, що перебувало в часті Кременчуцького водосховища, сягала майже 1 млрд. 637 млн. крб. У цю суму увійшли також роботи з його перенесення та компенсації за знищене [6, 2-4].

Таким чином, ціна будівництва нової електростанції виявилася досить високою. Безумовно, можна тільки схвалювати прагнення держави компенсувати втрати населенню за його майно через державні плани. Проте з іншого боку, розуміючи характер і природу радянської влади, можна зробити висновок: вартість затоплюваного, і в першу чергу ґрунтів, лісів, садів цілеспрямовано занижувалася. Окрім того, слід згадати, що далеко не всі втрати можна обрахувати у грошовому еквіваленті. У якомусь сенсі багато з переселенців втрачали все попереднє життя, яке у грошах виміряти неможливо, і навіть пам'ять свого родоводу, прощаючись також з могилами своїх предків і рідних, що полягли у горнилі нескінченного червоного терору.

Джерела та література:

1. ДАКО, Ф.Р-3024, оп. 1 д, спр. 3, арк. 1.
2. ДАКО, Ф.Р-3024, оп. 1 д, спр. 1 д, арк. 16.
3. ДАКО, Ф.Р-3024, оп. 19, спр. 7 д, арк. 5.
4. ДАКО, Ф.Р-3024, оп. 1 д, спр. 3, арк. 1, 2.
5. ДАКО, Ф.Р-3024, оп. 3, спр. 1, арк. 1.
6. Дослідження Н.І.Чигирик: Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 4192, оп. 1, спр. 492, арк. 84 – 86.
7. ДАКО, Ф.Р-6713, оп. 1, спр. 92 г, арк. 1.
8. ДАКО, Ф.Р-6713, оп. 1, спр. 92 в, арк. 1.

Відомості про автора: **Бабенко Олег Олександрович**, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Частина V
EXPEDITIO

Історія села Комишувате Новоукраїнського району (Краєзнавча розвідка)

Моє село Комишувате (до 1946 р. Татарове, Татарівка) розташоване в південній частині Новоукраїнського району Кіровоградської області, в Центральній Україні (Правобережжя).

Це північна частина зони степу. Із прадавніх часів наш край був свого роду перехідною зоною між кочовими племенами і народами та племенами землеробської культури. На території району зареєстровані і охороняються 93 кургани різних часів, з них 11 – на території Комишуватської сільради. В археологічному сенсі територія села Комишувате малодосліджена, зафіксовано випадкові знахідки: зернотерки, кам'яні сокири, крем'яні знаряддя доби неоліту. Ці знахідки експонуються в Музеї Трудової Слави району, що діє в селі та в Краєзнавчому музеї Новоукраїнського району.

Як стверджує київський дослідник Володимир Петрук, і з ним погоджується багато інших істориків античності, за 8 км. на південний схід від мого села, є місце, де на думку давньогрецького ученого Геродота розміщався сакральний центр Великої Скіфії Еksamпей (Еksamпай). Це місце на межі між землями скіфів-орачів та царських скіфів нині локалізується південніше села Вільні Луки в урочищі Костоватський байрак, на межі з Миколаївською областю. Поряд (за 500 м.) височить курган з абсолютною висотою 269 м. – найвища точка Кіровоградщини. Як свідчить Геродот, у скіфські часи тут був встановлений гігантський бронзовий казан царя Аріанта, вилитий з бронзових наконечників стріл. За наказом царя, кожний скіф-воїн здав один бронзовий наконечник стріли, – з них вилили казан з товщиною стінок 10 см. І місткістю 600 амфор. Це був своєрідний перепис «військовозобов'язаного» населення Скіфії.

У раньослов'янські часи (VIII-IX ст. н.е.) через наші землі кочували хозари, угорці, печеніги, відбувалось велике переселення народів. У 1961 р. біля села Глодоси Новоукраїнського району був знайдений знаменитий Глодоський скарб (2,5 кг. золотих, 1,7 кг. срібних речей) – поховання (за обрядом трупоспалення) за однією з версій – вождя слов'янської бойової дружини, яка вірогідно в поході мала сутичку з кочовиками. Смертельно пораненого вождя дружинники вивели з бою і, після відриву від

ворога, поховали за належним у слов'ян дохристиянських часів обрядом. За іншою версією – це поховання вождя бойового загону кочівників (у кострищі знайдено недопалені овечі кістки). Встановлено час поховання – VIII ст. н.е. В ранній період Київської Русі наші землі населяло слов'янське плем'я уличів.

У період феодальної роздробленості, що викликала загальне ослаблення Київської Русі, ці землі стали кочовищами половців, а пізніше татар. Топоніми, які це підтверджують: лісовий масив за 3 км. від с. Комишувате – Бежбайраки (тюрк. 5 байраків), річка Чорний Ташлик (Чорний Камінь). З того моменту наш край на тривалий час стає Диким Полем, своєрідним прикордонням між слов'янами-землеробами та кочівниками.

Панування кочівників закріпилося після монголо-татарського нашестя – ці землі стали частиною Золотої Орди, а після її розпаду – Кримського ханства. Один з шляхів татарських набігів на Україну – Кучманський шлях – пролягав нашими степами.

З кінця XVI ст. наші землі входять до Вольностей Війська Запорізького, його західних теренів.

У часи Нової Січі це землі Буго-Гардівської паланки. З початком російсько-турецької війни у грудні 1768 р. – січні 1769 р. нашими землями пройшла у своєму останньому набігу на Україну кримсько-татарська орда хана Керім Гірея. Резидент французького короля при ханському дворі барон Тодт у своїх «Записках про татарський набіг» називає наш край «запорозькими пустелями».

У 1770 році під час Бендерського походу Другої російської армії під командуванням Петра Паніна, за його розпорядженням, для забезпечення шляхів постачання армії на місці, де нині м. Новоукраїнка, був побудований шанець Павлівськ. Восени того ж року без дозволу Війська Запорізького, царський уряд розміщує першу роту і штаб поселенського Молдавського гусарського полку. Війна закінчилася у 1774 році з приєднанням Кримського ханства (у 1783 році) до Росії. Це супроводжувалося бурхливою землеробською колонізацією краю.

Перша назва місця, де згодом було розташоване наше село – Татаринове (Татарове) – з'явилась на карті розташування російських військ у 1787 році. Одна з гіпотез, яка пояснює цей топонім, – село виросло навколо корчми заїжджого двору, що постав на шляху до Криму (в Татарию). Інше: неподалік після поразки Петра I у Прутському поході (1711 р.), коли запорізькі степи на правобережжі Дніпра та Південного Бугу були юридично закріплені за Туреччиною, неподалік розмішувалася турецька прикордонна залага, де служили переважно татари.

Як свідчать матеріали місцевого музею, за подвиги в російсько-турецькій війні 1787-1791 років бригадир (генерал) Ксенофонт Савиць-

кий одержав значний земельний наділ і став найбільшим землевласником у місцевості.

Крім нього, землі навколо мали поміщики Косюра, Кожуховський, Варун-Секрет та деякі інші. Село було волосним центром Татарівської волості Елисаветградського повіту Херсонської губернії. Практично воно утворилось злиттям невеликих сіл, які стали називатись «кутками»: Богодатне, Дорофіївка, Випханка, Косюрова, Ганнівка, Верхня і Нижня Татарівка.

Вперше православна церква (Свято-Михайлівська) у с. Нижня Татарівка згадується у 1806 році (священик Данило Пономарьов, дяк Онуфрій Китана).

Як свідчить земська статистика за 1896 рік, у с. Татарове проживало 327 жителів у 71 дворі, була чотирикласна земська школа (засновником і 13 років опікуном якої був П. Д. Похитонов, батько всесвітньовідомого художника І. П. Похитонова), православна Свято-Михайлівська церква, єврейський молитовний дім, 9 магазинчиків, корчма.

Євреї, які проживали у селі, займались дрібною торгівлею та візництвом. Найближча залізнична станція – Новоукраїнка, пароплавна пристань – Вознесенськ. Основне заняття населення села – землеробство та скотарство.

У 1914 р. почалась Перша світова війна. Більшість працездатних чоловіків пішли до війська воювати за незрозумілі простому народу політичні цілі. Мій дідусь Гаращенко Михайло Тимофійович воював рядовим солдатом російської армії у Румунських Карпатах і повернувся звідти з кулею в плечі, яку проносив до кінця свого життя. Багаті землевласники на війні наживались, поставляючи за високими цінами сільськогосподарську продукцію для потреб діючої армії. В економії поміщика Савицького жили і працювали військовополонені – «австріяки» (з австрійської частини Польщі); старожили знають навіть, де був цвинтар, на якому ховали померлих військовополонених. У сусідньому селі Софіївка, в садибі поміщика Варун-Секрета, було влаштовано на його кошт госпіталь, а доглядальницями в ньому були дружина і сестри Варун-Секрета. Люди середнього достатку і біднота від війни мали тільки лихо і зубожіння. З фронтів приходили звістки про загиблих «за веру, царя и отечество», вертались скалічені, що розповідали про безлад і казнокрадство, нездатність налагодити постачання армії та добитись перемоги.

Агітація революціонерів, у першу чергу більшовиків, на фронті і в тилу привела до повалення царизму та початку громадянської війни, що не минула і наше село. Поміщик Косюра, комісар Тимчасового уряду, який агітував збільшовизованих солдат на фронті не покидати окопи до підписання миру з Німеччиною, був ними піднятий на багнети. В період австро-німецької окупації в сусідньому селі Водяне невідомі бандити

вночі по-звірячому закатували сім'ю поміщика Кожуховського. Австрійська військова влада арештувала тих, які активно, словом чи ділом закликали до погрому поміщицьких садиб. Це була сім'я конокрадів на прізвище Буряк, їх розстріляли в Гусарському лісі чотири солдати-фронтовики з с. Софіївка, розагітовані більшовиками. Їхні прізвища: Рагульський, Супрун, Ляшенко, Зарічанко. Ці солдати були розстріляні біля садиби Савицького. Після перемоги більшовиків останки всіх були перепоховані на цвинтарі с. Татарове, як останки героїв боротьби за радянську владу. (До війни щорічно на 1 травня там проходили мітинги). У вирі громадянської війни в селі були активні прихильники незалежної України – Махно, «єдиної неділимої Росії» – більшовики.

У лютому 1918 року сільська рада з виборних національно налаштованих місцевих жителів була розігнана більшовиками. Замість неї була «обрана» повністю більшовицька сільська і волосна рада, до якої ввійшли представники маргінальних верств населення. Їх найбільше приваблював лозунг більшовиків: «відібрати і розділити!». В липні 1918 року селяни Татарівської волості в порядку виконання продрозверстки відправили на зсипний пункт кілька валок хліба з нового урожаю. «Всі розпорядження центру, – повідомляла газета «Известия Елисаветградського совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» – по Татарівській волості виконуються». У вересні 1919 р. село захопили денікінці і трималися до січня 1920 р. (до повернення більшовиків). Потім сформувався Татарівський волосний революційний комітет на чолі з Іваном Шраменком. Відбувся розподіл землі «на їдця» по три десятини (понад 3 га.).

У лютому 1922 р. газета «Красний путь» повідомляла: «В Татарівській волості життя протікає нормально. Поміщиків зовсім не залишилося, куркулі позбавлені свого колишнього значення. Продовольчий податок виконано на 80 процентів. Відношення селян до радянської влади прихильне».

З 1921 року (з піврічною перервою) і з 1923 р. постійно Татарівська волость (пізніше сільрада) входить до складу Новоукраїнського району Єлисаветградського повіту.

Голодного 1922 року селяни Татарівської волості «добровільно» надали велику допомогу голодуючим Поволжя – зібрали мільярд триста вісімнадцять мільйонів вісімсот тисяч карбованців (лютувала інфляція).

У 20 роках в селах Водяне і Татарове існували осередки товариства ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Учителем у такому товаристві був і мій дідусь Гаращенко Михайло Тимофійович.

У 1925 році відкрилася (фактично відновила роботу) школа чотирирічка, а 1926 році – вже семирічка. У 1928 році розпочалося будівництво двокомплектної школи. У 1929 році в селі з'явилося радіо, на устаткування якого селяни добровільно здавали кошти. У 1927 році відкрилася ам-

булаторії в селах Водяному та Софіївці, фельдшерський пункт з аптекою в с. Татарове. В 1930 році почав діяти пункт швидкої медичної допомоги.

В 1924-1928 роках, крім радгоспів, на території Татарівської сільської ради існували колгоспи («СОЗи» – спільний обробіток землі) «Зелений клин», «Родина», «Вільний селянин». Ці господарства об'єднували бідноту і, незважаючи на підтримку держави, були економічно слабкими. Селяни-середняки (а тим більше заможні) добровільно в колгоспи не йшли.

У 1930 році в ході кампанії гонінь на церкву, інспірованої більшовицькою владою, у Татарівці було знищено Свято-Михайлівську церкву, її служителі репресовані. Деякі комсомолки привселюдно танцювали на іконах. За людськими переказами всіх їх не оминула кара божя, яка проявилася по-різному.

Масове кооперування (примусова колективізація) в селах Татарівської волості розпочалося в листопаді 1929 р. Утворилися колгоспи (що куток, то й колгосп) ім. Ворошилова, ім. Сталіна, ім. Затонського, Ганнівський, Червоний Прапор. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, обкладали непосильними податками. 21 лютого 1930 року було прийняте рішення про виселення «куркулів» з села і за межі України, бо їх «перебування» шкодить розвитку народного господарства та колективізації. 18 «найбільш злісних куркулів» було репресовано. (Це сім'ї Мірошніченків, Тарасюків, Шевченків). У березні 1930 р. суцільна колективізація в Татарівській волості була завершена. Таким примусовим методом створені колгоспи були слабо підготовлені до посівної кампанії, не мали посівного матеріалу, техніки, колгоспники, якими керували вчорашні голодранці, зрідка виходили на роботу. Почався відхід селян-середняків з колгоспу (до 20 травня 1931 року – майже третина). Але репресивні дії влади примусили селян «знову записатись» до колгоспів.

Організація праці, технічна оснащеність, забезпечення кадрами достатньої кваліфікації, трудова дисципліна і колективістська свідомість були на дуже низькому рівні і, як наслідок, – низька врожайність в рослинництві (до 7 цнт/га) та ще нижча продуктивність тваринництва в колективних та державних господарствах, призвели до зриву запланованих державою поставок на потреби індустріалізації та поповнення стратегічних резервів. Навіть суттєво знижені плани поставок не виконувалися. Сталася катастрофа: голодомор 1932-1933 рр.

Як свідчать архівні матеріали, головна частина яких зібрана в «Національній Книзі Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кіровоградська область», страхіття Великого голоду не оминули і с. Татарове та навколишні села. Очевидці згадують про випадки людоїдства й трупоїдства, мученицьку смерть, в першу чергу дітей і людей похилого віку. Хоч актові записи про смерть у відділенні ДРАЦу були знищені, але в

мартиролозі Книги Пам'яті в с. Комишувате (Татарове) є імена 11 осіб, які померли голодною смертю. Влада показала, що колгоспні порядки прийшли назавжди, і люди, «приручені голодом», змушені були змиритися з новими соціально-економічними відносинами.

У кінці 20-х років у Малопомічнлянській МТС (машинно-тракторній станції) почав свій трудовий шлях, причіплювачем 14-річний Олександр Гіталов, майбутній знатний хлібороб, державний і громадський діяч. У 1936 році в селі Татарове на базі семирічки була створена повна середня школа (десятирічка). Її організатором і першим директором був Сидоренко, якого влада нагородила орденом «Знак пошани».

Не минули село і репресії 1937 року, коли за брехливим доносом фабрикувалися «справи», багато десятків жителів села опинилося в сталінських таборах чи були розстріляні. Прізвища та імена їх є в книзі «Реабілітовані історією. Кіровоградська область», том III. Разом з тим люди мусили приймати нові форми господарювання.

22 червня 1941 року прийшло нове лихо – війна з нацистською Німеччиною. Всі запевнення сталінського керівництва про те, що воювати будемо на ворожій території і малою кров'ю, виявились нахабною брехнею. До лав діючої армії з Татарівської сільради пішли майже 500 чоловіків. Молодь, в першу чергу дівчата і молоді жінки, копали протитанкові рови та окопи. Але внаслідок непростимих прорахунків політичного і військового керівництва країни німці вже на початку серпня окупували район і село Татарове. В роки окупації більшість жителів села мусила для виживання працювати в громадських дворах (лігеншафтах) – так німці назвали колгоспи. Частина з різних причин пішла на співробітництво з окупантами: це були старости лігеншафтів, поліцаї, староста села. Незначна частина євреїв села (їх після 1933 р. майже не залишилось) були знищені. З 1942 р. почалась примусова відправка молоді на роботи до Німеччини: остарбайтерами стали понад 50 юнаків та дівчат. Всі, хто міг, старався уникнути цієї долі. Випадки супротиву окупантам були неорганізовані і мали поодинокий характер.

17 березня 1944 р. внаслідок успішного наступу військ II Українського фронту село і район були звільнені від окупантів. У ході цього наступу на території сільської ради загинули 24 радянські воїни, імена яких вибиті на мармурових плитах біля обеліску-пам'ятнику землякам, які загинули у війні. На обеліску викарбовано 163 прізвища земляків (у Книзі Пам'яті України – 225), поряд виріс березовий гай. Кожна береза в цьому гаю іменна – табличка біля неї вказує прізвище та ім'я земляка, на честь якого вона посаджена. Є групи беріз: 2,3 – це люди пішли на війну з однієї сім'ї, а 4 – берізки, біля яких на табличках прізвища Сіліфонтьї з с. Водяне, посаджені в честь чотирьох братів. Їхня мати отримала «похоронки» на чотирьох синів.

Багато людей, переважно жінок, в 1945 р. отримали медалі «За перемогу над Німеччиною», «За доблесну працю у ВВв». Таку медаль отримала і моя мама – Гаращенко Ніна Михайлівна.

Село лежало зруйноване війною, половина хат була спалена гітлерівцями при відступі, люди жили в землянках, поля по декілька років стояли необроблені, але всі від малого до старого тяжко працювали, щоб відбудувати зруйноване.

7 березня 1946 року Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських Рад і населених пунктів Кіровоградської області» село Татарівка Новоукраїнського району перейменовано в село Комишувате, Татарівську сільську раду – в Комишуватську. Найвірогідніше це перейменування пов'язане з депортацією кримських татар у 1944 році.

У 1947 році знову був недорід і було голодно, але голодних смертей, як у 1933 році, не було. У 1948 році за високий врожай жита (26 цнт/га) Олександр Гіталов був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. У 1953 р. побудовано корпус двоповерхової середньої школи. У село було прокладено асфальтову дорогу. У 1957 році з'явилося електричне освітлення, підвищилися врожаї та зросла продуктивність тваринництва. У 1958 році Олександр Васильович Гіталов за високі врожаї зернових культур та кукурудзи одержав другу зірку Героя Соціалістичної Праці.

За рішенням XXIV з'їзду КПУ село увійшло в число 24 сільських населених пунктів, де проводився експеримент – наближення умов життя села до міських. Асфальтувались вулиці, побудували водогін, будувалися багатоповерхові (2-4 поверхи) будинки з усіма зручностями, будинок культури, лікарня, магазини, побутовий комбінат, Музей Трудової Слави (у 1985 р.), перебудовувалася школа, зросла технічна оснащеність сільського господарства і добробут населення. Але в цілому, умови життя і праці в селі залишалися тяжкими, продуктивність праці низькою, молодь залишала село. Зникли з карти «неперспективні села», що входили до Комишуватської сільради: Грушівка, Дическулове, на грані зникнення Водяне, Софіївка.

На жаль, нинішні труднощі села характерні для сіл всієї України. Колгосп розпався, агрофірма ім.Гіталова залишила вузьку зернову спеціалізацію і забезпечує роботою десь десятку частину економічно активного населення села. Повністю ліквідовано тваринництво, худобу у приватних господарствах тримають все менше людей («старі не можуть, а молоді не хочуть») у громадських чередах влітку пасуть 80 корів (було 400).

У Комишуватській школі в цьому році навчалось 110 учнів, а в 1969 р. – 459. Молодь села в більшості на заробітках. Уже 20 років у книгах реєстрації актів цивільного стану сільської ради, смертність населен-

ня перевищує вдвічі чи й втричі народжуваність. Майже з 2 тис. чол. населення в сільраді залишилось трохи більше тисячі.

Люди села живуть з надією на краще майбутнє, яке пов'язують з молодими, енергійними, сучасними, творчими особистостями, які, будуючи своє життя, одночасно будуватимуть Українську державу та зможуть зберегти село, яке було завжди хранителем національної культури і традицій.

Джерела та література:

1. Завалішин В. «Стоять маревом повні могили...» // Новоукраїнські новини. – 1994. – 23 липня.
2. Петро Кизименко «Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини.» Видавництво «Мавік». – 2003. – С. 134.
3. Рапорт генерал-лейтенанта В.О. Черткова до Ф.М. Восейкова 1770 р; червень. 7. – Г. Кременчук. РДВІА – Ф. 52, оп. 1. спр. 37, ч. 1, арк. 15.
4. Гільденштедт Йоган – Антон. «Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року» // Упорядник та автор передмови А.В. Пивовар. – К: Академперіодика-2005 р.
5. «Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область». Інститут історії Академії наук УРСР. Київ. – 1972 р. – С. 329.
6. Карта: Округ 3-го резервного кавалерийского корпуса с означенными селениями в которых расположены полковые штабы. (С высочайшим повелением о переименовании селений, занимаемых полевыми штабами). Санкт-Петербургський держархів. Фотокопія в краєзнавчому музеї Новоукраїнського району.
7. Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична, ч.15. с. 15, 18 – 20.
8. Статистико-экономический обзор по Елисаветградскому уезду Херсонской губернии за 1903 год. – С. 9.
9. «О.В. Гіталов» публіцистично-документальне видання. // Упорядники О. Ф. Кердіваренко, Н.А. Калиниченко. – Кіровоград, 1999 р.
10. К. Шляховий. «Історія формування Кіровоградської області».
11. «Географічна енциклопедія України» Т – II, Київ «УРЕ», 1990 р. – С. 433.
12. С. Плачинда. «Де лани широкополі». Державне видавництво дитячої літератури УРСР. –Київ, 1963 р.
13. М.М. Волок «Уклін тобі, хліборобе». – Дніпропетровськ, «Промінь» 1986 р.

Відомості про автора: *Гаращенко Микола Олександрович*, директор краєзнавчого музею Новоукраїнського району, член Національної спілки краєзнавців України.

Відображення доби гайдамаччини у топоніміці краю

Гайдамацький рух, який був дуже тісно пов'язаний з Центральноукраїнським регіоном, залишив після себе слід у топоніміці Кіровоградщини, що не вивчався дослідниками регіональної минувшини. Багато топонімів вже зникли з карти Кіровоградської області та забулись, а втрата топонімічних матеріалів, у свою чергу, несе за собою втрату нашої історії.

Проблематичність вивчення впливу гайдамаччини на топоніміку полягає в тому, що ці мікротопоніми відносяться, головним чином, до урочищ. Без знання етимології топонімів практично неможливо встановити їхній зв'язок з гайдамацькою добою, що під силу переважно старожилам. У наш час мікротопоніми зникають з народної пам'яті, втрачається оригінальні, неповторні походженням та історією назви. В суспільстві зникає потреба навіть знати топоніміку свого краю.

Людей в селах, які знають народні місцеві назви та їх походження, стає все менше і менше. Нові покоління людей маргіналізуються, що призводить до втрати зв'язку між поколіннями, зниженню історичної самосвідомості й т. ін. Ще свого часу В. М. Ястребов зіткнувся з подібною проблемою при збиранні етнографічного матеріалу та вивченні народності, з гіркотою на душі заявляв: «відсутність етнографічної цілісності і безприкладна строкатість населення слугує ґрунтом для поширення трактирно-солдатської культури...» [14, 721].

Топоніми – це теж пам'ятки народної історії, які бувають досить часто не менш цінними за інші історичні пам'ятки. Топонімічний матеріал є незамінним джерелом для вивчення історії конкретного району, місцевості.

За логікою, найбільше має зустрічатися гайдамацьких топонімів у назвах урочищ (балки, яри, байраки), адже в таких місцевостях перебували та переховувалися гайдамаки. До того ж населення часто пов'язувало їх з місцями, в яких гайдамаки зберігали скарби.

Гайдамаччина навіть відобразилася на рівні ойконімії області. Так, переказ відносить появу селища Голованівськ до подій Коліївщини. Після т.зв. Уманської різні (Rzeź humańska), коли генерал П. Кречетников підступно схопив гайдамаків та зайняв Умань, частина козаків, під керівниц-

твом ватажка Голованя, заховалася в густій лісовій місцевості біля р. Кайнари та утворили поселення [12, 70; 3, 203]. Навіть тривалий час зберігався будинок Голованя (зруб із дубового дерева) у цьому поселенні [12, 70]. Можливо, назва населеного пункту походить від прізвиська цього гайдамацького ватажка, але саме поселення очевидно виникло тут раніше, оскільки є свідчення про те, що у 1764 р. була закладена церква «козаками, першими поселенцями Голованівська» [12, 70].

Етнограф Михайло Левченко наводить твердження у статті «Гайдамацький кут» про заснування села Свірневе (Голованівського району, інші назви Свірнева, Свірнево) гайдамакою Свірнем [4, 348].

Назва с. Орлова Балка (тепер в складі с. Петрове Знам'янського р-ну), за достовірними даними, походить від прізвиська гайдамацького ватажка, запорожця Орла [2, 24]. Скоріш за все, останній не є засновником самого населеного пункту, а від його прізвиська стало називатися урочище Орлова Балка, яке слугувало в 60-х рр. XVIII ст. збірним місцем гайдамацьких ватаг.

На території сучасного Новоукраїнського району, неподалік від с. Семенасте, раніше існувало невелике поселення Печена (Печене). В останній чверті XIX ст. при Печеній Балці виникли Печенівські хутори, тобто ще одне поселення [11, 273; 11, 277]. За народним переказом тут існував шинок, який перебував під особливим покровительством січового товариства. В середовищі останнього достатньо було гайдамаків, які «погулявши» в українських воєводствах Речі Посполитої, поверталися із награбованою здобиччю через цей шинок, в якому все прогулювали. Невідомий автор статті «Прежня Новосербия» писав: «гайдамацькі гуляння супроводжувалися, по варварському звичаю, жорстокими забавами. Полонених поляків і євреїв смажили тут [у балці. – О.П.] в різних, жаклихвидах, від чого і місце названо Печеною Балкою» [7, 18]. Недалеко від Печеної Балки розташована балка Жидівська, яка, ймовірно, теж може мати аналогічний стосунок до гайдамацтва.

Неподалік від села Вукитичеве (Іванівська сільрада Новоархангельського р-ну) лежить Розбійницький яр. З огляду на близькість цього яру до польсько-російського кордону та ставлення того часу до гайдамаків, ми можемо припускати гайдамацьке походження його назви.

Найбільше складнощів виникло під час з'ясування етимології трьох сіл з однаковою назвою – Шамівка. Про походження назви першої Шамівки, яка належала до Антонівської волості Єлисаветградського повіту, на превеликий жаль, нічого не відомо. На початок XX ст., взагалі, назва Шамівка змінилася Антонівкою (сучасне село Компаніївського р-ну). Друга Шамівка (давно в складі с. Іскрівка Петрівського р-ну) мала теж статус «деревни» та входила в Олександрійський повіт. В. Гошкевич зафіксував легенду про заховані скарби, які засновники поселення – запорожець Са-

ва Самодрига і його наступник Шам награвували, «нагайдамакували» «на польській стороні» [1, 19-21]. До цих днів стоїть величезний гранітний хрест на могилі Сави Самодриги неподалік від с. Іскрівки та вважається пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. В офіційному діловодстві дорадянського часу вживали стосовно до цього села назву Савівка (або Савине) іноді поряд з нею в дужках могли зазначити «Шамовка» чи «Шамова». Поряд із Савівкою існувало невеличке село Ситаївка при Савчиній балці. Там же виник хутір Савчина Балка [11, 98].

Як перший, так і другий топонім Шамівка вже майже вийшли з народного вжитку, тоді як третє поселення – Шамівка (Знам'янського р-ну, з 1960 р. в складі Дмитрівки) ще залишається. В. Ястребов переконаний у тому, що назва села походить від імені засновника поселення Самуїла, сербською – Шамо, Марковича Хорвата. Але ж Самуїл чи Самойло у сербській транскрипції вимовляється так само, як і в українській чи російській, тому припущення В. Ястребова є малоймовірним. Якщо навіть і повірити припущенню Ястребова, то сумніваємося в тому, що українське населення Шамівки називало власника села по-сербськи. Та і сам полковник Самуїл Хорват тривалий час навіть не жив у своєму власному поселенні через гайдаків. Ієромонах Арсеній (Іващенко) залишив у своїй праці «Чорний ліс і його околиці» немало відомостей про гайдаків, які розграбували Шамівку [5, 12]. Примітно, що назва поселення з'явилася ще тоді, коли С. М. Хорвату не передали його у власність. Уродженець с. Шамівки, духовний письменник Арсеній (Антоній Іващенко) писав, що село засноване Самуїлом Хорватом 1760 р., а священник Успенської церкви м. Дмитрівки Г. Сорокін називає начальника Нової Сербії – Івана Хорвата засновником поселення, і ту саму дату заснування (не зважаючи на знайомство з вищезгаданою працею Арсенія) [2, 21; 10, 4; 9, 8]. Справа в тому, що Іван Хорват після слідства над ним 1763 р. вже перестав бути власником села, а ним став його племінник Самуїл. Виходить, що засновником села був Іван Хорват, тому і назва відповідно мала закріпитися за поселенням.

Арсеній (Іващенко) передає нам народний переказ про першого поселенця та характерний епізод з історії гайдамаччини. Сам переказ, до речі, багато в чому схожий на переказ про Саву Самодригу і Шама: «лет за пять до устройства Новой Сербии (следов. 1746-747 г.) основался на жительство выходец из Малороссии, некто Терентий, завел для пасеки сад... К нему пристал (может быть, ок. 1755 г.) ватажок Запорожский (тобто гайдамака. – О.М.), раненный в поясницу из ружья при грабеже в Польше и у него, года чрез два, скончался. На любимое им место под огромною развесистою липою долго указывали, как на такое, где схоронены награбленные в набегах богатства» [2, 22-23]. Прізвище Шам свого

часу було поширеним серед українців, в першу чергу на Січі, тому топонім має бути якщо не гайдамацький, то принаймні козацький.

Для «поиску, поимки и искоренения гайдамак» у 40-50-х рр. XVIII ст. була створена російською владою форпостна система, яка пролягала вздовж російсько-польського кордону. Велика частина форпостів була в населених пунктах (чи біля них) Центральноукраїнського регіону. А. Пивовар зазначав, що «створені у Задніпрських місцях на рубежі 50-х років форпости наступні четверть століття поступово стають чи не найбільш характерним атрибутом життя краю і, відповідно, його історичної топонімії...» [6, 282]. Поява назви села Форпост (у дореволюційних джерелах інколи можна зустріти інші назви поселення – Фарпост, Рексіно) при вершині р. Сухий Тясмин походить саме від вказаного часу створення форпостів для боротьби з гайдамаччиною. Очевидно, що це невелике поселення з'явилося із форпосту, тоді як в основній своїй масі форпости створювалися владою у вже існуючих населених пунктах. Село Форпост, яке розташоване в 7 км. від с. Цвітного Олександрівського району (в дорадянську добу поселення позначалося «деревнею» та належало до Цвітненської волості Чигиринського повіту Київської губ.), нині не існує. Відомо також, що у с. Краснопілля того ж району, ще збереглася в народі аналогічна, стара назва околиці (чи частини села) – Форпост.

Г. Соколов пояснює походження назви історичної частини м. Кіровограда «Пермським» від перебування тут табору Пермського драгунського (Карабінерного) полку, який був викликаний 1754 р. для викорінення гайдамаків, замість інших драгунських команд різних полків [8, 385].

Історія заснування с. Сабатинівки Ульяновського району має причетність до Коліївщини. Згідно з народними переказами, назва населеного пункту походить від засновника поселення Сабатина (Саббатина), який був відправлений у місцевість, розташовану на обох берегах р. Синиці при її впадінні у р. Півд. Буг, на чолі з величезним загоном польських військ, разом з допоміжним російським загоном для придушення гайдамацького повстання, яке мало своїм центральним пунктом сусіднє м. Саврань (7 км.) [12, 90-91]. «Гайдамацький загін тут був розбитий. Сабатин влаштував при гирлі р. Синиці свою головну квартиру та почав приймати всіх бажаючих мати тут осілість», т.ч., заклав поселення [12, 91].

Серед гідронімів Кіровоградської області помічено ставок Гайдамацький біля с. Аврамівка (зараз підпорядковане Могутненській сільради Кіровоградського району).

Гайдамаччина породила у населення хибні погляди та уявлення про походження деяких місцевих назв від гайдамацтва, тому виділимо їх як окрему категорію топонімів. Досить цікавий приклад подібних народних уявлень щодо походження назви одного із основних осередків формуван-

ня та перебування гайдамацьких загонів, лісового масиву Чути, який перебував за 13 верст від польсько-російського кордону, дає нам священик Г. Сорокін: «Чута, как говорят, получил свое название от того, что все, что ни делалось или говорилось в бывшем Царстве Польском (Речи Посполитой. – О.П.), здесь «было чуть», что гайдамаки-де все знали» [10, 7]. Дрімонім Чута може бути або тюркського, означає, за Д. Яворницьким, «земляні яблуні, інколи рослини», або польського походження – «czata», «czatować», що означає спостерігати, дивитися, варта, пост.

Не можна не згадати про ще один провідний гайдамацький осередок – с. Мигію (або Мигею, тепер Первомайського району Миколаївської обл.), яке зараз хоч і не входить адміністративно до складу іншої області, проте географічно та історично надзвичайно близьке до Кіровоградщини. Священик села І. Філіппович наводить варіант походження назви поселення, хоча сам критично до нього ставиться. Назва поселення походить від кореня російського слова «миг» (миць), в значенні швидкості, миті, адже гайдамаки, рятуючись від переслідувань, в мить, «в мгновение ока» переховувались на неприступних Мигійських островах, на яких могли вважати себе в безпеці [13, 9].

Не завадить ще нагадати про ті топоніми, походження яких деякі краєзнавці пояснюють від запорозького козака-гайдамаки Мамає (при цьому гіпертрофуючи його образ), наприклад р. Мамайка (притока Інгулу), біля якої колишні села – Мала (Високобайрацька сільрада) та Велика Мамайки (тепер с. Підгайці, підпорядковане Великосеверинівській сільраді), один Мамаїв яр на півночі Новоархангельського району, трохи північніше с. Голубенка, а інший – неподалік с. Цибулевого Знам'янського району. Незважаючи на той факт, що існувало в кінці 40-х–50-х рр. аж три реальні гайдамаки з прізвищем Мамай (Марко Мамай, Іван Мамай та Андрій Харченко, який називав себе Мамаєм), доля яких була пов'язана з Центральною Україною, автор статті вважає, що зазначені топоніми не мають нічого спільного не те що з козаком Мамаєм, але й з гайдамаччиною, і можуть мати більш давнє коріння та бути зовні привнесеними, тюркізмами. Ніхто не вдавався в етимологію цих топонімів та не здійснював лінгвістичний аналіз слова «мамай», тому зарано робити висновки про їх походження від гайдамаки (-ів) Мамає (-їв). Звернемо увагу на те, що М. Левченко та А. Скальковський (в історичній повісті «Мамай») писали, що населення південних губерній Російської імперії називало мамаями кам'яні статуї, зокрема баби облямані (народ називав їх безрукими) та деякі кам'яні хрести [4, 348]. В Ставропольському краї Російської Федерації є теж р. Мамайка, а у Краснодарському краї існує с. Мамайка. Скрізь, де жили тюркомовні народи, залишилися дуже поширеними географічні назви, які походять від слова «мамай». Наприклад, на Кримському півострові є села Орта-Мамай, Тюп-Мамай, Бешаран-Мамай, в Казах-

стані є навіть озеро з назвою Мамай, тому раджу краєзнавцям звернути увагу на цю думку.

Топоніми краще допомагають вивчати рідну історію, бережуть пам'ять про різні події та людей, які жили чи перебували в певних місцях. Доба гайдамаччини знайшла своє відображення в назвах таких населених пунктів (ойконімах) Кіровоградської області як Голованівськ, Свірневе, Орлова Балка, Сабатинівка, Савівка (Шамівка), Форпост, Печена Балка та в ряді урочищ. Маємо надію на те, що виявлений нами цей скромний перелік топонімів, пов'язаних з гайдамаччиною, ще буде доповнений місцевими дослідниками.

Джерела та література:

1. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. – Книга первая. – Херсонь: Типографія «ЮГА», 1903. – 221 с.
2. Єпископ Арсеній (Іващенко). Черный лес и его окрестности / Арсеній (Іващенко) єпископ // Кіровоградський краєзнавчий вісник. / Випуск I. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. – С. 6-32.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
4. Левченко М. Гайдамацькій куть / М. Левченко // Київська старина. Т. I. – 1882. – Май. – С. 345 – 349.
5. Никифоров В. П. Материалы для истории возникновения церквей в Александрійскомъ уезда / В.П. Никифоровъ // Записки Одесскаго общества истории и древностей (далее - ЗООИД). – Одесса: «Экономическая» типографія и литографія, 1907. – [Раздел] II: Матеріали. – Т. XXVII. – С. 1 – 56.
6. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003 р. – 336 с.
7. Прежняя Новосербія // Библиотека для чтения. – СПб.: Въ тип. вдовы Плюшаръ съ сыномъ, 1834. – [Раздел] VII. Смесь. – Т.VI. – С.12 – 20.
8. Соколовъ Г. Историческая и статистическая записка о военномъ городе Елисаветграде / Г. Соколовъ // ЗООИД. – Отделение первое. IV. Статистика. – Одесса: въ городской типографіи, 1848. – Т.II. – С. 384 – 401.
9. Сорокин Г.И. Исчезнувшие села Новороссийского края / Г.И. Сорокин // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. / Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – С. 6 – 25.
10. Сорокинъ Г.И. Мистечко Дмитровка. Опытъ историко-статистическаго и этнографическаго описанія. Изданіе Херсонской губернской земской управы / Г.И. Сорокинъ. – Херсонь: тип. О.Д. Ходушиной, 1890. – II, 65 с.
11. Списокъ населенныхъ местъ Херсонской губернии и статистическія данныя о каждомъ поселеніи / Изданіе Губернскаго Статистическаго Комитета. – Херсонь: Тип. Губернскаго Правленія, 1896. – XXIV, 544 с.

12. Труды Подольского Епархіального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархіи / подъ ред. священника Евфимія Сидчинскаго. – Камянець-Подольськ: Тип. С.П. Киржацкаго, 1901. – Вып. 9. – XXIII, 1064, 175 с.

13. Филипповичъ Іоаннъ. Литопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи, Елисаветградскаго уезда, Херсонской епархіи / Свящ. Іоаннъ Филипповичъ // ЗООИД. – II. Матеріалы. – Одесса: «Экономическая» типографія и литографія, 1901. – Т. XXIII. – С. 1 – 48.

14. Ястребовъ В. Въ запорожскомъ захолустьи / В. Ястребовъ // КС. Т. XIII. – 1885. – Декабрь. – С. 721 – 729.

Відомості про автора: **Пасічняк Олександр Миколайович**, магістрант факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Динаміка заснування та еволюція назв населених пунктів Онуфріївського району

На сьогодні важливим елементом розуміння історії певного регіону чи історичного періоду є встановлення часу функціонування та умов утворення населених пунктів – осередків людської діяльності. Проте для більшості адміністративних утворень України час їх заснування не є однорідним і охоплює різні історичні періоди, тому слід розглядати заснування населених пунктів як динамічний процес, який безпосередньо вказує на рівень розвитку регіону. Крім цього, слід враховувати, що одні поселення мали безперервне існування й не змінювали своєї назви, інші – існували постійно, а їхня назва еволюціонувала, треті – існували, але зникли з плином часу чи стали частинами сусідніх населених пунктів, решта – засновані в радянський період, є відносно молодими, і не зазнали значних перетворень з моменту свого заснування.

Онуфріївщина не є винятком. Перші населені пункти на території району з'явилися наприкінці XVII – на початку XVIII, останні – в першій половині XX ст., тому процес заснування та еволюції назв можна прослідкувати в часи Гетьманщини (територія району входила до так званих «Задніпровських місць», що в адміністративному сенсі відповідає території Миргородського та Полтавського полків), Нової Сербії, адміністративних утворень Російської імперії (Новоросія, Катеринославське намісництво, 2-а Новоросійська губернія, Херсонська та Катеринославська губернії). Важливо, що назви населених пунктів певною мірою відображають особливості тих утворень, в часи існування яких, вони були створені або відображали до того, як назва (з тих чи інших причин) була змінена.

Ця стаття – спроба відобразити динаміку заснування та еволюції назв населених пунктів Онуфріївського району. Для зручності використано територіальний принцип, тобто подано інформацію про заснування населених пунктів у межах сучасних сільських та селищних рад із заходу на схід. Проте слід визнати, що недостатня кількість джерельної бази з історії деяких населених пунктів не дає змоги встановити точну дату заснування, тому в таких випадках вказуємо приблизний період заснування. Його можна визначити за відсутністю чи наявністю певного населеного

пункту на тогочасних картах, згадках у статистичних звітах чи інших документах.

Павлиська селищна рада.

Селище Павлиш засноване у 1739 році кременчуцьким сотником Федором Гавриловим (Федір Гаврилович Ілляшенко). Та початково в документах згадується як хутір сотника Кременчуцького або хутір бунчукового товариша Федора Гаврилова. Ці назви походять від посади та прізвиська засновника.

У 1752 році, з утворенням Нової Сербії та розміщенням тут шанця, назву було змінено на Святосимонівський шанець (від назви церкви Св. Симона в Мішуриному Розі, через те, що спочатку шанець планували розмістити там). Назви Бутовський шанець та Бутівка походять від прізвища казначея Крюківського повіту у 1777-1779 рр. – Степана Бутовського, та аж ніяк не пов'язана з іменем козацького отамана Павла Бута (Павлюка), як вважалося раніше. Назва Павлиш походить або від містечка Пауліш Арадського повіту (Трансільванія, Румунія) або від села Павлиш в общині Вршац, автономного краю Воєводина, Сербія, звідки очевидно прибули переселенці. Топонім Павлиш входить у вжиток у 1760-х рр.

Село Сметанівка (Катерино-Кудашівка, нині – частина Павлиша) засноване у 1780-х рр. колежською радницею Катериною Сергієвною Кудашевою. Від її імені та прізвища походить початкова назва – Катерино-Кудашівка. Назва Сметанівка утворилася внаслідок топографічної помилки від балки Цвіт'яної (згадується в документах як «Цветиная», «Светиная», «Сметиная»).

Володківка засноване у 1780-х рр. капітаном Надлачаніновим. Назва походить від назви річки Володкової. З часом Володківка стала складовою Сметанівки.

У 1780-х рр. прапорщиком Василем Мартиновим засноване с. Мартинівка (Веселий Кут, Причепилівка). Назва Мартинівка походить від прізвища засновника. Назви Веселий Кут та Причепилівка – народні. З часом Мартинівка стала частиною Павлиша, нині – вул. Жовтнева.

У 1780-х рр. засноване село Шевченка (Цвіт'яна балка) надвornoю радницею Касіною, яке спочатку існувало як постійний двір. Назва Шевченка імовірно походить від переселенців з Павлиша з прізвищем Шевченко.

Село Браїлівка утворилося у 1760-х роках. Засновником був або крігсцалмейстер у м. Кременчуку в 1767-1768 рр. підполковник Яків Дмитрович Браїлов (рос. Браилов), або полковник Василь Лупул-Зверев, який у 1774 році був власником Браїлівки. Назва села походить від прізвища засновника. Можна вважати засновником Браїлова або від м. Браїла в Молдові, оскільки Лупул-Зверев був вихідцем з тих країв, ймовірно міг дати поселенню таку назву.

Кручанівка заснована у 1780-х рр. членом повітового суду Олександрійського повіту у 1787-1789 рр. – капітаном Тимофієм Степановичем Кручаном. Цей населений пункт припинив своє існування у 20-х рр. XX ст.

Хутір Петьковича вказаний на карті 1869 р. і далі не згадується.

Онуфріївська селищна рада

Селище Онуфріївка засноване у 1730-х рр. козаком Василем Онуфрієнком. У документах згадується як «хутір козака Василя Онуфрієнка», «Онофреевка», «Анофрієвка», «Онохреевка», що, очевидно, є результатом помилки під час запису назви. Топонім Онопріївка утворився внаслідок політики українізації в 20-ті рр. XX ст.

Хутір Розсохи заснований у 1730-х рр. Омеляном Розсохою, проте став складовою Онуфріївки. Краєзнавці локалізують розміщення хутора Розсохи навпроти балки р. Могилюватої – околиці Онуфріївки, в кінці вул. Поштової.

Хутір Воля було засновано у 1920-х рр., вказаний на карті 1933 р. Далі відсутні будь-які згадки про нього у попередні періоди. Нині – частина Онуфріївки.

Василівська сільська рада

Село Василівка (Секретарівка) засноване орієнтовно у 1760-х рр. секретарем Кременчуцької губернської канцелярії у 1767-1771 рр. поручиком (пізніше капітаном) Василем Борисовичем Касіновим.

Села Перше Травня та Нова Цвітина існували з 1920-х рр. до середини XX ст.

Омельницька сільська рада

Село Омельник (Полковниче) засноване у 1790-х рр. полковником Комбурлеєм Михайлом Івановичем. Назва Полковниче походить від чину засновника, Омельник – від назви річки Сухий Омельник, що протікає через територію села.

Село Байдакове засноване у 1770-х рр. казначеєм Крюківського повіту у 1779-1781 рр. секунд-майором Байдаком Андрієм Григоровичем.

Хутір Байдаківський вказаний на карті 1869 р. Відомостей про час заснування на сьогодні не виявлено. Назва свідчить про те, що населений пункт був власністю Байдаків. Припинив своє існування у 1960-х рр.

Камбурліївська сільська рада

Село Камбурліївка засноване у 1810-х рр. Михайлом Івановичем Комбурлеєм.

Вишнівецька сільська рада

Село Вишнівці (Іванівка, Усть-Вершина) засноване у 1770-х рр. цолнером кременчуцької митниці у 1774-1775 рр., капітаном Комбурлеєм Іваном Івановичем. Назва Усть-Вершина пов'язана з розташуванням біля верхів'ї балки Лозоватої. З 1780-х рр. до 1961 року село називалося Івані-

вка, а в 1961 р. перейменовано на Вишнівці. Ця назва не має історичного змісту.

У 1730-1740 рр. були засновані хутори Мельниченка, Дуня, Мороза, які проіснували до утворення Нової Сербії у 1752 році. Розташовувалися на території Вишнівецької сільської ради.

Верхня Лозоватка засноване у 1780-х рр. поручиком Максимом Костянтиновичем Турунжею. Назва походить від розташування в балці Лозоватій.

Нижня Лозоватка (Байцурівка) засноване у 1780-х рр. титулярним радником Матвієм Григоровичем Байцуровим. Назва походить від розташування в балці Лозоватій.

Нове Життя (Липове, економія Мазуркевича) існувало з кінця ХІХ до середини ХХ ст. Назва Липове – від балки Липової.

Село Приліпка засноване у 1920-х рр. Назва Приліпка походить від того, що село розміщувалося на околиці Іванівки (суч. Вишнівці) і ніби приліпилося до нього. Село припинило своє існування.

Зибківська сільська рада

Село Зибкове засноване у 1766 р. переселенцями-старообрядцями зі Стародубщини. Назва походить від міста Зибка (сучасний Новозибків, Брянської області, РФ).

Село Богодарівка згадується на карті 1869 р. Існувало до середини ХХ ст.

Мар'ївська сільська рада

Село Мар'ївка (Арапівка, Мартівка) засноване у 1770-х рр. губернським канцеляристом Новоросійської губернії секунд-майором Араповим Єгором Семеновичем. Назва Мартівка походить від імені власниці Марти Павлівни. Можливо Мар'ївка утворилася від помилки в написанні імені.

Села Братолюбівка та Веселий Кут згадуються на карті 1869 р. Назви народні. З часом стали складовою Мар'ївки.

Села Червоні Терни, Червоний Орач, Новопетрівка, Гапине, Оріхове засновані у 1920-х рр. Припинили своє існування у 1970-1980-х рр.

Село Омелянівка (Набадьєвка) засноване у 1770-х рр. майором Яковом Івановичем Набадьєвим.

Червонофедорівка (Судьбодар, Гердилева) засноване на початку ХІХ ст. поміщиком Корбе.

Попівська сільська рада

Село Попівка засноване у 1780-х рр. Макаром Петровичем Леонтовичем. Назва свідчить про зв'язок власника з церквою.

Село Турунжівка засноване у 1780-х рр. поручиком Максимом Костянтиновичем Турунжею. З часом стало складовою Попівки.

Село Мавродіївка (Гусівка) засноване у 1780-х рр. Маврою Лук'янівною Сологубовою. З часом стало складовою Попівки.

Село Калачівка (Туркестанівка) засноване у 1780-х рр. секунд-майором Федором Івановичем Калачевським. Назва Туркестанівка походить від поміщиків Туркестанових. З часом стало складовою Попівки.

Село Любівка (Лангівка, 1-й Омельник, Степівка) згадується на карті 1869 р. Назва Лангівка пов'язана з поміщиком Ланге.

Хутір Солдатський заснований у 1910-х рр. З часом став складовою Попівки.

Хутори Мишкова, Дуня, Роботи, Могилевського, Лоба були засновані у 1730-1740 рр. і проіснували до утворення Нової Сербії у 1752 році. Розташовувалися на території Попівської сільської ради.

Село Червоний Омельник (Сусліковка, Костянтинівка) засноване у 1780-х рр. прапорщиком Григорієм Дмитровичем Кручаном.

Село Костянтинівка (Кудашівка) заснована у 1780-х рр. прапорщиком Петром Андрійовичем Петровим.

Село Федорівка (Калачівка) засноване у 1780-х рр. майором Федором Івановичем Калачевським.

Село Павловоульське (Павловоульськ, Воловівка) засноване у 1780-х рр. Марфою Олексіївною Леонтович.

Хутір Гусівський (Фрейдекера) позначений на карті 1869 р. Припинив своє існування у 1960-х рр.

Млинківська сільська рада

Село Млинок виникло на місці слободи сотника Козелецького, села Манзурівки та хутора Полонського, які виникли у 1730-х рр. і зникли з утворенням Нової Сербії. У 1770-х на місці слободи сотника Козелецького виникло село Млини, засновником якого була Анна Михайлівна Мало... та Новогригорівка (Млинок), яке виникло в першій половині ХІХ ст. Потім вони об'єдналися. Назва Млинок, вочевидь, пов'язана з вітряками-млинами, в яких мололи борошно.

Хутори Ступи, Дерія, Сукура, Романенка, Штефана, Тополі, Малиша, Покотила існували на території Млинківської сільської ради з 1730-х по 1752 р. Інформація про точний час їх заснування та засновників потребує пошуку.

Село Морозівка засноване у 1780-х рр. князями Іваном та Михайлом Івановичами Михайловичами.

Село Крутоярівка (Лінівка) засноване у 1780-х рр. поміщиками Євдокимом та Матвієм Івановичами Ліневськими. Назва Крутоярівка пов'язана з розташуванням села в балках.

Успенська сільська рада

Село Успенка (Плахтіївка, Земун) засноване у 1696 р. переселенцями з Волині. Початково мало назву Плахтіївка, яка скоріше за все походить від назви села, звідки переселялися. З утворенням Нової Сербії перейменовано на Земун (на той час передмістя Белграда, зараз частина

цього міста). Після розформування Нової Сербії у 1764 р. назву Плахтіївка було повернено. Але у 1826 р. в селі відбулося повстання проти введення військового поселення і всіх жителів було переселено в Бессарабію, де нині є село Плахтіївка Саратського району Одеської області. У 1830 році село було знову заселене, але відтоді отримало назву Успенка, що походить від назви церкви, збудованої в селі у 1744 році.

Слобода Джемківка заснована у 1720-1730 рр. Проіснувала до 1752 р. Пізніше на цьому місці було засновано село Дача.

Деріївська сільська рада

Село Деріївка (Вілагош) вперше згадується в документах у 1691 році. Засновником або першим поселенцем міг бути житель з прізвищем Дерій, від цього прізвища скоріше за все і походить назва села. З утворенням Нової Сербії перейменоване на Вілагош (переселенці прибули з території Румунії), а з її ліквідацією було повернено стару назву.

Партизан (слобода Кисівка, Косівка) засноване у 1730-х рр., у 1752 році зникло. В цей час відоме під назвою слобода Кисівка. Пізніше на цьому місці виникає село Косівка, яке було перейменоване в Партизан у 1920-х рр.

Куцеволівська сільська рада

Село Куцеволівка (Воронівка) засноване на початку XVIII ст. переселенцями з села Воронівки на Черкащині (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища). Назва Куцеволівка походить від назви одного з кутків Воронівки.

Слобода сотника Тройницького, село Порохнявка (хутір Й. Севка), хутір Бузановських існували на території сучасної Куцеволівки у 1710-1752 рр.

Село Лимани засноване у 1780-х рр. поручиком і кавалером Василем Герасимовичем Лауданським. З часом стало складовою Куцеволівки.

Село Ясинуватка засноване у 1770-х рр. Матвієм Петровичем Надлчаніновим.

Джерела та література:

1. Алфавит к планам генерального межевания Александрийского уезда Херсонской губернии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgada.info/poisk>
2. Алфавит к планам генерального межевания Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgada.info/poisk>
3. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року. 2-е видання доп. - К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2011 р. – 681 с.

4. Історія міст і сіл УРСР. Т. 11. Кіровоградська область. // Гол. ред. Тронько П. Т. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
6. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века – Запорожье: Просвіта, 2011. – 336 с.
7. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
8. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – Мюнхен: Український Вільний Університет; На правах рукопису (частина 2), 1960. – 187 с.
9. Постриган В. В., Сурмило В. І. Історія Онуфріївського району – Кременчук, 2010. – 176 с.
10. Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780 -1812 років / Авт.-упор.: А. В. Пивовар, М. В. Ковтун. – К.: Академперіодика, 2008. – 312 с.
11. Шляховий К. Нова Сербія в топонімах Кіровоградщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rastko.rs/rastko-ukr/istorija/2003-ns/kslahovij.pdf>

Відомості про автора: **Постриган Віталій Вікторович**, керівник гуртка Онуфріївського районного центру дитячої та юнацької творчості «Кіровоградщина. Історія рідного краю» на базі НВК «Павлівська ЗШ І-ІІІ ст. – ліцей імені В.О.Сухомлинського».

Топоніміка населених пунктів Олександрійського району

При вивченні карт регіону різних часових проміжків, було помічено цікаву особливість поширення населених пунктів на території нашого краю. Нам відомо, що до початку XVIII ст. на цій території не було постійних поселень, крім зимівників козаків. А вже від них в середині цього століття почали з'являтися постійні поселення (Усівка, Петриківка, Бешка, Протопопівка, Войнівка, Попельнасте та ін.). Так було запропоновано так звану «Теорію вибуху».

Походження села Добронадіївка (назви села: Дібрівка, Добровка, Добра, Добра Надія, Добронадіївка, мис Доброї Надії). Село виникло в середині XIX ст. з переселенців із села Ізмайлівка (волость Ново-Стародуб). Про це свідчить запис в історичному виданні «Історія міст і сіл України». Землями володів пан Зерваницький М.І. (дворянин за походженням).

Старожили села Кабаніст Андрій та Улита свідчили: «Так, як на землях Зерваницького була діброва (в балці, що над ставком), то село стали називати Дібрівкою. Діброва складалася з дубів, ясенів, осокорів, чагарників. Все це пішло на будівництво хат і садиби поміщика. Він дозволив вирубку лісу. Жителі села були вдячні йому і старанно обробляли землю».

Походження селища Приютівка. Рання весна 1831 року за вказівкою войнівського поміщика кілька родин кріпаків поселилися на лівому березі річки Суха Березівка, поблизу впадіння її в Інгулець. А того ж року селяни побудували приземкуваті глиняні хати. Так 170 років тому виникло нове поселення, якому дали назву Приютівка. 24 жовтня 1974 року село Приютівка набрало статусу селища міського типу, до складу якого входили населені пункти: Мала Протопопівка, залізнична станція Користівка, село Приютівка, цукровий завод та його селище.

Походження села Бандурівка. Перша письмова згадка – 1778 рік, де відзначається закладання церкви Покрови Святої Богородиці в селі полковником Федором Чоботаєвим.

Саме тут він отримав 3 тис. десятин землі після виходу у відставку за «добру службу». Полковник на знак протесту проти розпуску Запорозької Січі не побажав більше служити імперії Катерини II. Його

поважав Потьомкін, тому на розмір відведеної для нього землі це не вплинуло. Чоботаєв, як і його послідовники, був одним з перших місіонерів у наших краях, які піклувались про розвиток сільського господарства, розбудову сіл, відкривали школи, церкви, лікарні, мали свій банк, технічне училище, вели просвітницьку діяльність. У списку землевласників Олександрійського повіту за 1806 рік за вдовою полковника Тетяною Чоботаєвою числилося уже 3700 десятин землі.

Походження села Недогарки. У XVI-XVII століттях місцевість, де виникло село Недогарки, належало запорозьким козакам. Тут розміщувалися козацькі зимівники. У 1752 році, із створенням військових поселень у південних степах, ця територія ввійшла до складу Нової Сербії. У 1790 році на місці нинішнього села Недогарки виник хутір графа Бородковського, який отримав землю від царського уряду. З метою обробітку землі сюди залучалися селяни, які були в основному вільними поселенцями, а також державні селяни (так звані військові поселяни), що були здебільшого вихідцями з Лівобережжя, зокрема з території нинішньої Полтавщини (нині – село Недогарки Кременчуцького району).

У XIX ст. почали з'являтися інші, менші сільські поселення (село Долинське та інші). Але розквіт сільських населених пунктів нашого краю припадає на 20-роки і початок 30-х років минулого століття. Саме в цей час було зареєстровано найбільшу кількість сіл. Згодом деякі з них між собою зливалися. Так, село Червона Кам'янка через Приютівку (Ялинівку) мала зв'язок з Куколівкою, а Червона Миколаївка (Сонине) також зливалася з Куколівкою. Село Морозівка (Солов'ївка) також мало вихід до Куколівки. Таким чином, можна говорити про єдину сільську Куколівсько-Червонокам'янську агломерацію. І це не одинокий такий приклад.

Першого жорстокого удару по селах завдав голодомор 1932-1933 рр. І хоча кількість поселень ще не зменшилася, проте зменшилася кількість населення в них. Другого удару по селах нанесла війна 1941-1945 рр. Велика кількість наших земляків, переважно чоловіків, не повернулися додому. А ще не слід забувати про інтенсивний процес індустріалізації, коли значна частина молоді їхала працювати на нові заводи та фабрики.

Таким, чином, починаючи з кінця 50-х років XX ст., настав період різкого скорочення сільського населення та кількості сільських поселень.

Так за статисткою в районі 1970 р. було 108 сіл, а на 2010р. – 77. З карти зникло 40 сіл, деякі з них були приєднані до інших (село Користівка до села Войнівки), а деякі просто перестали існувати (наприклад, Громоклей). За останні роки ситуація більш-менш стабілізувалася, але села продовжують зникати з лиця землі. Так занепали і були покинуті села Гулевичі, Петрівське, Федорівка.

Алфавітний покажчик населених пунктів, виключених з облікових даних у зв'язку з переселенням жителів (по Олександрійському району)

№	Населений пункт	Сільська або селищна рада
1	Село Весела Іванівка	Добронадіївська сільська рада
2	Село Вороб'ївка	Костянтинівська сільська рада
3	Село Ганнівка	Новопразька селищна рада
4	Село Душне	Новопразька селищна рада
5	Село Лозуватський Став	Червонокам'янська сільська рада
6	Село Мала Овнянка	Добронадіївська сільська рада
7	Село Мар'янівка	Світлопільська сільська рада
8	Село Семенівка	Головківська сільська рада
9	Село Терни	Михайлівська сільська рада
10	Село Турчанівка	Червонокам'янська сільська рада

Певних змін зазнавали і назви сіл. Ще в 50-х роках минулого століття значна частина сучасних сільських населених пунктів мали інші назви. Наприклад, у 1920-1930-х роках були дуже поширені назви з першим словом «червоний»: Червонобратське, Червона Пахарівка, Червона Федорівка, Червона Воля (Михайлівка), Червона Миколаївка, Червоне Озеро (Ізмайлівка). Тоді ж з'явилися назви Хрещато-Пролетарське, Комінтерн та ін.

А на картах XIX століття (генерального межування та 3-х-верстовці) села мали зовсім інші, досить незвичайні назви. Наприклад, село Бог-мі-Даде. В 1924 році 4 сільця – Богмідаде (Мартинівка), Лозоватка (Наркизівка), Федорівка (Берізки), Афонасьєвка (Кашківка) стали одним селом – Лозоватка. А з 1963 року це село стало називатися Долинське. Село Войнівка у XIX столітті називалося Канівальське, а біля нього село з поетичною назвою Беля Горка.

Поселення виникали в балках тому, що тут був захист від ворогів, близькість до джерел води та палива, більш сприятливі кліматичні умови життя. Виникнення та розвиток поселень у нашому краї відбувались «вибухово». Разом з тим уже понад 50 років відбувається поступовий регрес сільських поселень. Причини – голодомор, війна 1941-1945 рр., індустріалізація, порушення культурних традицій.

Відомості про автора: **Балацький Леонід Юрійович**, вчитель географії Войнівської ЗШ I-III ступенів Олександрійського району, Олександрійський відділ УГТ.

**Історія виникнення села Піщаний Брід
(Записано зі слів Красюк (Тримбач) Ганни Павлівни, дочки Тримбача Павла Макаровича, 1891 року народження)**

Землі села Піщаний Брід належали панам Зарваницьким. Ще за кріпацтва, до 1861 року, пани мали 6000 десятин. Частина земель і кріпаків було роздано дочкам у придане в село Добра Надія, Меєрово (десь біля Червоної Кам'янки).

З пам'ятників, що були на кладовищі (тепер спортмайданчик біля приміщення колишньої школи), було видно, що Зарваницькі були військовими. В основному це були полковники, підполковники, генерали, майори, що засвідчують плити, які лежать біля порога хати Матвійчуків, а будував хату Судак. Швидше за все вони отримали ці землі за якісь бойові заслуги.

Маєток був розміщений по лівій стороні річки біля мосту, в бік балки (метрів 20 від сараїв до річки). Там і досі залишилася цементована площадка попереду колишньої двоповерхової будівлі панів Зарваницьких. Одні говорять, що то був фонтан, інші, що там бариня каталась на роликівих ковзанах.

По ту сторону балки (по якій вода тече з труби) був цегельний завод. За часів кріпацтва життя кріпаків було дуже тяжким. На пана працювали весь світловий день 4 дні на тиждень, а при потребі, то й вночі. Хати були низенькі, маленькі, на дві половини. В одній половині жили люди, в другій – домашні тварини, посередині були сіни без стелі і стояла драбина на горище, де тримали курей.

Розповідають, що одного разу зимою люди підвісили м'ясо на бантині в сінях. Хата їхня була побудована на правій стороні балки (де тече вода з труби попід залізницею в річку). Задня стіна хати була майже в рівні із землею, бо це під косогором. Вікнами стояла на південь (всі українські хати будувалися вікнами на південь і вікна були дуже маленькими, затягнуті вичиненою шкірою, бо скло було дороге на той час).

У ті часи водилося дуже багато вовків. Один з вовків, який пробігав мимо, носом почув м'ясо, без особливих зусиль забрався на солом'яний дах, прогріб солому і провалився в сіни, які не мали стелі.

Для обслуговування населення поміщик мав один водяний млин і один вітряний. Водяний млин стояв на лівій стороні річки Інгулець, там де кінчається скеля в «закаулі». Там, ніби, і тепер видно місце, де був млин і гребля через річку. Через греблю їздили в Звенигородку.

За архівними документами в XVIII столітті село мало назву Секретарівка, потім Зарваницьке, а з 1861 року – Піщаний Брід. У 1861 році при відміні кріпосного права у селі 68 душ чоловічої статі побажали одержати землю, а деякі не бажали і підписали акти про залишення їх у поміщиків служити за плату. Вони були безземельними і називалися актовими людьми. Селяни в кількості 68 осіб одержали по 3,5 десятини землі на людину, що становило 238 десятин. Земля була виділена найгірша, розтягнута до 3,5 км понад Королівською балкою.

Село було розміщене навколо панського маєтку. Після реформи пан наказав селянам переселятися на свої землі. Селяни побудували хати на південь від маєтку, на правому березі річки Інгулець, біля піщаного броду, через який переходили на лівобережжя. Ходять легенди, що річка була глибока і лише через цей піщаний брід чумаки переїздили.

При виїзді з села є поле. Якщо його засіяти озиминою, то весною по зелені видно темнішу смужку на південь. Це ніби доказ проходження Чумацького шляху. Селяни викопали собі колодязь у 1861 році. Після переселення село Зарваницьке було перейменоване на Піщаний Брід. Міст через річку побудували в 1900 році.

До нашого часу дійшла така легенда. Попід залізним мостом протікає річка Кам'янка, яка впадає в річку Інгулець. За 200 м від зливу цих рік є брід з дійсно твердим дном, по якому колись переїжджали козаки та чумаки. Під час війни з турками, козаки везли три вози золота та їх наздоганяли турки. Щоб не дісталоя золото туркам його висипали в річку. Не одне покоління шукало там золото...

Відомості про автора: **Панагбєєва Ірина Вікторівна**, вчитель географії Ізмайлівської ЗШ І-ІІІ ст., Олександрійський відділ УГТ..

Моє рідне село – Щасливе

*Село моє із гілкою калини
І на узбіччі хата дорога –
Для мене тут коріння батьківщини,
А з нього сила і моя снага.*

Історія виникнення села Щасливе є досить цікавою. Колись тут вздовж зелених берегів річки Овнянки було три поселення. Протягом історичного періоду вони змінювали свої назви. Перше утворилось на правому березі річки. Називалось воно Агеєво. Потім перейменували в Яшнівку, а на початку XIX століття стало називатись Овнянка.

На правому березі Веселороздільської балки пролягло поселення Веселий Розділ. Третім поселенням була територія пана Волосевича, яке згодом отримало назву Щаслива.

Отож на базі трьох цих невеличких поселень та хутора Калинівка в 1956 році виникло єдине село, яке назвали Щасливе.

Цікавою є і легенда про саму назву Щасливе, яка описана першим краєзнавцем І. К. Кочерженком в його книзі «Історія села Веселий Розділ».

У будинку поміщика Волосевича служила покоївкою кріпачка Мар'яна, до речі, прародичка жительки села Щасливе, пенсіонерки Віри Захарівни Стадник. Син поміщика штабс-капітан царської армії Максим покохав Мар'яну. У них народилася дочка, яку назвали Танею. Під час відзначення хрестин новонародженої за святковим столом звучали тости «будь щаслива!». Бажаючи дочці щастя, вирішили перейменувати поселення Волосевичів на поселення Щаслива (1850 рік). Перейменування було негайно юридично оформлено у відповідних установах Олександрійського повіту.

Село Веселий Розділ, село Щасливе та село Мала Щаслива до жовтневої революції 1917 року були кожне окремими населеними пунктами з своїми земельними площами, господарськими пунктами, дворами – сім'ями, адмініструваннями та межами.

У другій половині 1923 року за рішенням вищих органів Радян-

ської влади, населені пункти с. Веселий Розділ, с. Щасливе, с. Мало-Щаслива із своїми земельними площами, межами й населенням ввійшли до Щасливської сільської ради. Але кожне все ж залишалось окремим.

До червня 1923 року територія нинішньої Щасливської сільської ради входила до складу Куколівської сільської ради.

У першій половині 1923 року була утворена Щасливська сільська рада, до складу якої входили села Веселий Розділ, Мало-Щасливе, Овнянка та Щасливе. Сільська рада проіснувала до 1934 року.

Відомості про автора: ***Пешико Іван Васильович**, вчитель музики Щасливської ЗШ І-Іст., Олександрійський відділ УГТ*

Історія виникнення і походження назви села Куколівка

Історія утворення постійного поселення людей на території сучасного с. Куколівка припадає на другу половину XVIII століття, коли з метою укріплення південних кордонів царський уряд почав будівництво фортець. На цей же час припадає і заснування лінії військових поселень, відомих під назвою Нова Сербія. На території сучасної Куколівки у 1752 р. був розташований Пандурський сербський полк. Територію, на якій він стояв, серби називали «Чанад» (за однойменною назвою поселення у Сербії (Љубивоје, 2002). До цього часу край мав назву «Дике поле» (Пивовар, 2003).

Після реорганізації Нової Сербії сучасна територія Олександрійського району починає інтенсивно заселятися. Долину річки Кам'янки освоювали переважно вихідці з правобережної Потоцької сотні Миргородського полку.

З 1765 року на місці колишнього Смедерівського шанця, почав осаджувати слободу осадчий із Запоріжжя Трохим Челован. Через гучні сварки з ротним квартирмейстром Іваном Куколем, який не бажав втрачати прав на прилеглі до колишнього шанця сінокоси, новозаснована тут слобода (від його прізвища) і отримала назву Куколівки. Тобто час заснування с.Куколівки – 1765 р.

Місце для утворення постійного поселення було вибране надзвичайно вдало. По-перше, тут зливається р.Кам'янка з її правою притокою р.Сухою Кам'янкою, у долині яких були надзвичайно багаті сінокоси. По-друге, родючий чорнозем дозволяв займатися постійним поселенцям землеробством.

З початку 70-х років XVIII ст. Куколівська слобода інтенсивно заселяється і разом з Краснокам'янською, є шанцем реорганізованого Єлисаветградського пікінерного полку з центром у слободі Мурзинка (пізніше Петриківка, Нова Прага).

За час свого існування село змінювало свою адміністративно-територіальну належність. Так, у складі Російської Імперії воно входило в кінці XVIII ст. до складу Єлисаветградського повіту Новоросійської губернії, а потім до Олександрійського повіту Херсонської губернії. За час існування СРСР (1917-1991 рр.) свою належність Куколівка змінювала

декілька разів. У 1923 р. м. Олександрія стає окружним центром у складі Катеринославської губернії, а через деякий час округ було перетворено на Олександрійський район. Після утворення у 1939 р. Кіровоградської області почалося тривале адміністративно-територіальне реформування території області. Лише у 1952 р., після реорганізації Червонокам'янського району, с. Куколівка увійшло до складу Олександрійського району.

Географічне положення і пояснення деяких топонімів. «П'ятихатки» розташовані на лівому березі р. Кам'янка, із східної сторони села, у кінці вул.Горбанева. Назва походить від 5 хат, що були збудовані відокремлено від вулиці. На цей час усі будинки зруйновані.

«Гльодова балка» розташована на правому березі р.Суша Кам'янка між селами Куколівка і Соніно. У вершині балки росте акацієвий ліс природного походження. У балці багато глуду, від якого вона і отримала свою назву.

«Гавин терен» один із наймальовничих куточків околиць села, що розташований з південно-західної його сторони на лівому березі р. Кам'янки. За переказами місцевих жителів тут мешкав поміщик Гава від прізвища якого місце і отримало свою назву.

«Терпіловка» – кінець сучасної вулиці Котовського, розташована на західному березі «Ленінського» ставу. Походження назви невідоме.

«Різниківка» – початок сучасної вулиці Котовського. Розташована з західної сторони місця злиття річки Кам'янки з Сухою Кам'янкою. У цьому місці колись проживало багато сімей із прізвищем Різниченко, тому місце і отримало свою назву. За твердженням деяких місцевих жителів, сюди належала також і частина сучасної вулиці Орджонікідзе, що розташована з північної сторони автодороги Київ-Донецьк, на лівому березі р. Кам'янки.

«Балка Резнікова» за словами місцевих жителів починається від мосту автодороги Київ-Донецьк і тягнеться вниз по течії р. Кам'янки. На лівому схилі долини річки розташовувалася вулиця Орджонікідзе. Згідно з деякими архівними і літературними джерелами балка «Резнікова» тягнеться від сучасного с.Солов'ївка вздовж вулиці Київська. По ній тече р. Різниківка, яка є єдиною лівою притокою р. Кам'янки.

«Верескунівка» розташована на правому березі р. Різниківки. Мікрорайон отримав назву від 4-х сімей Верескунів, що проживали тут трохи відокремлено від основної частини села.

«Свинарна круча» – довгий і глибокий яр на правому березі р. Кам'янка, що тягнеться від вул.Червоноармійської у північному напрямі. До кінця 1990-х років недалеко від яру функціонував свинокомплекс, звідси і пішла назва.

«Кар'єр» – став на р. Кам'янка між селами Куколівка і Ялинівка. Біля його дамби на лівому березі до початку 1990-х років діяв кар'єр, де видобували граніт. Від нього і пішла назва ставу.

Джерела та література:

1. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії і в документах середини XVIII століття. – К., 2003 – 336 с.
2. Љубивоје Церовић. Срби у Україні. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво, 2002. – 416 с.

Відомості про автора: **Шевцов Анатолій Олексійович**, вчитель географії Куколівського НВК Олександрійського району, Олександрійський відділ УГТ

Красєзнавство і туризм сучасної Кіровоградщини

Обрамлені розкішними лісосмугами широкополі лани, неозорі степи золотавої пшениці, цукрових буряків, соняшнику, кукурудзи, багаторічних трав. Вдалині крицеві вежі високовольтних ліній, густа мережа річкових долин і крутобоких балок. Неквапливі, тихоплинні річки і озерця, долини яких уквітчані рунами пахучих трав, волошками, різними квітами. Закучерявлені рясними вербами ставки, що у надвечір'я хвилюють рибалок сплесками риби. Чепурні села у вишневих і яблуневих садках. Невеликі ліси і переліски у долинах річок. Пахуще солодке повітря під південним небом...

Так виглядають степові простори на правобережжі України у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Це благодатна кіровоградська земля, яку природа щедро наділила красою, родючою силою і підземними скарбами [1, 3].

Кіровоградська область – одна з наймолодших в Україні, але вже зараз вона є справжньою знахідкою для всіх, хто захоплюється пізнавальним туризмом, історією і культурою. Затишно відчують себе тут і ті, хто більше надає перевагу зеленому туризму. Той факт, що цей край вигідно розташувався в межиріччі Південного Бугу та Дніпра, і визначає незвичайність його краси. Гуляючи по лісовій рівнині, яку пересікають мальовничі долини річок, турист назавжди збереже у своїй пам'яті красу цього краю і повернеться на Кіровоградщину ще не раз!

На Кіровоградщині 438 великих і малих річок, загальна довжина яких – понад п'ять з половиною тисяч кілометрів. Усі вони належать до басейнів Дніпра і Південного Бугу – найбільших річок області, що впадають у Чорне море. На багатьох річках створено штучні водоймища. Найбільші з них – на Дніпрі. Це водоймища Кременчуцької і Дніпродзержинської ГЕС, які мають значне народногосподарське значення. В області близько двох тисяч ставків та водосховищ, площа водного дзеркала яких становить 20 тисяч гектарів, а об'єм води – 403 мільйони кубометрів. На ставках розвивається рибальство [1, 12].

На Кіровоградщині за основу курортного потенціалу виступають м'який клімат і джерела мінеральних вод. З усього різноманіття мінеральних вод 95% їх загального числа становлять радонові води, широко використовуються для лікування великої кількості захворювань, а також їх

профілактики. В області на базі цілющих джерел діють 3 санаторії та 4 будинки відпочинку, береги місцевих річок буквально вкриті численними профілакторіями, базами відпочинку та дитячими таборами.

Територія області включає в себе без малого чотири десятки об'єктів природно-заповідного фонду, тому туризм тут – це, насамперед, ознайомлення з багатством місцевої природи. Високий статус природних пам'яток всеукраїнського значення мають: заказники Редьчине і Чорноліський, дендропарк Веселі Боковеньки, шедеври садово-паркового мистецтва Онуфріївський парк та Хутір Надії.

Туризм по області також має на увазі і ознайомлення з численними архітектурними пам'ятками. Особливу увагу варто звернути на Спасо-Преображенський собор, фортецю Святої Єлизавети (її ще називають Єлизаветська фортеця), Свято-Покровську церкву, головну синагогу, Комплекс юнкерського кавалерійського училища. Також популярністю у туристів користуються: Іллінська церква (Новомиргородський р-н) та Церква-усипальниця Раєвських (Олександрівський р-н).

Відвідавши Чорний ліс, який розташований на території Знам'янського району, можна знайти безліч затишних містечок для відпочинку і незабутніх туристичних подорожей. У цих місцях також можна оглянути зруйновані стародавні укріплення, що існували ще в VII столітті до н. е., доторкнутися до таємниць місцевого озера і помилуватися 400-річними дубами.

Бобринецький район

Одним з найкращих на Кіровоградщині є Бобринецький районний музей історії краю, де зберігаються 2 813 предметів основного фонду. Він створений у 1959 році краєзнавцем, учителем, письменником Миколою Кузьмовичем Смоленчуком.

До архітектурних пам'яток належать споруджений у 1912 році Вознесенський собор (архітектор – Я. В. Паученко), Свято-Миколаївська церква та інші споруди кінця XIX століття. У міському парку встановлено пам'ятник корифею українського театру Марку Кропивницькому, який разом з Іваном Карпенко-Карим (Тобілевичем) у 60-х роках XIX століття організували в Бобринці самодіяльний драматичний гурток.

У Бобринці встановлено нові велосипедні стоянки, прокладаються туристичні маршрути. 38 клубних закладів забезпечують культурне дозвілля жителів. На Бобринеччині стабільно й творчо працюють 7 народних колективів: хорова капела районного Будинку культури, ансамблі «Росинка», «Червона калина», самодіяльний музично-драматичний театр і театр мініатюр «Сучасні настрої», квартет «Лілея». Останніми роками в районі відроджено традиції святкування «Масляних гостин», свята Водохрещі.

Гайворонський район

Саме в Гайворонському районі Ви зможете гарно відпочити на березі річки Південний Буг. У Вас буде змога побачити найбільший у Європі пам'ятник жертвам Голокосту – меморіальним комплексом «Хашуватська трагедія», оригінальні архітектурно-культові споруди – православні храми в Сулгутовому, Сальковому, Могильному, Соломійвський водяний млин, старий млин в Антоньовому, унікальна гідрологічна пам'ятка «Іванкова криниця». В районі розташований дитячий оздоровчий табір «Чайка». Працівники Вільховецького лісництва багато уваги приділяють відтворенню дерев хвойних і листяних порід, залісненню ярів, заготівлі лікарської сировини, а також дбають про збереження і розмноження диких птахів та забезпечують захист мурашників.

Гідрологічна пам'ятка «Іванкова криниця»

Далеко за межами району і області відома гідрологічна пам'ятка «Іванкова криниця», яка займає площу 2,5 гектара. Цілюще джерело розташоване на північно-західній околиці с. Котовки. За хімічним складом у воді з «Іванкового джерела» є солі натрію, калію, кальцію, магнію. Дієцех розливу цієї природної столової води.

Урочище «Сальківське»

Пам'яткою природи місцевого значення є заповідне урочище «Сальківське». Його територія – це схили Південного Бугу. Тут переважає степова рослинність, зокрема, три види, жабриця звивиста, цибуля Почовського, ковила волосиста. Останню занесено до Червоної Книги України. Унікальним явищем можна назвати висяче (або схилове) болото, що є рідкісним не тільки в області, але й в усій степовій зоні України. Болотна рослинність представлена такими видами: очерет, осока, а також ситник членистий та ситник Жерарда. З хребетних видів фауни домінують птахи. Але найбільшу цінність ця територія має як резерват диких бджолоцінних запилювачів.

Голованівський район

Місцевість багата на балки. Найвідоміші серед них:

- «Пушкове» – велика полого балка із заболоченим днищем біля села Пушкове. Тут досить давнє рослинне угруповання (не менше 250 років). У весняно-літній період балка дає притулок багатьом видам птахів, невеликим звірам.
- «Крутеньке» – мальовнича балка із степовою та лісовою рослинністю на схилах та заболоченим дном.

В цьому районі є також ботанічна пам'ятка «Дуб-велетень» (висота 22 м, діаметр крони – 5 м, окружність стовбура – 4,72 м). Архітектурно-історичні пам'ятки: «Церква Іоана Богослова» (християнський правосла-

вний храм, пам'ятка місцевого значення), «Дерев'яна церква Казанської Божої Матері».

Долинський район

На території району розташований перший на Кіровоградщині Боковеньківський регіональний ландшафтний парк імені Давидова «Веселі Боковеньки» – поєднання традиційних форм обслуговування з розвитком «зеленого туризму». Внесено до числа туристичних об'єктів гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд, історична частина міста Долинської. Гурівський ліс привертає увагу віковими дубами – дивовижними пам'ятками природи, там діє оздоровчий табір «Сонячний».

Дендропарк «Веселі Боковеньки».

Дендропарк «Веселі Боковеньки» – окраса степового краю, пам'ятник садово-паркової архітектури. Парк заснований у 1893 році палким любителем і знавцем природи М. Л. Давидовим. Багато років він збирав у різних країнах світу саджанці й насіння цінних порід дерев і чагарників і висаджував їх на берегах річки Боковеньки. У 1923 році на базі парку створено дендрологічну дослідну станцію, а через сім років його передано Українському науково-дослідному інституту агролісомеліорації. У 1940 році дендропарк оголошено заповідником.

Парк має 543 гектари незвичайного рослинного світу: болотиний кипарис, унікальна колекція горіхів, платани, липи, клени, тюльпанове і залізне дерева, навіть південноамериканське гінкго – дуже рідкісний гість у наших широтах.

Приваблює парк також своєю оригінальною побудовою. Тут немає звичних прямих алей. Вони примхливою спіраллю розходяться у всі кінці. Поєднання дерев, галявин і водойм створюють вражаюче видовище, своєрідні пейзажі. Головних пейзажних композицій у парку п'ять, і кожна з них – чудовий витвір природи й людської фантазії.

«Веселі Боковеньки» – значний науковий центр, селекційна дослідна станція. Тут виводять нові сорти дерев і чагарників, надсилають їх для висаджування в інших парках.

Знам'янський район

У цьому куточку дуже красива природа. Багато в Знам'янському районі пам'яток архітектури. Серед них: комплекс Сабліно-Знам'янського цукрового заводу, Духовна семінарія, Земська школа, Церква Святого Олександра Невського та інші. Особливої уваги заслуговує Свято-Богоявленський жіночий монастир. Це єдиний жіночий монастир в нашій області. Його особливістю є те, що монашки проживають в обителі разом з дітьми. У свою чергу, саме приміщення монастиря являє собою пам'ятник церковної культури.

У районі налічується 6 заповідних об'єктів. На території Богданівського лісництва створений ландшафтний заказник загальнодержавного

значення «Чорноліський» (займає площу 3 491 га) та гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Болото Чорний ліс» площею 2 га. Болото являє собою сплаvinу на березі озера, поверхня якого вкрита моховою ковдрою, що утворена із сагових мохів. Зустрічаються хвощі та папороті. На території Богданівського лісництва розташована також комплексна пам'ятка природи «Витоки р. Інгулець» (7,1 га), яка створена з метою збереження місця витоку р. Інгулець та рідкісних видів рослинного світу. На Знам'янщині розташовані також ботанічні пам'ятки природи місцевого значення «Ковилові горби» та «Кудинове», заповідне урочище місцевого значення «Бочки».

Взагалі Знам'янка має давні культурні традиції. Навіки вписані в біографію міста імена видатного українського композитора М. В. Лисенка і класика польської музики Кароля Шимановського, драматурга М. П. Старицького. Саме у Знам'янці були створені славетна «Маруся Богуславка» та окремі акти опери «Тарас Бульба». Чимало культурних цінностей зібрано у кімнаті-музеї Т. Г. Шевченка, якою завідує правнучка великого Кобзаря А. В. Красицька.

Знам'янка – не тільки значний промисловий та культурний центр, але й відома в області здравниця. Місцева бальнеологічна лікарня за своїми кліматичними та лікувальними факторами не поступається перед іншими курортами.

Компаніївський район

Район багатий на архітектурно-історичні пам'ятки, а саме: Пам'ятний знак на честь визволення району, Пам'ятник воїнам визволителям, Пам'ятний знак воїнам-землякам, могила Шевченка І. С. – радянського воїна, пам'ятка архітектури Спасо-Преображенська церква, Пам'ятний знак на честь уродженця села Губівка Дем'яна Бедного, пам'ятник Яновському Ю. І. в с. Нечаївка, будинок лікарні, в якій працював Микитенко І. К. Пам'ятки архітектури: Садибний комплекс поміщика Бородин, маслобойня, овочесховище, колишні конюшні, гуртожиток. Ландшафтні та природні об'єкти: Ландшафтний заказник місцевого значення «Долинівсько-Покровський», с. Долинівка, с. Покровка; Загальнозоологічний заказник «Гнила балка», с. Сасівка; Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Тернова балка»; Геологічна пам'ятка природи «Інгульська жила», с. Інженерівка; Заповідне урочище «Розлитий камінь», с. Софіївка; Заповідне урочище «Кам'яна балка», с. Мар'ївка; Заповідне урочище «Кіліповське», с. Покровка.

Маловисківський район

Район має багато архітектурно-історичний пам'яток. А саме: будинок, в якому працював відомий український драматург Тобілевич І.К.; маєток поміщиці Кудашевої; Церква Успіння Пресвятої Богородиці (с. Березівка); Братська могила Радянських воїнів(с. Велика Виска); Ми-

колаївська церква (с. Кіровка); Церква святих Костянтина і Єлени (с. Копанки) та інші. У Маловисківському районі містяться такі ландшафтні та природні об'єкти: «Каскади» – геологічна пам'ятка природи місцевого значення (с. Злинка); Карпенків край; Плетений Ташлик тощо.

Заповідник-музей «Хутір Надія»

Більше ста років тому на місці, де тепер шумлять могутні дуби і стрункі тополі, плодоносить фруктовий сад, блищить широкий став, був голий степ. Садибу було засновано видатним українським драматургом, актором, театральним та громадським діячем Іваном Карповичем Тобілевичем (Карпенком-Карим) на 11 гектарах землі, що дісталася у спадщину його дружині, Надії Карлівні Тарковській. Саме на спомин про неї Іван Карпович дав назву хутору. До комплексу садиби входять: батьківська хата, меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Хутір Надія» (площею 11 га) і ставок. Встановлено пам'ятник-погруддя І. Карпенка-Карого та стела Надії Тарковської. Нині тут постійно проводяться традиційні театральні свята «Вересневі самоцвіти». Неподалік від хутора, на Карлюжинському кладовищі, похований Іван Карпович, а також члени його родини.

Новгородківський район

Завдяки географічному положенню, багатим природним ресурсам та історико-культурним особливостям Новгородківський район, є вигідним і цікавим об'єктом для туристів.

Серед природних пам'яток відоме заповідне урочище місцевого значення «Терник» площею 73,2 га, розташоване за 2 км від південно-східної околиці смт. Новгородка.

Ботанічний заказник місцевого значення «Білопіль» площею 53,5 га розташований за 1,5 км від с. Білопіль. Балка з пологими схилами, які заросли лісовими масивами та чагарниками.

Ботанічний заказник місцевого значення «Волова балка» площею 63,3 га, розташований на околиці с. Спільне. Заказник створено з метою збереження в природному стані типових ландшафтів степового краю з рідкісним складом рослинного і тваринного світу.

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Шурхи» площею 38,3 га, створений для збереження в природному стані та охорони умов відновлення рідкісних степових угруповань.

Також на території району є 139 пам'яток археології, які потребують наукового дослідження та розкопок.

Заповідне урочище «Терник»

Заповідне урочище місцевого значення «Терник» площею 73,2 га розташоване за 2 км від південно-східної околиці смт. Новгородка. Створене у 1993 році з метою збереження мальовничої ділянки балки, по дну якої тече потічок (ліва притока Кам'янки). На степових ділянках у значній

кількості зростає цінна лікарська рослина – цмин пісковий. Виявлено три види рослин, занесених до Червоної книги України – астрагал шерстисто-квітковий, ковила волосиста, волошка руська. Залісена частина балки представлена середньовіковим дубовим лісом із кленом польовим та татарським, в'язом гладким, тополею чорною. В урочищі знайдено 2 види метеликів, занесених до Червоної книги України – бражника молочного південного та махаона.

Ботанічний заказник «Білопіль»

Ботанічний заказник місцевого значення «Білопіль» площею 53,5 га розміщений за 1,5 км від села Білопіль. Розташований у балці з пологими схилами, зарослими лісовими масивами та чагарниками. Ростуть дуб, в'яз, клен гостролистий, липа, біла акація, глід колючий, бузина чорна, ліщина звичайна та інші дерева, чагарники.

З трав'янистої рослинності: чистотіл звичайний, конвалія травнева, звіробій звичайний, горицвіт весняний, сон-трава лучна, ромашка лікарська та багато інших. На території заказника та навколо нього водяться косулі, дикі кабани, лисиці, зайці.

Ботанічний заказник «Волова балка»

Ботанічний заказник місцевого значення «Волова балка», площею 63,3 га, розташований на околиці села Спільне, створений з метою збереження у природному стані типових ландшафтів степового краю з рідкісним складом рослинного і тваринного світу.

Ботанічний заказник «Шурхи»

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Шурхи», площею 38,3 га, створений з метою збереження у природному стані та охорони умов відновлення рідкісних степових угруповань. Розташований у балці з пологими схилами, з виходом на поверхню каменю. Вся балка вкрита чагарниками та різноманітною трав'яною рослинністю. Тут зустрічається ковила Лессінга, ковила волосиста, волошка руська, півники понтійські, які занесені до Червоної книги України.

Олександрійський район

При в'їзді в місто, праворуч від шляху, височить пам'ятний знак «Танк Т-34» як символ могутності й героїзму радянських воїнів-визволителів. Ця «тридцятьчетвірка» була куплена за кошти видатного радянського драматурга О. Є. Корнійчука та передана екіпажу в складі Є. Терещенка, В. Тертичного і К. Козлова. Саме тут, у боях за Олександрію, танк прийняв бойове хрещення. [1, 20]

У місті діє міський народний краєзнавчий музей на громадських засадах. Численні його експонати, зібрані руками активістів розкажуть вам про місто, про його цікаву історію. Відкрито музей у червні 1967 року і з того часу він став одним з центрів патріотичного виховання. З експонатів музею ви дізнаєтесь, що Олександрія – батьківщина письменників [1, 21].

Санаторна справа представлена ТОВ «Дитячий позашкільний оздоровчий заклад «Дружба», що розташований у мальовничому куточку Олександрійщини і потопає в зелених насадженнях. Чудодійне, оздоровче повітря наповнене сосновим ароматом.

Є також заповідні об'єкти місцевого значення: заказник «Велика і мала скелі», комплексна пам'ятка природи «Кам'яна стінка», а також ботанічний заказник загальнодержавного значення «Лікарівський».

Онуфріївський район

Онуфріївка відома своїми парками. Онуфріївський дендропарк розташований на околиці районного центру Онуфріївки, є одним з чарівних куточків України. З територією дендропарку межує господарство Онуфріївського кінзаводу. За тридцять років свого існування це господарство виростило чимало скаунів-рекордистів. З цікавою історією та спортивними реліквіями кінзаводу можна ознайомитись у його власному музеї.

Онуфріївський дендропарк

Онуфріївський дендропарк – пам'ятка садово-паркової архітектури XIX століття. Заснування дендропарку пов'язується з родиною Толстих. Тут можна побачити болотистий кипарис, унікальні породи горіхів, липи, кленів, тюльпанове та залізне дерево і навіть дуже рідкісне у наших широтах гінкго. У старій частині парку є рідкісні породи дерев та чагарників, об'єднані в оригінальні пейзажні композиції з типовими представниками місцевої флори. Лісопарк або Новий парк приваблює різноманітністю рельєфу, первозданими лісовими масивами.

Одна його частина, суміжна із селом і розташована на лівому березі Сухого Омельничка, відлічує свій вік з 20-х років XIX століття. Це – Старий парк. А на південь від річки розташований так званий Новий парк, що посів далеко більшу площу за перший, і засаджено його на півстоліття пізніше. Загальна площа парку дорівнює 84 га, у т. ч. 22 га ставків.

У парку є сотні різних деревних і чагарникових порід. Неабиякої мальовничості надають парку різні види сосни, клена, берези та ясеня, висаджені вздовж паркового фасаду. Центральним композиційним вузлом усього парку є група ставків з величезними водними дзеркалами. Особливо приваблює своєю мальовничістю Нижній став із насипаним островом, обсадженим вербами. На Нижньому ставу спорудили два штучних двометрових водоспади, розміщені по краях насипної греблі, звідки Сухий Омельничок поспішає далі вузькими штучними річечками.

Проект реконструкції, благоустрою і озеленення парку виконано на основі вивчення парку-аналога «Веселі Боковеньки» – чудового зразка садово-паркового мистецтва XIX століття, що в Долинському районі. Як і «Веселі Боковеньки», Онуфріївський дендропарк зберігається як зразок ландшафтного парку своєрідної будови і вільного поєднання лісових та лугових просторів.

Петрівський район

Район розрахований на тих, хто надає перевагу сільському туризму. Поряд з районним історичним музеєм є майданчик, де зібрана сільсько-сподарська техніка, що працювала у селах району ще з 1935 року. У кожного раритету своя неповторна історія.

В селі Іскрівка розташований Свято-Хресто-Воздвиженська церква.

Пам'яткою індустріальної архітектури є «Іскрівське водосховище»: його дамба наче захована серед неймовірних краєвидів, і тільки шум води виказує її місцезнаходження.

У Петрівському районі є 5 заповідних об'єктів місцевого значення (заповідні ботанічні урочища «Питомник», «Новомогильне», «Ганнівське» та «Бабеньківське», орнітологічний заказник та ботанічний заказник загальнодержавного значення Власівська балка площею 1193,7 га.

Багато рослин, що ростуть на території району, занесені в Червону книгу України. Є багато лікарських видів. Але внаслідок нераціонального використання земель та інтенсивного рекреаційного навантаження кількість деяких видів рослин різко зменшується. Інтенсивного антропогенного впливу зазнають і мисливські угіддя району, що призводить до скорочення чисельності деяких тварин.

Погіршення екологічного стану внутрішніх водойм, низька ефективність заходів із штучного відтворення рибних запасів негативно впливають на якісний склад цих запасів, зменшують кількість риби.

Світловодський район

На території Світловодського району налічується 9 об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 292,3 га: «Цюпина балка», «Кінські острови», Острів «Обеліск», «Барвінкова і тюльпанова гори», «Острів Лисячий», «Пташиний базар», «Степовий горб», «Поселення сивораки» та «Придніпровські кургани».

Серед архітектурно-історичних пам'яток такі: братські могили, пам'ятні знаки та пам'ятники. Прекрасні місця для відпочинку є на світловодських берегах, де багато гаїв, плавнів, невеликих озер, які, як і море, приваблюють тисячі людей. Тут розміщуються бази відпочинку, дитячі табори, спортивні та туристські бази, профілакторії.

Транспортна система міста є достатньо розвиненою. Зовнішні зв'язки здійснюються автомобільним, залізничним та річковим транспортом. Територію міста перетинає залізнична лінія Олександрія – Полтава. Через Світловодськ проходять дві автодороги державного значення. У місті бере початок водогін «Дніпро – Кіровоград», який забезпечує водою, окрім Світловодська, ще й міста обласного підпорядкування: Олександрію, Знам'янку, Кіровоград.

Ульяновський район

Гості району мають можливість познайомитися із гідрологічною пам'яткою природи – «Кам'яна Криниця» та пам'яткою архітектури початку ХІХ ст. (1804 року) – Церква Святого Духа в селі Кам'яна Криниця та церквою Чудо Архистратига Михайла в селі Данилова Балка, початок ХІХ ст. побудованою з бутового каменю з місцевого гранітного кар'єру. Одним з пам'яток архітектури, який розташований у мальовничому місці р. Південний Буг є водяний млин, побудований у 1901 році. Місцевість біля водяного млина має рекреаційне значення – 3 острови в руслі ріки. Для любителів рибалок – 135 ставків, і нарешті, драйвери можуть помірятися силами на стрімких водах Південного Бугу .

Чорний ліс – перлина Кіровоградщини.

Чорний ліс – один з найстаріших лісових масивів України. З давніх-давен селились на його території люди, що підтверджено численними археологічними знахідками.

Почалися ці дослідження ще у ХVІІІ столітті, після закладки у 1754 році на правому березі Інгулу між гирлами його приток Грузької і Сугоклеї фортеці. Губернатор новоствореної Новоросійської губернії О. П. Мельгунов доручив групі археологів розкопати за тридцять кілометрів на північ від фортеці один із курганів, відомий в історії під назвою Литої могили. Це між селами Копані і Топило, неподалік від Кучерівських байраків. Отже, перші розкопки у Чорноліссі проводилися у 1763 році... Що відкрилося тоді археологам? Під товстим шаром чорнозему, у піску, з якого власне й була в основному насипана могила, розшукали кам'яну бабу з піщаника. У західній частині кургану на глибині близько двох метрів під кам'яними плитами відкрилося сховище дорогоцінностей, які тепер можна побачити в експозиції Ермітажу. Серед цих речей — майстерно сплетений золотий ланцюжок вагою 240 грамів, золоті діадеми і пластинки, срібні оздоби й золоті бляхи, шматки золота й срібла, сорок бронзових наконечників стріл, залізний меч у золотих піхвах, прикрашених різними зображеннями урартського і ассірійського стилю. Археологи віднесли розкопаний курган до VII — початку VI століття до нової ери. Це було поховання представника панівної скіфської верхівки, яке засвідчило про зв'язки тогочасного населення з країнами Середньої Азії [2, 40].

Експедиція О. І. Тереножкіна водночас провела розкопки в центрі Чорноліського масиву, поблизу залізничної лінії Чорноліська, де виявлено укріплення-городище кінця VIII — першої половини VII століття до н. е., охоплене трьома рядами валів і ровів. Між першою і другою лінією укріплень перед археологами постали численні насипи-зольники. Тут розшукали чимало уламків глиняного посуду та інших побутових речей. Саме це городище і дало назву археологічній культурі, відомій під назвою Чорноліської (X — початок VII століття н. е.), що в матеріальних

пам'ятках зафіксувала перехід доби бронзи до заліза. На території Кіровоградщини відкрито близько 20 поселень цієї культури, яка передувала скіфській культурі [2, 41].

Оспіваний у народних піснях і думах Чорний ліс був свідком багатьох історичних подій. У давнину цим лісом проходив «чорний шлях», по якому татари здійснювали напади на Україну. З цим лісом пов'язано чимало народних легенд. Він давав притулок українським, російським, молдавським селянам, які тікали сюди від жорстокої експлуатації, панського гноблення.

Ця територія входила до складу володінь Запорозької Січі. Тут у густих лісових нетрях у XVIII столітті формувалися загони гайдамаків-бунтарів проти шляхетсько-феодального гніту, яким Т. Г. Шевченко присвятив свою знамениту поему.

Чорний ліс — ліс-воїн. У роки громадянської та Другої світової війни в його хащах базувалися червоні загони під командуванням П. Ткаченка, І. Діброви, П. Несмашного та інших. Сьогодні на місцях колишніх партизанських стоянок Чорного лісу — у селах Водяному, Калинівці, Дмитрівці, Цибулевому, Підлісному та інших встановлено монументи й меморіальні дошки, які увічнюють пам'ять про героїчні подвиги народних месників.

Чорний ліс приваблював і приваблює до себе багатьох дослідників. Майже всі видатні вчені-лісівники проводили тут свої дослідження. Приїздили сюди ґрунтознавці, геологи, ботаніки, гідрологи, орнітологи, працівники єгерської охорони [2, 43]...

Чорний ліс вперше описав у 1858 році Арсеній Іващенко. У його описі знаходимо і характеристику насаджень, і огляд економічних умов масиву, і відомості про корисні копалини. А також навколишні села, їх населення, побут і добробут.

У 1861 році в селі Водяному було засновано Чорноліське лісництво. Роком пізніше були засновані Чутянське і Дмитрівське лісництва. Штучне лісорозведення в Чорному лісі ведеться з кінця сорокових років минулого століття. В 1848 році лісничий Бронич заклав у Чорноліській дачі посадку дуба, ясена і береста на площі, де раніше не було лісу. Ці культури збереглися до нинішнього часу. Чорний ліс складається в основному з грабових та дубових лісів, хоча тут успішно ростуть берези, верби, осоки, вільхові дерева. Клени розвелися в насадженнях природним способом.

Деякі ділянки лісу — суцільна буйна рослинність гігантських розмірів. Тільки динозаврів не вистачає, зате удосталь водяться дикі кабани, зайці, лисиці та інша живність. Крони дерев настільки близько розташовані одна до одної, що утворюють щільний шатер, який не пропускає сонячне світло.

У глибині Чорного лісу, неподалік від села Водяне, яке перебуває в підпорядкуванні міста Знам'янка, розташоване унікальне сфагнове болото «Чорний ліс». Воно покрито сфагнумом – особливим видом торф'яного моху, папороттю, лишайниками, хвощами, орхідеями, комахоїдними росичками, очеретом та іншою рослинністю. Є припущення, що колись тут було озеро, яке з часом перетворилося на болото.

У центральній частині болота «Чорний ліс» розташоване озеро Берестовате, або як його називають в народі Чорне, або Бездонне озеро. З 1975 року болото «Чорний ліс» та Чорне озеро, що примикає до нього, є гідрологічним пам'ятником природи. Це найзагадковіше та найтаємничіше озеро не тільки в Кіровоградській області, але й в усій Україні. Загадкове – більшою мірою тому, що воно й досі до кінця не вивчене.

Приблизна площа болота «Чорний ліс» разом з озером Берестоватим – близько 16 га (з яких заповідними вважаються лише два гектари). Визначити більш точні межі досить проблематично. Досі залишається загадкою і глибина озера. Всі спроби виміряти глибину Чорного озера не були успішними, оскільки через кілька шарів торфу, що скупчувався у водоймі протягом століть, озеро має не одне дно. Дістатися до «справжнього» дна ще нікому не вдавалося. Тому і вважають Чорне озеро бездонним. Купатися в ньому заборонено. Вода у водоймі залишається холодною цілий рік. У сильну спеку Чорне озеро трохи прогрівається на глибину до метра. Навіть у сильні морози Чорне озеро не замерзає. Єдиний вид риби, який здатний вижити в таких умовах, – земляний карась (різновид сріблястого карася). Цей унікальний вид риби живе тільки в Чорному озері. Нездоланні спроби населити озеро іншими видами риби були приречені на невдачу.

Одна з особливостей Чорного озера – плаваючі острови, так звані сплавини. Сплавина утворюється шляхом заростання поверхні води сфагнумом, очеретом, папороттю та деревами. У деяких місцях відстань між сплавинами та берегом озера сягає 10-15 метрів.

Чорний ліс із його дивинами, мальовничим болотом та бездонним Чорним озером приваблює всіх любителів дикої природи, грибників, ботаніків. Той, хто шукає тут цивілізації, він її не знайде. Єдина споруда на березі Чорного озера – старий, занедбаний будинок.

Джерела та література:

1. Ю. М. Матівос, В. О. Сандул «Туристські маршрути Кіровоградщини».
2. В. І. Левицький «Заповідні місця Кіровоградщини».
3. Кіровоградський інформаційний портал OBLASTЬ.KR.UA.

4. Туристичний паспорт Компаніївського району – <http://km.kradmin.gov.ua/Turizm/passport.pdf>
5. Туристичний паспорт Маловисківського району – <http://mv.kr-admin.gov.ua/2012-06-05-07-37-00/327-2012-04-10-11-40-12.pdf>
6. Кіровоградщина туристична – <http://tourism.kr-admin.gov.ua/>
7. Культура району – <http://gl.kr-admin.gov.ua/>
8. Туризм по Кіровоградській області – <http://ua-tour.net>

Відомості про автора: **Плотницька Ангела Олександрівна**, викладач вищої категорії Кіровоградського комерційного технікуму.

Щоб Україна вся біля серця була: музей краєзнавства у Кіровоградській льотній академії НАУ

Формування духовності суспільства неможливе без вивчення культурних явищ і традицій минулого. В Кіровоградській льотній академії НАУ створено музейну експозицію, в якій відображені культура та історія Кіровоградщини.

До складу експозиції входять розділи: «Історія символіки нашого краю», «Декоративно-ужиткове мистецтво Кіровоградщини», «Національна культура: від витоків до сьогодення», «Великий син великого народу: Єлисаветградський край на життєвому шляху Кобзаря», «Друга світова війна в історичній долі Кіровоградщини», «Авіатори Кіровоградщини – Герої Другої світової війни», «Постать козака Мамає в історії нашого краю». Продовженням цього напрямку роботи має стати створення музею під відкритим небом «Земля козака Мамає» на території села Високі Байраки.

На численних стендах експозиції подані пояснення до символіки Кіровограда і області, інформація про історію, традиції і сучасність Кіровоградщини; на мапі області представлена геральдика адміністративних районів.

Окрема частина матеріалів відображає історію Кіровоградщини в національних символах. Відкриттю експозиції передувала копітка робота зі збирання інформації. Наслідком її стала унікальна колекція предметів народного мистецтва, авторами яких є майстри нашого краю.

Ця невелика, але надзвичайно змістовна та емоційно багата експозиція побудована з творів митців Кіровоградщини: вправних різьбярів, художників народного розпису, керамістів, майстринь художнього текстилю, вишивальниць та ін. Також представлено десятки робіт, звернених до теми періоду козацтва в нашому краї, в яких проглядає справжній дух народу, глибинний дух українства. Твори лаконічні, завжди щирі й просто красиві.

Народне мистецтво формує національну свідомість, сприяє виробленню позитивного іміджу і власне гордості за свою історію, культуру. Саме таку патріотичну місію стосовно відродження народного мистецтва, плекання його споконвічних традицій, взяв на себе музейний комплекс історичного краєзнавства КЛА НАУ.

Основними напрямками діяльності музею краєзнавства є просвітницька та виховна робота. Тут проводяться різноманітні тематичні заняття. Ці традиційні форми доповнюються науково-практичними конференціями і семінарами, презентаціями нових творів майстрів-земляків, зустрічами з представниками художнього цеху, влаштуванням виставок.

Розроблено заходи у формі науково-пізнавального семінару з практичними елементами, що має три варіативні частини, які курсанти мають обрати на власний смак.

До першої частини входить екскурсія «Народне декоративне мистецтво нашого краю», під час якої учасників чекає захоплююча подорож у різні куточки нашої області, знайомство майже з усіма видами декоративно-ужиткового мистецтва: вишивкою, ткацтвом, килимарством, писанкарством, витинанням, соломоплетінням, дереворізьбленням, керамікою, художніми розписами, текстильною аплікацією, тістопластикою та ін.

Друга частина являє собою творчу форму: створення оригінальних виробів власними руками, знайомство (за допомогою інтерактивних засобів) з фольклорними дійствами, обрядами та участь у їх постановці, українською етнічною музикою тощо.

Третя частина пропонує майстер-класи: клаптикове шитво, ліплення з солоного тіста, гончарство (дрібна пластика), лялька-мотанка (кукурудза, сіно, тканина, нитки), журавлик-мотанка; вироби з ликової щітки; витинанки; плетення (солома, рогоза, лоза), валяння з вовни; писанкарство; розпис на склі.

Такі заходи покликані стати запорукою виховання свідомого громадянина незалежної України. Вони спрямовані на задоволення інформаційних потреб курсантської молоді, сприяють всебічному розвитку та духовному збагаченню особистості.

Матеріали музею відкривають курсантам незвіданий світ знань про багатющі традиції національної історії та культури, світ захоплень, натхнення, творчості, краси і гармонії.

Музейні експозиції створюють курсантам умови для розвитку творчих здібностей, естетичних смаків, знайомлять з цілим сузір'ям імен історичних діячів і талановитих митців Кіровоградщини.

Усвідомлюючи високу місію книги, як надійного джерела інформації і знань, на базі музею зібрано фонд з наукової, навчальної, художньої і довідкової літератури мистецького та історико-краєзнавчого спрямування. Здійснюється видання авторської навчально-методичної літератури.

З 2014 року в КЛА НАУ діє волонтерська Студія історичної реконструкції, національного ландшафтного дизайну і туризму.

З лютого 2015 року почав роботу Клуб українсько-норвезького партнерства. З цією метою введено в експлуатацію спеціалізовану аудиторію,

що обладнана експозицією з тематичних стендів, експонатів та інших наочностей.

Нині триває створення експозиції «Україна більша за життя: Кіровоградці – учасники антитерористичної операції».

Завданням проекту є:

- виховання в курсантів КЛА НАУ почуття гордості за Українську державу, формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідної землі, держави, родини, народу, визнання духовної єдності населення всіх регіонів України, відданості та вірності українському народові, готовності до захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності;

- активізація пошуково-дослідницької краєзнавчої діяльності курсантської молоді як пріоритетної форми підвищення ефективності героїко-патріотичного виховання засобами позааудиторної роботи.

Основні форми впровадження проекту: конференції, інтелектуальні ігрові програми, вікторини, конкурси-захисти дослідницьких рефератів, квести юних екскурсоводів-музеезнавців, огляди музеїв, виставки, екскурсії до Державного архіву Кіровоградської області, краєзнавчо-мистецькі акції, тематичні флешмоби.

У стінах КЛА НАУ курсанти не тільки здобувають високий професіоналізм. Тут зростає гордість за свою причетність до відродження величї рідної України.

Ми прагнемо створити такий навчальний заклад, який сприятиме повноцінному розвитку молодї людини, її самореалізації, а відтак, формуванню особистості принципово нового типу: творчої, самостійної, гуманної, яка цінує себе і поважає інших – Вільної Людини, Вільної Держави. Це досягається за рахунок реалізації конкретних завдань: створення особливого духовного середовища, емоційного поля, на якому колосяться Любов, Патріотизм, Порядність, Повага.

Сьогодні музей краєзнавства упевнено крокує до мети – стати серцем і душею, мистецьким центром академії та джерелом духовного збагачення, патріотичного і морального виховання курсантів.

Музей у навчальному закладі – це скарбниця пам'яті духовної та матеріальної культури. Музей дає можливість навчати та виховувати, пропагувати знання з історії та культури, розвивати художні та естетичні смаки, виховувати любов до рідного краю.

Відомості про автора: **Романько Ірина Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Кіровоградської льотної академії НАУ.

Дослідження родоводу як засіб вивчення історії краю

За роки незалежності України відбулися суттєві, можна навіть сказати, кардинальні зміни у ставленні громадян нашої держави до збагачення знаннями з історії свого краю та свого минулого. Генеалогічні дослідження набувають все більшої популярності, люди намагаються дізнатись про своє коріння, і ці процеси є разючою протигагою стосовно тих часів, коли поглиблений інтерес до історії свого роду міг викликати негативну реакцію з боку органів державної влади, адже виявлення спорідненості з певними етнічними чи соціальними групами могло ними трактуватися мало не як ознака несприйняття існуючого соціально-політичного ладу. До того ж, атмосфера «обложеної фортеці», яка панувала у СРСР та тогочасній Україні як його складовій, створювала умови для нагнітання надмірної секретності та утаємниченості щодо величезного масиву архівних документів, які зберігалися у відповідних установах.

Слава Богу, часи суворих таємниць під грифом «секретно» залишилися у минулому. Практично кожен громадянин України має можливість дослідити свій родовід, надсилаючи запит до державного архіву відповідної області, або ж здійснюючи пошукову роботу у читальному залі архіву власними силами. Для цього потрібно передусім знати назву села чи містечка, у якому проживали предки пошуковця, та володіти інформацією щодо існування церкви у цьому населеному пункті. У випадку відсутності церкви пошук можна вибудовувати, якщо відомо, до якого церковного приходу належав населений пункт.

Проте відсутність сталих традицій генеалогічних пошуків часто призводить до того, що, по-перше, пошуковці, які вибудовують свій родовід, приділяють мало уваги побічній інформації, яка може не лише стати важливим доповненням до основної мети, а й сприяти хронологічному поглибленню пошуку, тобто можливості заглянути у минуле своїх пращурів якомога далі. По-друге, інформація, яку знаходять пошуковці, часто залишається поза увагою істориків – краєзнавців, у той час як вона, на наш погляд, може розширити базу знань з історії краю та сприяти вирішенню тих наукових завдань, які ставлять перед собою краєзнавці.

Мета цієї статті – висвітлити чинники, які можуть сприяти розширенню знань з історії краю при побудові окремими пошуковцями власного генеалогічного дерева.

Слід зазначити, що дослідники, які вивчали історію Кіровоградщини XVIII та XIX ст., приділяли увагу таким питанням, як напрямки, з яких ішло заселення краю, етнічні процеси, майнове розшарування (роботи історика Н. Полонської-Василенко, місцевих краєзнавців В. Білошапки, О. Голованової, К. Шляхового, С. Шевченка, С. Піддубного, О. Чорного, П. Кизименка). Цікаву та змістовну інформацію щодо соціальної структури населення краю, етнічного складу населення окремих сіл зібрав дослідник В. Пивовар. А проте ці питання ще значною мірою залишаються невисвітленими. Особливо це стосується процесів, які протікали у XVIII ст.

Яким же чином складання родоводу може допомогти у розширенні знань з історії краю? Автор статті спробував вирішити це завдання на прикладі складання власного генеалогічного дерева за лінією Баркових. Дослідивши сповідальні розписи церкви Святої Трійці с. Семикосівка, до парафії якої належало село Григорівка (на сьогодні с. Живанівка Компаніївського району), автору вдалось виявити, що Баркови, а також споріднені з ними сім'ї, проживали у цьому селі з 30-40-х рр. XIX ст. [1, 2, 3, 4, 5]. Дані щодо народження дітей та соціального стану сім'ї Баркових у 20-ті роки XX ст. зафіксовані у метричних книгах РАГСу Компаніївської сільради [6].

Дослідження вищезазначеного масиву даних, на нашу думку, дає підстави визначити такі складові, що сприяють розширенню знань з історії краю:

1. Топонімічний чинник. За сучасною картографічною базою [7, с. 105] село має назву Живанівка, цю ж назву фіксують і метричні книги РАГСу 1926 р. [6]. У той же час за дореволюційними даними село має назву Григорівка [1]. Картографічний аналіз показує, що у Кіровоградській області існує ще одне село з подібною назвою. Це – с. Жеванівка Новоархангельського району [7, с. 105]. Досить незвична для топоніміки краю назва могла з'явитися як наслідок існування на території краю у XVIII ст. військового поселення Нової Сербії. Цікаво, що прізвище Живанович – досить-таки розповсюджене у сучасній Сербії. Щодо власне Нової Сербії, то серед списку офіцерів Чорного гусарського полку [8] бачимо капітана Михайла Живановича. Відтак цілком вірогідно, що Жеванівка, розташована у Новоархангельському районі, отримала свою назву завдяки заснуванню чи набуттю у власність сербським офіцером, який осів у нашому краї внаслідок масштабних міграційних процесів XVIII ст., пов'язаних з військовою колонізацією краю вихідцями з Балкан. Тим більше, що розташована вона поряд із селами

Кальниболота та Надлак, які були засновані саме сербськими переселенцями [9]. Відносно невелика відстань (близько 50 км) відділяє с. Жеванівку від м. Новомиргород, який під назвою Новий Миргород у часи існування Нової Сербії був резиденцією голови цієї колонії полковника Івана Хорвата [10, с. 93].

Щодо с. Григорівки (Живанівка) сучасного Компаніївського району, то подвійна назва (вона іноді фігурує у метричних книгах у 90-ті рр. XIX ст.) може вказувати на процеси зміни власників села чи земель, розташованих поряд з ним, а головне – на той факт, що вихідці з середовища сербських та інших балканських офіцерів певною мірою зберегли панівне становище у соціальній структурі населення краю.

2. Етнічна складова. Серед пошуковців, які займаються складанням власного родоводу, побутує думка щодо неможливості встановлення етнічної приналежності своїх пращурів, які жили у часи, які передували встановленню Радянської влади, – через те, що у Російській імперії головними чинниками соціального розшарування населення, а відтак – і фіксації населення у відповідних документах – були становий та конфесійний. Навіть під час першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. визначалася не національність, а рідна мова населення, що ускладнює визначення етнічного складу населення підросійської України [11, с. 4]. А проте, оскільки етнічну приналежність чітко фіксують книги РАГСів уже з середини 20-х рр., можна, реконструювавши інформацію стосовно тривалої осіlosti носіїв ряду прізвищ у певному населеному пункті (у випадку Баркових та споріднених з ними сімей – з 30-40 рр. XIX ст. до 20–30-х рр. XX ст. і пізніше), зробити висновок щодо сталого етнічного характеру чималої частини населення того чи іншого села протягом тривалого часу. У цьому випадку таким чином проявились елементи українського етнічного характеру села Живанівки (Григорівки).

3. Напрямки заселення краю. Аналіз сповідальних розписів с. Григорівки показав, що власницею села у 1834–1840-х рр. була поручиця Єлизавета Григорівна Голіцина [1]. З даних про шлюбні обшуки автор статті отримав відомості, що у 30–80-ті рр. XIX ст. сім'я Баркових поріднилася, зокрема, з сім'ями Тернових та Вертелецьких. Документи свідчать, що Тернові є вихідцями з с. Лозоватка [1, арк. 104]. Щодо Вертелецьких, то шлюбний обшук 1840 р. [12] засвідчує, що Артем Григорій Вертелецький, який одружився з селянкою с. Григорівка Катериною Сидорівною Цибурко, є вихідцем із с. Топильна.

Далі звертаємось до картографічного аналізу. За його допомогою нами встановлено, що в Україні існує чи не єдине село з подібною назвою. Це – с. Топильна, яке у XIX ст. належало до Звенигородського

повіту Київської губернії [13]. Що ж відомо про ці села з історичних джерел?

У праці Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» знаходимо такі відомості: «Лозоватка, село в 4-х верстах от села Княжей... Принадлежит по смерти княгини Елисаветы Григорьевны Голицыной ее дочерям...

Топильна, село при ручье Топилянке, впадающем через речку Ольшанку в Днепр... Церковь во имя Иоанна Предтечи... построена на место прежней деревянной в 1844 году нынешним помещиком Иоанном Фундуклеем...

Княжа, село в 5-ти верстах от Козацкого... Окрестности села лесисты со многими хуторами и пасеками во владении крестьян по документам еще князя Любомирского, а многие хутора от крестьян отобраны при князе Голицыне...

Козацкое, село в 12-ти верстах от города Звенигородки к востоку... Резиденция и главное управление именными тайного советника Ивана Ивановича Фундуклея, к которым в Звенигородском уезде причисляются, кроме села Козацкого, большие села: Княжа и Топильня... Имение приобретено в 1829 году покупкою настоящим владельцем от князя Григория Александровича Голицына» [14, с. 406–408].

Отже, прізвища дворян – власників цих сіл – Фундуклій та Голіцин/Голіцина. Крім того, відомості, які зібрав дослідник історії с. Топильна І. П. Барський, свідчать, що прізвище Вертелецький було і залишається досить поширеним серед жителів села [15]. У той же час за даними ДАКО на початку 40-х рр. у с. Григорівка (Живанівка) локалізуються троє селян, що носили прізвище Вертелецький – вже зазначений Артем Григорійов, Гордій Григорійов [4, арк. 345, 348], а також Максим Григорійов [3, арк. 14]. На нашу думку, все це є яскравим свідченням селянського переселення, вільного чи примусового, на південні землі, причому у цьому випадку є підстави точного визначення напрямку переселення – із с. Топильна (Черкащина) до с. Григорівка (Живанівка) – сучасна Кіровоградщина.

4. Персоніфікаційний чинник. Під ним маємо на увазі відомості про видатних людей краю та України. Так, за вищезазначеною інформацією бачимо, що історія с. Григорівка (Живанівка) побічним чином може бути пов'язана як із сербською колонізацією краю, так і з діяльністю Івана Івановича Фундуклія. Крім того, з архівних матеріалів маємо свідчення, що у 1835 р. управителем слободи Григорівка був Лука Іванович Кропивницький – батько корифея українського театру Марка Кропивницького [4, арк. 65].

Висновки. Таким чином, під час побудови власного генеалогічного дерева можна здобути інформацію, яка сприяє поглибленню знань з

історії краю. Ця інформація сприяє також розширенню науково-інформаційної бази у кількох вимірах: топонімічному, етнографічному, історично-географічному (міграційні процеси), персоніфікаційному. Це може змістовно доповнити теоретичну базу з історії краю та запропонувати важливі напрямки для подальших історичних пошуків.

Джерела та література

1. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО), Ф. 189, оп. 1, спр. 1, арк. 34, 104.
2. ДАКО, Ф. 189, оп. 1, спр. 4, арк. 68, 71.
3. ДАКО, Ф. 189, оп. 1, спр. 5, арк. 13–16.
4. ДАКО, Ф. 189, оп. 1, спр. 14, арк. 41, 42, 69, 71, 345, 348, 409.
5. ДАКО, Ф. 189, оп. 1, спр. 39, арк. 49.
6. ДАКО, Ф. Р-7915, оп. 1, спр. 758, арк. 153.
7. Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 2012 року. / Керівник проекту Ковальчук М. М., упорядники: Скворцов Д. В., Тимофієва Н. Г. – Кіровоград: «КОД», 2013. – 232 с.
8. Средневековые исторические источники Востока и Запада. 1767, март. – Наказ штаб-и обер-офицеров Черного гусарского полка депутату секунд-майору Г. В. Булацелю. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVIII/17601780/Nakazy_deputat_Novoross_gub/1-20/
9. Шляховий К. В. Новосербські топоніми Кіровоградщини [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/serbtopo.html>
10. Кирпиченок А. И. Сербские поселения на Украине в середине XVIII века. – Спб.: Нестор, 2007. – 222 с.
11. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.
12. ДАКО, Ф. 189, оп. 1, спр. 11, арк. 24.
13. Карты: Киевская губерния [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.runivers.ru/maps/podratlas/27/>
14. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Киев: В типографии Киево-Печерской Лавры. – 1864. – 763 с.
15. Антропонімікон села Топильна [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://topilna.ucoz.ua/forum/5-164-4>

Відомості про автора: *Гейко Сергій Володимирович*, методист історично-краєзнавчого відділу Кіровоградського обласного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді; аналітик Центру соціологічних досліджень «Фактор»

Частина VI
ХРОНІКА

Дещо з хроніки подій краєзнавчого життя краю

Традиції кіровоградського краєзнавства ведуть свої початки від ентузіастів-краєзнавців другої половини XIX ст. Яскравим прикладом самовідданої діяльності на краєзнавчій ниві є доля нашого земляка єлисаветградця Володимира Ястребова, який суміщував викладання у Єлисаветградському реальному училищі з етнографічними та археологічними дослідженнями. Проте і після встановлення радянської влади ентузіасти краєзнавчої справи не припинили свою діяльність. Так, згідно з даними кіровоградського дослідника І.Д. Петренка, 5 травня 1927 р. відбулася нарада фундаторів краєзнавчого товариства, у якій взяли участь 11 осіб: Волошинов, Будах, Кучма, Лупенко, Вайсенберг, Войцехівський, Розен, Бурлюк, Карабанович, Данилевський, Молоков-Журський. Метою засідання було обговорення статуту товариства, надісланого Академією наук. Було ухвалено: «Статут прийняти без змін, встановивши щомісячний внесок для членів товариства в розмірі 20 коп.» Головою зборів був Кучма, протокол писав Войцехівський».

23 вересня 1927 року товариство краєзнавців отримало реєстраційне посвідчення № 57. У цей же день відбулися перші загальні збори Зінов'євського краєзнавчого товариства. Було зареєстровано 8 осіб фундаторів та 45 рядових членів. Головою перших загальних зборів було обрано Волошинова Г. І. (старший окружний інспектор освіти), секретарем - Войцехівського А. Д. (заступник завідувача Зінов'євського природо-історичного музею). Після доповіді Д. П. Кучми (голова окружного методичного комітету) учасники зборів проголосували за організацію Зінов'євського округового краєзнавчого наукового товариства. Правління було обрано у складі 9 осіб: Волошинов, Кучма, Мишаков, Дунін-Марцинкевич, Карабанович, Магак'ян, Вайсенберг, Войцехівський, Славов. Горбач та Озерний, що набрали меншу кількість голосів, були обрані кандидатами у правління. Семенов, Ковалевський, Бурмака були обрані членами ревізійної комісії товариства.

Незабаром, у 1930-х рр. – часи репресій та партійних чисток, лави місцевих краєзнавців були добре проріджені.

Було кинуте клич створювати нове, правильне, наукове краєзнавство, тобто таке, яке б повністю вкладалося у генеральну лінію

партії. Творчі пошуки змінилися виконанням партійного замовлення з написання стандартних статей до чергових радянських річниць та ушляхення персонажів, канонізованих радянським режимом.

З 1967 р. широке коло дослідників історії, культури й природи краю об'єдналося у організовану спільноту, яка згодом оформилася як обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Та творчу енергію зупинити не можна.

Тільки но у 1990-х рр. краєзнавці відчували свободу, вона знову дала їм наснаги на творчість. Важливу роль відіграло відкриття архівів для ширшого кола дослідників. Тож і кіровоградські краєзнавці сповна скористалися можливостями, що перед ними відкрилися.

Тут наведена лише коротка хроніка діяльності краєзнавців нашої області, яка, втім, дає уявлення про напрямки та масштаби творчої діяльності.

13 грудня 1989 р. відбулася обласна установча конференція обласної спілки краєзнавців.

Кіровоградщина стала першою областю в Україні, де установча конференція відбулася до установчого Всеукраїнського з'їзду. На конференції було обрано керівні органи та утворено обласну краєзнавчу спілку. До складу ради обласної організації увійшло 29 осіб. Президію було обрано у складі кореспондента газети «Кіровоградська правда» Юрія Матівоса (голова), директора обласного Державного архіву Сергія Шевченка (заступник голови), директора обласної станції юних туристів Ольги Присяжної, доцента КДПІ Нінель Бокій, директора обласного партійного архіву Володимира Калініченка, доцента КДПІ Григорія Клочека. На конференції була обрана делегація на Всеукраїнський установчий з'їзд. На з'їзді Юрія Матівоса було обрано членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

17 грудня 1993 р. XV сесія обласної ради народних депутатів I (XXI) скликання ухвалила рішення «Про заснування обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова» і затвердила положення про неї. Кіровоградська область стала першою і досі єдиною, де існує подібна премія.

12-13 вересня 2002 р. у місті відбулася обласна науково-практична історико-краєзнавча конференція присвячена 250-річчю масового залюднення краю. Організатори конференції: Кіровоградський обласний інститут післядипломної освіти, Обласна організація Всеукраїнського товариства «Просвіта», обласне історико-культурологічне товариство «Ойкумена». Головними завданнями конференції вважалися: дослідження маловідомих сторінок історії краю, систематизація та узагальнення краєзнавчих досліджень, привернення уваги державних, громадських організацій та широкого загалу, до проблем вичення та збереження

пам'яток історії та культури, популяризації краєзнавчих досліджень, підготовку до 250-річного ювілею, залучення молоді до краєзнавчо-дослідницької діяльності, популяризації знань про період заселення краю.

22-23 вересня 2005 р. в обласному інституті післядипломної освіти ім. Василя Сухомлинського відбулася обласна науково-краєзнавча конференція «Актуальні аспекти дослідження краю (1920-1945 рр.) та використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі». У конференції взяли участь педагоги-краєзнавці, науковці, викладачі, аспіранти, студенти, педагоги-аматори, представники державних, громадських організацій, архіву, обласної універсальної бібліотеки ім. Д. Чижевського, музеїв та громадськості області.

20 листопада 2006 р. управління культури та туризму обласної державної адміністрації, обласний краєзнавчий музей, обласна спілка краєзнавців провели науково-практичну конференцію «Національні культури у процесі формування української нації». У конференції взяли участь провідні краєзнавці, що займалися проблемами соціокультурних відносин на Кіровоградщині.

З 2008 р. в області започатковані Куценківські читання на спомин про видатного краєзнавця Кіровоградщини Л. В. Куценка. 15 лютого 2008 р. у міському літературно-меморіальному музеї І. К. Карпенка-Карого відбулися I обласні краєзнавчі Куценківські читання, які були присвячені життєвому і творчому шляху кіровоградців: письменників Євгена Маланюка, Миколи Смоленчука, Віктора Близнеця, Наталії Зеленської, Володимира Козлова-Качана, Івана Хоменка, Костя Оверченка, Леоніда Куценка, композитора Кароля Шимановського, краєзнавця Дмитра Фартушника. У рамках заходу була представлена нова музейна виставка «А найбільш я любив Україну...», присвячена Л. В. Куценку.

7 листопада 2008 р. відбулася обласна краєзнавча наукова конференція, присвячена 75-м роковинам Голодомору 1932-1933 років «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні у документах ГПУ-НКВС».

26 листопада 2008 р. у Кіровоградському державному педагогічному університеті імені В. Винниченка відбулася обласна науково-практична конференція «Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Кіровоградщині».

18 грудня 2008 р. у відділі краєзнавства обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського відбулась обласна конференція «До 20-річчя організаційного згуртування краєзнавців області та 70-річчя утворення Кіровоградської області». У заході взяли участь кіровоградські краєзнавці, представники наукової, освітньої громадськості. У рамках конференції відзначено заслуги в галузі краєзнавства відомих дослідників краю, зокрема, було вручено диплом лауреата державної премії ім. Д. Яворницького В'ячеславу Євгеновичу Шкодї – за вагомий внесок у

популяризацію та дослідження рідного краю. Відділ краєзнавства підготував книжкову виставку «Заповідники нашої духовності», на якій представлено вагомий творчий доробок краєзнавців за попередні роки.

У 2009 р. на II обласних краєзнавчих Куценківських читаннях розглядалася проблема «Краєзнавчо-культурницька діяльність на Кіровоградщині у ХХ ст. (до 70-річчя утворення Кіровоградської області)». На читаннях розглядалися питання дослідження історико-культурної та природної спадщини Кіровоградщини ХХ ст., життєвий та творчий шлях наших земляків-дослідників краю, пошуково-дослідницька діяльність музеїв, бібліотек, громадських організацій, науковців, педагогів, розвиток різних напрямків місцевого краєзнавства, сучасні форми і методи залучення учнівської та студентської молоді до проблем дослідження й збереження історико-культурної спадщини регіону.

Крім того, протягом року на Кіровоградському обласному телебаченні:

- було започатковано телевізійний проект «Визначні постаті Степової Еллади» – короткі розповіді про вихідців з краю від XVIII до сьогодення (понад 500 імен у всеукраїнському і світовому контексті), форма подачі – рекламні блоки між телепередачами;

- у щотижневій авторській програмі Валентини Лісняк «Дар Божий» діяли сторінки-рубрики «Відлуння історії» та «Пам'ятні дати» за участю Почесного краєзнавця Кіровоградщини, лауреата обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова Станіслава Янчукова;

- була представлена щотижнева авторська передача Сергія Бабенка «Пам'ять», присвячена сторінкам історії території нинішньої Кіровоградщини;

- краєзнавці є учасниками тематичних телепередач циклу «Озирнись» та «Повернення до святинь», присвячених проблемам духовності, історичної пам'яті та збереження історико-культурного середовища на Кіровоградщини.

Провідні краєзнавці систематично виступали на обласному радіо.

Питання краєзнавства широко висвітлюються на сторінках обласної періодики відомими в області краєзнавцями й пам'яткоохоронцями — заслуженими журналістами України Б. Куманським у обласній газеті «Народне слово», Ю. Матівосом у газетах «Кіровоградської правди» та «Вечірній газеті», а також Л. Френчко в обласній газеті «Ведомости +». Краєзнавчі рубрики діють у всіх 21 районних газетах Кіровоградщини.

Протягом року краєзнавці області підготували понад 20 окремих видань. Так, 21 січня в рамках заходів з відзначення 70-річчя від дня заснування Кіровоградської області у приміщенні ОДА було презентовано альбом В. Кривенка та К. Шляхового «Символіка Кіровоградщини».

Науковий консультантом видання виступив кандидат історичних наук, доцент КДПІ С. Шевченко. Книга, багата на ілюстрації, уповні висвітлює тему розвитку місцевої символіки на теренах сучасної Кіровоградщини.

Також провідні науковці міста презентували 2009 року фундаментальне ювілейне видання «Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність», що було підготовлене до 70-річчя утворення області. Це унікальне видання (колективна праця краєзнавців області) висвітлює історію і сучасність нашого краю, розповідає про минуле нинішньої Кіровоградщини, її видатних людей, знайомить із етапами розвитку економіки, сільського господарства області, науковими і культурними досягненнями. Книга ілюстрована унікальними фотографіями і репродукціями творів місцевих художників та майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.

У приміщенні відділу мистецтв обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського відбулася презентація книжки Володимира Боська «Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік: Люди. Події. Факти».

21 травня 2009 р. у обласній універсальній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Бібліотека ХХІ століття: історія, трансформація, подолання стереотипів». На конференції презентовано перше унікальне видання «Бібліотека – свідок і творець історії краю», яке розкриває історію Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського.

У рамках відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні у приміщенні обласного художнього музею відбулася презентація книжки Івана Петренка «Відібране життя: розкуркулення на Кіровоградщині». Також відбулися презентації видань «Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Вип. II», «Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Вип. III», книги «Долі поляків на Кіровоградщині», у якій висвітлюються теми, пов'язані з життям і творчістю композитора Кароля Шимановського, його родини та інших видатних поляків, діяльністю польських товариств, заснуванням католицької школи і навчанням польській мові, репресіям та утискам поляків за часів комуністичного режиму.

У лютому 2010 р. відбулися III обласні краєзнавчі Куценківські читання, присвячені 155-річчю від дня народження Володимира Ястребова. На конференції були розглянуті проблеми дослідження історико-культурної та природної спадщини краю другої половини ХІХ-початку ХХ ст., життя і діяльність В. Ястребова та інших викладачів навчальних закладів Єлисаветграда та нашого краю, життя та діяльності видатних випускників навчальних закладів, їхній внесок у розвиток культури і освіти, історії заснування музеїв, історії колекціонування, обговорювалися краєзнавчі знахідки наших земляків-дослідників краю,

пошуково-дослідницька діяльність музеїв, бібліотек, громадських організацій, науковців, педагогів, краєзнавча премія імені Володимира Ястребова.

23 грудня 2010 р. у приміщенні Державного архіву Кіровоградської області відбулася спільна з Кіровоградським національним технічним університетом краєзнавча науково-практична конференція, присвячена 85-річчю Держархіву області. Зі своїми науковими доробками за документами Держархіву області в конференції взяли участь працівники архіву, викладачі та студенти Кіровоградського національного технічного університету, співробітники обласної наукової універсальної бібліотеки імені Дмитра Чижевського, обласного краєзнавчого та художнього музеїв, обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

15 лютого 2011 р. у м. Кіровограді з нагоди 50-річчя знахідки Глодоського скарбу відбулись IV обласні краєзнавчі Куценківські читання, на яких розглядались проблеми археології та давньої історії краю. Метою читань було залучення науковців, педагогів, співробітників музеїв, студентів та учнівської молоді до вивчення, дослідження і збереження історико-культурної спадщини давньої історії краю. На конференції були обговорені історія археологічних досліджень краю, стан дослідження та збереження пам'яток археології та давньої історії, сучасні археологічні дослідження та розвідки краєзнавців, археологічні зібрання у музейних колекціях та у місцевій символіці, шляхи популяризації давньої історії та археології та використання потенціалу у туристичній діяльності, залучення учнівської та студентської молоді до проблем дослідження й збереження історико-культурної спадщини.

Провідні археологи області виступили з доповідями «Про діяльність Кіровоградської охоронної археологічної експедиції» (М. Тупчієнко), «Про створення археологічної карти Кіровоградщини» (О. Чорний), «Пам'ятки археології національного значення на території краю» (В. Собчук), «Археологічні пам'ятки в колекції обласного краєзнавчого музею» (П. Рибалко), «Про підготовку навчальної програми курсу за вибором «Археологія та давня історія краю» (Л. Гайда), «Археологічні дослідження Пантелеймона Куліша на Олександрівщині» (В. Білошапка). Цікавими стали повідомлення краєзнавців та педагогів – С. Головка (Ульяновський район), Н. Бібік (м. Бобринець), І. Порхун (м. Новоукраїнка), С. Колісніченка (м. Помічна) та А. Бутка (м. Світловодськ).

Учасники читань обговорили питання підготовки та відзначення 250-річчя від початку розкопок відомого Мельгуновського кургану (1763), що стало початком археологічних досліджень на території України.

22 червня 2011 р. у Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка відкрився перший в області музей археології. Експозиція музею складається з археологічних знахідок

з усієї території України. Більша частина експонатів була знайдена студентами історичного факультету університету під час розкопок, що почалися на Кіровоградщині під керівництвом Н. М. Бокій – археолога, краєзнавця, дослідника старожитностей Кіровоградщини.

У лютому 2012 р. відбулися V обласні Куценківські читання. Вони були присвячені 130-річчю українського театру корифеїв. Тематику доповідей стали життєписи видатних митців нашого краю, історія українського театру корифеїв, їхні зв'язки з рідним краєм, сучасні літературні та театральні процеси на Кіровоградщині, увічнення пам'яті корифеїв на терені краю, перспективи розвитку літературного краєзнавства, пошуково-дослідницька діяльність музеїв, бібліотек, архівів, навчальних закладів, громадських організацій в галузі літературного краєзнавства та театрознавства.

18-19 квітня 2012 р. відбулися I студії з пам'яткознавства Кіровоградщини, приурочені до Міжнародного дня пам'яток історії та культури. Учасникам була запропонована до розгляду науково-методична проблема: «Інтеграція потенціалу українського пам'яткознавства в освітній простір краю». Головною метою проведення студій була популяризація пам'яток національного та місцевого значення та використання їх потенціалу у системі діяльності навчальних закладів, створення умов для розвитку пам'яткознавчих досліджень, активізація співпраці педагогів, науковців, працівників музеїв, широких кіл громадськості, розвиток міжгалузевих зв'язків. Студії працювали за такою тематикою: місцеві пам'ятки археології, архітектури та містобудування як історичні джерела; місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних земляків-пам'яткознавців; сучасні регіональні пам'яткоохоронні проекти; статус місцевих пам'яток, проблеми підходів до оцінки їх історичної значимості; проблеми популяризації пам'яток у засобах масової інформації; методика використання пам'яток у системі діяльності навчальних закладів.

У рамках заходу працювали:

18 квітня 2012 р. – студія пам'яток археології, що проходили у археологічному музеї імені Нінелі Бокій при Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, на яких було презентовано видання «З глибини віків. Збірка нарисів та статей з археології Кіровоградщини. – Випуск I».

19 квітня 2012 р. – студія пам'яток архітектури (у відділі мистецтв Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського), на якій обговорювалась концепція та зміст навчального посібника «Пам'ятки архітектури рідного краю».

6-7 червня 2012 р. у області розпочала роботу щорічна Науково-

краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України, присвячена тематиці «Сторінки історії Кіровоградщини: від минулого до сьогодення». Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи традицію щорічних науково-краєзнавчих експедицій, спільно з Кіровоградською обласною організацією НСКУ, яку очолює відомий дослідник краю О. О. Бабенко, здійснила наукову розвідку на Кіровоградщину. Метою подорожі було ознайомлення з історико-культурною спадщиною краю, з'ясування стану збереження пам'яток, зустрічі з науковцями, музейниками, краєзнавцями щодо розвитку краєзнавчого руху на Кіровоградщині.

Учасниками експедиції стали Маньковська Р. В. – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ; Гончаров О. П. – голова правління Київської міської організації НСКУ, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; Савченко Г. П. – голова правління Київської обласної організації НСКУ, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; Блануца А. В. – член НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, Псковська Л. В. – відповідальний секретар Чернігівської обласної організації НСКУ, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

6 червня 2012 р. на Міжнародній науковій конференції, що була приурочена 650-річчю битви на Синіх Водах, проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка І. А. Козир представила краєзнавцям Археологічний музей університету, в якому зберігаються знахідки багаторічних археологічних експедицій викладачів та студентів закладу. Музейні колекції свідчать про створену потужну археологічну школу на Кіровоградщині, центром якої виступає університет. Також учасники експедиції відвідали відомий культурно-мистецький осередок області «Хутір Надія».

7 червня 2012 р. за програмою експедиції учасники відвідали Новоархангельськ, зустрілись з краєзнавцями області, обговорили питання охорони культурної спадщини, концептуальні засади реекспозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, перспективи туристичних рекреаційних зон області, оглянули місцевий краєзнавчий музей, створений колишнім вчителем математики Ю. Б. Садовенко.

Учасники експедиції здійснили виїзд в с. Торговиця на археологічні розкопи біля р. Синюхи. Розповідь керівника археологічної експедиції І. А. Козир та коментарі фахівців, зокрема члена-респондента НАН України О. П. Моці, висвітлили історію археологічних досліджень місцевості, на підставі яких реконструюють історичні події XIV ст.

Унікальні археологічні знахідки збагатили джерельну базу дослідження дискусійних питань в історії України.

У січні 2013 р. відбулася регіональна науково-практична конференція, присвячена 75-річчю утворення Кіровоградської області, «Історія Кіровоградщини у дзеркалі книги (1939-2013 роки)». Організатори конференції: відділ краєзнавства Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського та кафедра всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка. Мета конференції – показати історію Кіровоградської області на сторінках книг за період (1939-2013 рр.) В роботі конференції брали участь кіровоградські науковці, аспіранти та студенти Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка, співробітники Кіровоградського обласного краєзнавчого та Світловодського міського краєзнавчого музеїв, спеціалісти Державного архіву Кіровоградської області, працівники комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. В.Сухомлинського», краєзнавці.

У лютому 2013 р. на VI куценківських читаннях розглядалася проблема «Дві постаті літературного краєзнавства: М. К. Смоленчук та Л. В. Куценко», що включала питання життєпису видатних земляків-вчених, літераторів, художників, музикантів, діячів театрального мистецтва, краєзнавців. Також учасникам пропонувалось розглянути проблематику історичних ракурсів українського краєзнавства та перспектив його розвитку на Кіровоградщині.

19-20 вересня 2013 р. відбулися II студії з пам'яткознавства, присвячені проблемі «Пам'ятки науки і техніки Кіровоградщини: дослідження та використання в освітньому просторі». Тематика студій: пам'ятки науки і техніки в музейних зібраннях та приватних колекціях; технічні музеї та комплекси на Кіровоградщині; пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних земляків-діячів науки і техніки; методика використання пам'яток науки і техніки в системі діяльності навчальних закладів; сучасні пам'яткоохоронні технічні проекти на Кіровоградщині; пошуково-дослідницька діяльність музеїв, бібліотек, архівів, навчальних закладів, громадських організацій в галузі технічного пам'яткознавства; пам'ятки землеробства, пам'ятки гірничого, фабрично-заводського виробництва; пам'ятки гідротехнічного виробництва; пам'ятки шляхового та залізничного виробництва. Цікавим стало спілкування науковцями Центру пам'яткознавства НАН України (директор О. М. Титова), який було утворено за сприяння Товариства. З метою популяризації цього наукового напрямку виникла ідея започаткувати обласні пам'яткознавчі студії, присвячені нашій землячці Євгенії Михайлівні Чабаненко, яка здійснила вагомий внесок у розвиток українського пам'яткознавства та краєзнавства.

15 лютого 2014 р. у Кіровоградському літературно-меморіальному музеї І. К. Карпенка-Карого відбулися традиційні Куценківські читання. Цього разу вони були присвячені висвітленням подій та місць, пов'язаних з перебуванням Т. Г. Шевченка на Кіровоградщині, проведенню заходів з вшанування та увічнення його пам'яті, дослідження шевченкознавчого потенціалу місцевих музеїв, архівів, бібліотек, популяризації літературно-мистецької спадщини Кобзаря, питань залучення молоді та педагогічної громади до процесу вивчення, дослідження, збереження творів та пам'ятних місць, пов'язаних з іменем Кобзаря.

У червні 2014 р. на краєзнавчих студіях у Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Дмитра Чижевського було презентоване видання Василя Даценка «Зелена брама: повернення до легенди». Автор, за його словами, поставив за мету зрозуміти витoki і наслідки трагедії, що сталася на клаптику української землі з поетичною назвою «Зелена Брама». Використав при цьому раніше недоступні архівні матеріали, зібрані у різних куточках колишнього СРСР, спогади ветеранів 6-ї та 12-ї армій, листи і фотографії їхніх родичів, результати пошукової діяльності. Всі ці матеріали дозволили створити правдиву і чесну історію справжнього подвигу народу, який ціною численних жертв відвів від усього людства смертельну загрозу ХХ століття. Книга-фоліант побачила світ завдяки творчому колективу поліграфічно-видавничого центру ТОВ «Імекс-ЛТД».

11 грудня 2014 р. відбулися Краєзнавчі студії з нагоди 200-річного ювілею Великого Кобзаря під назвою «Рік Тараса Шевченка на Кіровоградщині». Захід став своєрідним підведенням підсумків проголошеного в Україні року Шевченка. Ведучими на зустрічі були директор Державного архіву Кіровоградської області Олег Бабенко та методист комунального закладу «Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» Лариса Гайда. На студіях були представлені проекти «Кіровоградщина – Кобзареві». Були обговорені теми: «Шевченко – явище незбагненне», «Вплив постаті Тараса Шевченка на розвиток української ідеї як складова просвітницької діяльності», «І щоб духом його запліднити українську ниву», з якими виступили науковці Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені В. Сухомлинського І. Маранська, Ю. Митрофаненко, І. Небеленчук. На заході виступили директор Знам'янського міського краєзнавчого музею Т. Кулик, директор Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого К. Лісняк, журналістка Л. Ніколаєвська, радник з питань культури Кіровоградського міського голови М. Барабуля, старший науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області О. Салоїд, доктор

філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка Г. Клочек. З медіапроектom «Єлисаветградськими шляхами Кобзаря» ознайомила присутніх завідувач відділом рідкісних і цінних видань Н.Зеленська.

23 жовтня 2014 р. у приміщенні Державного архіву Кіровоградської області відбулася обласна науково-практична конференція «Центральна Україна у вирі Другої світової війни», присвячена 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. На конференції виступили з доповідями провідні краєзнавці області та викладачі кіровоградських навчальних закладів, спеціалісти архівних та музейних установ. Доповіді були присвячені питанням висвітлення історії бойових дій, персоналіям військових діячів та військовослужбовців Радянської армії, що брали безпосередню участь у бойових діях на території нашого краю, історії окупаційного режиму на Кіровоградщині, питанням боротьби з окупантами, окремим аспектам післявоєнної відбудови області.

18 грудня 2014 р. у Кіровоградській обласній юнацькій бібліотеці ім. О. М. Бойченка відбулася зустріч старшокласників Кіровоградської ЗОШ І-ІІІ ст. № 20 з директором Державного архіву Кіровоградської області, головою обласної організації Національної спілки краєзнавців України, членом Національної спілки письменників України О. О. Бабенком та з головою Кіровоградської обласної організації Національної спілки письменників України В. В. Бондарем на тему: «Кіровоградській обласній організації Національної спілки письменників України – 30 років!». Під час проведення заходу Державним архівом Кіровоградської області було презентовано електронний фотоальбом «Осяяні словом», присвячений 30-річчю створення Кіровоградської обласної організації Національної спілки письменників України.

Своєрідним підсумком 2014 р. стало видання Науково-краєзнавчого вісника Центральної України «Між Бугом і Дніпром», що складається з 3-х частин. До І частини увійшли матеріали та статті, присвячені 70-річчю утворення Кіровоградської області. До ІІ частини – матеріали науково-практичної конференції «Центральна Україна у вирі Другої світової війни». До ІІІ – матеріали Куценківських читань та краєзнавчих студій, присвячених святкуванню 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка.

Анотація

Випуск IV видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» присвячений 90-річчю створення Державного архіву Кіровоградської області та 90-річчю Національної спілки краєзнавців України.

До випуску увійшли 44 статті співробітників наукових установ Кіровограда та Києва, науковців з Республіки Польща, викладачів кіровоградських ВНЗ різного рівня акредитації, краєзнавців Кіровоградської та Одеської областей, присвячені різним аспектам історії Центральноукраїнського регіону. До збірки також поміщена хроніка основних подій діяльності обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Випуск складається з 6 частин: «Спадщина», Documentum, Memoria, Expositio, Conferentio, Chronika. Його відкриває вступна стаття директора Державного архіву Кіровоградської області, голови обласної організації Національної спілки краєзнавців України О.Бабенка, присвячена історії Державного архіву Кіровоградської області.

У першій частині вміщені статті, присвячені історії заселення Центральної та Південної України, а також проблемам вивчення археологічних матеріалів козацької доби в краї.

Друга частина присвячена документальним матеріалам, що стосуються історії міської громади дореволюційного Єлисаветграда, сталінських репресій 1930-х рр., а також таборів військовополонених на території Кіровоградщини, сумної долі оstarбайтерів у період 2-ї Світової війни.

У третій частині зібрані матеріали про видатних людей, діяльність яких пов'язана з історією краю. Це статті про життєві долі одного з директорів Зінов'євського архіву І. Родіонова, відомого олександрійського краєзнавця А. Кохана, сім'ї Бочковських та її ролі у становленні станції Долинська, а також невідомі сторінки біографії видатного педагога В. О. Сухомлинського, педагогічну діяльність А. Резніка, окремі аспекти драматургічної творчості І. Тобілевича (Карпенка-Карого), генеалогію відомого композитора Ю. Мейтуса, діяльність природознавців В. Докучаєва та А. Коверги, творчість польського письменника Ярослава Івашкевича.

Четверта частина містить статті, присвячені окремим проблемам вивчення історії Центральноукраїнського регіону. Представлено статті з демографії Єлисаветградщини, історії елисаветградської преси, кредитної системи міста. Статті, присвячені радянському періоду історії області, досліджують питання становлення радянської влади в місті, індустріалізації нашого краю, партизанського руху в області, проблеми історіографії.

У п'ятій частині містяться статті, присвячені історії окремих населених пунктів області, історичним, етнографічним і географічним особливостям топоніміки районів Кіровоградщини. Також сюди увійшли статті, у яких ідеться про туристичний потенціал краю, а також використання краєзнавчих матеріалів у методичній та виховній роботі кіровоградської льотної академії

Шоста частина містить хроніку діяльності краєзнавців Кіровоградщини в період 1993-2015 рр.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться історією Центральної України, зокрема, м. Кіровограда та Кіровоградської області, а також професійних дослідників вітчизняної історії та культури.

Аннотация

Выпуск IV издания с продолжением «Меж Бугом и Днепром. Научно-краеведческий вестник Центральной Украины» посвящен 90-летию создания Государственного архива Кировоградской области и 90-летию Национального союза краеведов Украины.

В выпуск вошли 44 статьи научных работников из Одессы, Киева, Кировограда, Республики Польша, преподавателей кировоградских ВУЗов и краеведов области, посвященные различным аспектам истории Центральноукраинского региона. Также содержится хроника основных событий в деятельности областной организации Национального союза краеведов Украины.

Сборник состоит из 6 частей: «Наследие», Documentum, Memoria, Expositio, Conferentio, Chronika. Открывается сборник вступительной статьей директора Государственного архива Кировоградской области, председателя областной организации Национального союза краеведов Украины, О. Бабенко, посвященной истории Государственного архива Кировоградской области.

В первой части размещены статьи, посвященные истории заселения Центральной и Южной Украины, а также исследованию казацких старожитностей на материалах археологии края.

Вторая часть посвящена документальным материалам, касающимся истории городской общины дореволюционного Елисаветграда, сталинских репрессий 1930-х гг., лагерей военнопленных на территории Кировоградщины, тяжелой судьбы оstarбайтеров в период 2-й Мировой войны.

В третьей части собраны материалы о выдающихся людях, деятельность которых связана с историей края. Это статьи о судьбе одного из директоров Зиновьевского архива И. Родионова, известного александрийского краеведа А. Кохана, семье Бочковских и её роли в становлении станции Долинская, неизвестных страниц биографии выдающегося педагога В. А. Сухомлинского, педагогической деятельности А. Резника, отдельных аспектах драматургического творчества И. Тобилевича (Карпенко-Карого), генеалогии известного композитора Ю. Мейтуса, деятельности естествоведов В. Докучаева и А. Коверги, польского писателя Ярослава Ивашкевича.

Четвертая часть содержит статьи, посвященные проблемам областного краеведения. Это работы, посвященные истории местной прессы, финансов, культовых сооружений, а также проблемам национальных меньшинств в дореволюционном Елисаветграде и Елисаветградском уезде. Статьи, посвященные советскому периоду истории области, исследуют проблемы становления советской власти в городе, индустриализации области, проблемам изучения партизанского движения в области в годы 2-й Мировой войны.

В пятой части содержатся статьи, посвященные истории возникновения отдельных населенных пунктов области, историческим, этнографическим и географическим особенностям топонимики районов Кировоградщины. Также сюда вошли статьи, раскрывающие проблемы реализации туристического потенциала края, проблемы использования краеведческих материалов в методической и воспитательной работе Кировоградской летней академии.

Шестая часть содержит хронику деятельности краеведов Кировоградской области в период 1993-2015 гг.

Представленный выпуск издания рассчитан на всех, кто интересуется историей г. Кировограда и Кировоградской области, а также профессиональных исследователей отечественной истории и культуры.

SUMMARY

Edition # 4 of the *“Between the Bug and the Dnieper: a scientific bulletin of regional studies of the Central Ukraine”* is dedicated to the 90-th anniversary of creation of the State Archives of Kirovograd Region and The National Union of ethnographers of Ukraine. It comprises 44 articles by research personnel from Odessa, Kiev, Kirovograd and the Polish Republic, as well as by lecturers from Kirovograd higher educational institutions and ethnographers, dealing with different aspects of the history of the area. Chronicles of the main events in activities of the regional organization of the National Union of Ethnographers of Ukraine are also published in this issue.

The Bulletin consists of 6 parts: “Heritage”, Documentum, Memoria, Expeditio, Conferentio, Chronika. It opens with the leading article by Oleg BABENKO, the Director of the State Archives of Kirovograd region, Head of the regional organization of the National Union of Ethnographers of Ukraine, dedicated to the history of the State Archives of Kirovograd region.

The first part contains articles on the history of inhabiting of Central and Southern Ukraine, as well as on research of old Cossack artifacts on materials from the archeology of the region.

The second part deals with documentary materials on the history of commons of the prerevolutionary Elisavetgrad, Stalinist repressions of the 1930-s, war prisoner camps in the territory of Kirovograd region, hard destinies of *Ostarbeiters* during WWII.

The third part is dedicated to personal details of lives of distinguished people, whose activities were connected with the history of the region. Such are articles about the destiny of Rodionov, one of the directors of Zinovievsk archives; A. Kohan, a famous ethnographer from Aleksandria; the Bochkovsky family and its role in the development of the railway station of Dolinskaya; some previously unknown pages of the biography of a reknown pedagogue Sukhomlinsky; pedagogical activities of A. Reznik; certain aspects of creative work of a famous playwright I. Tobilevich (Karpenko-Kary), genealogy of a famous composer Yu. Meitus; activities of nature researchers V. Dokuchaev and A. Koverga; Polish writer Yaroslav Ivashkevich.

The fourth part contains articles on problems of local ethnography. They are works, dedicated to the history of local press, finances, religious temples, as well as problems of national minorities in the prerevolutionary Elisavetgrad and the region. Articles on the Soviet period in the history of the region research problems of development of the Soviet power in the city, industrialization of the region, underground resistance in this territory during WW II.

Part five is made up of articles on the history of several settlements of the region, historical, ethnographical and geographical peculiarities of the toponymics of the region's districts. It also holds articles, which describe difficulties with realization of the tourist potential of the region, problems of using ethnographic materials in methodic and educational work of Kirovograd State Flying Academy.

Part six is devoted to chronicles of the main events in activities of the regional organization of the National Union of Ethnographers of Ukraine in the years of 1993 - 2015.

This bulletin is addressed to all those interested in the history of the city of Kirovograd and the region, as well as to professional researchers of national history and culture.

Наукове видання

Видання, що продовжується,
Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск IV

Видається Кіровоградською обласною організацією
Національної спілки краєзнавців України
та
Державним архівом Кіровоградської області

25030 м. Кіровоград,
вул. Академіка Корольова, 3
тел./факс (0522) 37 31 95
public@dakiro.kr-admin.gov.ua

Головний редактор Олег Бабенко
Науковий редактор Валентина Гребньова

Підписано до друку 24.07.2015 р. Гарнітура Times.
Ум. др. ар 21,7. наклад 200 примірників. Зам 224.

Зверстано та надруковано в ТОВ «Центрально-Українське видавництво».
Адреса: Україна, 25006, м.Кіровоград, вул. Тимірязєва, 69.
Тел.: (0522) 24-25-96, 24-48-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції від
15.12.2011 р., серія ДК № 4234.